

ОЧИМА ЗАХОДУ

ДМИТРО НАЛИВАЙКО

РЕЦЕПЦІЯ УКРАЇНИ
В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ XI-XVIII ст.

Дмитро Наливайко

ОЧИМА ЗАХОДУ

*Рецепція України
в Західній Європі XI-XVIII ст.*

... .. примірник

ІБ ПНУС

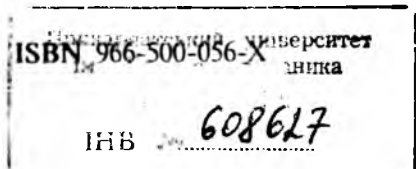
608627

Київ
ОСНОВИ
1998

Ця книга є найповнішим систематизованим висвітленням рецепції України у Західній Європі XI-XVIII ст. Висвітлюється вона як історичний процес зі своєю тяглістю й парадигмами, етапами й особливостями, породжуваними як об'єктом рецепції, так і її суб'єктами. Книга побудована на великому фактичному матеріалі, в значній частині вперше введеному її автором у науковий обіг. Для автора однаковою мірою важать як інформація про історію і життя українського народу в західноєвропейських джерелах Середньовіччя і раннього Нового часу, ступінь її повноти й ідентичності, так і саме сприйняття, образ України з усіма його "домислами", "помилками" і т.п., що складався у реципієнтів і мінявся протягом століть. В цьому аспекті книга належить до імагології, галузі сучасної компаративістики, що займається вивченням національних образів народів у інших народів або регіонів.

Видання адресується не лише науковцям, викладачам і студентам, а й широкому колу читачів, яких цікавить історія українсько-європейських взаємин.

**Книжку видано за сприяння
Міжнародного фонду "Відродження"**

© Дмитро Наливайко, 1998.

Зміст

ВІД АВТОРА	4
ВСТУП	5
1. Київська Русь і Західна Європа	23
2. В ренесансній рецепції	79
3. На переломі: кінець XVI – перша половина XVII ст.	149
4. В західних джерелах доби бароко	238
5. В західних джерелах доби Просвітництва	368
СТИСЛІ ВИСНОВКИ	517
БІБЛІОГРАФІЯ	524
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	566

ВІД АВТОРА

Це дослідження в основному було здійснене ще в другій половині 60-х рр., і тоді ж окремі його розділи публікувалися в наукових часописах і збірниках. На початку 70-х рр. рукопис був прийнятий видавництвом "Наукова думка", щасливо пройшов рецензування і над ним була розпочата редакційна робота. Але навесні 1973 р., після відомої зміни у "вищому ешелоні" республіканських властей, його було повернуто авторові "за браком паперу", як переконливо мотивувалося несподіване відхилення в супровідному листі.

Втім у тому рукописі західноєвропейська україніка була охоплена лише до 1700 р., хоч її матеріали доби Просвітництва й були вивчені автором. Але коли він підійшов до рубежу XVIII ст., стало цілком очевидним, що цей рубіж, добу Мазепи, не перейти без найгрубіших спотворень і фальсифікацій історії. Довелося відмовитися від попереднього задуму й обмежити масштаб дослідження, що, однак, все одне його не врятувало.

Отже, для даного видання вже в 1990 р. було написано останній, найбільший за обсягом розділ. Але й до всіх попередніх у процесі його підготовки було внесено багато доповнень, змін, уточнень, оскільки – нарешті! – з'явилася можливість подати справді об'єктивне висвітлення як багатьох процесів і подій історичного життя українського народу, так і його відбиття у дзеркалі тогочасної західноєвропейської літератури, історіографії і публіцистики. Відкрився також доступ до доробку вчених української діаспори в галузі українсько-європейських зв'язків, що також мало істотне значення для завершення цієї праці.

17.XI.1994 р.

ВСТУП

Після здобуття Україною незалежності відбувається природна активізація інтересу до історії її міжнаціональних відносин і зв'язків у різних сферах, у тому числі у сфері культури. Повернення українському народові його історії в усій її повноті, зняття всіляких заборон і анексії історичної спадщини, спотворень і фальсифікацій закономірно приводить до того, що й історія міжнаціональних взаємин України починає вимальовуватися в іншому світлі, ніж це було в радянській науці. Тут також було більше ніж досить і замовчувань, і перекручень та фальсифікацій, що їх необхідно спростовувати, заповнювати "білі плями", встановлювати істину.

Нині вивчення історії взаємин України з Західною Європою, зокрема західноєвропейської україніки, в якій відбувся багатовіковий процес рецепції нашої вітчизни, набуває нового змісту й значення. Для кожного народу становить неабиякий інтерес, як його життя й історія сприймалися іншими народами, як ними оцінювалися і трактувалися. Особливо загострюється цей інтерес в переломні періоди життя того чи іншого народу, в періоди активізації процесів його самоусвідомлення і самоствердження. Саме такий період переживає нині український народ, який розбудовує свою національну державність. Відбувається включення України, вже у статусі незалежної держави, в європейську спільноту, а це закономірно посилює інтерес і до того, як вона входила в цю спільноту та протягом віків існувала в ній, як вона там сприймалася й інтерпретувалася.

Вивчення західноєвропейської україніки має принципове значення і з іншого, суто наукового погляду. Окрім усього іншого, це також важливе коригуюче дзеркало, що його не може ігнорувати наука. Тут справа ще й у тому, що національну дійсність "аборигени" й іноземці сприймають по-різному: перші помічають і фіксують передусім явища й

події, що відхиляються від норми, саму ж цю норму як таку вони не фіксують, оскільки вона для них звична, нецікава, а часом і непомітна; іноземцеві ж цікавою і гідною опису здається сама норма життя, звична “правильна” поведінка жителів країни, в яку він потрапив, яку він спостерігає й фіксує. Тому іноземні історико-літературні джерела щедріші на реалії повсякденного життя народу, на деталі його побуту, звичаїв, обрядів, психології тощо. Зрозуміла річ, іноземні автори частіше впадають у помилки й перекручення, але при цьому важливо, як слушно зазначав Ю. М. Лотман, “в самих помилках, у *характері нерозуміння* знаходити джерело цінних відомостей” (711, с. 125). Додамо до цього: відомостей, що стосуються переважно суб’єктивно-історичної сторони змісту іноземних джерел.

Слід сказати, що цей тип міжнаціональних культурних і літературних відносин актуалізувався у другій половині ХХ ст. і його вивчення набрало значного розвитку. У наш час його визнано як одну з важливих галузей компаративістики (*imagologie*). З’явилися і продовжують з’являтися численні студії, в яких досліджуються “національні образи” країн і народів, що склалися у інших народів у певну історичну епоху (чи епохи). Назву хоча б такі дослідження, якоюсь мірою дотичні й до нашої теми, як книга А. Лортоларі “Російський міраж у Франції ХVІІІ ст.” чи книга Р. Волошинського “Польща в опініях французів ХVІІІ ст.”. Предметом вивчення в працях, що представляють цей напрям у сучасній компаративістиці, є не тільки процеси рецепції життєвого укладу, ментальності, культури інших народів, а й творення їх “національних іміджів” у свідомості реципієнтів, структура цих “іміджів”, їхнє функціонування в інтелектуальній, культурній, громадсько-політичній та інших сферах. Велика роль у творенні “національних образів” належить індивідуальностям – письменникам, ученим, мандрівникам тощо, – але вони вбирають також позаіндивідуальні елементи, знання і передсуди, правду і міфи про інші народи, і співвідношення цих елементів у названих образах може бути дуже різним. Хоч нерідко ці образи або певні їх складники виявляють неабияку тривкість і переходять від покоління до покоління, в цілому вони є змінними і еволюціонують як під

дією чинників, пов'язаних зі змінами, що відбуваються в об'єктах рецепції, так і дією чинників, пов'язаних з реципієнтами.

Важливо ще зазначити, що "національні образи" витворюються не тільки в окремих країнах, – вони можуть бути також витвором і набутком, що належать цілим культурно-історичним регіонам. Особливо вони характерні для ранніх епох, але і в пізніші епохи залишаються досить поширеним явищем. За своєю структурою це образи-інваріанти з обмеженим полем національної варіативності, що не охоплює їхніх фундаментальних рис і визначальних закономірностей еволюції. Саме такими і є "національні образи" України-Русі, що існували в "латинській Європі" XI–XVIII ст., зокрема образи Київської Русі й "козацької України".

Отже, вивчення іноземних пам'яток і джерел про національну дійсність, історію й культуру давно вже набуло значного розвитку в науці різних країн. Згадаємо коротко ті країни, де з'явилося багато видань означеного змісту, що мають безпосередній стосунок до західноєвропейської україніки. Так, чимало бібліографічних оглядів, збірників документів і нарративних творів, а також монографічних досліджень на тему: Російська імперія в іноземних джерелах і пам'ятках – було опубліковано російськими вченими до 1917 року (11; 69; 71; 96; 466; 556 та ін.). Деякі з цих видань містять цікаві матеріали й відомості із західноєвропейської україніки. Видання цього типу досить широко представлені і в російській радянській науці, де насамперед вкажемо на ті, що певною мірою охоплюють питання українсько-західноєвропейських історичних, культурних і літературних зв'язків: праці М. П. Алексеєва (434; 435; 657), М. А. Алпатова (439; 440), П. Н. Беркова (781), І. М. Голенищева-Кутузова (491; 492; 493), Ю. О. Лимонова (595). Значну увагу даній царині незмінно приділяла польська наука, починаючи з багатотомного "Зібрання історичних пам'яток про давню Польщу" Ю. У. Немцовича й закінчуючи публікаціями джерел і ґрунтовними дослідженнями вчених сучасної Польщі (192; 298; 335; 854 та ін.). Знову ж таки, в багатьох польських виданнях давніх пам'яток і в працях польських дослідників охоплено також багатий матеріал, що стосується історії України.

Значна за обсягом і розмаїта за змістом література про

Україну, створена протягом століть на Заході, здавна була відома в Україні й використовувалася її істориками та літераторами. Звичайно, в певний час вона була відома лише в певній своїй частині, з поступовим розширенням обізнаності з нею, а використовували її головним чином як джерельну базу історії України. Початок цього, власне, був покладений у XVIII ст. авторами “козацьких літописів” та компіляцій з них, що іноді діставало відбиття в традиційно довгих і докладних назвах їхніх творів, як от: “Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских...” (1765 р.) П. Симоновського чи “Собрание историческое из книг древнего писателя Ал. Гвагнина и из старых русских летописей” (1770 р.) С. Лукомського. До західноєвропейських джерел історії України досить широко вдавалися також С. Величко і Г. Граб’янка, автори основоположних творів української історіографії XVIII ст.

Як до важливої джерельної бази зверталися до західноєвропейських історико-літературних пам’яток і українські історики передромантичної і романтичної епох – Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, М. Костомаров, П. Куліш та інші. Але оскільки їхні інтереси зосереджувалися переважно на історії козацтва, до якої вони були схильні в основному зводити історію України, то й із західноєвропейських джерел їхню увагу привертало головним чином ті, що стосуються козацтва і козацьких війн. Дійсно універсальним залученням і широким використанням відомих на той час пам’яток і джерел західноєвропейської україніки відзначаються праці М. С. Грушевського, зокрема його багатотомна “Історія України-Руси” (504). Цими ж рисами позначені праці генерації українських істориків кінця XIX – початку XX ст., що належали до оточення М. Грушевського або були його учнями (Б. Барвінський, М. Кордуба, С. Томашівський, І. Крип’якевич та інші).

З другої половини XIX ст. розпочинається також збирання і публікація (в перекладах на російську мову) пам’яток західноєвропейської україніки, з’являються також бібліографічні огляди цих джерел, починаючи з огляду

Г. Милорадовича “Иностранные сочинения о Малороссии” (68). Особливо слід відзначити здійснене В. Б. Антоновичем двотомне видання “Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси” (65), де вміщено ряд цікавих західних джерел з історії України XVI–XVII ст., зокрема “Шоденник” Еріха Ляссоти і “Опис України” Гійома Боплана. Однак у цілому справа видань іноземних джерел з історії України, так само як і їх вивчення, розгорталася мляво, і тут давалася взнаки відома репресивна політика російського царизму щодо української культури.

Певне пожвавлення в цій справі настало на початку ХХ ст., особливо після російської революції 1905 року. Характерною ознакою цього періоду можна вважати те, що тепер розпочинається видання західноєвропейських матеріалів і пам'яток українською мовою, зокрема в “Жерелах до історії України-Руси” (41), серійному виданні, започаткованому й керованому М. Грушевським. Водночас з'являються розвідки з історії українсько-західноєвропейських зносин у різних сферах, від військово-політичної до культурної, що публікуються переважно в “Записках Наукового товариства ім. Шевченка”. На цей же період припадає інтенсивне формування, передусім у працях М. Грушевського, концепції історії України як дійсно національної історії зі своєю парадигмою, що позитивно позначилося й на вивченні різних аспектів західноєвропейської україніки.

Якоюсь мірою згадане пожвавлення тривало і впродовж першого десятиліття після встановлення радянської влади в Україні, хоч воно й наражалося дедалі більше на труднощі й перепони. В цей час був опублікований джерелознавчий огляд В. Кордта “Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р.” (52), праця Я. Гординського “Україна й Італія. Огляд взаємин до 1914 року” (498), низка розвідок про конкретні явища західноєвропейської україніки. Однак це пожвавлення, як і українське культурне піднесення в цілому, виявилось короткочасним, на початку 30-х рр. воно було брутально задушене комуністичним режимом, який остаточно повернувся до політики денационалізації України й придушення української культури. У вивченні українсько-західноєвропейських історичних, культурних і літературних зв'язків настала тривала пауза,

воно стало подвійно небезпечним: того, хто ним займався, легко було звинуватити і в українському буржуазному націоналізмі, і в “низькопоклонстві” перед буржуазним Заходом. Тому у вивченні названих зв’язків і настала довга перерва, що тривала аж до “хрущовської відлиги” кінця 50-х – початку 60-х рр. Але й далі цей процес ішов нерівномірно, переривчасто: тільки-но визначившись у 60-х рр., він був знову обірваний на початку 70-х, коли розпочався черговий погром української культури, керований Щербицьким і Маланчуком. Зрозуміло, що в подібних умовах не може належно розвинутися жодна наукова галузь: для цього необхідна послідовність і наступність, кількісне нагромадження, яке переростає в нову якість.

Нове поживлення в даній царині настає на порозі 80-х рр., що засвідчується насамперед низкою публікацій західноєвропейських пам’яток з історії України в журналі “Жовтень”, таких як “Щоденник” Ляссоти, “Опис України” Боплана, фрагмент із “Театру Європи”, написаний Шледером, “Щоденник подорожі” Вердума тощо, а також розгорнутим групою дніпропетровських істориків (М. П. Ковальський, Ю. А. Мицик, С. М. Плохій та інші) системним вивченням польських і західноєвропейських, переважно німецьких, джерел української історії.

Безперечно, вивчення західноєвропейської україніки більш активно й плідно йшло поза межами УРСР, в Західній Україні й серед еміграції першої хвилі, розкиданої по різних країнах. Тут вченими були зібрані, описані й введені в науковий обіг численні нові джерела, знайдені в книгозбірнях і архівах різних європейських країн, були видані систематизовані бібліографічні збірники й огляди джерел, які й на сьогодні зберігають наукову цінність. Це, зокрема, джерелознавчий огляд І. Борщака “Україна в літературах Західної Європи”, виданий французькою мовою у 1935 р. (791), такого ж типу огляд Д. Дорошенка “Україна та її історія в світлі західноєвропейської літератури XVIII – першої половини XIX ст.”, який на вісім років раніше з’явився німецькою мовою (817). Сюди ж певною мірою слід віднести й складений В. Січинським збірник “Чужинці про Україну”, який вперше вийшов у Львові 1938 року (95). Вченими діаспори опубліковані також численні розвідки з конкретних питань відображення історичного буття українського народу в західноєвропейсь-

ких історико-літературних джерелах, але я не буду тут давати їх перелік. Низку цікавих розвідок на цю тему опублікував журнал “Український історик”.

В цілому ж слід сказати, що внаслідок названих причин масштабне систематизоване вивчення й осмислення західноєвропейської україніки ще тільки розгортається. Далеко ще не завершене збирання і дослідження друкованих джерел про Україну та її історію, не кажучи вже про джерела рукописні, розсіяні по архівах і бібліотеках різних країн. Досить сказати, що в процесі підготовки цієї книги її автором була охоплена значна кількість західноєвропейських історико-літературних джерел про Україну, які доти не вивчалися, а то й взагалі не були зафіксовані в бібліографічних виданнях. Це, зокрема, “Історія громадянських війн останнього часу” М. Бізаччіоні, італійського історика й письменника середини XVII ст., друга частина якої містить докладну розповідь про Визвольну війну українського народу 1648–1654 рр., тоді як перша частина в основному присвячена Англійській буржуазній революції (145). Це також значна за обсягом, з яскраво вираженими рисами барокового стилю книга німецького історика й літератора другої половини XVII ст. Еразма Франціска “Новий Флорус, або Війни короля Яна Казимира”, в якій центральне місце відведено тій же Визвольній війні. Можна тут назвати й “Листи про Галичину” німецького драматурга Ф. фон Краттера, “Історію козаків” М. Лезюра тощо.

Доводиться говорити й про те, що картина західноєвропейської україніки, яка постає з існуючих досліджень, все ще має досить-таки фрагментарний характер, їй все ще бракує і повноти, і системності. Як правило, висвітлювалися певні явища й аспекти україніки у визначених часових і локальних площинах, нерідко поза їхнім історичним та історико-культурним контекстом, іноді – певні періоди відображення й інтерпретації українського матеріалу в тій або тій західній літературі (в широкому значенні слова), але знову ж таки з зосередженням уваги на окремих пам’ятках, на їхньому переважно джерелознавчому описі й витлумаченні. Словом, не процес рецепції й пізнання України в західноєвропейських історико-літературних джерелах, а окремі його явища й фрагменти опинялися в фокусі інтересу авторів переважної більшості праць.

Предмет даної книги, її сюжет – це розвиток обізнаності

в Західній Європі з Україною від її початків до XIX ст., відтворення життя й історичних діянь українського народу в тогочасних західноєвропейських історико-літературних джерелах. Все це висвітлюється як тривалий і послідовний процес із притаманними йому етапами, закономірностями й особливостями в загальному контексті спілкування України з “латинською Європою”. Разом з тим названий процес невіддільний від руху європейської думки й усїєї духовної культури часів Середньовіччя й Відродження, Бароко й Просвітництва, і одне з важливих завдань книги полягає у розкритті того, як змінювалася на Заході рецепція України в різні культурно-історичні епохи залежно від їхніх парадигм і провідних тенденцій – світоглядних, конфесійних, політичних тощо.

Слід ще тут сказати про структуру книги, про її “будівельний матеріал”. У ній досліджується література про Україну, що з’явилася в Західній Європі впродовж XI–XVIII ст., література в давньому й широкому значенні слова. В такому значенні література – це вся писемність, все, що написано, існує й закріплено в тексті. Отже, в книзі охоплюються не тільки ті твори, що належать до красного письменства, а й пам’ятки історіографії, публіцистики й “літератури факту” – описи мандрівок, мемуари, листи, послання, реляції тощо. Всі вони за тогочасними поняттями були жанрами, з яких складалася жанрова система прози. Тодішня літературно-теоретична думка до красного письменства відносила лише поезію, куди входили поетичні й драматичні жанри, проза ж містилася на межі словесного мистецтва з іншими видами й сферами духовно-практичної діяльності людей і носила здебільшого прикладний характер. За визначенням відомого італійського вченого Е. Гарена, проза Відродження була вираженням усїєї сфери духовної активності нової цивілізації, що народжувалася (346, с. 9–10).

До системи тогочасних прозових жанрів належали історіографія і пов’язана з нею біографія, ораторські жанри – промови, дискурсії та декламації, епістолографія (листи, послання тощо), а також література полемічна, публіцистична, філософська й наукова. Яскравого розвитку набули жанри діалогу й памфлету, дуже поширеним жанром був трактат, який мав переважно філософсько-

науковий характер і відзначався широким проблемно-тематичним діапазоном. Всі ці жанри й жанрові різновиди репрезентовані і в західноєвропейській українці, особливо XVI–XVIII ст., отже, при її вивченні необхідно належною мірою брати до уваги цей фактор.

Йдеться тут, власне, про поєднання в цих жанрах і жанрових різновидах різних елементів і функцій як науково-інформативних, так і літературно-описових і наративних. Причому питома вага цих елементів і функцій у різних пам'ятках одного й того самого жанру може бути різною, а грань між ними відзначається великою рухливістю. Тому ці пам'ятки давніших епох, до середини XIX ст., незмінно виступають також предметом вивчення в літературознавстві. Зрозуміла річ, підхід до них у літературознавців інший, ніж у істориків, інша у них і система оцінок, по-іншому розставляються акценти і т. д. Важливе місце посідають ці пам'ятки в працях про міжнаціональні літературні зв'язки давніших епох, і це цілком закономірно, бо в розвиткові цих зв'язків вони тоді відігравали дуже істотну роль.

У даному дослідженні, яке має джерелознавчий характер, поєднуються обидва підходи. Для істориків у вивченні західноєвропейської українки важливим є насамперед введення нових фактів і деталей у висвітленні історії України, точність їх передачі в іноземних джерелах, тобто автентичність цих джерел. Само собою, багатство фактів, міра достовірності відображення життя українського народу, подій і явищ його історії мають і для нас велике значення, але для нас принципово важливий також образ України в західноєвропейських джерелах, певних аспектів, процесів і подій життя українського народу в тогочасних західноєвропейських джерелах, структура цього образу і його динаміка, його еволюція в її суспільно-історичній і культурно-історичній зумовленості. А це означає, що для нас становить цінність не тільки об'єктивний, предметно-історичний зміст джерел, а й їхня суб'єктивно-історична сторона, тобто інтерпретація цього змісту автором, який виступає й репрезентантом свідомості певної країни й епохи, певних ідейно-культурних течій і концепцій.

Окремо слід сказати в означеному плані про історіографію та "літературу факту", до яких належить пере-

важна більшість пам'яток західноєвропейської україніки XV–XVIII ст.

Щодо історіографії, то зробити це необхідно насамперед тому, що в розумінні її структури, її періодизації і її функціонування автор книги розходиться з нормами, встановленими у радянській науці. Не кажу вже тут про пресловуту марксистсько-ленінську методологію з її сміховинними претензіями на роль єдино істинної й ефективної. Йдеться про речі більш предметні, передусім про структуру історичних творів, її складові елементи. Справа в тому, що у нас до недавнього часу домінували підходи до цих творів, які перебільшували науковість історіографії минулих епох, її завдань та установок і недооцінювали ті її аспекти й грані, якими вона “прилягає” до літератури. Недооцінювалися й відповідні її функції, ті функції, в яких історіографія наближається до іншої сфери духовно-практичної діяльності людства, до літератури та мистецтва.

Близькість до літератури притаманна історіографії здавна, та й виникла вона в Давній Греції як один з основних прозових жанрів. Не випадково Кліо вважалася у давніх греків покровителькою історії та епосу: для них це були споріднені розповідні мистецтва. Різниця полягала у тому, що історія розповідає про дійсні події і людей, а епос – про міфічні події і героїв, про те, що вважалося тоді не вигадкою, а сакральним переказом племені чи народу, їхньою передісторією. Врешті-решт, “предмет історії – це людина та її дії” (455, с. 18), отже, предмет, спільний із літературою. Упродовж віків не вщухала суперечка про те, чим є історія, наукою чи мистецтвом, і принаймні до середини XIX ст., до доби позитивізму, жодна зі сторін у цій суперечці не брала відчутно гору. Поширений був поділ історії на “наукову” й “описову”, яка не без художньої образності розповідає про конкретні події минулого й конкретних історичних діячів. І ще Гегель розрізняв “філософську” й “історичну” історію і зазначав, що якщо перша, абстрагуючись від життєвої строкатості, “пише сірим по сірому”, то твори другої “дають достатньо простору для художньої діяльності” (цит. за: 506, с. 64).

В середині XIX ст., з поширенням позитивізму, історія переходить у сферу гуманітарних наук, бере на озброєння статистику, деякі засоби й прийоми природничих та точних

наук, словом, набуває суто наукового статусу. Значною мірою змінився її зміст, його структура, ще більшою – її форми й стиль, але цим, звичайно, не анулювався її естетичний потенціал, її естетико-художні можливості. І справа не тільки у визнанні значення літературної обдарованості історика у відтворенні минулого, а й у свідомості величезного естетичного потенціалу, закладеного в самій історії, в розумінні її естетичної природи, яка потребує реалізації. Сказане повною мірою стосується й пам'яток історіографії, особливо давніших епох, коли існувало загострене усвідомлення названого потенціалу історії і висувалися відповідні установки та завдання.

Характерна в цьому плані історіографія доби Відродження. Як відомо, гуманістами Відродження був покладений початок історіографії Нового часу, що є однією з їхніх видатних заслуг. Вони відмовилися від провіденційного розуміння історії, яке домінувало в Середньовіччі; відповідно до їхньої антропоцентричної ідеології центром їхніх історичних інтересів стає людина. Зі сфери діянь божественного промыслу історія у них перетворюється на арену людських справ і діянь, на захоплююче видовище боротьби людських інтересів, прагнень і пристрастей. А це означає, що ренесансна історіографія повертається до традиції класичної античності, що в ній відбувається ще більше зближення з літературою, активізація естетико-художніх елементів і функцій. Якщо в середньовічних хроніках уривки художнього тексту вкраплювалися в сухо інформаційний текст, то в ренесансній історіографії естетико-художній елемент починає рівномірно проймати всю тканину твору, і досягненню відповідного ефекту вже підпорядковується весь твір. Тут уже “не монотонна розповідь про події, які є здійсненням божественних накреслень, а розповідь вправного оратора й тонкого стиліста про земні справи земної людини – ось що тепер стає каноном” (439, с. 366). Особливого розвитку в ренесансній історіографії набуває жанр біографії; це була реалістична за своїм характером розповідь про видатних осіб, їхні дії і вчинки, з яскраво вираженими антикізуючими тенденціями в мові й стилі, в усьому комплексі літературних засобів.

У XVII ст. складається новий тип історіографії, який на Заході в нашому столітті прийнято називати бароковим. Це

той тип історіографії, який ігнорувався в радянській науці, і наведене визначення, наскільки мені відомо, до останнього часу у нас не вживалося. А тим часом це був цілий етап у розвитку європейської історіографії з комплексом характерних структурних рис і особливостей.

Ця історіографія сприйняла здобутки ренесансної історіографії – раціоналізм, зосередженість уваги на людині та її діяннях, інтерес до суспільно-політичної сфери життя. В ній посилюється науково-інформативна навантаженість викладу, зростає увага до джерел та документальної оснащеності твору. Разом з тим на ній виразно позначилися барокове світосприймання і склад мислення, настільки виразно, що з такою ж визначеністю, як говоримо про ренесансну історіографію чи історіографію романтичну, можна говорити й про барокову історіографію.

Однією з найістотніших її рис є своєрідна універсальність, яка наочно розкривається у зіставленні з ренесансною історіографією. Для тієї найбільш характерними жанрами були біографії відомих діячів та історії певних міст, областей, країн упродовж певного періоду, без виходу на обшири минулого й сучасності. Це прагнення з'являється у істориків доби бароко, які пишуть твори небувалого розміру, інколи по кілька десятків томів: такими, зокрема, були твори французьких істориків Ж. Мобільйона, Б. Монфокона та інших, "Церковні аннали" німецького історика Ц. Баронія, задумані Лейбніцем "Імператорські аннали" тощо. Та справа не в обсязі, а в їхньому внутрішньому прагненні охопити історію від її початків до сучасності, представити її як неосяжний динамічний процес, розбурхану ріку, що через сучасність рине в майбутнє. Це прагнення до універсальності проявлялося і в інших формах, зокрема у створенні своєрідних "панорам" історії європейських країн упродовж певного періоду; особливо відзначилися в цьому жанрі італійські історики XVII ст. – М. Бізаччіоні, Д. Бентівольї, Г. Пріорато, В. Сірі та інші. Нерідко в ці "панорами" потрапляли й події історії України, дістаючи в них досить ґрунтовне висвітлення.

Історіографії XVII ст. притаманні й інші характерні риси барокового світосприймання і стилю. Проявляється в ній барокова ідея "світу-театру", реалізуючись у філософічному погляді на історію як на грандіозний театр, вражаю-

нього елементів. В італійській історіографії навіть існував тоді поділ на два жанрові різновиди – “istorie” і “memorie”. За тогочасними уявленнями, “istorie” – це жанр, який не допускає вільного тлумачення матеріалу й творчого додому, його мета передусім наукова й критична, а не літературна; “memorie” – жанр, у якому ці вольності припустимі, який більше тяжіє не до науки, а до літератури (803, с. 106–109). Італійські історики XVII ст. залишили чимало творів, де літературно-художній елемент настільки репрезентативний, що деякі дослідники вбачають у творах цього типу передвісників історичного роману (там само). Це, наприклад, “Дмитрій Московський” (1643 р.) М. Бізачіоні, який, власне, був однією з перших літературних обробок історії Дмитрія Самозванця, котра ще не привернула уваги дослідників цієї теми.

Деяких попередніх зауваг потребує й просвітницька історіографія. Порівняно з бароковою історіографією вона набуває іншого змісту й спрямованості, але співвідношення наукового й літературного елементів не зазнає в ній радикальних змін. Відповідно до соціально-політичної суті просвітницького руху, який був ідеологічною підготовкою буржуазної революції, відбувається посилення ідеологізація історіографії, як і інших сфер духовно-практичної діяльності. “В руках просвітників історія була зброєю наступу на основи феодального світопорядку. Тому просвітники бачили своє першорядне завдання не в поглибленому дослідженні того чи іншого питання, а в переосмисленні з нових позицій усього досвіду світової історії, історичного процесу в цілому. Лише дехто з них (Вольтер, Маблі) провадили конкретні історичні дослідження, вивчали архівні матеріали” (541, с. 40).

Отже, наукового переоснащення історіографії не відбувається, натомість вона набуває яскраво вираженого філософсько-публіцистичного характеру. Історик-просвітитель головне своє завдання бачив не в поглибленому вивченні фактів, не в розширенні їхнього кола і не в об'єктивному їх висвітленні, а в їх новій, загострено ідеологічній інтерпретації. Для нього історія – це передусім суд над минулим, що вершиться просвіченим розумом, суд над людськими забобонами й неуцтвом, над феодальним насильством і монархічним деспотизмом, над релігій-

ним фанатизмом і церковним обскурантизмом. У просвітників історія людства в певному відношенні уніфікується, набуває вигляду незмінної боротьби розуму з невіглаством, свободи з деспотизмом, чесноти з пороками й злочинами.

Відповідно до загального раціоналістичного характеру культури Просвітництва історіографія теж раціоналізується, але це не призводить до послаблення її зв'язків з літературою і витіснення літературно-художнього елемента. Класична традиція, що йде від античності, залишається в силі, "історія – це все ще література, жанр, близький до епосу й роману; недаремно Гомера вважають першим істориком, а Геродота – Гомером історії" (681, с. 14). І як слушно говорить далі Б. Г. Реїзов про істориків Просвітництва, "всі вони стверджували літературну точку зору на історію, прагнули вибрати повчальний сюжет, показати згубні наслідки фанатизму, похвалити освіченого монарха, пояснити процвітання чи занепад держави особливостями конституції" (там само). Звідси посилена турбота про літературні якості історичних творів, про досконалість стилю, що однаковою мірою була притаманна Вольтеру й Гіббону, Шіллеру й Маблі, багатьом іншим історикам XVIII ст.

Велике місце в західноєвропейській українці посідає "література факту", або документальна література, особливо в українці XVI–XVIII ст. Це якраз є той період, коли в Західній Європі, яка розгорнула активне освоєння всього світу, відбувається справжній розквіт цієї літератури, різних її жанрів, таких, як описи мандрівок і різних місій, звіти, щоденники, мемуари, листи тощо. Вона містить величезний пізнавальний матеріал про життя різних народів у різні епохи і є джерелом першорядної вартості для історії, етнографії, культурології та інших наук, які широко її використовують. Разом з тим документальна література теж має пряме відношення й до літературного процесу, більше того, в певні епохи вона відігравала в ньому дуже важливу роль. Питома вага художнього елемента в її пам'ятках може бути зовсім різною, але багато з них відзначаються високими художніми якостями і входять у класичний літературний фонд, як от мемуари Сен-Сімона й Ферфакса, листи пані Севін'є й "Листи російського мандрівника" Карамзіна, "Подорожі" П'єтро делла Валле й "Щоденник подорожі в Східну Індію" Шалля, "есеї" Ад-

дісона й Стіля тощо. Ця література користувалася тоді величезною популярністю та пієтетом у читачів, і нерідко письменники для підняття авторитету своїх творів серед читацького загалу видавали їх за “літературу факту” (згадаймо хоча б “Утопію” Томаса Мора, “Робінзона Крузо” Дефо, “Перські листи” Монтеск’є тощо). Природно, що ця література активно вивчалася й вивчається в літературознавстві, але в іншому розрізі, ніж в історії чи етнографії.

Велику й конструктивну роль, особливо в XVI–XVIII ст., “література факту” відігравала у взаємообізнаності й взаємозближенні народів, у розвитку міжнаціональних і міжрегіональних взаємин. Книги мандрів, спогади, листи й щоденники людей, які побували й пожили у віддалених і маловідомих країнах, знайомили співвітчизників із життям різних народів, з їхнім побутом і звичаями, суспільним устроєм і культурою, причому, змальовуючи все це, в міру літературної обдарованості, конкретно й колоритно, вони тим самим наближали віддалені народи до своїх читачів, котрі крім екзотичних дивоглядів відкривали в житті цих народів багато й “свого”, тобто схожого, близького чи аналогічного. Така обізнаність є першим необхідним етапом міжнаціональних культурних та інших зв’язків, і вже на цій основі розвиваються згодом їхні вищі й складніші форми.

Хотілося б зазначити активну причетність “літератури факту” до великих ідейних рухів XV–XVIII ст., ренесансного гуманізму й Просвітництва, загалом до поступу передової думки. Як відомо, гуманісти Відродження розвивали ідею “єдності роду людського”, що на той час було важливим завоюванням цієї думки. На протигагу середньовічно-церковному поняттю “братерства во Христі”, що породжувало релігійну нетерпимість, вони висували поняття “братерства в людстві”, яке сприяло зняттю віросповідальних і расових бар’єрів. Ця конструктивна ідея не була, як гадають деякі дослідники, лише наслідком іманентного руху гуманістичної думки, яка, визнавши самоцінність людської особистості, логічно мала прийти й до визнання самоцінності всього людства (555, с. 367). Не меншою мірою вона була наслідком тих важливих зрушень, що відбувалися в об’єктивному світі. Не забуваймо, що доба Відродження – це не тільки відкриття стародавніх манускриптів і освоєння античної спадщини, а й відкриття нових світів та їх вивчення,

не тільки Поджо Браччоліні, а й Христофор Колумб. Гуманісти виявляли жадібний інтерес до географічних відкриттів, до тієї величезної інформації про “весь рід людський”, що їх несла тогочасна “література факту”. Вона розкривала їм ту істину, що рід людський в основі своїй єдиний за всієї яскравої розмаїтості побуту й звичаїв, обрядів і вірувань різних народів. У цьому й полягала одна з важливих ренесансних функцій “літератури факту” XVI–XVIII ст.

Знайомлячи з іншими народами й наближаючи їх, “література факту” водночас відігравала важливу роль у критичному осмисленні свого життєвого устрою, суспільних та ідеологічних підвалин. Вона давала багату поживу для праці критичної думки, заперечення загальноприйнятих норм і догм. Просте зіставлення суспільного устрою, законів і вірувань “екзотичних країн” з вітчизняними чи західноєвропейськими вело до того, що поняття і явища, котрі здавалися до того абсолютними, трансцендентними, поставали в іншому світлі, виявляючи свою “земну природу” і свою відносність. Починаючи з XVI ст., для передових умів не тільки антична спадщина, а й “література факту” правила за невичерпне джерело аргументів і доказів, контртез і ілюстрацій у боротьбі з феодално-середньовічним та церковним догматизмом. Без цього джерела годі уявити такі видатні пам’ятки ренесансної думки й літератури, як “Утопія” Томаса Мора, “Лузіади” Камоенса, “Гаргантюа і Пантагрюель” Рабле, пізні “романтичні драми” Шекспіра, “Есе” Монтеня, та інші. Це своє значення для передової думки “література факту” зберегла і в наступні епохи, причому найбільшого розмаху використання цього своєрідного арсеналу набрало в добу Просвітництва.

В цілому можна сказати, що “література факту”, відіграючи величезну роль у розвитку тогочасних міжнаціональних зв’язків, активно діяла в напрямі головних завдань західноєвропейської передової думки XVI–XVIII ст. Звичайно, це зовсім не означає, ніби в її потоці не з’являлися твори, написані з ретроградних позицій, пройняті духом упередженості, віросповідальної чи національної ворожнечі. Таких видань теж з’являлося багато, проте не вони визначали її основний зміст і спрямованість, її роль і значення в тогочасному суспільному й духовному житті. Причому дуже часто твори “літератури факту” зазначену дію чинили своєю, ска-

зати б, фактичною стороною, своїми сумлінними замальовками з натури, незалежно від світоглядних горизонтів їхніх авторів, котрі в своїх судженнях часто не піднімалися над рівнем пересічного дворянина чи “доброго католика”.

Зрозуміла річ, усе тут сказане стосується й пам’яток західноєвропейської україніки XV–XVIII ст., відбиття в них життя й історії українського народу. На багатьох із них, з різною мірою виразності, позначилася належність авторів до “латинства”, їхні феодально-монархічні погляди й віросповідальні упередженості, що нерідко породжує розбіжності між фактичним змістом джерел та його ідеологічною інтерпретацією. Особливо це стосується джерел про козацтво і козацькі війни з шляхетською Польщею.

Загалом же дана монографія має великою мірою джерелознавчий характер, оскільки в ній на першому плані перебуває вивчення західноєвропейських джерел з історії України XI–XVIII ст., включаючи й описи маловідомих або й зовсім не відомих джерел, які ще не були введені в науковий обіг. У великій частині автор розглядає їх як джерела історико-літературні й відповідно прагне до поєднання науково-історичного й літературознавчого аналізу, що, слід сказати, має вже значну традицію в нашій науці.

Та разом з тим ця книга є справді монографією, бо її предметом не є джерела самі по собі в їхній сукупності, а західноєвропейська україніка XI–XVIII ст. як тривалий і складний процес зі своїми етапами й закономірностями, зі своїми особливостями перебігу. В ній джерела включені в континуум, представлені і як ланка або частка процесу, – більш того, саме в ньому і через нього розкривається їхній істотний зміст. При цьому увага приділяється не тільки об’єктивно-історичному змістові джерел, тобто відбиттю в них фактів історії України та реалій життя українського народу, а й змістові суб’єктивно-історичному, тобто рецепції й осмисленню цих фактів тим чи іншим автором, який представляє ментальність певної країни й епохи, певні ідейно-культурні моделі й течії. А це, зрештою, означає, що автор монографії пов’язує розвиток західноєвропейської україніки з рухом європейської думки й культури від Середньовіччя до Просвітництва і прагне його висвітлювати в такому контексті. В цьому теж полягає новизна даного дослідження.

1. КИЇВСЬКА РУСЬ І ЗАХІДНА ЄВРОПА

Українсько-західноєвропейські відносини в різних сферах, від економічної до духовної, мають довгу й складну історію, що сягає в глибину віків. Їхні підвалини були закладені в часи Київської Русі, якій загалом належить основоположна роль в історичному житті українського народу, включаючи і його міжнаціональні спілкування. Як етнокультурна реальність, Київська Русь виникла на перехресті цивілізацій між Заходом і Сходом, Візантією і скандинавською Північчю: в цьому своєрідність її історичного буття та її культури. Не можна применшувати роль і значення Сходу в житті Київської Русі, в тому числі й у розвитку давньоруської культури. Та цілком безперечним є те, що в XI–XII ст., після прийняття християнства, Русь остаточно визначилася як європейська країна з преваючими європейськими орієнтаціями, зокрема політичними й культурними. Щоправда, вона перебувала в тісних зв'язках передусім з Візантією і південними слов'янами, але це теж була тогочасна Європа, зокрема в культурно-історичному відношенні. Більше того, Візантії належала тоді особлива роль у розвитку європейської цивілізації і культури.

Але перш ніж приступити до нашої безпосередньої теми, необхідно визначитися в принципово важливому питанні відношення України й української історії до Київської Русі та її історії. З цього питання, складного не стільки самого по собі, скільки навмисне заплутаного, існують різні погляди, які, зрештою, сходять до трьох основних етнополітичних концепцій.

Перша з них була створена російськими державно-політичними колами та істориками, і ґрунтується вона на ідеї “єдиного русского народа”, що включає три його гілки – великоруську, малоруську й білоруську, і єдиної руської державності. Ця концепція, за суттю своєю великодержавно-імперська, почала складатися ще в XV–XVI ст. з піднесенням Великого князівства Московського, яке проголосило

себе прямим спадкоємцем Київської держави і об'єднувачем "усіх земель руських", що на століття стало політичною програмою російських самодержців. Як науково-історична концепція, ця схема державно-політичного розвитку східного слов'янства була остаточно оформлена М. М. Карамзіним в його "Історії держави Російської" і була прийнята російською історіографією XIX ст. Водночас вона фактично стала офіційною історичною доктриною Російської імперії і залишалася в цьому статусі аж до падіння останньої 1917 року. За слушним зауваженням П. М. Мілюкова, в основі цієї схеми лежить запозичена у московських книжників XV–XVI ст. "генеалогічна ідея московської династії" (523, I, с. 17).

Варто зазначити, що спротив історії, очевидність етнокультурної самобутності українського народу змушували російських істориків вносити певні корективи в дану концепцію, шукати додаткову аргументацію. Так, М. П. Погодін висунув гіпотезу, за якою населення Київської землі до монгольської навали було, так би мовити, "великоруським", навала змусила його податися до Північно-Східної Русі, а залишені землі заселили вихідці із західнослов'янських земель, від яких і пішли малороси. Пізніше Погодін змінив, як іронізував М. Драгоманов, "цей найбільш сепаратистський погляд", але залишився при думці, що "плем'я великоруське і малоруське настільки різняться своїми характеристиками, що допустити появу цієї відмінності лише після татар немає ніякої можливості. І племена, і мови давніші від татар", тобто від монголо-татарської навали (524, I, с. 367).

Російські історики кінця XIX – початку XX ст., як зазначив Д. Д. Дорошенко, "відчули незручність цієї схеми; наприклад, у курсі проф. Платонова, а ще виразніше у проф. Ключевського зустрічаємо відокремлення київського періоду, як початкового і спільного для всього сходу Європи, а потім уже йдуть спеціальні розділи про сформування великоруського племені. Але далі виклад іде у них за звичайною старою схемою: історія московського царства і петербурзької імперії, з епізодичними згадками про українців і білорусів" (523, I, с. 17).

Крах Російської імперії і поява СРСР, де інтернаціоналізм було проголошено наріжним каменем ідеології і державної політики, унеможливили існування схаракте-

ризованої великодержавної доктрини. Виникла необхідність її перегляду, і так у радянській науці з'явилася і з часом запанувала компромісна концепція Київської Русі вже не як початкового етапу історії єдиного руського народу, а як "спільної колиски" трьох східнослов'янських народів. Суть цієї концепції в тому, що в домонгольський період нібито існувала єдина давньоруська держава і єдина давньоруська народність, а розділилася вона на три народи внаслідок дії зовнішніх сил, татаро-монгольського і литовсько-польського завоювань. Отже, поява трьох східнослов'янських народів мотивується в ній несприятливими зовнішньополітичними обставинами, внутрішні чинники в належній мірі не беруться до уваги, що вже робить її мало-переконливою з наукової точки зору.

Насправді ж східнослов'янський світ X–XII ст. являв собою об'єднання племен і племенних союзів під зверхністю Києва, далеке від того, щоб злитися в одну народність. Як державне утворення Київська Русь трималася на військовій силі великих князів, у васальній залежності від яких перебували місцеві князі. Ризиковано твердити, що в межах цього державного утворення йшло до формування єдиної народності, факти свідчать про інше, про зростання в ньому не інтеграційних, а дезінтеграційних процесів. Чи не найактивніше відбувався цей процес у XI–XIII ст. в Північно-Східній Русі, в Ростово-Суздальському, а далі Великому Володимирському князівствах, де формувалася російська народність. У XII–XIII ст. на Русі виникли місцеві державно-політичні утворення, лише номінально залежні від Києва, що прискорювало формування східнослов'янських народностей. З етноісторичного погляду це були іманентні процеси, які розпочалися задовго до татаро-монгольської навали і продовжувалися після неї. Аналогічні процеси відбувалися і в мові східнослов'янських племен. Як показав О. О. Шахматов у своїй останній великій праці, розпад східних слов'ян на племена зі своїми діалектами відбувся ще в VII–VIII ст., а в IX ст. створюються три групи цих племен – південна, північна й західна і розгортається формування трьох східнослов'янських народностей та їхніх мов (752). Ці викладки знаходять підтвердження і в новітніх лінгвістичних дослідженнях, зокрема в працях А. Залізняка, які показують, що в домонгольський період

існували такі ж значні відмінності в мові Південної і Північної Русі, як і в післямонгольський період, в XIII–XIV ст. (535).

Слід тут сказати й про те, що з часом “спільна колиска” ставала дедалі тіснішою для “старшого брата”, і він почав дедалі енергійніше заволодівати нею, витісняючи “молодших братів”. Такого вигляду, принаймні, почало набирати це співжиття братів у радянській російській науці, особливо останніх десятиліть. Наприклад, у монографії акад. Д. Лихачова “Развитие русской литературы X–XVII веков” література Київської Русі трактується виключно як перший етап розвитку російської літератури, позначений домінуванням “монументального стилю”, про українську й білоруську літератури тут жодного разу навіть не згадується (601).

Третя концепція, яку можна назвати національно-українською, була розроблена й обґрунтована М. Грушевським, але своїм корінням вона йде в глибину віків. Власне, свій початок вона бере у київських літописців XI–XII ст., у тій же “Повісті временних літ”, де ставиться питання “откуда пошла естъ руская земля” і дається на нього відповідь: пішла вона з Києва, з середнього Придніпров’я, тут була закладена Київська держава, яка в X–XI ст. поширила свою владу на всі східнослов’янські племена. Це той етногеографічний осередок, де відбувалося формування руського (українського) народу, і, отже, Київська держава була принаймні державно-політичним утворенням цього осередку. Свідомість даного факту жила в історичній пам’яті українського народу, загострилася вона у XVII–XVIII ст. серед поборників козацької державності і знайшла вираження, зокрема, в “козацьких літописах”, які прагнули пов’язати два великі періоди української історії, київсько-великокнязівський та козацько-гетьманський, і встановити їхню наступність.

Отже, в своїй концепції Київської Русі як породження історії українського народу на ранніх її етапах М. Грушевський спирався на глибинну національну традицію, від якої відійшли українські історики першої половини XIX ст., пішовши в цьому питанні за Карамзіним. Певне повернення до неї спостерігається в українських учених другої половини XIX ст., зокрема у М. П. Драгоманова, який писав: “Щодо періоду, який передував XIII ст., то вона (історія

України. – Д. Н.) показує нам федерацію руських вільних міст, особливо міст південної Русі, що групувалися навколо Києва. Цей період української історії історики звичайно конфіскують на користь царської імперії, яка насправді походить від Московського князівства і є набагато пізнішою, датуючись від 1328 р. Більше того, деспотично-аристократичні московські інституції, що розвинулися під татарськими впливами, не мали нічого спільного з князівствами і південної, і північної Русі XII–XIII ст. І слід ще зазначити, що стародавня київська історія пов'язана безпосередньо з козацькою Україною як місцем дії і походженням акторів, так і своїми республіканськими інституціями” (819, с. 8).

За концепцією М. Грушевського, Київська держава була утворена “полуденною частиною східнослов'янських племен”, тих племен, із яких сформувався руський (український) народ, передовсім полянами. “Русь – це земля полян, – писав Грушевський, – русини – це поляни передовсім, хоч в ширшому значенні се ім'я обіймало в XI–XII ст. всю Україну, а і все східне слов'янство, зв'язане київськими князями в одну державу, під іменем Русі протиставлялося теж часом іншим політичним організаціям” (504, I, с. 191).

Цей висновок М. Грушевського підтверджується всім текстом “Повісті временних літ”, з якого видно, що Київська земля – це земля полян, яку десь з IX ст. почали називати “Руссю”. Визнається це й багатьма російськими вченими. Наприклад, М. Тихомиров зазначав, що “в XII–XIII ст. назва “Русь” означала певну область: Київську землю у вузькому значенні слова” – на відміну від Київської держави (719, с. 61). І далі він уточнює: “Назва “Русь” – давня назва Київської землі, країни полян, відомої вже в першій половині IX ст” (там само, с. 80). Також Б. Рибаків визнавав: “Текст “Повісті временних літ” дає право об'єднувати Київ, Чернігів і Переяслав в одне ціле. Цим цілим була “Русь”, яка замінила собою назву “Поляни” (690, с. 86). Звідси лише один крок до висновку, що поляни разом з сіверянами та волинянами були тими племенами, з яких безпосередньо формувався український етнос. Проте російські вчені, як правило, уникають цього висновку, підставляючи спільного для східнослов'янських народів посередника в розгортанні етноісторичних процесів – “давньо-руську народність”, яка нібито склалася в XI–XII ст.

Щодо російського народу, то він, за М. Грушевським, почав формуватися в міжріччі Волги й Оки дещо пізніше, в процесі слов'янської колонізації цієї території, заселеної здавна угро-фінськими племенами: "Він витворився на фінським ґрунті цією новгородсько-кривицькою та кривицько-в'ятицькою колонізацією, асимілюючи фінську людність і модифікуючись під її впливом, ця колонізація одначе заховала в нім вповні слов'янський національний тип" (504, I, с. 185). Як доводив М. Грушевський, Московська (російська) держава не була спадкоємицею Київської, вона виросла з власного коріння, і починати історію Росії з Київської держави – це не лише спотворювати початковий період історії іншого, українського народу, а й позбавляти російський народ його справжніх витоків (503). Ця концепція на початку ХХ ст. була тією чи іншою мірою прийнята й деякими російськими істориками, найбільш послідовно розвивав її М. Д. Приселков у книзі "Утворення великоруської держави" (674).

Однак не можна й спрощено підходити до цієї складної проблеми й вирішувати її однозначно, відлучаючи Росію і росіян від Київської Русі та її спадщини. Безперечно, зачатки державності були перенесені в міжріччя Волги й Оки з Києва, Володимирське велике князівство відгалузилося від Київського великого князівства, хоч згодом Володимирське державне утворення зазнало татарських впливів і модифікувалося на східний лад. Не менш безперечним є й те, що російська культура взяла початок у культурі Київської Русі, зберігала й по-своєму розвивала її традиції. "Загалом відомо, – слушно писав з цього приводу І. Лисяк-Рудницький, – що Московське царство в багатьох засадничих рисах (головно політичного й соціального устрою, а також і культурної атмосфери) кардинально різнилося від Київської Русі. Але, з другого боку, деякі староруські риси краще збереглися на Московщині, ніж в Україні. На політичному полі це буде, наприклад, тяглість династичної традиції, ваги якої в цих віках не вільно недооцінювати. А на культурному полі ми не можемо заперечити, що на далекій Півночі до наших часів збереглися в народній пам'яті фрагменти київського епосу, тоді як в Україні це давно забулося. І староруську літературу ми знаємо майже виключно із списків, що збереглися в московських монастирях..." (597, I, с. 25–26).

Важливо зазначити, що концепція Київської Русі як вихідного етапу історії України знаходить певне підтвердження і в західноєвропейських історико-літературних джерелах XVI–XVIII ст. В цих джерелах, починаючи з “Трактату про дві Сарматії” (1517 р.) М. Меховіти й “Нотаток про Московію” (1549 р.) С. Герберштайна, нерідко з’являються екскурси в історію Київської Русі, причому характерно, що з’являються вони здебільшого в описах “Русії”, тобто України, а не “Московії”, тобто Росії. А це є переконливим свідченням того, що в Західній Європі того часу Київську Русь пов’язували переважно з Україною, а її історію – з українською історією. Висвітленню даного питання буде приділена належна увага в подальших розділах цієї книги.

Важливо ще торкнутися тут проблеми історичної ономастики України й українського народу в часи Київської Русі й у XV–XVIII ст. З цього питання дотепер зустрічається багато плутанини, неісторичний підхід до етнонімів “Україна” й “українці”, спроби вивести їх ледве не з епохи Київської Русі, наділивши сучасним змістом. З другого боку, спираючись на спільність назв, російська наука й громадська свідомість найтісніше пов’язують Київську Русь і Росію, вбачаючи в другому етноісторичному утворенні пряме продовження першого. Але ж історію назви етносу не можна ототожнювати з самим етносом, назви можуть мінятися, з’являтися й зникати, а етнос залишається й розвивається; історія знає безліч подібних прикладів.

Як давно встановлено, одвічна Русь – це середнє Придніпров’я, тобто та територія, де відбувалося формування українського народу в часі, що піддається історичному огляду. З появою Київської держави, яка швидко розширилася, підкоривши всі східнослов’янські племенні союзи, все це державне утворення через певний час також почали називати Руссю. Так виникли два значення слова “Русь”, широкіє і вузьке, що виразно й зафіксували давньоруські літописи. Тут Русь у широкому значенні – це вся Київська держава, “але поряд з цим термін “Русь” дуже часто вживається в таких контекстах, де він протиставлений певним районам Київської держави, тобто Русі в широкому значенні слова. Так, наприклад, I Новгородський літопис дуже часто пише про поїздки новгородців із свого міста “в Русь” (тобто в Київ, Чернігів або Переяслав); так само “іздили в

Русь" із Суздальської, Смоленської, Полоцької та інших земель (467, с. 162).

Проте утворення Київської держави, на яку поширилася назва "Русь", оскільки вона її створила, не означає появу "давньоруської народності" як її кореляції в сфері етноісторичній. Формування етносу й державно-політична історія – це все-таки різні процеси, які далеко не завжди збігалися, надто в часи середньовіччя. Не слід суспільно-політичні й етнокультурні функції і можливості державних утворень пізнішого часу механічно поширювати на середньовіччя, що йому притаманний феодалний тип державності як зібрання під верховенством сюзерена васальних володінь, різною мірою від нього залежних. У цих державних утвореннях, до яких належала й Київська Русь, не було постійної системної дії доцентрових сил у різних сферах життя, ця дія то посилювалася, то послаблювалася залежно від різних чинників, зокрема від суб'єктивних якостей правителя. А далі наставала фаза, що називається феодалною роздробленістю і характеризується утворенням місцевих центрів, які зводять до мінімуму або й до нуля значення головного центру.

Як говорилося вище, назва "Русь" ще в IX ст. закріпилася за землею в середньому Подніпров'ї з центром у Києві, яка є історичним ядром формування руського (українського) етносу. За порівняно нетривалий час розквіту Київської держави, що припадає на другу половину X – першу половину XI ст., на неї поширюється назва "Русь", але вживається вона лише в двох значеннях – у державно-політичному стосовно інших держав і в церковній сфері, де нею окреслювалася руська церква як ієрархічна одиниця (931, с. 149–150). Однак і в той час ця назва "в широкому розумінні", як етнімічна, адекватна "давньоруській народності", не вживалася. Як показав А. М. Насонов у спеціальному дослідженні, "межі "Русі", "Руської землі" визначаються територією Переяславської області, Чернігівської, за винятком північних і північно-східних її частин, і Київської області, за винятком Деревської і Дреговицької земель. Нема даних про верхнє Полісся з Курськом... Не можна бути цілком впевненим, що сіверянська територія по верхньому Поліссю не входила в склад "Руської землі", в усякому разі, це питання доводиться залишити відкритим"

(647, с. 29). Впадає у вічі, що обриси “Руської землі” збігаються з тими межами, які згодом стали межами розселення української народності (на півночі й північному сході), і коли деякі князівства в XI–XIII ст. охоплювали землі інших племенних союзів (деревлян, дреговичів та інших), ці землі до “Руської землі” не включалися.

В XII–XIII ст. це розуміння Русі витісняє “широке”, більше того, виникає її протиставлення іншим східнослов'янським землям, де створюються фактично незалежні князівства, і “в найбільших із цих князівств з'являються перші стимули національно-ідеологічної диференціації” (682, с. 226). “На другу половину XII ст. вже міцно ствердилося поняття “землі” як суверенного об'єднання (...). Лише в одному випадку, а саме в понятті “Руська земля” маємо таке історично успадковане явище, як включення кількох компонентів: колишнього Київського князівства, Переяславського князівства і, очевидно, більшої частини Чернігівського князівства” (там само, с. 225). За ним і закріплюється в східнослов'янському світі назва Русі, про що переконливо свідчать численні літописні матеріали (напр., див. 81; 587; 674; 682; 683; 701; 711; 732; 749; 804 та ін.).

Як відомо, в другій половині XII ст. виникає, а в XIII ст. визначається поділ Русі (в широкому значенні слова) на північну й південну частини зі своїми центрами, до яких тяжіли навколишні території. Для північної частини таким центром стає Володимир і Володимирське князівство, яке в XII–XIII ст. претендує на роль гегемона в східнослов'янському світі, для південної таким центром залишається Київ. Поміж інших пам'яток і джерел цю ситуацію яскраво відбиває “Слово о полку Ігоревім”, яке постало наприкінці XII ст. Не вдаючись тут у розгляд цього питання, знову пошлюся на висновки відомого російського дослідника А. М. Робінсона в його книзі “Література давньої Русі в літературному процесі середньовіччя XI–XIII ст.” (1980 р.). Залучивши до розгляду також літописні та інші джерела, автор доходить висновку, що під “Руссю” або “Руською землею” творець “Слова” розумів лише Південну Русь з центром у Києві і виразив у поемі зміст, породжуваний тільки її життям, центральною проблемою якого була “боротьба зі степом”, турбувався тільки про її інтереси, відмінні від інтересів Володимирського та інших північних

князівств. “Серед усіх випадків вживання поняття “Руська земля” в “Слові”, – констатує дослідник, – немає жодного, який говорив би за те, що в ньому виражене уявлення автора про всі східнослов’янські князівства” (682, с. 233). Більше того, в “Слові” та інших джерелах того часу “Русь”, чи “Руська земля”, недвозначно протиставляється іншим державно-політичним утворенням, що склалися тоді в східнослов’янському світі, насамперед Володимирському князівству, головному супернику Києва.

В цілому ж слід сказати, що етноісторичні процеси, формування трьох східнослов’янських народностей та їхніх мов, відбувалися іманентно, державно-політичні фактори могли позначатися на них, чи то сприяючи їм, чи то стримуючи їх, але не вони їх визначали. Твердження про те, що ці племінні союзи в Київській державі настільки зблизилися й уніфікувалися, що можна говорити про появу спільної “давньоруської народності”, є безсумнівним перебільшенням, політико-ідеологічною міфологемою, витвореною пізніше в Росії. Відносна державно-політична єдність, котра до того ж проіснувала в Київській державі недовго, перш ніж у ній взяли гору відцентрові сили, не означала появи етнонаціональної єдності.

Після розпаду Київської держави й монголо-тагарської навали українські землі підпадають під владу Литви й Польщі, але український народ самоусвідомлюється як “руський народ” і зберігає цю свою назву; як буде показано далі, так само він усвідомлювався і в Європі XV–XVII ст. Поряд з тим, з піднесенням Московського князівства, яке проголошує себе збирачем “усіх руських земель” і спадкоємцем Київської держави, це державне утворення поступово закріплює за собою назву Русі; проте в Європі здебільшого називають його “Московією”, а російський народ відповідно “московитами”. Рішучий перелом у цьому плані відбувається лише у XVIII ст., коли в Європі остаточно переходять до назви “Росія”. Словом, у східнослов’янському світі, особливо після приєднання України до Росії, відбувалися два протилежні, але взаємопов’язані процеси: дедалі більшого відчуження давньої назви українського етносу і цілковитого перенесення його на “московський народ”, за яким вона у XVIII–XIX ст. остаточно закріплюється. З боку нашого народу перехід до нових етнонімів

“Україна” й “українці” був, зрештою, не чим іншим, як протидією асиміляційним процесам, політиці денационалізації, розчинення його в “общерусском море”, котра невідступно проводилася правлячими колами Російської імперії. І характерно, що цей перехід активніше проходив і раніше завершився в регіонах України, ближчих до Росії, тоді як у західних регіонах, суміжних із польським етносом, довше зберігалися етнічні самовизначення “Русь” і “руський” (“русинський”).

Оскільки ж терміни “Русь” і “руський” у XVIII–XIX ст. остаточно закріплюються за Росією і росіянами, то це сприяло вкоріненню характеризованої вище етноісторичної схеми, за якою Київська Русь є прямою попередницею Росії, початковим етапом її історії. Україна ж у цій схемі виглядає якимось пізнішим і побічним продуктом історичного процесу, що постав внаслідок литовсько-польських завоювань і відокремлення від Росії, як писав у свій час О. Пушкін. Цю схему “приймає безкритично й західний світ, і нам ще довго доведеться проти цих закорінених поглядів (чи пересудів) боротися” (597).

Але повернімося до нашої безпосередньої теми, до відносин Київської Русі з Західною Європою та їх відтворення в західноєвропейських джерелах. Як відомо, Київська Русь належала, поряд з імперією Карла Великого, до найзначніших та історично найпродуктивніших державних утворень раннього європейського середньовіччя, була першорядним за значенням центром цивілізації в східній частині континенту. Визначившись у XI–XII ст. як європейська держава, вона розвивала різнобічні зв'язки не тільки з Візантією та південними слов'янами, а й з країнами Західної Європи. Як констатують дослідники, в тому числі й західні, Русь, розташована на найважливіших торговельних шляхах того часу, включала низку нових вузлових торговельно-економічних пунктів, які виникли після занепаду тих, що склалися в пізній античності (876, с. 129–130). Вузлові торговельно-економічні центри пізньої античності містилися на берегах Середземного моря, по ньому ж пролягали й головні торговельні артерії того часу. Після падіння Західної Римської імперії, впродовж другої половини I тисячоліття н. е. центри економічного й суспільно-політичного життя Європи зміщалися в глибину континенту,

на північ і північний схід; відповідно виникають нові торговельні артерії, які набувають дедалі більшого значення. В цій новій системі торговельних шляхів важливе місце належало Балтійському й Чорному морям, а також шляхові “із варяг у греки”, який їх пов’язував, шляху, що проходив по руських землях і замикав на сході всю систему європейських торговельних шляхів того часу. Із сухопутних торговельних шляхів один із найважливіших ішов тоді від Києва на захід, через Краків і Прагу в південну Німеччину, до міста Регенсбурга, важливого в ті часи торгового центру на Дунаї. Неабияке значення мала тоді й Волга, якою пролягав торговий шлях до Ірану й Середньої Азії. Словом, у IX–XI ст. Русь, перебуваючи на перехресті важливих торговельних шляхів, була пов’язана з “усіма сторонами світу”, і все це відіграло неабияку роль у її тогочасному економічному й культурному піднесенні.

Безумовно, найбільше значення мали для Київської Русі її економічні й культурні зв’язки з Візантією, найрозвинутішою країною тогочасної Європи. Разом з тим Русь мала тоді економічні стосунки і зі своїм північним сусідом, Скандинавією, і з Західною Європою, особливо Німеччиною, а з XII ст. – і з Італією. Торговельні зв’язки Русі з Німеччиною зафіксовані вже у джерелах X ст., в митних статутах деяких чеських та південнонімецьких міст для руських купців, які проїжджали через них зі своїми товарами, прямуючи на захід (751, с. 4). А в наступному XI ст. в уже згадуваному Регенсбурзі навіть виникає окрема корпорація купців, так званих русаріїв, котрі спеціалізувалися на торгівлі з Києвом та іншими містами Русі (там само, с. 4–5). Київ особливо вабив німецьких купців багатством товарів і місцевого, і візантійського та східного походження, – в X–XII ст. він був також важливим транзитним пунктом торгівлі. У XII ст. в Чорне море проникають італійські торгові республіки, Генуя й Венеція, засновують свої перші колонії на його північному березі і встановлюють досить широкі торговельні зв’язки з “Руською землею”, зокрема з Києвом. Це, до речі, знайшло відгомін у “Слові о полку Ігоревім”, де згадуються “венедиці”, тобто венеціанські купці, в столиці Русі. Вони названі серед представників народів, що славлять у Києві перемогу князя Святослава над половцями в 1185 році: “Ту Немци и Венедици, ту Греци

и Морава поют славу Святославлю...” (45, с. 202). Ця згадка про “венедиців” автора “Слова...” наводить на думку, що вони були в той час не такими вже й рідкісними гостями в Києві.

В цілому ж названі торговельні зв'язки засвідчують, що до монголо-татарської навали в Європі існувала певна єдність господарського розвитку, яка охоплювала простір від Атлантики до Волги, і Русь входила до цієї системи.

У X–XII ст. Київська Русь відігравала визначну роль і в політичному житті Європи, з нею шукали зв'язків і порозуміння не тільки сусідні держави, а й віддалені, в тому числі Німеччина й Франція. Місце й роль Русі в тогочасній системі європейських держав, її участь у політичному житті континенту докладно висвітлені в численних дослідженнях, вітчизняних і зарубіжних (526; 661; 672; 754; 755; 821), і тут ми обмежимося тим, що вкажемо на деякі, найбільш промовисті моменти. Так, уже в X ст. походи київських князів на Візантію набули розголосу по Європі, сприяючи утвердженню військово-політичної репутації Київської держави. Слід вказати й на те, що у IX–XI ст. великі загони русичів служили у візантійському війську і брали участь у нескінченних війнах, які вела Візантія, зокрема в Італії, на Сицилії і в Північній Африці, де вони нерідко стикалися з воїнами різних країн Заходу. Зважаючи на військову силу Київської держави, Візантія прагнула підтримувати з нею мирні й дружні відносини, що було відомо в усій Європі й справляло на неї враження (594). Наполегливий інтерес виявляв до Русі папський Рим, намагаючись витіснити візантійський церковний вплив і втягнути її в свою орбіту. Про велику політичну роль Русі в тогочасній Європі красномовно свідчать розгалужені династичні зв'язки київських князів, особливо Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха, з дворами європейських держав XI–XII ст.

В ті часи шлюби між особами правлячих династій служили виключно політичним цілям, і правителі європейських держав прагнули породичатися з могутніми київськими князями та заручитися їхньою підтримкою в дипломатичних та воєнних акціях. Так, уже 1014 року до Києва прибули чеські й угорські послы з проханням до князя Володимира видати дочок за їхніх королів; син київського князя

Святополк в цей же час одружився з польською княжною, а всі ці шлюби, зрештою, укладалися з метою створення коаліції чотирьох держав – Русі, Польщі, Чехії й Угорщини – проти Германської імперії (754, с. 88–89).

При дворі київських князів нерідко знаходили притулок і підтримку королі та принци скандинавських династій. Та найкрасномовніше про велику політичну вагу Київської Русі на континенті свідчать два факти. Наприкінці 40-х рр. XI ст. встановлюються династичні зв'язки Київської Русі з віддаленою Францією: король Генріх I з династії Капетингів одружується з княжною Анною, дочкою Ярослава Мудрого. Як зазначав ще П.-Ш. Левек, французький історик другої половини XVII ст., “Русь тоді мала більше єдності, більше щастя, більше сили й обширу, ніж Франція”, і за допомогою зазначеного шлюбу Генріх I сподівався підняти авторитет своєї династії як у самій Франції, так і на міжнародній арені (295, с. 71–72). Ще цікавіший факт одруження славетного германського імператора Генріха IV з Євпраксією, дочкою київського князя Всеволода, в 1089 р., невдовзі після смерті її першого чоловіка, маркграфа саксонського Генріха Штаде. Це сталося в той час, коли досягла граничної гостроти боротьба Генріха IV з папою Григорієм VII, котра, як відомо, належить до найважливіших і найдраматичніших подій раннього західноєвропейського середньовіччя, і слід думати, імператор Священної Римської імперії, вступаючи в цей шлюб, розраховував на допомогу й фінансову підтримку свого нового тестя, великого Київського князя. Зазнавши невдачі, Генріх IV зненавидів Євпраксію-Адельгейду, і через рік після одруження замкнув її в монастир у Вероні. Потім з цього цинічно скористалася папська партія для сенсаційного звинувачення імператора в аморальності, після чого нещасна жінка була всіма покинута, і їй не лишилося нічого, як, повернувшись до рідного Києва, піти знову в монастир, де вона за три роки й померла у 1109 р. (637; 686). Цей нещасливий шлюб, фатальний також для долі Генріха IV, зробив київську княжну популярною героїнею тогочасних німецьких та італійських хронік і поем.

Князівські шлюбні союзи XI–XII ст. – це разом з тим цікавий і важливий показник тодішньої політичної і – до певної міри – культурної орієнтації Київської Русі. За підрахунками Н. Баумгартена, із 36 відомостей про “міжна-

родні” шлюбні союзи київських Рюриковичів у XI ст. 8 припадає на Німеччину, 2 – на Францію, 5 – на скандинавські країни й Англію, тоді тісно з ними пов’язану, 7 – на Польщу, 6 – на Угорщину, 3 – на половецьких князівен, 1 шлюб було укладено з візантійською принцесою і 3 – з представниками візантійської аристократії (778). Як бачимо, дані досить таки промовисті: із загального числа 36 шлюбних союзів київських Рюриковичів тридцять припадає на держави Центральної й Західної Європи і лише декілька – на Візантійську імперію та половецькі ханства. За тими ж даними, у XII ст. “частка Візантії зростає до 7 випадків, але не за рахунок істотного зменшення шлюбних союзів великих київських князів з правлячими династіями центрально- і західноєвропейських держав” (там само, с. 69). І небезпідставно відомий югославський літературознавець В. Мошин зазначав з цього приводу: “Хоч би як применшували значення династичного фактора в питаннях культурної орієнтації середньовічних держав, наведені цифри переконливо свідчать про те, що в XI ст. Русь у своєму політичному житті була значно сильніше зв’язана з Західною Європою, аніж з Візантією й балканськими слов’янами” (629, с. 41). В усякому разі, ці династичні зв’язки, разом з участю Київської Русі в європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях і війнах, з повною очевидністю засвідчують, що в XI–XII ст. вона входила в європейську державно-політичну систему і усвідомлювала себе частиною цієї системи. Вона жила напруженим міжнародним життям, а її зовнішня політика XI–XII ст. – це передусім, як слушно зазначає М. А. Алпатов, “зустрічний рух великої європейської держави на Захід” (439, с. 56).

На ґрунті зазначених економічних і політичних зв’язків розвивалося міжнародне культурне спілкування Київської Русі, яке в XI–XII ст. набуло значного розмаху та інтенсивності. Безперечно, найважливішими й найпліднішими для культурного розвитку Русі були її зв’язки з Візантією, “вплив якої, – за словами Д. С. Лихачова, – піднімався до порівняно досконалих форм спілкування високорозвинених духовних культур” (601, с. 18). За вражаюче короткий час (щоправда, у великій мірі завдяки болгарському літературному посередництву) Русь засвоїла величезні літературні багатства Візантії, насамперед церковно-повчального зміс-

ту, а також історичні хроніки, перекладні повісті тощо. Як відомо, перекладні твори становлять більшу частину загального фонду літератури Київської Русі, великий вплив вони справляли й на розвиток літератури оригінальної. В плані нашого дослідження важливо підкреслити, що це активне перекладання знаменувало залучення Русі до загальноєвропейських скарбів книжності й ширше – її включення в загальний процес європейського культурного й літературного розвитку.

Необхідно тут сказати, що в середньовічній Європі утворилися дві великі культурно-історичні спільності – “латинська” і “греко-слов'янська”, в яких культурний і літературний розвиток відбувалися багато в чому різними шляхами і в різних формах. Утворення цих спільностей зумовлене, врешті-решт, специфічними особливостями суспільно-державного устрою в різних регіонах Європи, відмінностями в структурі феодального ладу. Важлива роль належала й віросповідальному фактору, розколу християнської церкви на католицьку й православну, який стався в XI ст. В умовах повної гегемонії церкви в духовному житті середньовіччя цей розкол мав далекосяжні наслідки. Внаслідок усього цього в східній частині Європи склалася література, істотно відмінна від літератури західноєвропейського регіону, із специфічними особливостями свого функціонування і своєї жанрово-стильової системи. Нагадаю, що під літературою тут розуміємо не тільки красне письменство, – в той час література не мала більш-менш чіткого окреслення границь; власне, до неї належало все те з інших видів духовно-практичної діяльності людини, що закріплялося в слові й існувало у вигляді тексту.

Належність давньоруської літератури до греко-слов'янської культурної спільності, де вона разом із південнослов'янськими літературами створювала ніби окрему підсистему, накладала глибокий відбиток на весь комплекс її міжнаціональних взаємин. Насамперед це означає, що її взаємозв'язки і взаємодії відбувалися головним чином у межах названої спільності, її міжнаціональний контекст – переважно візантійський і південнослов'янський. Небезпідставно Д. С. Лихачов, наголошуючи на високому європеїзмі давньоруської літератури, її активні міжнаціональні взаємини обмежує греко-слов'янським світом (600).

Це, зрозуміла річ, не означає, ніби літературних спілкувань між Київською Руссю і Західною Європою не існувало, – йдеться про те, що цим спілкуванням бракувало такої ж повноти й інтенсивності, як контактам з Візантією та південними слов'янами, що вони більшою чи меншою мірою носили спорадичний характер.

Як відомо, давньоруські літописці й письменники, починаючи з Нестора, виявляли інтерес до європейських справ, у чому, як уже не раз зазначали дослідники, проявлялося усвідомлення ними належності Русі до європейської етнічно-культурної спільності, європеїзм давньоруської культури й літератури.

Наприклад, у Київському літописі (запис від 1189 р.) йдеться про хрестовий похід німецького імператора Фрідріха Барбаросси: “Цього саме року пішов цар німецький з усією своєю землею битися за гроб Господень, об'явив йому Господь через ангела, наказуючи йому йти. І як вони прийшли, то билися кріпко з богомерзкими тими агарянами...” (57, с. 349). Далі літописець переповідає типово середньовічну легенду про те, що тіла тих, “хто пролив кров за Христа”, через три дні після загибелі ангели забирають із труни на небо. Данило Паломник, докладно описуючи у своєму “Ходінні” Святу Землю, Палестину, її топографію (тут цікаво відмітити розгорнуте порівняння Йордана зі Сномом), розповідає також про зустрічі з хрестоносцями на цій землі, з королем Балдуїном, правителем створеного хрестоносцями Єрусалимського королівства.

Вкажемо й на прихід у давньоруську літературу окремих пам'яток західноєвропейського походження, таких як “Бесіди на Євангеліє” папи Григорія, апокрифічне “Никодимове Євангеліє”, київські глаголичні уривки, низка житій тощо. Приходили вони на Русь головним чином через посередництво Чехії, яка довго не втрачала наслідків просвітницької діяльності Кирила й Методія в Моравській державі і в X–XI ст. певною мірою належала й до православно-слов'янської культурної спільності, користуючись, поряд із латинською, і старослов'янською мовою у своїй писемності (732, I). Деякі “латинські джерела”, головним чином з освоєних на той час чеською літературною традицією, були використані в літописі Нестора – легенда Христіана, паннонські житія тощо.

Найістотнішого розвитку набула в той час така форма зв'язків, як відтворення Київської Русі в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках та епічній творчості. Причому маємо тут не тільки прямі відтворення, в яких літературно-художній елемент поєднується у різних співвідношеннях з позалітературним, а й відображення образно-узагальнені, в яких відбилися поширені на Заході уявлення про Київську Русь і русичів.

Контакти Київської Русі з країнами Західної Європи діставали своє відтворення в тогочасних західноєвропейських хроніках та космографіях. Щоправда, їхні відомості не відзначаються ні численністю, ні широтою й докладністю, що пояснюється насамперед як загальною нерозвиненістю й епізодичністю тогочасних міжнародних взаємин (а тим більше з такою віддаленою країною, як Русь), так і майже повною зосередженістю середньовічних хроністів на справах їхнього графства, герцогства чи абатства. Проте ці відомості мають істотне значення як свідчення інтересу Західної Європи до Русі та знайомства з нею.

Першою такою відомістю в науці вважається коротке повідомлення "Бертинських анналів" за 839 рік про прибуття до імператора франків Людовика Благочестивого, разом з візантійськими послами, послів "народу россів", котрі не могли виїхати на батьківщину прямим шляхом по Дніпру, оскільки цей шлях перетяли ворожі варварські племена, і змушені були добиратися обхідним шляхом через Західну Європу (докладніше див. 411, с. 60–63). Під 959 роком західні хроніки повідомляють про посольство княгині Ольги до майбутнього німецького імператора Оттона I з проханням прислати на Русь єпископа та священників; Оттон I з радістю захопився за цю можливість схилити Русь до "західного християнства" і послав до Києва єпископа Адальберта; проте місія останнього зазнала повної поразки.

Але найбільше "руських відгуків" у західних хроніках відноситься до часу розквіту Київської держави, до XI і першої половини XII ст. Не входячи в докладний розгляд цього питання, ґрунтовно висвітленого в науковій літературі, вкажемо на окремі, найяскравіші факти, в яких розкривається основний зміст і характер сприймання Русі авторами західних хронік. Вона їм уявлялася великою й могутньою державою на європейському сході, і вони

незмінно називають її *regum*, що означає велику державу з сильним правителем на чолі, а великий Київський князь у них іменується “*Rex Ruthenorum*” або навіть “*potentissimus Ruthenorum Rex*”.

У такому плані, зокрема, характеризує Київську Русь Адам Бременський, видатний географ XI ст., у своїй “*Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*”. Про місцезнаходження Русі тут говориться, що це “найdalejša і найбільша країна слов’ян” (698, с. 274). Адам Бременський знав про природні багатства Русі, і він порівнює її зі “зрошеним садом, виповненим усілякими благами” (там само). Київ, столиця Русі, характеризується у Адама Бременського як “*aemula sceptri Constantinopoli et classicus decus Graeciae*”, тобто як “суперник Константинополя і найкоштовніша окраса грецького світу”. Хроніка Адама Бременського цікава й тим, що в ній висвітлюються різні аспекти тогочасних контактів Русі й Скандинавії. Йдеться в ній про шлях, що розпочинався в Данії, проходив по Балтійському морю і завершувався в Русі, чим засвідчується усталеність названих контактів. Повідомляє Адам Бременський і про династичні зв’язки Русі зі скандинавськими королівствами, що набрали постійного характеру. Ці ж династичні союзи, як уже мовилося вище, в часи Середньовіччя були, власне, формою політичних зв’язків.

Цікаві відомості про Русь кінця X – початку XI ст. містить “Хроніка” Тітмара Мерзебурзького, зокрема про походи польського короля Болеслава Хороброго на Київ у 1013–1018 рр. Розповідаючи про ці походи зі слів саксонців, посланих німецьким імператором Генріхом II на допомогу польському королю, Тітмар передає їхній подив розмірами й багатством столиці Русі: “У великому цьому місті, яке служить столицею держави, є понад чотириста церков і вісім торжищ, а народу незліченна сила” (цит. за: 92, с. 1–2). Звичайно, не обійшлося тут без перебільшень, – зокрема, фантастичним є число церков, назване Тітмаром, але цілком безперечний той факт, що за масштабами того часу Київ дійсно був великим містом, яке вражало іноземців.

Окреме місце в тогочасних пам’ятках посідає послання єпископа Бруно Кверфуртського до імператора Генріха II, в якому розповідається про перебування автора на Русі за часів князя Володимира. Єпископ Бруно був місіонером і

займався наверненням язичників до християнства; до Києва 1007 року він, очевидно, прибув зі спеціальним завданням папської Курії. Єпископ був гостинно прийнятий у князівському дворі; при цьому, як пише Бруно, князь Володимир цілий місяць умовляв його відмовитися “йти до такого дикого народу (печенігів), запевняючи, що це означає вірну загибель. Пересвідчившись, що умовляння даремні, князь з усім військом два дні супроводжував мене до найвіддаленіших кордонів своєї держави, які з метою оборони від ворога на великому просторі зміцнені завалами” (82, с. 12). Для Бруно Русь – християнська країна, опора й спільник у його місіонерській діяльності, а князь Володимир – це “правитель русів, славний могутністю і багатством” (“*magnus regno et civitatis regum*”). Цікаво зазначити, що образ Володимира, намальований Бруно в його посланні, в основних рисах нагадує той, що знаходимо в літописі Нестора і в билинах.

Варто тут згадати, що послання Бруно Кверфуртського до Генріха II зацікавило Івана Франка, який написав про нього наукову розвідку (735, с. 109–123), а також дав поетичну обробку епізоду перебування Бруно в Києві і його від'їзду до границі Русі зі степом у супроводі князя Володимира. Ось сцена прощання князя з місіонером у поетичному переказі Франка:

А як доїхали ми до границі,
То зупинились перед брамою.
Тоді з коня на землю князь ізсів,
А я з товаришами наперед
Пішов, і князь із воєводами
Своїми йшов за нами аж до брами.
Ми не спинялися у своїм ході,
А як зійшли на горб за брамою,
Побачили на протилежнім горбі
Князя, що ще стояв, мов ждав на нас.
Аж ось прийшов від нього воєвода
І від князя переказав нам ось що:
“Я допроводив вас аж до границі,
Де вже кінчається моя земля,
А починається ворожа. Богом
Молю вас, аби ви не тратили
Життя даремно на мою неславу.

Як підете, то – знаю це напевно –
Що завтра перед третьою годиною
Жде безпричинна вас гіркая смерть”
(737, VI, с. 184–185).

У своєму поетичному переказі Франко послідовно йшов за текстом послання, ніде від нього не відступаючи і не вносячи в сюжет “поетичного домислу”, лише вміло деталізуючи його у відповідності з духом і колоритом епохи. Власне, маємо своєрідну “поетичну реставрацію”, котра ніби оживляє приглушений і тьмянний малюнок, робить його свіжим і візуально виразним. Особливо це стосується образу Володимира і самого Бруно, а також своєрідного колориту епохи, зокрема психологічного.

Значний “руський відгомін” знаходимо в західноєвропейській художній літературі XI–XII ст.: скандинавських сагах, німецькій епічній поезії, французьких *chansons de geste* і лицарському романі. Почнемо зі скандинавських саг, зокрема “королівського циклу” (“Геймскрінгла”), і загалом історичних, які розповідають про реальних осіб, їхні діяння та подвиги, і за своїм змістом та характером перебувають на межі між історичною оповіддю і художньою творчістю. Скандинавська сага “виникла в суспільстві, в якому історична і художня розповіді ще не відділилися одна від одної як різні жанри. Сага – і те, й інше, тому вона і не історія, і не роман” (507, с. 15). Автори саг ставили перед собою історіографічні завдання – дати правдиву картину життя минулих поколінь і славних героїв, але великою мірою здійснювали ці завдання художніми засобами, komponуючи дійсні факти за законами свого жанру, підпорядковуючи їх спільній художній структурі. А це, зрештою, призводило до художньої трансформації історичної правди, перетворювало історичну розповідь на своєрідний художній твір.

Втім “руський відгомін” звучить і в сагах іншого типу, неісторичних сагах, генетично споріднених з німецьким героїчним епосом і типологічно близьких до нього, як, зокрема, в сазі про Тідрека Бернського.

Щодо історичних саг, то вони відбивають реальні контакти Скандинавії і Русі, які у IX–XI ст. відзначалися неабиякою широтою й активністю. Ясна річ, ці саги, що створювалися в далекій Ісландії, яка до того ж була тісно пов’язана насамперед з Норвегією (тоді як Русь була

пов'язана насамперед із Швецією), не могли дати більш-менш повного відображення тривалого й різнобічного процесу тогочасних скандинавсько-руських спілкувань, – вони “вихоплюють” окремі його епізоди, але, даючи цим епізодам висвітлення, що відзначається високим рівнем історичної достовірності, тим самим виразно передають характер і колорит усього названого процесу.

Історичні саги ґрунтовно вивчалися з обох сторін, і східнослов'янськими, російськими й українськими, і західними, скандинавськими й німецькими дослідниками. Слід зазначити, що поглиблений інтерес до цих саґ виявляли норманісти, шукаючи в них підтвердження своєї теорії норманського походження руської державності. Але ніяких підтверджень такого змісту вони в саґах не знаходили і не могли знайти. Навпаки, саґи містять значний історичний матеріал, який заперечує “норманську теорію”, оскільки вони, як правило, малюють скандинавських конунґів і ватажків дружин як найманців на чужині, у руських князів, котрі тимчасово користувалися їхніми послугами. Цікаво, що саґи, які чітко повідомляють, наприклад, про скандинавське походження герцогів Нормандії, не містять навіть натяку на щось подібне щодо Русі, і це “показує, що та частка скандинавського походження, котра, безсумнівно, була у т. зв. Рюриковичів, не була характерною в очах їхніх співвітчизників” (693, с. 67).

В основному саґи відтворюють порівняно невеликий період з історії Київської Русі, часи правління князів Володимира і Ярослава, і “все важливе й достовірне, що саґи повідомляють про Русь, належить до недовгого відрізка часу, десь від 975 по 1050 рік”, – пише німецький скандинавіст Ф. Браун (793, с. 171). Причому князь Володимир у них постає вже ніби в тумані, як величезна напівлегендарна постать минулих часів, і лише Ярослав змальовується як сучасник, зі своєрідним реалізмом цих самотутніх літературних пам'яток.

Відомості про Русь, руські мотиви й алюзії містять чимало саґ, але вирізняються серед них у цьому відношенні три твори: “Саґа про Олафа Трюггвасона”, “Саґа про Еймунда” і “Саґа про Гаральда Сігурдарсона”. З них перша і третя входять до “Геймскрінґли”, автором якої вважається Сноррі Стурлусон, видатний ісландський письменник і

політичний діяч першої половини XII ст., третя ж, теж історична, стоїть поза цим “королівським циклом” саг, оскільки її герой не належав до норвезьких конунгів. Кожна з цих саг включає значні за обсягом “руські епізоди”, в яких з різною мірою достовірності відображено важливі події з історії Київської Русі й тогочасних скандинавсько-руських взаємин.

“Сага про Олафа Трюггвасона” посідає в “Геймскрінглі” одне з почесних місць, оскільки її герой, конунг Олаф Трюггвасон (994–1000) був дуже шанований у середньовічній Норвегії та Ісландії як перший християнин на норвезькому троні й прямий попередник Олафа Святого. Сноррі змалював його ідеальним конунгом, у якому втілились усі кращі якості правителя. В цій славетній сазі є два “руські епізоди”, різні за змістом і характером. Перший з них, як встановлено дослідниками (609; 658; 679; 793), має цілком історичний характер. Це розповідь про те, як у дитинстві Олаф потрапив до країни Гардаріки, тобто до Русі, де його виховали конунг Вальдемар (князь Володимир) і його дружина Аллогія (княгиня Ольга). Як бачимо, княгиню Ольгу, матір Володимира, Сноррі перетворив на його дружину, причому характерно, що в сазі вона виступає не під власним скандинавським ім'ям (Helga), а під ім'ям Аллогії (Allogia), яке є вивідним від слов'янізованого імені Ольга. Вирішивши, Олаф повернувся на батьківщину, здійснив багато походів і подвигів, а потім мав видіння, в якому йому було велено вирушити до Греції, прийняти там християнську віру й поширювати її серед інших народів. На зворотному шляху з Константинополя герой саги навідується до Києва, де переконує своїх колишніх виховників, Вальдемара й Аллогію, прийняти християнство.

Такий зміст другого “руського” епізоду саги, який, на відміну від першого, не відтворює реальних історичних подій (див. 692). Це вигадка в душі поширених умонастроїв епохи, коли християнство остаточно утвердилося й на скандинавській півночі, вигадка, пов'язана із загальним ідеалізуючим тлумаченням Олафа Трюггвасона, з провідною тенденцією цього образу, про яку йшлося вище. Разом з тим, як вважають деякі дослідники, цей епізод спирається й на певні явища в системі візантійсько-русько-скандинавських відносин часів Олафа Трюггвасона, коли норманни

нерідко приймали “східне християнство” у Візантії, а візантійці не гребували й їхніми послугами з метою поширення християнської проповіді на Русі (680, с. 41–42). Однак у сазі можливі “прецеденти” переросли у фантастичну концепцію вирішальної ролі першого норвезького короля-християнина також у християнізації Русі, що передусім мало звеличувати останнього.

Цікава також “Сага про Еймунда”, дія якої повністю відбувається на Русі. Її герой Еймунд був ватажком загону норвезьких найманців і брав безпосередню участь у бурхливих подіях політичної історії Русі на початку XI ст. Розпочинається сага з розповіді про напружену ситуацію, яка склалася на Русі після смерті князя Володимира внаслідок незгоди між його синами Бурислейфом (Святополком), Ярислейфом (Ярославом) і Вартілафом (Бречиславом), що правив у Полоцьку (насправді він був онуком Володимира). Еймунд зі своїм загonom іде на службу до Ярослава і на його боці воює проти Святополка та його союзника й тестя – польського короля Болеслава Хороброго; до речі, в сазі ім’я останнього перейшло на Святополка (Бурислейф). Сага не дає повного й послідовного викладу подій першого, особливо бурхливого періоду правління Ярослава, зокрема випали з неї такі важливі події, як поразка Ярослава на Бузі, захоплення Києва військом Болеслава, винищення цього війська киянами. Очевидно, пояснюється це тим, що Еймунд не був учасником усіх цих подій, а ісландські саги будувалися у формі життєпису головного героя. Не обійшлося і в цій сазі без домислів, особливо в заключних 8–11 розділах, де, зокрема, розповідається про невірогідне вбивство Бурислейфа (Святополка) Еймундом, вчинене в якомусь лісі за допомогою хитроців.

Проте ці домисли – власне, неминучі в сагах, які склалися на основі пізніших переказів, – не міняють загального історичного характеру “Саги про Еймунда”. Як не раз уже констатували дослідники, в ній виведено історично достовірний образ Ярослава Мудрого, розумного і владного правителя, справжнього господаря у своїй державі, який не любив розкидатися грішми (в сазі не без роздратування закидається Ярославові скупість, відсутність “широти душі”). Разом з тим, чи не найвиразніше передає ця сага характер тогочасних скандинавсько-руських взаємин і зага-

лом специфічний колорит епохи, доповнюючи тим самим літописи та інші джерела (608; 693).¹

Серед саг "Геймскрінгли" найбагатша "руськими епізодами" "Сага про Гаральда Сігурдарсона", герой якої, вояк-авантюрист і скальд, пізніше король Норвегії (1046–1066), належить до найяскравіших і найколеритніших постатей скандинавського середньовіччя. Ще юнаком Гаральд, після поразки його брата конунга Олафа, втік до двору Ярослава (1031 р.) і допомагав йому у війнах з печенігами, про що свідчать і руські літописи. В Києві він закохався в Єлизавету, дочку Ярослава Мудрого, і перш ніж просити її руки вирушив зі своїм загоном на пошуки слави й багатства, заручившись попередньою домовленістю з князем. Він служив у візантійського імператора, відзначився у війнах, що їх вела імперія в Італії, Африці та Малій Азії, побував як паломник у Єрусалимі і лише 1042 року повернувся до Києва й одружився з Єлизаветою. Невдовзі по тому він вирушив на батьківщину, відвоював королівський трон і впродовж двадцяти років правив Норвегією, відзначаючись твердістю і жорстокістю.

Як розповідає сага, під час втечі з Візантії, де він внаслідок придворних інтриг потрапив до в'язниці, Гаральд, пливучи Чорним морем до Русі, склав кілька пісень, звернених до Єлизавети, "дочки конунга Ярослава", руки якої він домагався. Наведемо кілька строф із пісні Гаральда у підрядковому перекладі:

"Ми зітнулися з грандами так, що вони мали чисельну перевагу. Сталася, звичайно, запекла й жорстока битва, коли ми стялися одне з одним. Ще юнак, я навіки втратив свого повелителя, теж юнака, який поліг у битві. Але дівчина з золотим перснем, яка живе на Русі, мене не кохає.

Я знаюсь на восьми мистецтвах: вмю кувати вірші, можу мчати на швидкому коні, часто плаваю, вмю бігати на легких лижах, метати спис і гребти веслом. Але дівчина з золотим перснем, яка живе на Русі, мене не кохає.

Ніхто, ні жінка, ні юнак не стануть заперечувати, що саме ми на світанку в південному місті змахнули мечами, метнули списи; там є багато доказів наших подвигів. Але дівчина з золотим перснем, яка живе на Русі, мене не кохає" (цит. за: 607, с. 126).

З того часу, як у добу преромантизму в Європі пробу-

дився інтерес до “північної поезії”, пісні Гаральда були перекладені кількома європейськими мовами. Значної популярності набули вони також у російській преромантичній літературі. З французького перекладу Малле навів їх у прозовому перекладі М. М. Карамзін у своїй “Історії держави Російської” (552, II, прим. 41). З’явилися також віршовані переклади І. Ф. Богдановича і М. О. Львова, зроблені також не з оригіналу; перекладом Львова скористався К. М. Батюшков для своєї “Пісні про Гаральда Сміливого”, яка являє собою вільне наслідування норвезького короля-скальда. Що ж до пізнішої “Пісні про Гаральда і Ярославну” О. К. Толстого, то це цілком самостійний твір, романтично-сентиментальна балада про вірного рицаря-коханця, в якій уже нічого не лишилося ні від історичного Гаральда, ні від його скальдичної поезії.

Українською мовою цю пісню переклав Іван Франко під назвою “Пісня про дівчину з руської країни”. Вперше цей переклад був опублікований у “Літературно-науковому віснику” (1907, кн. 2, с. 315–317) з приміткою перекладача, стислою біографічною довідкою про автора пісні і передрукований у 50-томному зібранні творів Франка (737, XII). Переклад зроблений Франком не з оригіналу, а з німецького перекладу Р. Абіхта, наведеного як ілюстрація у його розвідці “Південноруська “Пісня про Ігоря” і її зв’язок з північногерманською поезією” (769). До речі, в коментарі до перекладу Франка в академічному 50-томному зібранні його творів подається перший рядок названого німецького перекладу “Am weiten Sizilien flog vorbei der Kiel”, наведений Франком, і кваліфікується... як “перший рядок оригіналу” (737, XII, с. 719).

Переклад Франка, хоч і зроблений з перекладу-посередника, за змістом набагато ближчий до оригіналу, ніж названі вище вільні переклади й переспіви; в цьому можна пересвідчитись, зіставивши його хоча б з наведеним вище підрядником кількох строф скальда Гаральда. Ближчий він до оригіналу і в деяких компонентах віршової форми, зокрема в строфіці, у відносній простоті образності, загалом не властивій поезії скальдів. Відсутня у Франка й тенденція до романтизації Гаральда, яка так виразно проявляється у вільних перекладах і переспівах часів преромантизму й романтизму.

У зв'язку з цим слід зазначити, що Снорі Стурлусон у своїй сазі розповідає про цього, за пізнішими уявленнями, "романтичного героя" з тверезою і діловитою реалістичністю, турбуючись передусім про достовірність розповіді. Він малює Гаральда як людину мужню, відчайдушно сміливу, але разом з тим хитру й жорстоку, особливо ж небайдужу до воєнної здобичі. До речі, навіть скальди, більш схильні відтіняти "романтичну сторону" історії Гаральда, відзначають його жадібність до трофеїв. Наприклад, Тора-рін Skeggison каже, що цей "зразковий витязь набрав повні руки розпеченого червоного вугілля (тобто золота. – Д. Н.) землі грецької" (607, с. 116–117). А сага з суворою й прямодушною правдивістю розповідає, що Гаральд відправив у Київ, а звідти на батьківщину "величезні багатства, рівні яким ледве чи можна побачити, бо він пограбував ті краї землі, що славились золотом і дорогоцінними речами" (там само, с. 117). Так здобував Гаральд право на одруження з дочкою великого князя Ярослава. Втім ці його "подвиги" не виходили за рамки тогочасних морально-етичних норм панівного класу, вони аж ніяк не вважались чимось ганебним або навіть компрометуючим у феодалному середовищі.

В цілому "руські епізоди" історичних саг засновані на реальних фактах скандинавсько-руських взаємин і з різною мірою достовірності відбивають реальні події тогочасної історії Русі. Зовсім іншого змісту "руський відгомін" знаходимо в сагах легендарно-романтичних, які переповідають – і відповідно перетлумачують – сюжети героїчного епосу германських народів. Серед них особливо цікава для нас "Тідрек-сага", котра являє собою пізню скандинавську обробку (належить вона до першої половини XIII ст.) германських героїчних сказань про Дітриха Бернського.

Не вдаючись у докладний аналіз цієї саги (див. 478; 554; 938), вкажемо на найбільш цікаві й характерні прояви "руського відгону" в ній. Так, якщо в циклі німецьких епічних поем про Дітриха Бернського дія локалізується в Італії, а її топографічними центрами виступають Берн (Верона) і Рабен (Равенна), то в скандинавській "Тідрек-сазі" вона переноситься в Східну Європу і її центрами стають Константинополь та Гольмгард, столиця Русі. Як відомо, Гольмгардом скандинави називали Новгород, але в "Тідрек-сазі" під цією назвою фігурує столиця Русі, тобто

мається на увазі вже Київ (такий перехід назв та імен – явище досить часте в скандинавських сагах і взагалі в епічній творчості середньовіччя). Відповідно одним з центральних героїв твору стає князь Володимир, що його “Тідрек-сага”, це прозове зведення германських епічних сказань про Дітриха Бернського, включає у складну генеалогічну систему своїх епічних героїв. Та найцікавіше те, що образ князя Володимира в “Тідрек-сазі” – це запозичення з давньоруських билин, один з яскравих проявів тогочасного міжнародного обміну фольклорними образами і мотивами. Свідченням билинного походження образу князя Володимира в “Тідрек-сазі” є також те, що поряд з ним виступає “страшний у битвах Іліас” (Ілля Муромець), перетворений на молодшого брата князя. Князь Володимир з даної саги – це монументальний образ сильного володаря, а Русь характеризується в ній як найбільша держава європейського сходу, у васальній залежності від якої перебувають сусідні правителі, зокрема й скандинавські конунги.

Зрозуміла річ, на відміну від саг, про які йшлося вище, “Тідрек-сага” не має конкретної історичної основи й не відтворює конкретних подій в історії Русі й скандинавсько-руських взаємин. Вона цікава для нас по-іншому, насамперед тим, що в ній відбилосся узагальнене сприймання й тлумачення Київської Русі на скандинавській Півночі, її, так би мовити, довільний узагальнений образ, не позбавлений, звичайно, й певної історичної основи, певної суми реальних понять і уявлень, трансформованих за законами середньовічної епічної творчості.

Конунг Вольдемар і його брат Іліас – не єдиний приклад обміну образами й сюжетними мотивами в давньоруській і скандинавській народній творчості й літературі. Внаслідок постійних жвавих контактів між Київською Руссю і Скандинавією X–XI ст. цей обмін був досить значним і різноманітним. Уже в минулому столітті російськими й українськими дослідниками фіксувалася наявність в давньоруському літописанні оповідань, сюжети яких перегукуються зі скандинавськими сагами, і ставилося питання про руські запозичення із скандинавських джерел. Але при цьому, слід сказати, не ставилося закономірне питання про зворотний зв’язок, про скандинавські запозичення з давньоруського фольклору. Переконливим свідченням таких запозичень є,

зокрема, шведська балада “Про викрадення Соломонової дружини”, де розповідається про те, як за відсутності Соломона “новгородський конунг” викрав його дружину, красуню Сольфагер, опоївши її “забидущим напоєм”; повернувшись додому, Соломон вирушив на пошуки дружини й відібрав її силою у “новгородського конунга”. Як показав О. М. Веселовський, не тільки сюжет цієї балади, а й окремі деталі збігаються з давньоруським сказанням про Василя Окуневича, яке, очевидно, й послужило джерелом для пізнішої за часом шведської балади (479).

Багато суперечок викликала ісландська “Сага про Ода Стрела”, сюжет якої збігається з оповіданням про Олега Віщого в “Повісті временних літ”. У названій сазі йдеться про те, як чаклунка напроочила Одові Стрелу, що він прийме смерть від свого коня, і той негайно вбив свого бойового товариша і закопав його в землю. Однак пророкування віщунки збулося: повернувшись через багато років додому, Од Стрел помер від укусу змії, яка виповзла з черепа його коня. Збіжність сюжетів тут цілком очевидна, і питання полягає в тому, який із цих творів, ісландська сага чи давньоруське літописне оповідання, є першоджерелом, а який наслідунком. О. І. Лященко у спеціальній студії доводив скандинавське походження цього легендарного сюжету і на доказ цього навіть пробував найменування Олег Віщий вивести з ісландської мови (610). Протилежний погляд висловив інший дослідник, К. Тіандер, висуваючи як аргумент більшу сюжетну завершеність і цілісність літописного оповідання про Олега Віщого (716, с. 235–245). Розвідку на цю тему написав також І. Франко, схилившись у ній до версії, що першоджерелом сюжету є давньоруське літописне оповідання (738).

Цікавий відгомін Київської Русі знаходимо і в німецьких епічних поемах XII–XIV ст., і у французькому епосі та лицарському романі. Так, русичі (Riuzen) згадуються, поряд з греками й “дикими печенігами”, серед воїнства Етцеля у славнозвісній “Пісні про Нібелунгів”, перлині німецького героїчного епосу; згадується тут і “Київська земля” (“Lant zu Kiewen”). Згадки про Русь зустрічаються і в сюжетно близькій до “Пісні про Нібелунгів” поемі “Сад троянд”; зокрема, в деяких редакціях цієї поеми серед уславлених витязів, які прибули до Вормса на влаштований Крیمгільдою

рицарський турнір, виступають “Гартніт і Гартунг із Русі”. Та найзначніший відгомін Київської Русі маємо в німецьких епічних поемах “ломбардського циклу”, що виникли на основі давньогерманських сказань про Дітриха Бернського. І що найважливіше зазначити, в цих поемах теж знаходимо відгомони руського героїчного епосу (див. 554; 794; 855).

Так, у поемі “Ортніт”, складеній у південній Німеччині в першій половині XIII ст., активну роль відіграє Ілля з Русі (Ilias von Riuzen), дядько і найближчий помічник головного героя, ім'ям якого названа поема. У більш ранньому нижньонімецькому варіанті, про який можна судити за “Тідрексагою”, героя звали Гартнід із Гольмгарда (тобто Новгород), і дія поеми частково відбувалася на Русі (545, I, с. 122). У південнонімецькому “Ортніті” головний герой – уже лангобардський король, володар Північної Італії; туди ж і на Близький Схід змістилася дія поеми, але дядько героя зберіг ім'я Іллі Руського і свої основні сюжетні функції (він допомагає Ортніту здобути жінку-красуню, дочку східного царя-язичника Махороля). Під час східного походу він надає Ортніту неоціненну допомогу, до нього переходить вирішальна роль у війні з “поганами”. Невідомий автор “малює його богатирем, сміливим, наполегливим, могутнім. Він несе перед військом чорний стяг, на якому зображений золотий лев. У битвах він нестримний, могутньою рукою побиває він ворогів. Несамовито помщається він поганам за загибель своєї дружини. Увірвавшись у поганський храм, він хапає ідолів і розбиває їх об стіни. Коли ж християнське воїнство здобуває перемогу, він разом з карликом Альберіхом хрестить поганську царівну” (там само, с. 122–123).

З “Ортнітом” певною мірою пов'язана поема “Вольфдітрих”, хоч вона й не належить до “ломбардського циклу” німецьких епічних поем, сходячи до меровінгського циклу сказань. Її головний герой Вольфдітрих – син константинопольського короля, і її дія віднесена до Греції. Але в пізніх варіантах цієї поеми дія одного з центральних епізодів відбувається на Русі, а серед персонажів зустрічаємо “маркграфиню Галицьку”, котра стає хресною матір'ю головного героя, коли йому вдруге довелося хреститися після врятування з вовчої ями. Ці списки “Вольфдітриха” відносяться до XIII–XIV ст., коли Галицько-Волинське

князівство стало добре знаним у Європі, і цим, очевидно, пояснюється поява “маркграфині Галицької” серед персонажів даної поеми.

Слід також сказати, що згадки про Русь і русичів часом з’являються в поезіях німецьких міннезінгерів XII–XIV ст. – Вальтера фон дер Фогельвайде, Гартмана фон Ауе, Ульріха фон Ліхтенштайна, Освальда фон Волькенштайна та інших (855).

Відгомін Київської Русі і русичів звучить також у французькому героїчному епосі та лицарському романі XI–XIV ст. Слід сказати, що твори обох цих жанрів наповнені згадками про чужі країни й народи – реально існуючі, історичні, а то й легендарні, вигадані. Серед них знаходимо чимало згадок про слов’янські країни й народи – про полабських слов’ян, про Чехію, Польщу, Болгарію та інші. Але цікаво, що найбільше згадок маємо саме про найвіддаленішу від Франції слов’янську країну – про Київську Русь, і це є цінним свідченням її високого авторитету і важливої ролі в тогочасній Європі.

За підрахунками Е. Ланглюа, Русь згадується у 28 французьких *chansons de geste*, всього близько 70 разів, у тому числі кілька разів у різних списках уславленої “Пісні про Роланда” (864, с. 576–577). Невідомі автори епічних поем і лицарських романів говорили про Русь: “*Roussie la large*”, “*Roussie la grante*” (“Русь широка”, “Русь велика”), славили її військову силу і “великі товари” – “руські плащі”, “добрі кольчуги”, “найкраще руське золото”, хутра, коней і т. д. Так, про руське хутро і коней йдеться в поемі “Доон де Майанс”, про руські обладунки, срібло й золото – в поемі “Рено де Монтобан”. Та найцікавіший у цьому плані роман “Бев де Гастон”, герой якого провадить бесіду з купцями, які побували на Русі. Як слушно зазначив П. Морт’є, посиленню руських відгомонів у французькому героїчному епосі та лицарському романі особливо сприяв шлюб Генріха I з Анною Ярославною, котра прибула у Францію зі своїм руським оточенням і до кінця життя не забувала рідної мови й культури (898, с. 103–104). Династичні зв’язки приводили й до того, що французи відвідували Русь, як, приміром, Бенжамен де Тудель, який приїздив до Києва сватати дочку Ярослава за Генріха I. В найзагальнішій формі французький епос відбивав становище в Східній

Європі, зокрема натиск печенігів, про яких не без побоювання згадується і в “Пісні про Роланда”; печеніги взагалі викликали значне занепокоєння в Європі, і, як доводять деякі дослідники, саме проти них спочатку готувався перший хрестовий похід (див. 527, с. 98).

Як відомо, в тогочасній Європі Київська Русь мала високу військову репутацію, і вона відбилася у французькому епосі в образі богатиря велетенського зросту заввишки чотирнадцять футів, з розкішною гривовою русявого волосся і лицем у бойових карбах (527, с. 113–114; 879, с. 86–87). Зокрема, такий образ руського богатиря змальовано в поемі “Saisnes”. А в поемі “Thebes” говориться, що руський князь (dus de Roussie) може змагатися з найпотужнішими володарями. Цікаво також відзначити, що в “Пісні про Роланда” тіла полеглих Роланда, Олів’є і Тюрпена за наказом Карла Великого покривають “галицьким плащем”, тобто парадним корзном, яким, за свідченням літопису, укривали полеглих руських князів і богатирів.

Як відомо, західні епічні поеми і частина саг XI–XIV ст. були пізніми літературними обробками народних епічних мотивів і сказань більш раннього часу, обробками, які стихійно вбирали зміст тієї історичної епохи, коли вони створювалися невідомими авторами, в тому числі й відомості, реальні й легендарні, про Київську Русь, які ширилися по континенту. І важливо підкреслити, що в цілому Русь сприймалася західними ерудитами й поетами не як туманно-фантастичний край чудес на зразок “Індії” середньовічних романів, а на реалістичний кшталт, як добре знана географічна реальність, як сильна держава з безпосереднім впливом на політичне життя Європи. Правда, в “руських епізодах” тогочасних західних поем і романів є виразний фантастичний елемент, але це вже явище, зумовлене передусім художньою природою цих середньовічних жанрів, котрі в такому ж плані відтворювали й власну національну дійсність. Природно, що фантастичний елемент посилювався у змалюванні віддаленої країни, але принципово важливим є те, що це змалювання ґрунтувалося, зрештою, на певних географічних та історичних знаннях, на реальних контактах Київської Русі й Західної Європи.

Як зазначалося, Київська Русь і Західна Європа належали до різних культурно-історичних спільностей, у їхніх

літературах склалися різні художні системи. Але водночас у глибинній основі літературного розвитку середньовічної Європи діяли й спільні чинники, котрі зближували ці спільності, ці системи. Такими чинниками були: фольклор новоевропейських народів – слов'янських, германських і романських, якому притаманна типологічна близькість; християнство; антична культурна та літературна спадщина. Фольклорові належала велика роль не тільки в розвитку середньовічних літератур, а й у тогочасних літературних спілкуваннях. Сучасна наука вказує на близькість народної епічної творчості Русі та всього слов'янського світу до народної епічної творчості Західної Європи, на спорідненість цих народнопоетичних структур. Завдяки цьому мотиви й образи руського епосу приходили в Західну Європу, а епічна поезія Русі зазнавала впливу скандинавських саг, німецького героїчного епосу тощо. За слушним узагальненням австрійського вченого-славіста Й. Матля, у сфері епічної поезії Європа раннього середньовіччя “від Іспанії до Русі і від Скандинавії до Балкан не була розрізнена, а являла собою єдність” (889, с. 34–35).

Спільною закономірністю літературного розвитку європейського Середньовіччя було й те, що як на Заході, так і на Сході важливу роль у ньому відігравала антична спадщина. Тут різниця полягала в тому, що Русі, тісно пов'язаній з Візантією, близький був її “грецький варіант”, а Західній Європі – “латинський”. За словами того ж Матля, “культурна верхівка київського суспільства, очевидно, була набагато краще ознайомлена з класичною грецькою культурою, ніж цього хотілося б деяким історикам. Можна було б вказати на безпосередній вплив Гомера на давньоруську літературу, зокрема на “Слово о полку Ігоревім”, а з другого боку – на безпосередні латинські джерела давньоруської літератури. Давня Київська Русь, безперечно, перебувала в потоці всеєвропейського культурного життя” (там само, с. 56).

Під “деякими істориками” австрійський славіст має на увазі західних учених, які виводять давню Русь за межі європейського культурно-історичного регіону, оголошуючи, зокрема, її культуру специфічним “євразійським утворенням”. Спростовуючи ці твердження, радянські дослідники наголошували, за терміном Д. С. Лихачова, на “євро-

пеїзмі” давньоруської культури й літератури, що був “дуже високий вже при самому її зародженні” (600, с. 9). Це питання має принципове значення ще й тому, що йдеться про вихідний пункт і початковий етап багатовікового культурного й літературного спілкування Західної Європи і східноєвропейського світу.

Наведені вище факти, за всієї їхньої неповноти й вибірконості, з усією очевидністю засвідчують, що в XI–XIII ст. визначився й досить інтенсивно йшов процес економічного, політичного та культурного спілкування Київської Русі й Західної Європи і ширше – процес формування спільної європейської культури, яка відштовхувалася від спільної античної, греко-римської основи. Як зазначалося, на зорі нової (післяантичної) європейської культури склалися два її потужні вогнища – греко-слов’янське на Сході й латиногерманське на Заході, розвиток яких відбувався на основі спільних глибинних закономірностей, що аж ніяк не виключало істотних регіональних і національних відмінностей у кожному із них. Важливо при цьому підкреслити, що культурні зв’язки Київської Русі й Західної Європи були зв’язками, сказати б, рівноправних і рівносильних партнерів, без визначальної переваги одного над одним. Як наголошував акад. В. Ф. Шишмарьов у доповіді “О. М. Веселовський і слов’янознавство”, підготовленій для III Міжнародного з’їзду славистів у Белграді (не відбувся 1939 року в зв’язку із початком другої світової війни), цей видатний російський вчений довів своїми численними працями, що Візантія була найважливішим світовим вузлом літературних шляхів Середньовіччя, які тягнулися від неї і до східних, і до західних європейських народів; звідси випливало, що “східноєвропейські культури – слов’янські й молдо-волоська – сестри західноєвропейських культур, а не дочки їх”, причому “більша близькість до світового культурного центру і до спільного джерела культурних впливів (тобто до Візантії) народів Східної Європи, ніж західноєвропейських народів, була, очевидно, головною причиною того, що культура Київської Русі [...] стояла в деяких відношеннях вище від окремих культур тогочасної Західної Європи” (689, с. 203–204).

Але історія Європи і європейської культури склалася так, що в XIII–XV ст. її східне, греко-слов’янське вогнище

казало жорстокого руйнування татаро-монгольськими й турецькими ордами. Остання і найпотужніша хвиля міграції кочових народів Азії затопила Східну й Південно-Східну Європу і надовго вибила греко-слов'янський світ з орбіти й ритму загального європейського розвитку. Першою жертвою спустошливої навали стала в середині XIII ст. Русь, яка, розкриваючи свої великі потенційні можливості, перетворювалася на центр цивілізації всього європейського Сходу. “Татаро-монгольська навала, – писав Д. С. Лихачов, – не “завершила собою природний процес поступового занепаду”, навпаки, вона зовнішньою силою, штучно, катастрофічно загальмувала інтенсивний розвиток давньоруської культури. Саме тому татаро-монгольська навала була сприйнята на Русі як космічна катастрофа, як вторгнення потойбічних сил, як щось небачене й незрозуміле” (599, с. 66).

В такому ж плані татаро-монгольська навала була сприйнята і в Західній Європі. Вісті про страшний розгром Русі та інших країн Східної Європи й Передньої Азії чорною хвилею котилися по континенту, всюди викликаючи містичний жах: удар був настільки несподіваний і масштабний, що вся Європа прийняла татар за надлюдську силу, за здійснення апокаліптичних пророцтв, а розгром Русі, Угорщини, Польщі був розцінений як початок “Страшного суду”. Цими настроями пройнята “Велика Англійська хроніка” Матвія Паризького, де багато уваги приділено татаро-монгольській навалі (відповідні фрагменти з неї див. 64, с. 107–171), а також багато інших західних пам'яток того часу. “Це нелюдське і люте плем'я, – писав Матвій Паризький, – що не знає законів, варварське й невтримне, котре називається татарами, піддаючи безумній навалі й жахливому спустошенню північні землі християн, ввергло весь християнський світ у непомірний страх і трепет” (там само, с. 114). Маєстро Руджеро ді Пілья, який на власні очі побачив татарську навалу в Угорщині, порівнював її з “кінцем світу” (932, с. 43). Коли татари, розгромивши Польщу, вийшли весною 1241 року на Одер, один з німців-сучасників записав: “Настав кінець Німеччині” (“Fines Theutonias attigerint” – там само, с. 31). “Усьому християнському світові загрожує знищення”, – заявляв германський імператор Фрідріх II у своєму зверненні до монархів Західної

Європи, де він закликав їх об'єднатися й дати відсіч татарах. Говорить він у цьому зверненні про трагічну долю Русі та її столиці Києва: "Від раптової навали й під натиском цього варварського народу, який звалюється, ніби гнів Божий і блискавка, впало найбільше місто цього королівства Клева (Київ. – *Д. Н.*), і все це уславлене королівство після того, як жителі його були знищені, було щент зруйноване" (64, с. 117). Очевидно, звідси йде в німецькій мові слово *Tatarenbericht* (жахлива вість, страхіття), яке нині вживається іронічно, а раніше мало серйозний зміст.

У кількох тогочасних західних хроніках і найповніше – у згадуваній хроніці Матвія Паризького була зафіксована розповідь про татар і розгром Русі "руського архієпископа" Петра, який виступив на Ліонському соборі 1245 року. (Особистість "архієпископа Петра" досить загадкова, про неї в науковій літературі висловлювалися різні думки. В сучасній науці найбільш вірогідною вважається думка С. Томашівського, за якою архієпископ Петро – це ігумен монастиря Спаса на Берестові в Києві Петро Акеревич, про якого згадують давньоруські літописи (723, с. 281; див. також 64, с. 181–184). Під враженням жахливих звісток із Русі на Заході тоді говорили, що від видовища страхіть, які там розігралися, міг би заплакати антихрист.

Із західних історико-літературних пам'яток, у яких відбито трагедію Русі, слід відзначити "Історію монголів" Д. Плано Карпіні. Її автор, італійський ченець-францісканець, у 1245 році проїздив через Південну Русь, прямуючи за дорученням Ліонського собору в степи Монголії, до ставки великого хана. В Києві Плано Карпіні побував через п'ять років після його розгрому ханом Батием, і ось що він розповідає як очевидець: "Перемігши країну турків, вони (монголи. – *Д. Н.*) пішли проти Русії і вчинили жахливі вбивства в землі Русії, зруйнували міста та фортеці і повбивали людей, обложили Київ, який був столицею Русії, і після довгої облоги взяли його і вбили жителів цього міста; тому, коли ми їхали через цю землю, ми бачили незліченні голови й кістки мертвих людей, що лежали в полі; це місто було великим і дуже багатолюдним, а тепер воно зведене майже нанівець і ледве чи є тепер там двісті будинків, а людей тих вони тримають в найтяжчому рабстві" (51, с. 25).

Крім цього опису сплондрованого Києва в книзі Плато Карпіні є ще ряд цікавих відомостей про долю Русі одразу після татаро-монгольської навали. Посилаючись на розповіді “руських кліриків при дворі” (тобто при ставці хана. – *Д. Н.*), повідомляє він про звірства татарських баскаків на Русі і про варварські вбивства руських князів у Орді. Йдеться в книзі й про переговори, які він за дорученням папи Інокентія IV вів з галицько-волинськими князями Васильком і Данилом; папська курія прагнула, скориставшись із тяжкого становища Галицько-Волинського князівства, домогтися його навернення до католицької церкви (див. 509; 661). Значний інтерес становлять також свідчення Плато Карпіні про часті наскоки литовців на зруйновану татарами й знекровлену Русь: “Ми постійно їхали (до Києва. – *Д. Н.*) у смертельній небезпеці через литовців, які таємно й часто, наскільки можуть, роблять наскоки на землю Русію, і особливо в тих місцях, які ми повинні були проїздити; оскільки ж більша частина людей Русії була перебита татарами або відведена в полон, то вони не можуть дати їм (татарам. – *Д. Н.*) належної відсічі” (51, с. 45). Просте й переконливе пояснення причин порівняно легкого завоювання литовцями руських князівств!

Опис Плато Карпіні справив гнітюче враження на Західну Європу, все ще охоплену страхом перед загадковими й грізними татарськими ордами. Він швидко поширився по всьому Заходу, з нього, за свідченням автора, знімали копії ще до того, як він побував у руках папи Інокентія IX і дістав його схвалення; пізніше твір Плато Карпіні багато разів виходив латинською і живими європейськими мовами. Для сучасників вміщений в ньому опис розгрому й руйнування Русі, за висловом французького літературознавця А. Мансюї, “прозвучав на Заході, немов *Dies irae* на похоронах цілого народу” (886, с. 4–5).

Спустошена й поневолена татарами, а далі захоплена Литвою й Польщею, Русь у XIII–XIV ст. зникла з системи європейських держав і поступово для Заходу ніби розчинилась у величезній Татарії. Зрозуміло, що пригасла вона і як одне з найзначніших вогнищ постантичної європейської культури, і в ближчі століття не могла відігравати значної ролі в її поступі. “Саме в цей злочасний період, – небезпідставно писав Герцен, – що продовжувався близько двох

століть, Росія і дозволила Європі перегнати себе" (28, VII, с. 159). Точніше тут було б говорити не тільки про Росію, а й про весь східнослов'янський світ. Ще раніше Гердер, наголошуючи на величезній ролі слов'ян на зорі нової європейської цивілізації, зазначав, що пізніше відставання розвитку їхньої культури зумовлене надто тяжким поворотом їхньої історії: розселені на східних рубежах Європи, вони прийняли на себе останній і найпотужніший удар кочових орд Азії і зазнали тяжкого руйнування і тривалого поневолення (27).

Необхідно брати до уваги й те, що в XIV–XV ст. зазнали розгрому й поневолення турками інші країни греко-слов'янської культурної спільності. В XIV ст. були завойовані Сербія та Болгарія, а Візантія переживала затяжну агонію, яка завершилася 1453 р. падінням Константинополя, з яким нерозривно пов'язаний кінець Середньовіччя. Сталося так, що на сході Європи він збігся з розгромом та поневоленням країн греко-слов'янської культурної спільності й руйнуванням їхньої культури.

Монголо-татарська навала і наступне "татарське іго" завдали тяжкого удару по розвиткові культурних і літературних зв'язків Західної Європи зі східнослов'янським світом. Ізоляція цього світу в Європі поглиблювалася віросповідальним розколом, поділом християнської церкви на католицьку й православну, що стався в середині XI ст. й посилювався в наступні віки. Слід тут сказати й про позицію католицької церкви на чолі з папським Римом, які виводили "східних схизматиків" за межі європейсько-християнського світу й підтримували експансію в їхні межі, розглядаючи її як засіб подолання схизми.

Однак необхідно внести істотні корективи в уявлення про культурні зв'язки "латинської Європи" і східнослов'янського світу в XIV–XV ст., які панували в російській науці попереднього століття й були успадковані радянською наукою, в тому числі й українською. За цими уявленнями, названі зв'язки були нібито повністю обірвані монголо-татарською навалою і почали відновлюватися лише під кінець XV ст. Але ж не можна і в даному аспекті розглядати тогочасний східнослов'янський світ ("Русь") як цілість або ж приймати Московську державу за його повноправного репрезентанта. Насправді східнослов'янського

світу як цілості в післямонгольський період не існувало; його південно-західні й західні землі, Україна й Білорусь, перебували в іншому становищі, ніж землі північно-східні, де складалася Московська (Російська) держава, і їхній розвиток відбувався в іншому напрямі. Якщо останні були надовго підкорені татарами й зазнавали “татарського іґа”, з яким остаточно було покінчено лише в останній третині XV ст., то українські й білоруські землі в другій половині XIII – на початку XIV ст. були приєднані до Великого князівства Литовського і фактично не знали згаданого “іґа”. На західноукраїнських землях існувало незалежне Галицько-Волинське князівство, яке зникло тільки в середині XIV ст. й було розподілене між Польським королівством і Великим князівством Литовським. В аспекті нашої тематики важливо зазначити, що обидва ці державні утворення належали до системи європейських держав і підтримували з ними різнобічні зв’язки, що відкривало й певні можливості для становлення та розвитку культурних відносин українських і білоруських земель з “латинською Європою”.

Не входячи в докладне висвітлення цих відносин, належним чином ще не вивчених, вкажемо на окремі характерні їхні сторони і прояви. Так, із середини XIV ст. в містах Галичини, а згодом і інших українських земель, вводиться маґдебурзьке право, тобто починається засвоєння західноєвропейської правової культури. Цікаво зазначити, що місту Саноку це право було дароване ще галицькими князями 1339 року, тобто ще до захоплення Галичини Польським королівством (663, III, ч. 2, с. 108–109). У 1356 році його домігся Львів, далі – Перемишль, Дрогобич, Тереховля, Холм та інші міста Галичини, в XV ст. воно починає поширюватись в містах Волині, Поділля й інших українських земель, що входили до Великого князівства Литовського.

Слід вказати й на те, що XIV і перша половина XV ст. – час майже неподільного панування на Чорному морі генуезців і венеціанців, які тоді відігравали величезну роль у торгівлі між Заходом та Сходом, і таким чином українські землі опиняються в зоні активної торговельної діяльності італійських міст-республік (932, с. 285–288). Зі своїх колоній на північних берегах Чорного й Азовського морів (Кафа, Тана та інші) італійські купці прокладають торговельні

шляхи і до Москви, і до Києва, Вільна та Львова, де в XV ст. з'являються їхні факторії; все це створювало ґрунт і для розвитку італійсько-українських культурних зв'язків.

У цьому ряду чинників слід згадати й поширення на українських землях латинської мови, яка була мовою міжнародного спілкування в католицьких країнах середньовічної Європи. Цей процес бере початок ще в Галицько-Волинському князівстві, яке підтримувало активні політичні зносини з сусідніми й близькими "латинськими країнами" – з Польщею, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, з Тевтонським орденом, – і це породжувало необхідність знання латини, яка в католицькій Європі була не тільки мовою церкви й культури, а й мовою дипломатії (див. 663, III, ч. 2; 827). Ще більшого поширення латинська мова набула в Галичині після її приєднання до Польського королівства, де латина в XIV–XV ст. залишалася і мовою писемності, і мовою адміністрації. Щодо Великого князівства Литовського, то тут у цей період домінуючою залишалася православно-руська культура, й істотного проникнення латинської мови, західних культурних впливів, принаймні на українських і білоруських землях, ще не помічається.

З XIV ст. бере початок і така форма українсько-європейських культурних контактів, як навчання студентів-українців у західноєвропейських університетах. Так, у списках найдавнішого в Європі Болонського університету імена студентів українського ("рутенського") походження зустрічаються, починаючи з другої половини XIV ст. (491, с. 212–213). Приблизно в цей же час студенти-українці з'являються і в другому з найдавніших європейських університетів – Паризькому (Сорбонні). На одному з документів цього університету, датованому 1353 роком, стоїть підпис "магістр Петро Кордован і його товариш з Рутенії"; у списках Сорбонни за 1369 рік значиться якийсь "Іван з Рутенії" (Johannes de Ruthenia), а під кінець XIV ст. документи фіксують, що тут навчався "Герман Вілевич, ліценціат мов і бакалавр рутенської нації з Києва" (Germane Vilewicz licent in lg. et bac. indecs pations Ruthena de Kiowiae) (651, с. 156). У західних університетах того часу студенти ділилися на земляцтва; коли ж представників якоїсь народності було небагато, вони приєднувалися до земляцтва "по сусідству"; тому в Сорбонні XIV–XV ст. українці разом

з поляками, чехами і скандинавами належали до німецького земляцтва. Так, в його списку за 1419 рік зазначений “Самійло Лінкевич рутенської нації” (там само). В італійських університетах XV ст., зокрема в Болонському й Падуанському, виникли польські земляцтва, до яких входили також українці, білоруси й литовці (782; 875; 958). Природно, що в той час українців найбільше було у слов’янських університетах – Празькому й Краківському. 1379 р. королева Ядвіга, дружина Ягайла, заснувала при Карловому університеті в Празі бурсу (інтернат) для вихідців з Великого князівства Литовського, а це свідчить про те, що там було вже чимало молодих українців, білорусів і литовців (846, II, с. 41). Там вони вступали в тісні контакти і з західнослов’янськими, і з західноєвропейськими студентами: адже ще засновником Карлів університет призначався не тільки для Чехії, а й “для Баварії, Саксонії й Польщі”, і в ньому постійно навчалося багато вихідців з німецьких земель, а також і з інших західноєвропейських країн. На початку XV ст. (1409 р.) аналогічна бурса “для бідних студентів з Литви й Русі” була відкрита й при Краківському університеті.

Річ відома, в західних університетах XIV, а також і XV ст. (крім італійських) українські студенти засвоювали ще середньовічну “латинську вченість”, у якій, щоправда, вже давали себе знати передренесансні віяння. Але в даному випадку важливо підкреслити інше: наведені факти засвідчують, що в Україні та Білорусії традиція навчання молоді в європейських університетах почала складатися ще в пізньому Середньовіччі, набувши значного розвитку в добу Відродження, про що буде мова далі.

В другій половині XIII і в XIV ст. увага народів Заходу була прикута на сході Європи передусім до грізних і таємничих татарських орд; однак це не означає, що Русь як етнічна й історична реальність повністю зникла з поля зору західноєвропейських учених, мандрівників і поетів, ніби поглинута “татарською пільмою”. Так, в “Описі світу” Марко Поло, де цей уславлений венеційський мандрівник розповідає про свою тривалу подорож на Далекий Схід і про службу у великого хана Хубілая (1271–1295), одне з чільних місць відведено “Татарії”, але знаходимо в ній також розділ про “дуже велику північну країну Русію”

(352, с. 361–364). Маршрут подорожі Марко Поло, як і зворотний шлях, пролягли далеко від Русі (через Константинополь, Закавказзя, Іран), але він вважав за необхідне хоча б стисло описати й цю країну, що вже само по собі є симптоматичним. На відміну від сучасної їй “Великої праці” Роджера Бекона, “Опис світу” Марко Поло аж ніяк не був плодом книжної ерудиції, це книга практика-мандрівника, купця, дипломата, чиновника великого хана, в ній зафіксовано величезний фактичний матеріал, здобутий невтомним автором, відбито його надзвичайно багатий життєвий досвід. Її зміст становить те, що автор побачив, пережив, був учасником чи очевидцем, а також те, про що він почув, про що дізнався під час мандрів і вважав за достовірну інформацію (фантастичних домислів про далекі краї, які так полюбляло Середньовіччя, у практика Марко Поло навдивовижу мало).

Опис Русі в книзі Поло заснований на такій інформації, оскільки в цій “великій північній країні” він не побував і лише зустрічався з русичами в Золотій Орді та інших “монгольських імперіях” спадкоємців Чінгісхана. “Русія, – пише Марко Поло, – є дуже велика північна країна. Її жителі християни й дотримуються грецького обряду. Вони мають кількох королів і власну мову. Це люди погано виховані. Але вони дуже вродливі, як чоловіки, так і жінки, ставні й високі, з волоссям білявим і довгим. При вході до країни там є багато укріплень. Нікому данини вони не платять, тільки частина їх складає данину правителю Заходу, з яким вони мають зі сходу спільну границю; він є татариним і зветься Токтай. Йому й сплачують данину, але невелику. То не є край торгівлі. Треба знати, скільки вони мають дорогого хутра великої вартості; дуже багато там соболів, і горностаїв, і білок, і ласок, і лисиць там достатньо. Дуже багато також воску. І ще скажу, що є там численні срібні копальні, звідки видобувають багато срібла” (там само, с. 361).

Цікаво зазначити, що в цій пам’ятці італійського автора зафіксована інформація про Русь, зібрана переважно на Сході, та й дивиться він на неї скоріше зі східного боку. Так, хан Золотої Орди названий у нього “правителем Заходу”, згадується “багато укріплень... при вході до країни”, – це, безперечно, ті оборонні споруди з боку степу,

з південно-східної сторони, які зводилися великими князями Київської Русі. Феодальна роздробленість Русі на окремі князівства відбилася у згадці Марко Поло про те, що русичі “мають кількох королів”. Не позбавлене інтересу і його твердження, що не вся Русь, а лише східна її частина сплачує данину ханові Золотої Орди.

“Опис світу” Марко Поло є багатющим і цінним джерелом достовірних відомостей – географічних, етнографічних, історичних та інших. Але побудована книга як жива розповідь “бувалої людини” про її незвичайні мандри та пригоди і може розглядатися також як своєрідна пам’ятка тогочасної прози не лише за формою, а й значною мірою за змістом. Велике місце посідають у ній прямі “замальовки з натури”, автор переповідає також багато життєвих історій, пережитих ним самим або ж почутих. Словом, немало в його книзі епізодів новелістичного або ж анекдотичного характеру. Один з них наводиться і в ССХХ розділі книги, тобто в розділі про Русію. Повідомляючи про жорстокі морози в цій країні зимової пори, Марко Поло тут-таки розповідає сюжет явно анекдотичного характеру про чоловіка й жінку, які досить-таки незвичайним чином примерзли до льоду (там само, с. 363–364). Це сюжет побутово-комічного змісту, – цей тип широко представлений в італійському збірнику “Новелліно” чи французьких фаблію, але разом з тим відбилися в ньому перебільшені уявлення про суворий клімат “північної країни Русії”.

На зв’язок книги Марко Поло з тогочасним письменством вказує і цікава історія її створення. Постала книга після повернення автора на батьківщину, в 1298 р., у незвичайній обстановці. В той час Поло був у генуезькому полоні, що його він ділив із пізанцем Рустичієм, досить помітною постаттю в тогочасній західноєвропейській літературі, що розвивалася на старофранцузькій мові. Рустичій був автором переробок рицарських романів, так званих “романів круглого столу”; до нашого часу дійшли в рукописах і друках ХVІ ст. такі його переробки: “Роман про Трістана”, “Гірон де Куртуа” і “Меліадюс де Леоннуа”. Як вважає більшість сучасних дослідників, “Марко Поло диктував Рустичію свої розповіді на венеційському діалекті, в спосіб безпосередній і простий, як розповідають у колі

близьких приятелів, Рустичій же записував їх французькою мовою” (352, с. 22). Працювали вони з великим поспіхом, що позначилося й на мові, яка рясніє італійськими формами та зворотами, і на правописі назв та власних імен, де багато різнобою, і на стилі, дуже нерівному, місцями недбалому.

Інший зміст і характер мала ще одна видатна західна пам'ятка XIII ст., в якій йдеться й про Русь, “Велика праця” англійського мислителя і вченого Роджера Бекона, який одним з найперших виступив проти церковно-схоластичних догм і прокладав шлях для науково-експериментального пізнання світу. В четвертій частині його енциклопедичної “Великої праці”, присвяченої “землезнавству”, тобто географії, наведено й загальний географічний опис Русі. Слід сказати, що і в цій галузі Роджер Бекон дотримувався своєї “експериментальної методології”, сміливо вводячи у “Велику працю” й узагальнюючи конкретні знання, добуті сучасниками, арабами й європейцями, і надаючи їм більшої ваги, аніж свідченням античних авторитетів. Зокрема, ним були використані описи мандрів до Монголії Платона Карпіні й Рубрука, що незадовго перед тим з'явилися в рукописних списках. “Велика праця” Роджера Бекона створювалася в 60-х рр. XIII ст., тобто в період, коли Європа перебувала під величезним враженням татаро-монгольських завоювань, і природно, що “Татарії” в ній відведено велике місце. Проте Роджер Бекон не розчиняє Русь у “Татарії” і описує її в тих межах, які визначилися перед навалою. Для нього це крайня східна країна Європи, що простяглася до Танаїсу (Дону), ріки, що її середньовічна Європа вважала кордоном з Азією: “З півночі вона (Куманія, тобто половецька земля. – Д. Н.) межує з великою Руссю (епітет “великий” тут вжито як визначення обсягу Русі. – Д. Н.), котра теж доходить до Танаїсу” (цитую за французьким перекладом у збірнику Бержерона – 142, с. 60).

За браком місця я не буду наводити всього беконівського опису Русі, який потребує численних коментарів, і вкажу лише на його судження про релігію і мову русичів. “Рутенці – християни і схизматики, – пише Р. Бекон, – бо дотримуються обряду греків; але в богослужінні вони користуються зовсім не їх (греків. – Д. Н.) мовою, а слов'янською (Sclavoniens), котра є мовою, якою користується багато

народів. Русичі, поляки і чехи не вживають ніякої іншої мови, крім цієї (там само, с. 9). Наведений уривок особливо цікавий тим, що в ньому відбилися усвідомлення належності Русі до групи слов'янських народів, притаманне великому англійському вченому XIII ст.

Ще виразніше проявляється воно в анонімному "Описі Східної Європи" (1308 р.), створеному, як гадають дослідники, французом чи італійцем, що мав стосунок до тогочасних балканських справ (120). Разом з тим у цій пам'ятці не менш виразно проявляється й ворожість до "схизматичних слов'янських народів", що її італійський вчений-славист А. Кронія слушно пов'язує з атмосферою агресивного інтересу до православного Сходу, яка запанувала на католицькому Заході в часи папи Боніфация VIII (804, с. 46–47). Характерно також, що невідомий автор пам'ятки, називаючи Русь "величезною землею", практично ототожнює її з Галицько-Волинським князівством; як відомо, в XII–XIII ст. його володіння сягали Дунаю, і воно відіграло важливу роль у політичному житті Південно-Східної Європи. "Окрім цієї імперії (Константинопольської, власне, Латинської, створеної хрестоносцями. – Д. Н.), – пише невідомий автор, – є ще величезна країна, яка називається Руссю (Ruthenia) і яка теж, подібно до Болгарії, прилягає з півночі до Греції, але лежить вона вище від Болгарії. Ця країна має ті ж умови, що й Болгарія, і зростається тими ж ріками (очевидно, мається на увазі Дунай. – Д. Н.), але замість царя має на чолі князя, найбільшого з мужів. Тепер там править князь Лев, дочку якого взяв за жінку Карл, король Угорщини. Колись ця земля була під владою імперії (?), потім Угорщини, а тепер вона сплачує данину татарам, так само як і Болгарія (?). Всі ці народи, зрадливі схизматики, мову мають ту ж саму. Оскільки ж русичі (Rutheni), болгары, серби (Rasenses), словенці (Slavi), чехи (Bohemii), поляки і прусси всі розмовляють одною мовою, то з цього випливає, що слов'янська мова (lingua slavoniam) є найбільша й найпоширеніша мова світу" (120, с. 40–41).

Як бачимо, невідомий автор пам'ятки був вражений поширеністю "слов'янської мови", що її він вважав спільною для всіх слов'янських народів, а тому й "найбільшою" серед живих мов Європи. До речі, ця думка про спільність

мови всіх слов'ян стала домінуючою в середньовічній Західній Європі і, як побачимо далі, перейшла також до деяких ренесансних пам'яток. Слід гадати, у її виникненні велика, якщо не вирішальна роль належить тому факту, що в ранньому Середньовіччі старослов'янська мова була мовою всеслов'янської писемності, мовою слов'янської культурної єдності, котра охоплювала не тільки східних і південних слов'ян, а й Чехію та Моравію. Небезпідставно сучасні вчені давньослов'янську мову відносять, поряд з латиною, санскритом і арабською, до наднаціональних мов феодального Середньовіччя (598, с. 23–24). Варто ще зазначити, що в цьому описі початку XIV ст. “Рутенія” ще йде в одній групі не з Польщею й Литвою, а з Болгарією й Візантією, – дія традиції X–XIII ст. на свідомість незнамого автора.

Здається, ніким ще не була відзначена така цікава обставина: в той час, коли реальна Русь зникла в “татарській пільмі”, західні лицарські поеми і романи продовжували славити могутню Київську державу, яка ще довго жила на Заході в поетичній традиції. Так, були розширені “руські епізоди” в останній редакції німецької поеми “Вольфдїтрих”, яка належить до першої половини XIV ст.; другою половиною XIII ст. датується вже згадувана скандинавська “Тїдрек-сага” з її уславленням Русі як наймогутнішої держави європейського Сходу; явища аналогічного характеру мають місце також у французькому епосі та лицарському романі. І, нарешті, слід сказати, що з цих середньовічних західноєвропейських поем та романів образ могутньої Київської держави перейшов у ренесансні епічні поеми XV–XVI ст., зокрема в широко відому поему Матео Боярдо “Закоханий Роланд”.

В післямонгольський період Русь мала з “католицькою Європою” не лише мирне культурне спілкування, яке обопільно збагачує народи і сприяє їхньому спільному поступові. Спершу в Галичині, а потім і у Великому князівстві Литовському в цей період розгортається також боротьба національної руської культури з експансіоністською феодально-католицькою культурою пізнього західноєвропейського середньовіччя. В організації релігійно-політичного й культурного наступу на “схизматичну” Русь вирішальну роль відіграла католицька церква, очолювана папською

курією, яка діяла спільно з феодалними військово-політичними силами: спершу з німецькими рицарськими орденами, а з середини XIV ст. – і з шляхетською Польщею. “Споконвіку, – писав Іван Франко, – один папа передає своєму наступникові незмінне римське “*Ceterum censeo – orientem esse convertendum*” (“А опріч всього іншого – Схід має бути навернений”) (736, с. 152).

Одразу ж після приєднання Галичини до Польського королівства там розпочинається наступ на православну церкву й руську національну культуру, які стали зазнавати утисків і гонінь. У “схизматиків” відбирали церкви й передавали їх католикам, була запроваджена система привілеїв і заохочень для “навернених”, насаджувалася зневага до православної віри й національної руської культури. У лютому 1375 року папа Григорій XI в буллі “*Debitum pastoralis officii*” проголосив створення католицької митрополії в Галичі і заявив, що “єпископи схизматиків, які там (тобто в Галичині. – Д. Н.) перебувають, повинні бути усунені як непридатні” (цит. за: 798, с. 27). Інша ситуація склалася в той час у руських землях, котрі увійшли до Великого князівства Литовського. Ці землі були захоплені народом, який тоді стояв на нижчому рівні суспільного й культурного розвитку; сталося так, що тут завойовники почали швидко підпадати під вплив підкорених, засвоювати здобутки давньоруської цивілізації і культури. Литовські князі й знать разом із суспільними інституціями й правовими нормами Русі сприймали також її мову, релігію, літературу й загалом культуру. І характерно, що німецькі хроніки XIV ст. (точніше, хроніки Тевтонського ордену) постійно називають дружину литовських князів та їхніх наближених “*боярами*” (*Bajarens*), а простий народ – *смердами* (*smirdens*), тобто руськими термінами, що утвердилися й на корінних литовських землях (див. 510; 827). Мовою адміністрації й культури Великого князівства Литовського стала в XIV ст. західноруська мова, котра не була ще ні мовою українською, ні мовою білоруською, а особливою книжною руською мовою, що склалася на основі різних говірок Західної та Південно-Західної Русі, традицій давньоруської писемності та практики канцелярій і судів Великого князівства Литовського. Ця мова в XIV–XV ст. використовувалася не тільки в адміністрації й юридичній практиці, на ній була

також створена значна література, оригінальна й перекладна, котра до посилення польського впливу в XVI ст. була, власне, літературою всього цього литовсько-руського державного утворення пізнього Середньовіччя.

Вже дослідниками кінця XIX – початку XX ст. було встановлено, що в цьому державному утворенні у зазначений період домінувала православно-руська культура, а вплив католицького Заходу, репрезентантами якого виступали Польща й Тевтонський орден, був ще порівняно слабкий (див. 510; 639; 663, III, ч. 2 та ін.). В XIV–XV ст. західноруська мова мала певне поширення і в сусідніх країнах. Досить нагальна потреба в людях, які могли б писати нею і виступати в ролі перекладачів, відчувалася тоді в Пруссії, і такі люди знаходилися (827, с. 85–90). Була вона відома і в Польщі, особливо з появою на польському престолі Ягеллонів: перші королі цієї династії, виховані в литовсько-руському культурному середовищі, говорили руською мовою, і навіть Сигізмунд I, який правив у другій чверті XVI ст., ще знав руську мову і в своїй бібліотеці мав чимало книжок цією мовою – Часословець, книгу Іоанна Золотоуста, молитви, різні книги Біблії тощо (663, III, ч. 2, с. 165–166).

Необхідно вказати й на те, що в XIV–XV ст. Західну Русь пов'язувала із Західною Європою її пряма чи опосередкована участь у деяких історичних подіях і процесах усеєвропейського масштабу й значення. Маємо на увазі такі визначні й різноманітні явища європейської історії того часу, як боротьба слов'янських і литовського народів з німецько-рицарським *Drap nach Osten*, як організація відсічі турецьким завоюванням на Балканах і на Дунаї, як уславлений гуситський рух у Чехії. Всі ці історичні події і рухи тією чи іншою мірою втягували в свою орбіту українські та білоруські землі і, що нас особливо цікавить, позначилися й на їхніх культурних і літературних зв'язках із Західною Європою, знаходили певне відбиття в західних історико-літературних пам'ятках.

Добре відомо, що українські й білоруські землі, які входили до Великого князівства Литовського, брали найактивнішу участь у війнах з Тевтонським орденом, що руські полки зіграли велику роль у вирішальній Грюнвальдській битві 1410 року. Петер Дуйсбурзький, автор німецької.

хроніки XIV ст., писав, що руське вояцтво своєю хоробрістю і військовою вправністю не поступається західному рицарству (603, с. 16). Боротьба “рутенців” проти натиску німецьких феодалів знайшла певний відгомін у німецькій рицарській поезії XIV і першої половини XV ст., зокрема у творчості Петера Зугенвірта (1356–1395) і Освальда фон Волькенштайна (1377–1445).

Характерна постать німецької рицарської поезії часів її занепаду Зугенвірт виступав переважно в жанрі “героїчних розповідей”, тобто панегіричних життєписів родовитих німецьких феодалів, котрі нерідко ставали учасниками грабінницьких походів і на Польщу, і на Литву та Русь (396). Само собою, в поезіях Зугенвірта ці авантюри завойовників витлумачуються як славні діяння “воїнів Христових”. Характерний у цьому плані його довгий вірш “Рицарські діяння герцога Альбрехта” (“Von herzog Albrecht ritterschaft”), в якому розповідається про похід молодого австрійського герцога в Прибалтику й Західну Русь, здійснений 1377 року; учасником цього походу був і сам Зугенвірт, який служив при дворі згаданого можновладця. Слід сказати, що у сприйманні Русі цей поет пізнього міннезангу йшов не від характеризованої вище епічної традиції західного середньовіччя, ще живої в XIV ст., а від тогочасної реальності, коли Русь була розділена на окремі землі та держави, ще зберігаючи, однак, спільну назву з цілою низкою уточнюючих означень. Таку ж картину бачимо і в Зугенвірта, причому Новгородську землю він називає “білою Руссю” (weizzen Reuzzen), землі, що входили до Великого князівства Литовського, насамперед Білорусь, – просто Руссю (Russein або Russenia), а Галичину – “червоною Руссю” (roth Reuzzen). Про останню йдеться в його величезному за обсягом вірші про бургграфа Альбрехта Нюрнберзького, відомого всій тодішній Європі авантюриста, який у 1352 р. брав участь у поході угорського короля Людовика на Галичину і в штурмі Бельця (там само, с. 32–33). Ще в кількох віршах Зугенвірта згадуються походи інших феодалів на Русь, і в цьому немає нічого дивного, оскільки в XIV ст. Литва й Русь для західних рицарів служили за найближчу арену боротьби з “язичниками”, до яких католицька церква облудно прирівняла й “схизматиків”, і вони вирушали туди юрбами. Відгук цих походів помітний і на

сторінках “Кентерберійських оповідань” Д. Чосера, де серед прочан, що йдуть із Лондона до Кентербері, виведено бувало-го рицаря, про якого говориться, що “він побував і в Литві й на Русі (in Lettew hed he reused and in Ruse)”.

Своєрідні руські епізоди й ремінісценції знаходимо у О. фон Волькенштайна, одного з найзначніших і найцікавіших німецьких поетів кінця XIV й першої половини XV ст. Він також був пов’язаний із традиціями міннезангу, але, як указують дослідники, в його звучних музикальних віршах застигли традиційні форми поезії переможено живим і щирим сприйняттям життя, реалістичністю його відтворення (435; 783; 920). Син доби авантюриництва і рицарського, і буржуазно-купецького О. фон Волькенштайн усе життя провів у мандрах, походах та посольствах, і на його долю випало стільки пригод, що їх вистачило б на цілу серію пригодницьких романів. Побував він і на Русі, а саме, як визначено дослідниками ХХ ст., в Білорусії і на Україні, а під час морської служби на Чорному морі зазнав катастрофи і врятувався лише завдяки тому, що зміг разом з “одним русом” схопитися за розбиту бочку і, побачивши землю, доплисти до неї:

... doch gemas ich und kan hin,
ich und ein Reuss, in den gestreuss haubtguet, gewin,
das suecht den grund und swan ich zue dem reiffen
(429, с. 64).

Очевидно, перебування Волькенштайна на Русі було досить тривалим, оскільки, як зазначалося у щойно цитованому вірші, він навчався там “руської мови” (reussisch), на додачу до інших дев’яти, що ними він міг говорити, зокрема й до однієї слов’янської – мови словенців (windisch) (429, с. 65). Безсумнівно, “руською мовою”, якої навчався Волькенштайн, була розмовна мова тих земель Русі, де він побував, найімовірніше українська. Про перебування на Русі “в молоді роки” Волькенштайн згадував ще в кількох своїх поезіях; крім того, в текст деяких із них він вводив окремі “руські слова”. Але це були слова, спільні для всіх слов’янських мов, і важко встановити їх “національну належність” у масштабі всього слов’янського світу, не кажучи вже про тогочасне східне слов’янство (435, с. 538–542).

Ведучи тривалу й тяжку боротьбу з татарами, український народ в кінці XIV і XV ст. поступово втягується також

і в боротьбу з новим, не менш небезпечним ворогом європейської цивілізації – з турками-османами; як відомо, ця боротьба в зазначений період перетворилася на колективну справу держав Європи. Загони з Червоної Русі входили до війська Польського королівства, яке разом із військом ледве не всіх країн тогочасної Європи, до Англії й Італії включно, брало участь у спільному поході 1396 року проти турків-османів, що завершився катастрофою під Нікополем (у Болгарії на Дунаї) у вересні того ж року. В 20-х рр. XV ст. руські загони з Великого князівства Литовського спільно з угорцями, хорватами, поляками та італійцями воювали з турками-османами на Дунаї, стримуючи їхній натиск на Угорщину (575, с. 39). 1429 р. в Луцьку на Волині, який у XV ст. правив за південну резиденцію великих князів литовських, відбувся конгрес європейських монархів, у якому взяли участь литовсько-руський князь Вітольд, польський король Ягайло, німецький імператор Сигізмунд, данський король Ерік VII, магістри Тевтонського й Лівонського орденів, кримський хан, тоді васал Вітольда, господар молдавський, папський легат і послі від візантійського імператора Іоанна VIII Палеолога. Конгрес обговорював різні політичні питання Центральної і Східної Європи; проте головним серед них було питання про організацію колективної відсічі османській загрозі, яка неухильно зростала (714). Прямих військово-політичних наслідків цей конгрес не дав внаслідок глибокої розбіжності інтересів його учасників, але все-таки він відіграв певну роль у консолідації країн Центральної та Східної Європи перед лицем турецької загрози. Зокрема, це знайшло прояв у новому спільному поході європейських країн на турків 1443–1444 рр., у якому також взяли участь руські загони з Галичини й Великого князівства Литовського і який теж закінчився розгромом християнських військ у битві під Варною 10 листопада 1444 року.

З боротьбою проти турків-османів до певної міри пов'язані деякі західні історико-літературні пам'ятки першої половини XV ст., в яких ідеться й про Україну. В 1427 р. через Західну Україну повертався до рідної Баварії Йоганн Шільтбергер, який ще юнаком був узятий турками в полон під Нікополем і чия подальша доля склалася так, що перед його нехитрим життєписом блідне найбуйніша фантазія

майстрів пригодницького жанру (382; є російський переклад, 111). Потрапивши в полон, він став вояком турецької армії, а після її розгрому Тимуром під Ангорою 1402 року вступив у військо останнього і брав участь у його незліченних руйнівних походах, зокрема в Індію, переживши величезну кількість незвичайних пригод. Завершуючи свій життєпис, Шільтбергер повідомляє, що повертався він з Азії через Константинополь, Чорне море й Молдавію, звідки “приїхав в інше місто, що німецькою зветься Лемберг (Львів), це головне місто в меншій білій Русі (in weissen reissen, des kleine). Там я лежав три місяці хворий, а потім прибув до Кракова” (там само, с. 125–126). Разом з тим він говорить також про весь східнослов’янський світ і, маючи на увазі його північно-східну частину, Московську державу, зазначає, що “королівство Росія (Reuschen) теж платить данину татарському королю” (там само, с. 60).

Із західних пам’яток пізнього Середньовіччя найбільш широкі й ґрунтовні відомості про Україну містить опис мандрів Гільберта де Ланнуа, радника герцога Бургундії, невтомного мандрівника, дипломата й шукача пригод, який об’їздив, здається, всю Європу й Близький Схід. Книга подорожей Г. де Ланнуа кілька разів видавалася в ХІХ і ХХ ст; краще її видання було здійснене Ш. Потвенном у 1878 році (283). Вперше її автор побував на Русі 1413 р. як учасник походу рицарів Лівонського ордену в Новгородську землю і був тяжко поранений в одній із битв. Українські землі він відвідав у 1421 р., прямуючи з дипломатичною місією в Сирію та Єгипет, які тоді ще не були підкорені турками й ворогували з ними. У своїх “Подорожах і посольствах”, які належать до найвидатніших пам’яток “бургундської гілки” французької літератури ХV ст., він залишив опис мандрівок по Галичині, Волині та Поділлі, перебування у Львові, Кременці, Кам’янці-Подільському та інших містах (там само, с. 53–57). З Пруссії Ланнуа, проїхавши Польщу, прибув до “міста Садовен (Sadoven) на Русі”, де мав бути польський король, щоб виконати своє “посольство миру”; короля він знайшов “в убогій місцині, що називається Оземни (Oysemny)”. Sadoven – це Садова Вишня в Галичині, батьківщина Івана Вишенського, а Oysemny – це, як визначив ще І. Лелевель, Озимини між Самбором і Дорогобузем (870, с. 62). Тут Ланнуа ходив на полювання,

аби брати живцем ведмедя. Король спрямував посла до Львова, де його гостинно зустрічали городяни й піднесли йому подарунки.

Далі Ланнуа вирушив у Кременець, названий у нього “Кам’янцем на Волині”, де зустрівся з Вітольдом, великим князем Литовським, і провадив з ним переговори. Тут він був присутній на прийомі великим князем послів північно-норуських міст-республік Новгород і Пскова. Вітольд дав йому супровідного листа, писаного трьома мовами – латинською, руською і татарською, а також ескорт, що складався з русичів, волохів і татар. Але подарунки від великого князя Ланнуа відмовився прийняти на знак протесту проти того, що Вітольд дозволив своєму васалу, князеві новгород-сіверському Сигізмунду Корибуту вирушити з військом у Чехію на допомогу гуситам – “воювати разом з гусами (Housses) проти нашої віри” (283, с. 57). Вже по дорозі на Близький Схід Ланнуа побував у Кам’янці-Подільському (названому в його книзі “другим Кам’янцем”), який справив на нього враження своєю неприступністю. І на завершення зазначимо, що українські землі, що ними мандрував бургундський посол, виступають у нього під спільною назвою “нижньої Русі” (*la basse Russie*), досить поширеною в тогочасних західних джерелах.

Особливий зміст і характер мали зв’язки Західної Русі з гуситським рухом у Чехії, який був чи не найістотнішим явищем європейської історії першої половини XV ст. Сучасною наукою цей рух розглядається як найзначніший прояв “раннього гуманізму” в Центральній Європі, як пролог до Реформації у всеєвропейському масштабі (745; 891; 961 та ін.). Як відомо, гуситство чинило великий ідейний вплив на всю Європу, в тому числі на українські та білоруські землі, і не випадково це питання давно вже привертало увагу дослідників (див. 732, I; 745; 775; 891 та ін.). Для поширення цього впливу на Україні вже існував певний ґрунт, оскільки, як констатував М. С. Возняк, “чеська мова й література були від XIV ст. дуже поширені в Польщі й тих українських і білоруських землях, котрі підбила Польща й Литва” (486). Як зазначалося, невдовзі після заснування Празького університету там з’явилися студенти з українських та білоруських земель, кількість їх зросла в XV ст. Загальновідомо, яку значну роль відігравав Празький

університет у гуситському русі, і, слід гадати, “руська молодь”, яка там навчалася, засвоювала певні впливи цього руху й переносила їх до рідних країв.

І Ян Гус, і його послідовники свідомо прагнули того, щоб їхнє вчення не замикалося в національних межах. “В гуситському революційному русі, – пише чеський дослідник Я. Масек, – знаходимо тісне поєднання національного патріотизму й розуміння інтернаціональної солідарності людей різних мов” (891, с. 5). До цього слід додати, що гуситам була властива свідомість спорідненості слов’янських народів, що в них вони бачили своїх потенційних союзників у боротьбі з феодально-католицькою Європою (там само, с. 21–23). Тому природно, що вони докладали зусиль до поширення свого вчення в слов’янських країнах, зокрема православних; їхні вороги небезпідставно скаржилися на те, що в своїй пропаганді серед населення цих країн вони використовують близькість “словенських мов” (там само, с. 23).

Саме цими цілями й мотивами керувався Єронім Празький, найближчий соратник Яна Гуса, у своїй подорожі до Великого князівства Литовського (1413 р.). При цьому Єронім Празький особливу увагу приділив православній Русі; він підкреслено виражав свою повагу до православної церкви та її обрядовості, захищав її перед великим князем Вітольдом та католицькими єпископами, чим завоював симпатії православних і ненависть у католицькому таборі. Безперечно, Єронім Празький і загалом гусити враховували особливу ситуацію, що склалася тоді на Русі, й прагнули повернути її на свою сторону; як показав подальший хід подій, ці їхні надії й розрахунки виявилися не марними. Германський імператор Сигізмунд на згадуваному з’їзді європейських монархів у Луцьку (1429 р.) висловив побоювання, як би проникнення гуситства на Русь не призвело до союзу “єретиків” зі “схизматиками”, небезпечного для католицизму (663, III, ч. 1, с. 65–66). Зазначимо ще, що “змову зі схизматиками” теж було поставлено в провину Єронімові Празькому на Констанцькому соборі, де він був спалений разом з Яном Гусом.

Переважно з українців складалося військо Сигізмунда Корибута, князя новгород-сіверського, з яким той навесні 1422 року вирушив у Чехію на допомогу гуситам. Хоч

Корибут походив з литовського князівського роду Ольгердовичів, він був русичем за мовою, вихованням і культурою (там само, III, ч. 1, с. 54). Коли Корибут прибув до Праги зі своїм військом як намісник великого князя литовського, котрий згодився прийняти запропоновану гуситами чеську корону, він був визнаний обома гуситськими партіями, і чашниками, і таборитами, зокрема прославленим гетьманом останніх Яном Жижкою. Між Яном Жижкою і молодим князем виникла взаємна симпатія, яка в запеклих війнах з хрестоносцями переросла в міцну дружбу. “За певний час двох мужів пов’язала така велика дружба, що Жижка звав князя “пане сину”, а той величав його “батьком”, – пише сучасний чеський дослідник М. Бартош (775, с. 173). Загалом же Корибут відігравав активну роль у гуситських війнах, кілька разів з’являючись у Чехії зі своїм військом, останнього разу – в 1429–1431 рр., коли він взяв участь у походах гуситів на сусідні країни, де громив разом з ними війська німецьких феодалів та їхніх союзників. Але діяльність Корибута в гуситській Чехії – це широка тема для спеціального дослідження, якого у нас досі немає.

Тут же важливо зазначити, що походи Корибута особливо сприяли проникненню гуситських впливів на українські землі: учасники цих походів, повертаючись із Чехії, приносили з собою гуситські ідеї і віяння. Щоб припинити їхнє поширення, польський король видав 1424 року указ про затримання й ув’язнення “єретиків”, прибічників гуситів. За своїм характером це були передренесансні й передреформаційні віяння, які сприяли зростанню опозиції середньовічному християнству, церкві й феодальному ладу. Разом з тим “гуситство зіграло певну роль у поширенні ідей просвітництва й ідей раціоналізму”, “у створенні умов для секуляризації і лібералізації народного мислення” (745, с. 49).

Завершуючи розділ на порозі доби Відродження, слід зафіксувати разючу відмінність ситуацій, що склалися на той час у двох культурно-історичних спільностях середньовічної Європи. Руйнівними завоюваннями і поневоленням країни греко-слов’янської спільності були вибиті з орбіти й ритму європейського культурного розвитку. На Русі й на Балканах внаслідок зруйнування культурних центрів, жорстоких утисків і переслідувань культурний і літературний поступ був надто затруднений. За таких умов особливої

ваги і значення набувало збереження національних культурних і, зокрема, літературних цінностей, вірність і підтримання національної традиції. Але все це з об'єктивною неминучістю призводило й до консервації структур духовного життя, існуючих літературних форм і традицій.

В той час, коли культура греко-слов'янського світу, позбавлена можливостей вільного розвитку, консервувалася у своїх середньовічних формах, Західна Європа вступала в епоху яскравого культурного розквіту – епоху Відродження. І якщо в попередній історичний період поступ європейської культури був пов'язаний з обома її вогнищами, західним і східним, то тепер центр ваги зміщається до “латинської Європи”. Це зовсім не ставить під сумнів той факт, що епоха Відродження була принципово важливим етапом всеєвропейського культурного й літературного розвитку. Йдеться про те, що на цьому етапі культурні й літературні відносини Західної Європи й східнослов'янського світу набувають іншого характеру й спрямованості в умовах превалювання західної ренесансної культури. Це позначається на всіх аспектах і формах культурних відносин названих регіонів, зокрема й тих, що становлять предмет нашого дослідження.

2. В РЕНЕСАНСНІЙ РЕЦЕПЦІЇ

Посилення інтересу в Західній Європі до східнослов'янського світу після тривалої паузи, викликаной монголо-татарською навалою, спостерігається в XV–XVI ст., тобто за доби Відродження. Воно реалізується в різнорідних історико-літературних пам'ятках і про Московську державу, і про Україну й Білорусію, що з'являлися в різних країнах Західної Європи. З часом ці видання дедалі більше диференціюються, поділяючись на дві частини: на пам'ятки й джерела про Московську державу, яка, звільнившись від татарського ярма, швидко зростала, і на пам'ятки та джерела про українські й білоруські землі, які входили до Польсько-Литовської держави. Цей процес був тісно пов'язаний з культурним рухом Відродження та розвитком гуманістичної думки, з різними їхніми аспектами й тенденціями, які не завжди гармонійно між собою узгоджувалися.

Слід зауважити, що в різних країнах Західної Європи цей процес розпочався неодноразово і йшов нерівномірно. Спробу визначення ролі різних народів Заходу на різних етапах вивчення Росії у XV–XVII ст. зробила свого часу І. Любименко: за її періодизацією, в 1335–1486 рр. Росію вивчали італійці, в 1487–1555 рр. – австрійці й німці, в 1549–1600 рр. – англійці і т. д. (881). Ця періодизація досить-таки схематична й надміру категорична, хоч і має під собою певні підстави. Точніше було б сказати, що в XV–першій половині XVI ст. у справі розширення обізнаності зі Східною Європою провідна роль належала Італії, яка в той час ішла в авангарді європейського економічного й культурного поступу. При цьому Східна Європа була тоді не тільки полем діяльності для італійських купців і дипломатів, а й предметом зацікавлення для гуманістичної думки. З кінця XV ст. ознайомлення зі східною частиною континенту досить активно відбувалося також у Німеччині, досягнувши свого апогею в публікації славнозвісних “Записок про Московію” (1549 р.) С. Герберштайна. В другій половині

XVI ст. безсумнівна провідна роль в ознайомленні з Росією переходить до англійців, які налагоджують активні торговельні зв'язки з Москвою за Івана Грозного, але на Україну й Білорусь вони зовсім не поширюються. Щодо Франції, то внаслідок географічної віддаленості й відсутності економічних і політичних інтересів у Східній Європі значна зацікавленість нею пробуджується там лише в останній третині XVI ст. Приблизно те ж саме можна сказати й про Іспанію.

Разом з тим, говорячи про розвиток розширення обізнаності Західної Європи зі східнослов'янським світом у добу Відродження, не можна втрачати з поля зору активну посередницьку роль Польщі, яка в XV ст., після успішного завершення боротьби з Тевтонським орденом, вийшла з ізоляції і встановила тісні політичні й культурні стосунки з країнами Заходу, зокрема з Італією. "Європейці XV ст., – зазначав І. М. Голенищев-Кутузов, – мало що знали про Східну Європу, незважаючи на подорожі Платона Карпіні, Марко Поло, Помпонія Лета. Польські історики й географи початку XVI ст. здійснили революцію в історичній науці" (492, с. 282). Справді, без урахування внеску польських гуманістів XVI ст., їхнього посередництва неможливо відтворити повну й достовірну картину ознайомлення Заходу зі східними слов'янами в епоху Відродження. Однак, у цілому високо оцінюючи роль польських учених і літераторів у цій справі, не можна забувати й про те, що їхня інформація про східнослов'янський світ не вільна від свідомої чи суб'єктивно неусвідомлюваної тенденційності, породженої експансіоністською політикою польської шляхетської держави у Східній Європі. Особливо це стосується їхньої інформації про Україну й Білорусь та їхню історію.

Але для того щоб належним чином з'ясувати зміст західноєвропейської україніки доби Відродження, необхідно брати до уваги всю систему тогочасних культурних взаємин України із Західною Європою, бо цим великою мірою визначалися характер і спрямованість рецепції маловідомої в той час країни авторами західних історико-літературних пам'яток.

Як говорилося в попередньому розділі, ще в домонгольську епоху Русь визначилася як європейська країна, а її культура – як культура європейська, і цим був детермі-

нований основний напрям усього її подальшого культурного розвитку, хоч би яким складним і драматичним він ставав у деякі періоди. “Східне слов’янство, – слушно пише Д. С. Лихачов, – вступивши на спільний для людства шлях у X і XI ст., зав’язавши тісні стосунки з європейською літературою і не пориваючи цих зв’язків навіть у найтяжчі часи татаро-монгольського іга, неминуче мало разом з Візантією і південним слов’янством прийти до Передвідродження” (712, с. 385). А також, додамо, й до Відродження, до засвоєння, хай і в зміщені строки, і в специфічних формах, його основоположних для всієї новочасної Європи культурних здобутків.

Необхідно належним чином брати до уваги й ту велику відмінність культурно-історичних ситуацій, що склалися в західній і східній частинах Європи у XIII–XIV ст. У той час, коли Західна Європа, не знаючи перерви чи, точніше, розриву в поступальному русі культури, вступала в пору її блискучого розквіту – епоху Відродження, культура іншого, греко-слов’янського регіону зазнала жорстокого руйнування. Але про це вже йшлося в попередньому розділі, і я не буду повторювати сказане. Додам лише: це була головна причина того, що в греко-слов’янському регіоні не розгорнувся тоді перехід до культури нового часу, а, навпаки, наступила затримка її поступу, вимушена консервація її середньовічних форм. А це серед іншого означає, що західноєвропейсько-східнослов’янські зв’язки епохи Відродження – це зв’язки культур не лише різнотипних, а й різностадіальних, на що не раз уже вказували і вітчизняні, і зарубіжні дослідники.

Автор цієї книги дотримується, сказати б, традиційної концепції, за якою Відродження у східних слов’ян – проблема передусім європейська, і її продуктивне вирішення можливе лише на основі розуміння Відродження як великого європейського культурного руху, дія якого поступово поширювалася на весь континент. За цим традиційним розумінням, поняття Відродження обов’язково включає момент перелому, перевороту в сфері духовної культури. Поставши на ґрунті розкладу феодального ладу й формування нових, буржуазних відносин, культурний рух Відродження, в свою чергу, чинив дію на названі процеси, які знаменували початок зміни суспільно-історичних

формацій. Будучи перехідною за своїм характером і структурою, культура Відродження невіддільна від усіх цих зрушень та трансформацій, і хоч у східнослов'янських культурах процеси перехідного характеру інтенсивно розгорнулися вже поза хронологічними рамками епохи Відродження, було б хибним виключати їх із загальноєвропейського контексту, із загальної спрямованості й детермінованості культурного поступу нашого континенту.

Важливим є питання про географію Відродження або, за відомим у нас терміном Ф. Енгельса, про “культурну область”, де воно розвивалося. До неї відносили країни Західної і Центральної Європи, включаючи й Польщу, які “розвивалися тепер у взаємному зв'язку” (615, ХХ, с. 466). Власне, йдеться тут про появу культурної спільності нового типу, відмінної від середньовічних, що великою мірою засновувалися на релігійно-віросповідальних засадах. В названу “культурну область” не входили країни православно-слов'янського кола, де література і вся духовна культура в XV–XVI ст. ще зберігали в основному середньовічний характер і структуру в їхньому “східному”, візантійсько-слов'янському варіанті.

Проте й на слов'янському Сході в цей час спостерігаються важливі зрушення, які знаменують початок поступового повороту в бік нової культури, переходу на нові шляхи культурного розвитку. Та свого розмаху й завершеності ці процеси досягли тут лише в XVII–XVIII ст. Так, в українській літературі процес перебудови її структури розпочався в XVI ст., а завершився в XVII–XVIII ст., “матеріалізувавшись” у становленні нової загальноєвропейської системи жанрів та стилів, яка склалася в епоху Відродження.

Важливим фактором у поширенні ренесансних віянь на Україні XV–XVI ст. було навчання вихідців з українських земель в європейських університетах. Слід зазначити, що ці виїзди молоді до європейських університетів у більшості своїй не були випадковостями, викликаними приватними причинами – волею шляхетних батьків чи сцієнтичними захопленнями окремих індивідумів. Вони зумовлювалися й об'єктивними чинниками, такими як економічний розвиток міст, активізація їхніх торговельних зв'язків, що породжувало потребу в освічених людях, фахівцях тогочасних інтелігентних професій – лікарях, юристах, учителях тощо.

Слід вказати й на такий специфічний для тогочасної України фактор, як потреба у “вчених людях” – теологах-полемістах, письменниках-полемістах тощо, що викликалося боротьбою з католицькою експансією, яка невпинно посилювалася в XVI–XVII ст.

Засвоюючи в європейських університетах здобутки ренесансної культури, названі студенти переносили їх на батьківщину, сприяючи тим самим поступові рідної культури. При цьому їм доводилося долати запеклу протидію поборників національної старовини, супротивників усього “латинського”. Серед останніх найвпливовішими були ієрархи православної церкви, котрі, як, приміром, львівський єпископ Балабан, вважали, що “люди от многих бивающие в Італії, премудрієм внешних ученій прельщающеся, в различній ереси впадають, і обнажившиєся благочестія, от церкви отпадають” (76, с. 932). Внаслідок такої позиції православної ієрархії “чимало обдарованих, але незаможних дрібних шляхтичів і городян руського походження з Галичини й Литви для того, щоб здобути західну гуманістичну освіту, вимушені були переходити в католицтво і на кошти єпископів та монастирів їхати до Італії” (493, с. 140). Однак вже ніякий опір консерваторів не міг зупинити процес, який мав принципово важливе значення для розвитку тогочасної української культури.

Як зазначалося, навчання вихідців з українських земель у європейських університетах бере початок із середини XIV ст. У XV ст. їхня кількість швидко зростає, зокрема в італійських університетах, де утверджувалися гуманізм і ренесансна культура. Серед студентів-українців, які в XV ст. навчалися в італійських університетах, зустрічаємо вже імена, які заслуговують на серйозну увагу, і поміж них передусім Юрій Котермак із Дрогобича, який здобув ступені доктора філософії і доктора медицини в Болонському університеті наприкінці 70-х рр., згодом читав там лекції з астрономії і математики, а в другій половині 80-х рр. перебрався ближче до батьківщини й викладав астрономію і математику в Краківському університеті. Найпримітніша постать серед українців, які в першій половині XVI ст. навчалися в західноєвропейських університетах, – це Станіслав Оріховський. Він же в листі до італійського вченого-гуманіста П. Рамузіо засвідчує, що в 20–30-х рр. XVI ст.

серед студентів із Польського королівства, які навчалися в Падуанському університеті, найбільше було вихідців із Малої Польщі й Русі (Руського воєводства, тобто Галичини. – Д. Н.), що руські шляхтичі приїздили туди з таких глухих куточків, куди навіть не заглядали королівські комісари (344, с. 22–23).

Не маючи на меті більш-менш повного висвітлення цього аспекту тогочасних українсько-європейських культурних зв'язків (про це див. 651), зазначу ще, що в середині XVI ст., у зв'язку з поширенням реформаційних рухів у Речі Посполитій, серед української молоді також посилюється потяг до протестантських університетів, передусім німецьких. Це навчання зміцнювало названі рухи на українському терені, сприяло їхньому розповсюдженню; крім особистого впливу, студенти привозили багато протестантської літератури, яка розходилася серед місцевої шляхти, а також певною мірою й серед городян. Як констатував М. Любович, відомий дослідник реформаційних рухів у Речі Посполитій, у XVI ст. “багато русинів і поляків з перемишльської та інших руських земель виховувалися у Віттенберзькому та інших університетах. Варто лише зазирнути до списку студентів Віттенберзького університету за 30–40-і рр., і відразу зустрічаєш багато прізвищ із позначенням: *Ruthenus* або ж *Polonus ex Russia* (604, с. 74). Чимало навчалось в протестантських університетах також українців і білорусів із Великого князівства Литовського. В 1535 р. король Сигізмунд I видав заборону відвідувати за кордоном “єретицькі школи”, але проіснувала вона недовго, лише до 1542 р., однак лишилася в силі заборона привозити з-за кордону протестантську літературу й поширювати її. Але протестанти теж не дрімали, зокрема князь М. Радзивіл Чорний, глава кальвіністів у Великому князівстві Литовському, заснував по закордонних протестантських університетах стипендії для литовської і руської молоді.

Навчання молоді в західних університетах було важливим чинником поширення ренесансних впливів на українських землях. Водночас ця практика створювала передумови для включення українського народу в творення слов'янської культури Відродження. Тут найяскравіший приклад – діяльність видатного українського латиномовного письменника Станіслава Оріховського, чия творчість

була широко відома по всій Європі; його твори видавалися й перевидавалися в різних країнах, перекладалися живими мовами. Узагальнюючи явища цього плану, І. М. Голенищев-Кутузов відзначав у своїй доповіді на V Міжнародному з'їзді славистів, що “в XVI ст. з кафедр Кракова і Болоньї, Падуї і Відня вихідці з українських степів коментували латинських поетів”, що “гуманісти українського походження, які вважали себе русичами, розвивали свою діяльність в самій Польщі й на Заході, вони поклали свої камені у фундамент чудової будови польського Відродження” (493, с. 136 і 159).

І ще зазначу, що практика навчання в західноєвропейських університетах сприяла формуванню на Україні прошарку інтелігенції, яка за своїм типом наближалася до ренесансної. У зв'язку з цим необхідно нагадати, що поява нової, світської інтелігенції, яка протистояла середньовічно-клерикальній, була одним із найважливіших історичних звершень епохи Відродження. За словами М. Й. Конрада, її культура “трималася на інтелігенції, а вона, ця інтелігенція, була, безсумнівно, міжнародною, в масштабах свого часу, звичайно”, її ж поява “була необхідною для руху людської думки, суспільного життя, культури, науки” (566, с. 238 і 247). В Україні цей процес не дійшов тоді до завершення, прошарок інтелігенції, відмежованої від церкви, так і не склався остаточно внаслідок специфічних умов суспільного й культурного розвитку, але при всьому тому цей прошарок відіграв першорядну роль у національному культурному піднесенні кінця XVI–XVII ст. Згодом ця українська інтелігенція відіграла велику роль і в тих перетвореннях, що відбулися в російській культурі другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

Важливо тут вказати й на те, що в XVI ст. починає змінюватися вся система європейських відносин української культури. Цей процес пов'язаний з кардинальними зрушеннями в загальній картині європейських культурних зносин і зв'язків, у їхньому характері й структурі. В епоху Відродження починає стиратися грань між “візантійсько-слов'янською” і “латинською” культурними спільностями, у великій мірі заснованими на релігійно-конфесійних розходженнях, і починає формуватися нова всеєвропейська культурна спільність з іншими, позаконфесійними підвалинами.

Розвиток культури Відродження спершу в Італії, а потім і в інших країнах Західної і Центральної Європи означав також занепад середньовічної “латинської” культурно-історичної спільності, яка тепер відходить у минуле. Щодо візантійсько-слов'янської спільності, то вона теж починає розпадатися. В цьому також проявлялася дія Відродження. Причому діяли тут не тільки впливи західноєвропейського Відродження, а й стадіальні процеси та тенденції ренесансного характеру, які іманентно розвивалися на місцевому ґрунті. Однак, хоч названа спільність у XVI–XVII ст. і занепадала, вона при тому все ще лишалася важливим фактором культурного життя східних слов'ян, яким не можна нехтувати.

В цей перехідний період розширюється діапазон міжнаціональних зносин української культури і водночас поступово змінюється не тільки їхня орієнтованість, а й їхній зміст та структура. Так, для української літератури і в цей період найближчими лишаються однотипні з нею літератури православно-слов'янського кола, але об'єктивно для неї, так само як і для літератур російської та білоруської, дедалі більшої ваги й значення набувають зв'язки з західнослов'янськими і західноєвропейськими літературами. Конкретно ж у системі міжнаціональних зв'язків східнослов'янських літератур тепер на перший план виходять їхні зв'язки з польською літературою, а це великою мірою пояснюється й тим, що в цей перехідний період Польща виступала посередником у взаєминах східнослов'янського світу з європейськими культурами Відродження й бароко.

Специфічне місце України в системі тогочасних європейсько-східнослов'янських культурних зносин визначалося тим, що внаслідок географічних та історичних обставин вона впродовж століть перебувала на межі двох культурно-історичних спільностей, внаслідок чого не лише зазнавала інтенсивного впливу нової європейської культури, а й виступала посередником у її поширенні на слов'янському Сході. Відомий хорватський славіст М. Мурко у своїй рецензії на праці О. Колесси назвав Україну “класичною областю для порівняльного літературознавства” (122), оскільки тут раніше розпочався й мав активніший перебіг процес взаємодії середньовічної візантійсько-слов'янської

літературної традиції з новими європейськими віяннями та впливами.

Але в цій книзі я не буду зупинятися на поширенні гуманістичних і реформаційних ідей в українській духовній культурі XVI–XVII ст., як і на ренесансних проявах і тенденціях у тогочасній українській літературі, що їх висвітлено в іншій нашій книзі (643). Предмет цієї книги – не літературні й культурні зв'язки України із Західною Європою, а зворотний процес, де суб'єктом виступають західноєвропейські літератури (в широкому значенні слова, про яке йшлося у вступі). І слід сказати, що це зв'язки іншого змісту й структури, хоч розвивалися вони синхронно. Якщо у зв'язках України із Західною Європою основний зміст становило засвоєння її культурою набутків європейського Відродження, то у зворотних зв'язках основний зміст – це ознайомлення країн Заходу з Україною, сприймання і витлумачення її життя, історії, культури в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках.

Та при всьому тому між цими двома аспектами культурних і літературних зв'язків, такими різними за своїм змістом і характером, існують і моменти спільності. Полягають вони в тому, що і в тих, і в тих зв'язках першорядну роль відігравали великі рухи гуманізму й Відродження. Власне, маємо різні вияви й тенденції названих рухів у різних типах тогочасних культурних і літературних зносин.

Звичайно, новий, ренесансний етап ознайомлення Заходу зі східнослов'янським світом, що характеризується комплексом специфічних рис та тенденцій, настав не відразу. Переростання середньовічного етапу в ренесансний тривало впродовж майже всього XV ст., причому в різних країнах Західної Європи відбувалося воно в різний час і з різною інтенсивністю, що залежало від поступу ренесансної культури в кожній із країн. В XV ст. українські землі відвідували і західні рицарі та місіонери, що представляли стару середньовічну Західну Європу та її культуру (Й. Шільтбергер, Г. де Ланнуа, О. фон Волькенштайн та ін.), і італійські комерсанти, дипломати, вчені, пов'язані з новою, ренесансною культурою, яка розквітла в містах Італії. Як відомо, в XIV–XV ст. українські землі входили до зони активної торговельної діяльності італійських міст-республік. На північних берегах Чорного й Азовського морів

існували тоді італійські колонії, серед яких виділялися генуезька колонія Кафа в Криму й венеційська колонія Тана в гирлі Дону, що її відомий італійський вчений-славіст А. Кронія навіть називає “північною Олександрією того часу” (804, с. 114). У XIV–XV ст. і Кафа, і Тана були широко відомі в Італії, сюди здійснювали мандрівки не тільки з Генуї та Венеції, а й з інших міст та регіонів країни, і це сприяло пробудженню інтересу також до земель навколо цих колоній.

На цьому етапі найбільшу активність у вивченні півдня Східної Європи виявляли венеціанці, які загалом відіграли величезну роль у розвитку географічних знань. Вступивши в XV ст. в тяжку боротьбу зі зростаючою Османською імперією, Венеція розпочала й активну дипломатичну діяльність у Східній Європі й на Середньому Сході, шукаючи союзників; їх вона вбачала в Персії, Московській державі, Польщі, а згодом і в українському козацтві. За свої мандрівки й місії венеціанці звітувалися докладно перед сенатом, і звідси їхні славетні *relatione*, які мають велику пізнавальну цінність. Вони являють собою широкі історико-географічні панорами з відомостями описового характеру про різні країни – топографічними, економічними, етнографічними, політичними, з історичними екскурсами й іноді навіть зі статистичними таблицями; чимало з них містять також конкретні замальовки побаченого й пережитого, фіксації вражень, нерідко з відчутним елементом художності.

Найцікавіші описи півдня Східної Європи, що з’явилися у Венеції XV ст. – це “Подорож до Тани” Джозафата Барбаро і “Подорож до Персії” Амброджо Контаріні. Автор першого з них, Д. Барбаро, прибув до Тани у 1436 р. і, за його словами, “провів там шістнадцять років і оглядав з ретельністю і цікавістю і море, і землю тієї сторони” (10, с. 93); наслідком цих його тривалих оглядів саме й була книжка “Подорож до Тани”. Тут, у Тані, Барбаро мав рибні промисли й займався торгівлею, збуваючи продукцію своїх промислів у країни східного Середземномор’я. Його твір особливо цікавий тим, що в ньому конкретно, місцями колоритно, з художньою виразністю описане повсякденне життя цієї італійської колонії в низах Дону, закинутої в безмежні й дуже неспокійні степи “Татарії”. Цей чужий і

своєрідний світ, що часто загрожував небезпекою, підступав до самих стін Тани, з яких можна було впритул спостерігати за його життям. Цікаво розповідає Барбаро про рух татарської орди повз Тану, коли її жителі цілими днями не покидали стін, споглядаючи широкий і нескінченний потік возів і кибиток, вершників, табунів коней та різної худоби, так що “під вечір зовсім втомлювалися дивитися” (там само, с. 41). Барбаро знав татарську мову й часто спілкувався з ординцями, що дало йому змогу достовірно й колоритно описати їхній спосіб життя і звичаї, побут і заняття. Дивлячись очима європейця на розкинуті в степах татарські стани, він знаходить, що вони “схожі на величезні й красиві міста”, в них теж займаються ремеслами й торгують, тільки що навколо цих степових міст немає фортечних стін і вони здатні пересуватися. Тут він зустрічав людей із різних країн, в тому числі й руських полонених, перетворених на рабів.

Практик і дипломат, Барбаро не належав безпосередньо до гуманістів, але ренесансна культура не пройшла повз нього, та й походив він із венеційського патриціату, сприйнятливою до цієї культури. Із його роду, відомого у Венеції, вийшов гуманіст Франческо Барбаро (1398–1454), автор численних епістол і перекладів із Плутарха, а також Ермолао Барбаро (1452–1493), який, до речі, в листі до нідерландського гуманіста А. Боста згадує в 1486 р. “ще одного Барбаро... який їздив послом до перського шаха”, тобто про автора “Подорожі до Тани” (цит. за 10, с. 72–73). Цей твір був написаний Д. Барбаро вже на схилку його довгого й бурхливого життя, десь на рубежі 90-х рр. XV ст. В ньому виразно проявляються риси, притаманні певному типу ренесансних історико-літературних пам’яток, але про ці риси скажемо трохи далі. Перше видання твору з’явилося у збірнику “Подорожі до Тани, Персії, Індії та Константинополя”, виданому у Венеції 1543 року славетними Мануціями. Вдруге твір побачив світ у “Другому томі плавань та подорожей” (1559 р.) Дж. Рамузю, який кілька разів перевидавався протягом XVI ст. і був знаний по всій Європі. В середині XVI ст. “Подорож до Тани” була перекладена В. Томасом англійською мовою, але цей навдивовижу точний і виразний переклад було опубліковано лише в 1873 році.

Порівняно з твором Барбаро, “Подорож до Персії” А. Контаріні написано сухіше й діловитіше, але також із наведенням реалій і замальовок із життя віддалених країн. За своїми жанровими ознаками це *relatione*, звіт дипломата про його місію до перського шаха Усун-Гассана в 1474 р. Характерно, що безпосередньо дипломатичними справами Контаріні займався десь близько восьми місяців, тоді як на подорож до Персії і зворотний шлях витратив два з половиною роки. З його реляції добре видно, з якими небезпеками і труднощами були тоді пов’язані посольства до віддалених країн. Автор твору належав до верхівки венеційського патриціату, – з роду Контаріні вийшло кілька дожив, чимало послів, полководців, правителів колоній тощо. Написаний був твір після повернення автора на батьківщину в 1477 р., а в 1487 р. вийшов окремим виданням. Далі ж він постійно друкувався в парі з твором Барбаро – і в згаданому Альдовому збірнику 1543 року, і в “Плаваннях та подорожах” Рамузіо, і в перекладних виданнях аж до вже цитованого недавнього російського. В українському перекладі існує уривок із твору Контаріні, в якому йдеться про мандри автора по Україні (95).

До Персії Контаріні діставався через Німеччину, Польщу, Україну, Крим і Грузію. Його розповідь стає докладнішою, як тільки він ступає на землю Польщі, – з неї для тогочасного Заходу починалася маловідома частина Європи. Цікаво зазначити, що Контаріні точно фіксує межу між Польщею і Україною, а це, до речі, було явище досить рідкісне для тогочасних джерел. “20 березня, – пише він, – виїхав я з Польщі і вступив до нижньої Русі, яка теж належить до володінь названого короля; до 23 числа їхали ми весь час лісами, зупиняючись для відпочинку то в невеликих замках, то в селах, і прибули в місто, яке називається Луцьк (*Lusch*); місто те має досить гарну, хоч і дерев’яну фортецю, де ми залишилися до 24 числа” (362, с. 112). Отже, три дні їзди верхи від вступу на руську землю до Луцька – це приблизно відстань від Західного Бугу, історичного кордону Польщі і України. Для уточнення ще вкажемо, що до Луцька Контаріні їхав з Любліна, де він мав побачення з синами короля Казиміра, вихователем яких у той час був відомий італійський гуманіст Ф. Каллімах-Буонокорсі.

На відміну від італійських учених-гуманістів XV–XVI ст., які в ономастиці Східної Європи дотримувалися античної термінології, застарілої і часто плутаної, практик-дипломат Контаріні вживає слов'янські назви, по змозі наводячи й античні, освячені авторитетом Птолемея і Страбона. Близько підійшов він і до розуміння реальної етноісторичної ситуації в тогочасному східнослов'янському світі. Для нього Східна Слов'янщина аж ніяк не була етноісторичною цілісністю, хоч і поділеною державно-політичними кордонами, як традиційно тлумачилося це питання в російській науці, в тому числі й радянського періоду. Так, цей погляд послідовно проводить Г. Н. Скржинська у вступній статті та коментарях до останнього російського видання творів Барбаро й Контаріні, причому цю проблематичну етноісторичну єдність вона називає “Росією”, а про Україну ні разу навіть не згадує. Цей же погляд приписується й Контаріні, всупереч тому, що в його тексті Росія і Україна фактично диференціюються, причому першу він називає “Московією” або “верхньою Руссю” (*la Rossia alta*), а другу – “нижньою Руссю” (*la Rossia bassa*). Дослідниця трактує ці назви як щось випадкове, позбавлене істотного етноісторичного змісту (10, с. 235).

Насправді ж ці етноніми зовсім не були випадковістю, зустрічаються вони і в інших західноєвропейських джерелах XV – першої половини XVI ст. Як уже говорилося вище, до них вдавався Г. де Ланнуа, радник герцога Бургундії, який у 1421 р. мандрував українськими землями. Про “нижню Русь” і “верхню Русь” писав на початку XVI ст. італійський історик П. Джовіо у своєму трактаті “Про справи Московії”. Венеційський посол Іоскаріні твердив у 1557 р.: “Є дві Русі... Ту, що становить частину Литуанії (Великого князівства Литовського. – Д. Н.) називаємо нижньою Руссю, а верхньою, або білою, ту, що підвладна московитам” (411, с. 147). Отже, маємо справу з досить усталеними назвами, якими в той час фіксувалися на Заході “дві Русі” як дві етноісторичні реальності. За моїми спостереженнями, вони зникають у другій половині XVI ст., коли в західноєвропейських джерелах за Україною закріплюється назва “Русь”, а за Росією – “Московія”.

Найцікавіший у Контаріні опис Києва, куди він прибув 1 травня 1474 р. і провів там близько двох тижнів, чекаючи

на від'їзд литовського посольства до Криму, щоб разом з ним подолати небезпечну степову зону. "Це місто, – розповідає Контаріні про Київ, – стоїть на кордоні з Татарією, воно є важливим центром торгівлі, сюди купці з верхньої Русі привозять хутра та інші товари і звідси вони, збираючись у каравани, йдуть до Кафи, тому що на них часто нападають татари. Місто це багате на хліб і м'ясо. Його жителі мають звичай працювати з ранку до третьої години дня, після чого йдуть до шинків (*saveme*), де залишаються до ночі" (362, с. 114). Остання особливість життєвого укладу киян пов'язана, очевидно, з відомою заборонаю властей палити світло в приватних будинках, яка припадає на цей період. Цікаве також свідчення Контаріні, що Київ до завоювання турками Кафи у 1475 р. виступав посередником у торгівлі Московської Русі з італійськими колоніями в Криму. Загалом він описує його як прикордонне місто, за яким розпочинаються безмежні степи Татарії, тобто відбиває ту ситуацію з заселенням українських земель, що склалася в останній третині XV ст.

Торговельні операції венеційців і генуезців на сході Європи, мандри дипломатів і купців по його обширах, – все це викликало зацікавленість в італійських містах і знайшло певний відгук у літературі. Про південь європейського сходу йдеться у третій і четвертій частинах написаної 1422 р. італійською мовою поеми астрономічно-географічного змісту "La Sfera", автором якої вважається Горо (Грегоріо) Даті (Gregorio di Staggia Dati, 1362–1435). Правда, деякі дослідники вважають автором поеми фра Лоренцо, брата Горо Даті. Але падре Толозані, продовжувач "Сфери світу", називає своїм попередником у праці над твором саме Горо Даті, і немає серйозних підстав не довіряти цьому авторитетному свідченню (див. 771, II, с. 36).

Характерний тип італійського городянина XV ст., Горо Даті поєднував торгівлю шовком із літературними заняттями, цікавився різними науками й чимало подорожував по Європі, написав ще дев'ятитомну "Історію Флоренції" й автобіографічну "Секретну книгу". У "Сфері світу" він описав географію південної частини Східної Європи, спираючись на античних географів і користуючись античною ономастикою. Говориться в поемі про татар, що їх автор оселив у північній частині "величезної Азії":

Da tramontana di questa Asia grande
Tartari sono sotto la fredda zona
Genti bestiali di legge et di vivande.

(“В північній частині цієї величезної Азії, в холодній зоні, живуть татари, народ грубий за звичаями і способом життя”).

А завершується поема Горо Даті стансами, в яких ідеться про плавання до Тани і про ріку Танаїс (Дон), де “закінчується величезна Азія”:

Dove si navichi, et finisce qui
L'Asia maggiore al fiume Tanai
(цит. за 903, с. 58–59).

Поема “Сфера світу” мала великий успіх у сучасників Горо Даті, з неї робили численні списки, а з появою книгодрукування вона кілька разів видавалася наприкінці XV й на початку XVI ст., тричі у Флоренції (1470, 1482 і 1513 pp.) і один раз 1534 року у Венеції (969, с. 53).

Загалом же слід сказати, що розвиток західноєвропейської україніки XV–XVI ст. особливо тісно пов'язаний з тим аспектом епохи Відродження, який часто незаслужено полишають у тіні, – з великими географічними відкриттями, які справляли інтенсивний вплив на різні сфери її життя, в тому числі й на сферу духовно-ідеологічну. Нагадаю, що епоха Відродження – це не тільки віднайдення давніх манускриптів і освоєння античної спадщини, а й відкриття нових світів та їх вивчення, – не тільки Поджо Браччоліні, а й Христофор Колумб. Одним із найважливіших процесів її розумового й культурного життя було бурхливе розширення знань про навколишній світ, зокрема географічних, які відповідно до сутності ренесансно-гуманістичної ідеології набували своєрідного людинознавчо-етнографічного характеру. Відходить у минуле наївний середньовічний європеоцентризм, який поєднувався з нестримним фантазуванням про “заморські землі”, на зміну йому приходять свіже й гостре усвідомлення того, що різні народи мають різний життєвий устрій, звичаї та вірування, що людська природа невичерпна в своїй розмаїтості. Прагнучи пізнати її в цій новій якості, гуманісти Відродження виявляли великий інтерес до “екзотичних країн”, до всього, що не схоже на своє, західноєвропейське, і на цьому ґрунті в XVI ст. зароджується етнографія, яка

спершу розвивалася на матеріалі “екзотичних країн” і лише пізніше поширюється на країни Західної Європи (564, с. 24–25). Як зазначалося, ці людинознавчо-етнографічні інтереси притаманні всій ренесансній літературі, але своє концентроване вираження знайшли вони в низці її пам’яток, від “Лузіад” Камоенса до “Есе” Монтеня.

На різномірних літературних пам’ятках про “чужі краї”, що з’являлися в добу Відродження, виразно позначалися характерні риси гуманістичної ідеології. Особливо велике й конструктивне значення мала для них ідея “єдності роду людського”, яку висунули й розвивали гуманісти. Середньовічно-церковному поняттю “братерства во Христі”, яке породжувало релігійну нетерпимість, вони протиставили поняття “братерство в людстві”, яке знімало конфесійні й расові бар’єри. Все це виразно позначилося й на літературних пам’ятках західноєвропейського Відродження, в яких ідеться про східнослов’янський світ, зокрема про українські землі. Для них характерне зникнення або ж, у деяких випадках, істотне послаблення конфесійного фактора в підході до православно-слов’янських країн і народів, у змалюванні й інтерпретації їхнього життя й духовної культури. В цьому одна з важливих відмінностей ренесансних пам’яток від пам’яток пізнього Середньовіччя (XIII–XV ст.), які були далеко не вільні від віросповідальної упередженості, а то й ворожості до “схизматиків”. Певна реставрація цієї упередженості, слід сказати, спостерігається в західноєвропейських джерелах наприкінці XVI – на початку XVII ст., з посиленням наступу контрреформації й боротьбою навколо унії на слов’янському сході.

В описах Східної Європи, що з’являлися на Заході в добу Відродження, не менш виразно проявлялися також ренесансний раціоналізм та емпіризм. Як відомо, одним з найважливіших зрушень, здійснених гуманістами Відродження в духовній сфері, було заперечення догматичної віри й утвердження в правах розуму, що засновується на емпіричному досвіді. На цьому ґрунті в добу Відродження зароджується науково-емпіричний підхід до світу й людини, який, щоправда, повного розвитку набуде вже за її межами, в XVII–XVIII ст. Ці тенденції ренесансної думки чітко окреслюються і в багатій літературі про віддалені країни й народи, в тому числі й слов’янського сходу. До

них цілком прикладається слушне спостереження А. Кронія про відмінність між середньовічним і ренесансним підходом до “екзотичних країн”: “На зміну поезії чудес і трепетного подиву перед розмаїттям форм ще не відомого світу приходить проза, яка прагне до істини й наукової достовірності, якій властива допитливість, що ґрунтується на досвіді й відкидає фантазії” (804, с. 101).

Як можна було помітити вище, ці зміни в підході досить виразно проявилися в творах Д. Барбаро й А. Контаріні, в їхніх описах півдня Східної Європи.

Разом з тим у тогочасних західних історико-літературних пам’ятках, що стосуються України, наявна й зовсім інша, специфічно ренесансна тенденція. Надзвичайно високий авторитет античності, органічно властивий Відродженню, і свідомість того факту, що південь Східної Європи входив до античної ойкумени і описувався греко-римськими вченими та письменниками, породжували у гуманістів XV–XVI ст. спокусу при пізнанні й висвітленні названого регіону спертися на класичну спадщину, на античні авторитети. Звідси у них, зокрема, звернення до безнадійно застарілої античної ономастики півдня Східної Європи й прагнення реставрувати її, посилення на античні джерела й цитації з них, античні алюзії та ремінісценції в їхніх творах. Зрозуміла річ, це була ілюзорна установка гуманістів Відродження, яка не могла дати продуктивних наслідків у пізнанні сучасної Східної Європи; більше того, в деяких випадках вона призводила до затуманення і своєрідної містифікації реальностей життя тогочасної України. Та слід зазначити, що ця тенденція в неоднаковій мірі була властива ренесансним авторам, які писали про українські землі. Найістотніше вона дається взнаки у латиномовних італійських та інших письменників XV ст., які належали до антикізуючого ренесансного класицизму, і майже повністю зникає у більшості авторів другої половини XVI ст.

Особливо цікавим явищем у цьому плані була “скіфська подорож” Помпонія Лета, що відбулася в 1479–1480 рр. Засновник і керівник римської академії Помпоній Лет належить до найвидатніших постатей серед італійських гуманістів XV ст. Учень славетного Лоренцо Валли, він продовжував його філософську традицію, котра, на відміну від флорентійського платонізму, виходила з матеріалістич-

ного вчення Епікура й Лукреція. Він же перший почав ставити на сцені комедії Теренція й трагедії Сенеки і тим самим заклав підвалини "правильного театру", який наслідував античні взірці, тобто вчено-гуманістичного театру, який відіграв визначну роль у формуванні драматургії та театру нового часу. Безмежно закоханий в античність, він усе своє життя присвятив вивченню та популяризації її культури і серед сучасників мав репутацію чудового педагога-гуманіста.

З цим основним заняттям Помпонія Лета й пов'язана його подорож до "Скіфії", про яку багато писали античні вчені й поети. Коли ж до цього додати, що він не стояв осторонь географічно-етнографічних інтересів епохи і належав до визначних знавців космографії (в цікавому каталозі часів Пія II (1452–1464) про нього говориться, що він "у поті чола свого вивчає старовину", що він "тонкий знавець космографії, ніжний вихованець Аполлона і муз" (цит. за: 42, с. 66–67), – то стане ясным основний мотив його "скіфської мандрівки": ознайомлення з маловідомими країнами, освяченими авторитетом класичної давнини, перевірка на місці відомостей античних авторів про "Скіфію" з тим, щоб дати їм на лекціях поглиблене витлумачення. Відразу ж впадає у вічі, що Летові (як і багатьом гуманістам Відродження) критично бракує історизму, і, описуючи Україну, він ніби не помічав тієї обставини, що від Вергілія і Овідія його віддаляють півтори тисячі років. Ось це прагнення духовно переселитися в античний світ, яке було притаманне багатьом італійським гуманістам, починаючи з Петрарки, у Помпонія Лета виразилося і в тому, що на Україну кінця XV ст. він дивився ніби очима Вергілія та Валерія Флакка і не без задоволення відзначав їхні помилки в описах "Скіфії", так само як і збіжності своїх спостережень з їхніми твердженнями. А все це, зрештою, призводило до того, що в його викладах реальність тогочасної України пробивається крізь густу запону застарілих античних уявлень і ремінісценцій.

Опис "скіфської подорожі" Лета не дійшов до нас, можливо, він взагалі не був скомпонований, оскільки цей визначний гуманіст не надавав значення написанню праць, посилаючись на приклад Сократа й Христа. Але, коментуючи в лекціях класичних авторів, він широко корис-

тувався своїми “скіфськими” нотатками та враженнями; вчені давно вже взяли до їхньої реставрації, засновуючись на записах його лекцій ретельними слухачами. Без відома Помпонія Лета в 1487 і 1490 рр. у Брешії були видані його лекції про Вергілія, проти чого він рішуче протестував; згодом були ще видані лекції про Варрона і Квінтіліана, інші лишилися в рукописах (970, II, с. 92–93). Повну їхню реставрацію здійснив російський вчений В. Забугін, на той час приват-доцент Римського університету, в спеціальному дослідженні про Помпонія Лета. Повністю воно вийшло італійською мовою у 1909–1910 рр., “скіфські матеріали” наводяться тут у другому томі (970, II, с. 61–95); наведені вони і в скороченому російському виданні, що з'явилося напередодні першої світової війни.

У “скіфську подорож” Помпоній Лет вирушив весною 1479 р. Як писав Петро Марс, учень Помпонія і член римської академії, він, “уподібнившись гомерівському Одиссею, мужньо вирушив на північ, про яку багато читав дивовижних і майже неймовірних звісток, відвідав країни карінтіяців, угорців, поляків і русичів, дійшов до татарської землі і, повернувшись до острова Пеуки, побачив Евксін, схожий на скіфський лук” (942, с. 255–256). На основі записів лекцій Помпонія Лета В. Забугін встановив, що з Кракова він вирушив до берегів Дніпра і по дорозі, що проходила вздовж ріки, дістався до Чорного моря. Зокрема, в лекціях про Вергілія він як очевидець розповідає про дніпровські пороги: “На відстані трьох днів їзди від моря Бористен укритий величезним камінням, яке “виросло” на місці, а не перенесене течією, тому що ріка ця тече не горами, а широкою рівниною; тут же вона стає зовсім непрохідною для суден” (42, с. 75). Від Дніпра Помпоній Лет повернув на схід, об'їхав береги Азовського і Чорного морів, побував у Тані, а на батьківщину повернувся через Константинополь і острови грецького архіпелагу. Отже, його “скіфська мандрівка” не вийшла, власне, за межі сучасної України.

Але тут необхідно хоча б у загальних рисах з'ясувати ономастику Східної Європи у Помпонія Лета та інших гуманістів, тим більше що з цим питанням будемо ще зустрічатися не раз. Як згадувалося, гуманісти дотримувалися в цьому античної традиції, що нерідко породжувало плутанину, особливо у випадках, коли виникала необхідність

визначати географічні реальності, про які в античних джерелах не було точних відомостей. Та й у широко вживаних найменуваннях країн і країв слов'янського сходу серед ренесансних гуманістів не було згоди; значною мірою пояснюється це тим, що вони орієнтувалися на різночасові античні джерела, починаючи з Геродота (V ст. до н. е.) і кінчаючи Клавдієм Птолемеєм і Помпонієм Мелою (II ст. н. е.).

Завдяки величезному авторитету "Географії" Птолемея найпоширенішою ренесансною назвою півдня Східної Європи була "Сарматія", до якої включали ще Польщу, Литву й "Татарію"; за її західну межу вважався кордон Польщі з Німеччиною, а східна її межа губилася в безмежжі азійських степів. До того ж, знову ж таки за Птолемеєм, Сарматію поділяли на Європейську і Азійську, розмежовуючи їх Танаїсом (Доном), який вважався границею між континентами. В багатьох ренесансних джерелах сарматами називали взагалі слов'ян, і Сарматія в них виступає, власне, своєрідним синонімом Слов'янщини; в деяких джерелах виявляється тенденція закріпити цю назву за Польсько-Литовською державою, як воно пізніше й сталося. Не заглиблюючись у складну "сарматську проблему" (див. спеціальне дослідження – 945), зазначу тільки, що цей термін завжди лишався розпливчастим і мінливим, але разом з тим стійким, здатним до регенерації і наповнення різним змістом у різні епохи і в різних галузях знань.

У Помпонія Лета слов'яни теж виступають під назвою сарматів. Але він розходить з традицією, називаючи Сарматією лише землі від Одера до Дніпра: "Сарматія починається від Одера і тягнеться до Бористена. Власне, теперішні сармати – це поляки й литовці, хоч у Сарматії живуть і скіфи (так Лет називає русів. – *Д. Н.*), проте їх помилково називають вандалами, тому що колись вони служили їхнім полководцям. У межах Сарматії говорять сімома мовами, з яких найбільш розповсюджена скіфська, яку називають рутенською, а найменш – летонська (тобто литовська. – *Д. Н.*)" (42, с. 77–78). Ці рядки Помпонія Лета можуть правити за хрестоматійний зразок характерного для культури Відродження зіткнення між книжною античною традицією і безпосереднім досвідом вивчення маловідомих країн. Улягаючи зазначеній традиції, він втискає свої конкретні спостереження в систему етнічних та географічних

понять античності, не замислюючись над тим, що з часів Геродота і Птолемея у Східній Європі все докорінно змінилося. Приймаючи за Сарматію Польсько-Литовську державу, Помпоній водночас правильно зазначає, спираючись на досвід, що найбільша її частина заселена “рутенцями”, що їх він називає “скіфами”. Але “Скіфію” він відрізняє від “Сарматії”, проголошуючи, що вона розпочинається від Борисфена і простягається далеко на схід і північ, до міфічних Рифейських гір і до Льодовитого океану (там само, с. 78–79). Заявляючи в лекціях про Валерія Флакка, що “мова скіфів слов’янська”, він разом з тим включає до Скіфії татар, народи Сходу та Півночі. Однак, оскільки його “скіфська подорож” замкнулася фактично в межах України, все те конкретне, що він сказав у своїх лекціях про “Скіфію” і “скіфів”, базується головним чином на спостереженнях природи України і життя українського населення.

Особливу увагу виявив Помпоній Лет до землеробського побуту “скіфів”, що почасти пояснюється метою “перевірки” й коментування поеми Вергілія “Георгіки”, в першій частині якої йдеться про землеробство у Скіфії. Досить докладно він розповідає, як у “Скіфії” обробляють поля і якими культурами їх засівають. Він встановлює, що основна землеробська культура “скіфів” – пшениця, яку вони сіють навесні й збирають... у жовтні; крім того, сіють вони ще просо, жито й овес. На польових роботах “скіфи” використовують не волів, а коней, плуг закріплюють до маленької двоколки. Хліба вони не печуть, чомусь далі заявляє Лет, а варять мучну затірку, та й то лише тоді, коли їм нічого робити; Лет каже, що спостерігав за її приготуванням і покуштував її. З пшениці й вівса вони виготовляють міцні напої, але найуживаніший їхній напій – мед: “різних медів у них стільки ж, скільки різних вин на Заході” (там само, с. 89–90).

Багато місця відвів Помпоній Лет також розповіді про флору й фауну “Скіфії”, особливо екзотичного зубра і “розумних бобрів”. Слід сказати, що для тогочасного Заходу українські степи були такою ж екзотикою, як пустелі Аравії чи тропіки Індії. Флору й фауну України незмінно описували автори західних космографій XVI ст.; пізніше багато уваги приділив їм Боплан у славетному “Описі України”. Серед “скіфських дивин” чи не найцікавіша у

Помпонія Лета розповідь про “лебедині пісні”, наведена в лекції про Овідія: “Коли лебідь старіє, на лобі в нього виростає коротке тверде перо. Пишуть (натяк на Помпонія Мелу. – Д. Н.), що це перо пробиває мозок птаха, і думають, що тоді він чарівно співає і помирає. Я чув лебедині пісні серед скіфських боліт. Місцеві жителі не знали, чи має вмерти той, що співає. Гармонія їхніх пісень ніжна, і коли слухаєш одного, здається, що співає декілька (там само, с. 96).

Зіставляючи свої спостереження з описом Скіфії у Вергілія, Помпоній Лет зрештою доходить висновку, що уславлений римський поет включав до неї Дакію та Фракію і що в нього описана не “справжня Скіфія”, а саме Фракія з її сніговими вершинами, печерами й гірськими потоками. Спростовує він також інших античних авторів пізніших часів і перевагу віддає Геродотові: “Пліній і Птолемей в описі Скіфії говорять багато неправди, особливо Птолемей. Геродот пише набагато точніше, коли говорить, що повітря там “повне пір’я”, тобто сніжинок. Влітку в Скіфії багато дощів, вони випадають майже щодня, але дуже короткочасні” (там само, с. 82). Слід тут зазначити, що Помпоній Лет, розміщаючи на території тогочасної України “Скіфію”, спирався саме на Геродота, розходячись із Птолемеєм та іншими авторитетами пізньої античності, а також ономастичною традицією своєї епохи.

Привернув увагу Помпонія Лета й суспільний лад “Скіфії”, який ним осмислювався за аналогією з давнім Римом. Мандрівник-гуманіст помітив залежність дрібного шляхетства від магнатів, і в лекціях про Валерія Флакка заявив, що в “Скіфії” зберігся давній звичай, за яким “клієнти вранці приходять на поклін до знатних осіб міста” (там само, с. 98). В іншому місці він говорить про кабальні записи, що існували тоді на Україні, знову ж таки проводячи аналогію з давнім Римом: “У Скіфії, на зразок Риму, в тих випадках, коли боржник не може сплатити боргу, кредитор забирає його в рабство з усією сім’єю і зберігає на нього права до виплати боргу” (там само).

“Скіфська подорож” Помпонія Лета, безперечно, є одним із найцікавіших явищ західноєвропейської україніки доби Відродження. Це був, за виразом Т. Улевіча, “урок романтичної пізнавальної експедиції... до краю, “заного”

за старовинними переказами й недостатніми відомостями комерсантів і дипломатів” (945, с. 36). Водночас лекції Лета – характерне явище антикізуючого класицизму кватроченто у специфічному його прояві, в рецепції тогочасного європейського сходу. Те, що Помпоній Лет виходив зі своїх безпосередніх вражень, не підлягає сумніву, але в його лекційній інтерпретації ці враження не тільки переломлювалися крізь призму античних понять та уявлень, а й перепліталися з некритичними запозиченнями із застарілих античних джерел, що призводило до великих зміщень у відбитті української реальності останньої третини XV ст., навіть до її своєрідної антикізуючої містифікації.

В історії західноєвропейської україніки Відродження не можна не згадати Ф. Каллімаха-Буонокорсі, визначного італійського гуманіста, одного із зачинателів гуманістичного руху в Польсько-Литовській державі. Член заснованої Помпонієм Летом вільнодумної римської академії, він після її розгрому папою Павлом II (1468 р.) втік, рятуючись від розправи, на грецькі острови, а потім до Константинополя; звідти його потягло до Польщі, в чому відіграла роль ренесансна жадоба пізнання невідомих країн. “Я вирушив до вас для того, щоб пізнати ще кілька країн, між якими ваша країна посідає не останнє місце”, – писав він пізніше одному з польських магнатів (973, с. 102–103). Проте була також причина прозаїчного характеру, а саме те, що купецький рід Буонокорсі за кілька десятиліть до того “вторгнувся” в Польське королівство, і Каллімах розраховував тут на підтримку своїх багатих родичів. До Польщі він дістався через Україну навесні 1470 р.: “Каллімах, який мчить верхи на коні степами України, став символом польського Відродження”, – писав І. М. Голенищев-Кутузов (493, с. 144). Діяльність Каллімаха в Польському королівстві головним чином пов’язана зі Львовом і Галичиною, що мало значення й для розвитку гуманізму та ренесансної культури на українській землі. Відомо також, що Каллімах написав трактат “Про звичаї татар” (“De Tartarorum moribus”), у якому розповів і про татарські наїзди на Україну, але цей трактат безповоротно загублений (491, с. 222).

На початку XVI ст. на Україні побував також визначний італійський гуманіст Челіо Кальканіні, який відзначався ренесансною універсальністю, поєднуючи в своїй особі

філолога, поета, комедіографа, юриста, математика й астронома. У 1517 р. він прибув до Угорщини, супроводжуючи кардинала Іпполіта д'Есте, відомого в історії літератури тим, що він був покровителем Аріосто. На початку XVI ст. Угорщина зазнавала значної "культурної експансії" італійського Відродження і правила за важливий осередок поширення її на сусідні краї – на Польщу, Галицьку Русь та румунські князівства. У 1518 р., скориставшись нагодою, – виїздом до Кракова з приводу одруження польського короля Сигізмунда I з італійською принцесою Боною Сфорца, – Кальканіні здійснив тривалу пізнавальну подорож землями Польсько-Литовської держави й побував на берегах Дніпра – usque Boristhenum penetravi (там само, с. 158–159). На жаль, у моєму розпорядженні немає матеріалів про цю надзвичайно цікаву мандрівку відомого італійського гуманіста.

Вкажемо ще на деякі факти італійської україніки кінця XV – початку XVI ст. Про Русь із Києвом у загальному плані розповідається в компіляційних історіографічних виданнях латинською мовою, що з'явилися в Італії в цей період: в "Opus de temporis suis" (1475 р.) М. Пальмієрі і в "Compendium urbanorum" (1506 р.) М. Матеї Вольтерано, своєрідній історико-географічній енциклопедії початку чінквеченто (804, с. 121–122). У Римі 1507 року вийшла "Географія" Птолемея латинською мовою, до якої була додана "Сучасна карта Польщі, Угорщини, Чехії, Німеччини, Русі й Литви"; польські вчені вважають, що у створенні цієї карти, до якої під назвою "Русь" включені Україна й Білорусь, брав участь Б. Ваповський, визначний польський географ того часу, а також, можливо, й М. Коперник (945, с. 13).

У добу Відродження на Заході починають цікавитися Україною і як частиною слов'янського світу, який у той час був передовим рубежем оборони від турецько-татарської експансії. Як відомо, в другій половині XV і в XVI ст. боротьба з цією експансією стала для Європи проблемою першорядного значення. Турки нестримно просувалися в Центральну Європу, підступаючи до самого Відня, нависали над Італією, розширювали військові дії в західному Середземномор'ї до Іспанії включно. Турецька агресія справді ставила під загрозу весь розвиток Європи, яка в той час

переживала високе культурне піднесення, епоху Відродження. Звідси й посилена увага західних гуманістів, особливо італійських і німецьких, до “турецької проблеми”; до організації відсічі турецькій агресії закликали Еней Сільвій і М. Боярдо, С. Брант і Ульріх фон Гуттен, Л. Камоенс і М. Сервантес, М. Монтень, Ф. Бекон та багато інших письменників і мислителів Відродження. З “турецької проблеми” в XVI ст. була створена величезна література, її бібліографія, підготовлена С. Гельнером, налічує близько 2500 позицій (224).

До кола згаданої специфічної зацікавленості західних гуманістів слов'янським світом поступово входить і Русь, тобто Україна, котра ними усвідомлюється як частина цього світу. Певна роль в цьому процесі належить Енею Сільвію Пікколоміні, видатному італійському гуманісту і “вчителю гуманістів Німеччини, Чехії та Угорщини” (І. М. Голенищев-Кутузов), який став папою Пієм II. Надаючи великого значення організації відсічі туркам, Еней Сільвій проявляв активний інтерес до слов'янського світу, цього першого антитурецького оборонного валу Європи. Він написав “Історію Богемії” (1443 р.), яка є першою спробою ренесансно-гуманістичного висвітлення чеської історії, посилено цікавився також Польсько-Литовською державою і відвів їй значне місце у створеній під кінець життя “Космографії”. В поле його зору частково потрапила й Русь, під якою розумілися Україна й Білорусь, однак його уявлення про цю віддалену країну були туманними й плутаними. Не маючи про неї достовірних географічно-етнографічних та історичних матеріалів, він писав про “рутенців” у своїй “Космографії” як про варварський народ, що перебуває під зверхністю польської аристократії.

Водночас у ренесансній Італії не забувалася й татарсько-монгольська навала та боротьба з татарськими ордами в Східній Європі, яку небезпідставно пов'язували з турецькою експансією. Все це знайшло своєрідний прояв у відомій поемі М. Боярдо “Закоханий Роланд” (1484–1495 рр.). Нагадаю, що італійські ренесансно-рицарські поеми кінця XV й першої половини XVI ст. відштовхувалися від сюжетів каролінзького циклу середньовічного героїчного епосу Франції, але являли собою грайливе, казково-фантастичне перетлумачення рицарського епосу відповідно до

світовідчуття й смаків італійської ренесансної аристократії. Разом з тим до описуваних пригод і чудес Боярдо ставився не без “гомерівської серйозності”; хоч і не вірив у них, – адже він, як зазначав Ф. Де Санктіс, “даремно прагнув відібрати у простолюду роман та надати йому благородних пропорцій епопеї” (696, I, с. 466). Проте в цьому він не досяг особливого успіху, в структурі його поеми домінуючими лишилися елементи середньовічного рицарського роману, і небезпідставно автори італійських поетик XVI ст. поеми Боярдо і Аріосто визначали як *romanzi*, тобто романи.

В каролінзькому циклі французького героїчного епосу провідний мотив – боротьба європейського християнського світу з мусульманським, – яка розпочалася з часу завоювання арабами Іспанії, тобто епохи, відтворюваної в епосі, і ця боротьба не втрачала актуальності не лише під час остаточного його оформлення в XI–XIII ст., а й пізніше, принаймні до XVIII ст. Боярдо зберіг цю ідеологічну основу каролінзького епосу, але вона в його поемі зазнала ґрунтовної трансформації. Не будемо тут говорити про її послаблення, зумовлене причинами, що не стосуються нашої теми, натомість підкреслимо, що арену боротьби “поганського”, тобто мусульманського, і християнського світів він переносить до Східної Європи, і грізним ворогом останнього виступають у нього вже не іспанські сарацини, а татарський цар Агрікан. Як відомо, з XIII ст. дуже розширився загальний фронт боротьби християнської Європи з мусульманською Азією, який починався на Русі і закінчувався в Іспанії, посилювався натиск “поган”, і саме Русь прикривала Європу, яка вступала в пору блискучого розквіту культури, на найширшій і найнебезпечнішій ділянці цього фронту. Можна сказати, що поема Боярдо у специфічній романічно-фантастичній формі відбила свідомість важливих змін, що відбулися в зазначеній багатовіковій боротьбі, а саме зміщення її центру на схід Європи.

Тут і розгортаються основні події першої і другої частин “Закоханого Роланда”. Поет малює картину грандіозної війни християнських королів проти татарського царя Агрікана, яка під його пером набуває світового масштабу й значення. Першим з головних героїв поеми на театрі цих воєнних дій з’являється Астольфо, паладин Карла Великого, який промчав через багато країн, далі він

Passa il Danubio nella Transilvania,
La Russia bianca, et a gionto alla Tana.

(“Проїхав Дунай у Трансильванії, білу Русь і прибув у Тану” (151, с. 40). Тут у Боярдо “біла” Русь – звичайний епітет, постійний в італійській літературі того часу, коли мова заходила про Русь – країну, вкриту снігами, за уявленням тогочасних італійців).

У Тані він “повернув управо”, тобто на південь, і прибув до Черкесії, король якої Сакріпанте “розпочав велику війну проти Агрікана, царя Тартарії”. Як бачимо, маршрут Астольфо описаний з незвичайною для поеми топографічною точністю, що говорить про обізнаність автора з географією півдня Східної Європи, можливо, за описами Барбаро, Контаріні та інших італійських мандрівників того часу. Це важливо зафіксувати ще ось чому.

В поемі Боярдо основним супротивником татар виступає “Сакріпанте, король Черкесії”, персонаж вигаданий, як і всі інші в “Закоханому Роланді”, включаючи, звичайно, й Агрікана. І все-таки варто поставити запитання: чому саме Черкесії випала в поемі честь виступати головним ворогом татар на сході? Чи це примха фантазії поета, позбавлена будь-якого “історичного зерна”, чи, можливо, до цього спричинилися певні конкретно-історичні факти й обставини? На мою думку, такий конкретно-історичний привід існував: італійці XV ст., які побували в Тані, багато розповідали про черкесів як сміливих вояків, що чинять напади на самих татар. Зокрема, про ці напади черкеських племен на татарські улуси розповідається у Барбаро, а докладніше – в нарисі “Про життя зуків, званих черкесами” Георгія Генуезця, який теж користувався популярністю в Італії й був вміщений у другому томі “Подорожей і плавань” Рамузю (362, с. 140–142). Словом, черкеси, завдяки їхньому сусідству з Таною, були знані в Італії і мали репутацію сміливих вояків, яких побоюються навіть грізні татари. Слід думати, це й було те “історичне зерно”, з якого виросло у Боярдо фантастичне “королівство Черкесія”, що вступає у війну з Татарією.

На допомогу її королю Сакріпанте прибувають головні герої поеми, паладини Карла Великого, і до них переходить вирішальна роль у війні з “царем царів” (il Ré de Ré) Агріканом. Змалювання їхніх подвигів у цій війні й становить

основний зміст перших двох частин поеми. Саме Орландо (Роланд) в ХІХ пісні поеми вбиває Агрікана, що приносить розв'язку першому, цікавому для нас у даному випадку циклу її дії. Спираючись на традицію каролінзького епосу, Боярдо малює свою фантастичну війну як грандіозне зіткнення християнського і "поганського" світів, у якому беруть участь різні народи й королівства, в тому числі "Русь" і "Московія", причому вони опиняються в різних таборах. У Х пісні поет влаштував "огляд військ" воюючих сторін (тут маємо пряме наслідування античних епопей, а саме II пісні "Іліади" Гомера й VII пісні "Енеїди" Вергілія), і серед королів, що зібралися під християнськими знаменами, він називає "імператора Русі Агранте":

... Vedi l'imperator de la Rossia

Che ha nome Agrante, et e smisurato.

("Бачиш імператора Русі на ймення Агранте, і він велетенського зросту" – 151, с. 41).

Очевидно, тому що Боярдо був відомий факт тривалої залежності Московського князівства від татар, у тому ж епізоді "огляду військ" він вказує серед васалів царя Агрікана на "володаря великої Москви, що розташована далеко на півночі" (там само). Щодо "велетня Агранте, імператора Русі", то він не раз з'являється в першій частині поеми, і Боярдо його характеризує, поряд з "готським королем Пандрагоном", як одного з наймогутніших союзників Орландо та інших паладинів Карла Великого. Варто тут нагадати, що наприкінці XV ст., коли створювалася поема Боярдо, італійці, як і інші народи Західної Європи, розрізняли Московську державу від Білорусі та України, які входили до Великого князівства Литовського, причому за ними закріпилася назва "Русь", а за Московською державою – "Московія". Проте було б помилкою вважати, що "імператор Русі Агранте" представляє в поемі Велике князівство Литовське, – це не що інше, як відгомін того образу могутньої давньоруської держави (Київської Русі), який склався в середньовічному західному епосі ХІ–ХІІІ ст. і після розгрому її татарами ще довго жив у пам'яті та поетичній традиції народів Західної Європи.

Справа в тому, що фантазія Боярдо не рахувалася з хронологією, і в його поемі поряд з державами й королівствами, що реально існували в той час, фігурує чимало й

таких, які стали на той час набутком історії. Це королівства готів, норманнів, вандалів тощо; в стані християн і поган названі також народи й держави, назви яких донесли античні історики, а то й зовсім фантастичні. І хоч Велике князівство Литовське в XIV–XV ст. за етнічним складом, мовою й культурою було утворенням переважно руським, у Європі воно було знане як держава Литовська, і, отже, Боярдо аж ніяк не міг вивести його володаря як “імператора Русі”. Симптоматично й те, що “імператор Русі Агранте” в поемі постійно виступає в парі з “королем Готії Пандрагоном”, – свідчення того, що Русь і Готія асоціювалися в уяві італійського поета кватроченто як могутні держави минулих часів, раннього європейського Середньовіччя. Словом, у поемі Боярдо виступає історично-епічна Київська Русь, звучить її своєрідне ренесансне відлуння.

XVI століття приносить з собою новий етап у процесі ознайомлення Західної Європи зі східнослов'янським світом у цілому й Україною зокрема. На цьому етапі вступають у дію нові, політичні фактори, які сприяють розширенню і поглибленню названого процесу. Це, по-перше, швидке зростання Російської держави, її сили і впливу в європейських справах, і закономірно, що численні описи “Московії”, які з'являлися в Італії, Німеччині, Англії та інших західних країнах, мали значення й для ознайомлення Заходу з усім східнослов'янським світом. По-друге, впродовж XVI ст. тривали розширення й інтенсифікація різномірних зв'язків Польсько-Литовської держави і Західної Європи, а це приводило й до того, що українські та білоруські землі дедалі частіше потрапляли в поле зору західних мандрівників, письменників, учених. Особливе значення для розвитку європейсько-українських літературних зв'язків мала поява козацтва і пов'язане з ним посилення боротьби українського народу з турецько-татарською агресією і польсько-шляхетською експансією. Ця боротьба не тільки привертала дедалі більшу увагу європейської громадськості до України, а й вирішальним чином сприяла формуванню інтересу до неї як окремої етнічної та історичної реальності в складі Польсько-Литовської держави.

У XVI ст. Італія поступово втрачає провідну роль в ознайомленні Заходу зі Східною Європою, у тому числі й з Україною. Її пізнання набуває, аналогічно пізнанню Сходу

чи Америки, своєрідного інтернаціонального характеру, в ньому беруть участь різні країни й народи. Найзначніші тогочасні історико-літературні пам'ятки про Східну Європу, в тому числі й такі справді епохальні, як "Трактат про дві Сарматії" М. Меховіти й "Нотатки про Московію" С. Герберштайна, були написані латинською мовою і призначалися для всеєвропейської аудиторії. Ті ж пам'ятки, які з'являлися національними мовами й викликали загальний інтерес, нерідко перекладалися на латину і випускалися або окремими виданнями, або своєрідними тематичними збірниками. Це, наприклад, збірник "Світ нових країв і островів..." (1532 р.), що кілька разів перевидавався, і до його останнього видання (1555 р.) були включені "Трактат про дві Сарматії" М. Меховіти й розповідь Ч. Джовіо про московське посольство до папи Климента VII (340). Цей збірник вийшов також у 1534 році в німецькому перекладі М. Герра. А до відомого збірника "Описи Московії різних авторів" крім двох названих пам'яток увійшли ще "Записки про Московію" С. Герберштайна і трактат Ф. Фабра про релігійні справи на Русі (367). Чимало цікавих пам'яток і матеріалів, які стосуються українських земель, містить також тритомний збірник про Польське королівство, виданий у Франкфурті 1584 року (368). Варто згадати тут і збірник "Про історію Персії" (1601 р.), виданий у Франкфурті, до якого потрапили характеризовані вище твори Д. Барбаро й А. Контаріні. Таким чином, внесок різних народів у вивчення Східної Європи в більшості випадків дійсно ставав загальноєвропейським надбанням, доступним письменникам, ученим і взагалі освіченим людям усієї "латинської Європи".

Поряд з цим аналогічні збірники з'являються в XVI ст. також національними мовами, насамперед італійською, яка в той час мала приблизно таке ж поширення в освічених колах Європи, як французька в XVIII чи XIX ст. Серед них на особливу увагу заслуговує вже не раз нами цитований збірник "Плавань і подорожей" Дж. Рамузіо, який відіграв визначну роль в ознайомленні Італії й інших країн Заходу із Східною Європою в цілому й Україною зокрема. Венеційський вчений-гуманіст Рамузіо, якого справедливо називають зачинателем історії географії, видав цей тритомний збірник у 50-х рр. XVI ст., включивши до нього описи

вславлених мандрівок до трьох відомих тоді континентів – Африки, Азії й Америки (про Рамузіо та його збірник див. 810). Другий том, який вийшов останнім 1559 року, через два роки після смерті Рамузіо, присвячувався Азії, але значне місце зайняли в ньому матеріали про Східну Європу, і після доповнень у наступних виданнях вони посіли в збірнику чільне місце. Так, Рамузіо включив до першого видання описи мандрівок Барбаро й Контаріні, лист Кампензе до папи Климента VII “Про справи Московії” і трактат відомого італійського вченого П. Джовіо на аналогічну тему. У виданні 1574 р. збірник поповнився уривками із “Історії монголів” Плато Карпіні і “Записками про Московію” С. Герберштайна. Нарешті, у виданні 1584 р. з’явився “Трактат про дві Сарматії” М. Меховіти і “Опис Європейської Сарматії” А. Гваньїні. Отже, в кінцевому підсумку збірник увібрав найвідоміші пам’ятки про Східну Європу, що з’явилися на Заході в XVI ст., і став одним із найцінніших джерел її вивчення.

В історії ознайомлення всієї Європи зі східнослов’янським світом явищем епохального значення став “Трактат про дві Сарматії” (“Tractatus de duabus Sarmatiis Asiata et Eurorea”, 1517) польського вченого-гуманіста Матвія з Мехова, або Матвія Меховського чи Меховіти. І хоч цей твір належить перу польського автора, його необхідно у відповідному аспекті розглянути й тут, оскільки він відіграв важливу роль передусім у розвитку західноєвропейської україніки. По-перше, він був написаний латинською мовою і призначався не так для польської, як для європейської аудиторії, за уявленнями того часу – для “республіки гуманістів”, тобто для згадуваної вище ренесансної інтелігенції, яка “була, безсумнівно, міжнародною, в масштабах свого часу, звичайно” (566, с. 159). По-друге, він видавався головним чином за межами Польщі, в різних країнах Західної Європи, перекладався на західні мови й на тривалий час став одним з головних джерел для західноєвропейських авторів, що писали про Східну Європу. Крім його перших, краківських видань 1517 і 1521 рр., вкажемо на паризьке видання 1532 року, базельські 1522 і 1537 рр., венеційське 1542 року; включали його й до згадуваних вище латиномовних збірників. У німецькому перекладі твір Меховіти виходив у 1518 і 1534 рр., в італійському – 1531 і 1562 рр.,

вміщений він був і в останньому виданні “Другого тому плавань і подорожей” Рамузю. А все це, зрештою, свідчить про велику популярність “Трактату про дві Сарматії” на Заході XVI ст., про доступність його для західних учених, письменників і взагалі освічених людей.

Сучасні польські вчені небезпідставно говорять, що трактат Меховіти знаменував якісно новий етап в історії ознайомлення Західної Європи зі Східною, що він поклав початок її науковій географії, особливо північної частини (див. 776; 882; 901; 945). Справа тут насамперед у тому, що на Заході географічні уявлення про північну частину Східної Європи в той час усе ще базувались на “Географії” Птолемея, за якою вздовж Львоводитого океану тягнуться Гіперборейські гори, на сході в південному напрямі від них ідуть Ріфейські гори, і з цих гір беруть початок “великі сарматські ріки” – Волга, Дон і Дніпро. Меховіти потрібна була неабияка мужність, аби спростувати ці фантастичні, але дуже авторитетні уявлення на європейському форумі. Слід зауважити, що для поляків трактат не був особливим відкриттям: Меховіта виклав те, що вони вже в основному знали з розповідей русичів. Сам Меховіта на Русі не бував, але спирався на інформацію, що надходила звідти до Польщі. “Використана тут безпосередня руська інформація”, – слушно пише Г. Барич про його трактат (776, с. 77).

Інша річ – Західна Європа, де твір Меховіти справив глибоке враження й викликав гостру та тривалу полеміку (докладніше про це див. 892). Імператор Максиміліан I, палкий аматор космографії, посилаючи в Москву посольство Франческо да Колло (1518 р.), доручив йому перевірити відомості Меховіти. Однак да Колло не виконав доручення кайзера і підніс йому те, що вичитав у Птолемея, а пізніше разом з А. деї Конті виступив, за висловом німецького вченого Й. Міхова, на “підтримку авторитету проти істини”, тобто на підтримку хибних традиційних уявлень (див. їхній трактат 182). Цікаво, що протестанти на чолі з Лютером до трактату Меховіти поставилися неприхильно, зате рішучим його прибічником виступив католицький теолог Й. Екк, який навіть переклав трактат німецькою мовою й опублікував цей переклад 1518 року в Агсбурзі. Трактатом зацікавилися не тільки вчені, а й купці (наприклад, відомі Фуггери), дипломати й політики. Широкий відгомін він мав також в інших країнах Заходу, зокрема в Італії.

Бурхливу реакцію твір Меховіти викликав у визначного німецького письменника-гуманіста Ульріха фон Гуттена. Після ознайомлення з трактатом і бесіди з С. Герберштайном, який незадовго перед тим повернувся з першої мандрівки в Москву (1516 р.) і підтвердив викладки Меховіти, Ульріх фон Гуттен написав у листі до В. Піркгаймера славетні слова, що звучать як символ віри гуманістів Відродження: “О, що за час! Як іде вперед людський розум, як процвітають науки! Геть варварство і невігластво! Отримавши свою данину, йдіть на вигнання на віки вічні” (936, II, с. 304).

Відомий німецький гуманіст В. Піркгаймер теж дуже зацікавився “Трактатом про дві Сарматії”, і саме він настановив Ульріха фон Гуттена на зустріч із Герберштайном, оскільки обидва вони перебували в той час в Аугсбурзі. У листі до Гуттена він прохав також проконсультуватись із мандрівником щодо нового висвітлення географії Східної Європи в трактаті Меховіти і повідомити його наслідки цих консультацій. Переконавшись, що істина на боці польського вченого, а не древніх авторитетів, Піркгаймер в основу опису “Європейської Сарматії” у своєму “*Explicatio Germaniae*” поклав відомості з трактату Меховіти.

В ономастиці Східної Європи Меховіта, слідом за західними гуманістами, дотримувався птоlemeївської традиції, але Польщу він вивів за межі “Сарматії”, називаючи її, слідом за Енеєм Сільвієм, “Вандалією”; отже, “Європейська Сарматія” у нього – це фактично вся Русь у давніх її межах з прилеглою до неї Прибалтикою. “В Європейській Сарматії, – говориться в трактаті, – є області русів або рутенців, литвинів, москів та інші, що прилягають до них, між ріками Віслою на заході й Танаїсом на сході” (66, с. 48). Власне, його увага майже повністю була зосереджена на Русі, яку він описав зі знанням справи й не без симпатії, доповнивши географічно-етнографічні викладки екскурсом в історію Київської Русі й монголо-татарської навали. Чітко визначена у Меховіти внутрішня диференційованість тогочасного східнослов'янського світу. Він поділив “європейську Сарматію” на “Русь” і “Московію”, включивши до “Русі” українські й білоруські землі, які тоді входили до Польсько-Литовської держави. Відповідно “русами” або “рутенцями” він називає лише населення України й Білорусі, а щодо населення Московської держави, то воно виступає у нього під назвою “москів” або “московитів”.

Українським землям в основному присвячений перший розділ другої частини трактату під характерним заголовком “Про Русію, її округи, великі багатства і все, що там є”. В ньому Меховіта описав географію України, її флору і фауну, природні багатства, заняття населення, її “основні провінції” – Галичину (яку він називає “Руссю” у вузькому значенні слова), Волинь і Поділля, причому до останньої провінції він, як і інші польські географи епохи Відродження, відніс усе Правобережжя. Особливо наголошував Меховіта на родючості й природних багатствах українських земель, нерідко вдаючись при цьому до гіперболізації. Наприклад, ось що він пише про Поділля: “Це дуже родючий край, багатий хлібом і медом. Хоч там дуже недбало обробляють землю, орють мало й неглибоко, а сіють поверху, пшениця там родить три роки підряд, тільки тому що під час жнив певну кількість зерен розсипають по землі, щоб вони зійшли наступного року без обробки й оранки поля. Трава на пасовищах росте там так швидко й щедро, що за три дні виростає більше сажня, а за більший час окутує й ховає плуг, забутий у полі” (там само, с. 94–95). Ці розповіді Меховіти про надзвичайну родючість української землі сприяли появі на Заході уявлень про Україну як про “нову землю ханаанську”, які не раз будуть з’являтися в пам’ятках XVI–XVII ст.

Важливо ще вказати на те, що “Трактат про дві Сарматії” містить стислий нарис історії Київської Русі й монголо-татарської навали – в другому розділі першої книги, що має назву “Про появу й навалу татар”. Цей розділ майже повністю ґрунтується на славетній латиномовній “Історії Польщі” Яна Длугоша, яка була написана в 60–80-х рр. XV ст. і поширювалась у рукописних списках до появи її друком на початку XVII ст. Загальновідоме її велике значення і для розвитку всієї слов’янської історіографії, і для ознайомлення Західної Європи з історією слов’янських країн, у тому числі й України-Русі. Як слушно пише Ю. О. Лимонов, Я. Длугош “одним з перших у Східній Європі дав історію слов’янських країн на загальному тлі “світової історії”. Йому зобов’язана Західна Європа докладними відомостями про духовну культуру й історію слов’янських держав, у тому числі й Русі” (595, с. 8). У висвітленні історії Київської Русі Длугош ґрунтувався на

давньоруських літописах, що дало йому змогу розгорнути в “Історії Польщі” фактично паралельний виклад історії Русі, доведений до 80-х рр. XIII ст. Далі Длугош, базуючись на західноруських літописах, висвітлював у своєму багатотомному творі головним чином події на українських і білоруських землях.

У “Трактаті про дві Сарматії” Меховіта дав лише загальний і схематичний начерк історії Київської Русі, до того ж не вільний від неточностей і перекручень. Та при всьому тому цей начерк став помітною віхою в процесі ознайомлення Західної Європи з історією Київської Русі, несучи певну її концепцію. Суть її в тому, що історія Київської Русі пов’язується у Меховіти з “Русією”, тобто Україною, і виступає як її безпосередня історія. І слід сказати, що цієї ж історичної моделі дотримувалися численні автори західноєвропейських пам’яток XVI–XVII ст., які писали про східнослов’янський світ: екскурси в історію Київської Русі з’являлися у них здебільшого не в розділах про “Московію”, а в розділах про “Русь”, тобто про Україну. Це дозволяє внести істотні корективи у схему ознайомлення Західної Європи з Київською Руссю, яка була вироблена російською офіційно-імперською історіографією і перенесена в радянську історичну науку. За цією схемою, зацікавлення на Заході Київською Руссю та пізнання її було нібито повністю пов’язане зі зростаючим інтересом до Російської держави, яка в XVI ст. вийшла на європейську арену й відіграла дедалі більшу роль у європейській політиці.

Після стислого викладу історії Київської Русі в тому ж розділі трактату розповідається про монголо-татарську навалу й руйнування різних руських міст і князівств. Ця розповідь продовжена в третьому розділі, де, зокрема, говорить: “В рік Господній 1241 (насправді в рік 1240. – Д. Н.) татари прийшли в Русію і доценту зруйнували найобширніше місто Київ, чудову столицю русів” (66, с. 49). На підтвердження цих слів Меховіта згадує про Золоті ворота, триста київських церков і храмів, резиденцію митрополита, а далі, засновуючись на почутих розповідях, дає такий стислий і по-своєму виразний опис сучасного Києва, що являє собою різкий контраст до колишньої величі: “Деякі з них (київських храмів. – Д. Н.) стоять ще й сьогодні в полі серед

тернів і кущів у запустінні, як сховище для звірів. Дві церкви – святої Софії і святого Михайла – донині зберегли деякі смуги позолоти на дахах; татари, приходячи за здобиччю і дивлячись на них, називають їх алтим бассина, тобто золототверхі, оскільки частина дахів у них позолочена. В наш час на горі, де колись стояв київський замок, у литовців, що володіють цією місцевістю, є велике укріплення, побудоване з дубових колод” (там само, с. 49–50).

Ці рядки з трактату, що набув свого часу великого поширення, зіграли свою роль у формуванні на ренесансному Заході уявлень про Київ як колись квітуче й величне, а нині напівзруйноване й запустіле місто. Ці уявлення відбилися в багатьох історико-літературних пам’ятках XVI й першої половини XVII ст., зустрічаються також порівняння його з Троєю.

На особливу увагу заслуговують стислі відомості Меховіти про українських козаків, які свідчать, що вже на початку XVI ст. козацтво ставало помітним явищем у житті Польсько-Литовської держави. Цікаво зазначити, що Меховіта розрізняє “казаків” і “козаків”, причому в перших він вбачає породження татарського світу, а в других – руських селян-втікачів, які створювали збройні загони в незаселених степах. “Казак – татарське слово, – стверджує автор трактату, – а козак – руське, ним називають хлопа, підданого-бродягу, пішого або кінного” (там само, с. 72). Це цінне підтвердження, до того ж одне з найбільш ранніх, справжнього походження українського козацтва, повз яке пройшли вчені, що займалися вивченням проблеми, яка викликала стільки гострих суперечок. Водночас наведені рядки говорять про те, що в Польщі на початку XVI ст. вже чітко розрізняли татарських і “руських”, тобто українських козаків, що це розрізнення стримало навіть лексичне вираження (“казаки” і “козаки”).

Упродовж XVI і першої половини XVII ст., тобто до появи “Опису України” Г. Боплана, “Трактат про дві Сарматії” Меховіти залишався на Заході одним із найважливіших і найпоширеніших джерел про Україну. Відомості з розділу “Про Русію” повторятимуться в багатьох західних описах, реляціях, трактатах, космографіях тощо аж до другої половини XVII ст. Навіть у таких відносно пізніх виданнях, як “Трактат про Польське коро-

лівство” Ж. Лабурера (275, с. 224–225), як космографія італійського історика й письменника М. Бізаччіоні (146, с. 47–48) чи аналогічна праця англійського вченого П. Гейліна (251, с. 529–531), неважко знайти безпосередні запозичення з твору Меховіти.

Другим визначним явищем в ознайомленні Заходу з східнослов'янським світом була книга С. Герберштайна “Нотатки про Московію” (1549 р.). Хоч ця книга з'явилася друком значно пізніше, між нею і твором Меховіти існує тісний зв'язок. Своїм реноме відомого мандрівника і вченого (вже в 1518 р. його славили у віршах в цій іпостасі) Герберштайн підтвердив істинність географічних викладок Меховіти і тим самим значною мірою сприяв перемозі правди над авторитетом. З другого боку, трактат польського вченого послужив йому не тільки одним з важливих джерел, а й неабияким стимулом до написання його “Нотаток про Московію”.

Як видно із заголовку, книга Герберштайна в основному присвячена Московській державі, але разом з тим вона включає описи білоруських та українських земель, що дозволяє вбачати в ній також явище західноєвропейської україніки XVI ст. Так, в описі “земель Московії” знаходимо досить широку характеристику Сіверщини (Чернігівщини), незадовго до мандрівок Герберштайна в Москву (1517 і 1526 рр.) приєднаної Васи́лієм III до Московської держави. Але основні відомості про українські землі зосереджені в розділі “Про Литву”. Починаючи його, Герберштайн застерігав читачів: “Я розповідаю тут не тільки про цю землю (тобто власне Литву. – *Д. Н.*), а й про країни, які до неї прилягають, і їх об'єднують під загальною назвою “Литва”. Вона тягнеться вузькою смугою від міста Черкаси, що стоїть на Бористені, до самої Лівонії” (26, с. 157). Знаменитий мандрівник і вчений чітко розрізняв власне Литву, яка “врізається в руські землі й має власну мову та римську віру”, і “руські землі”, тобто Україну та Білорусь, які становили основну територію Великого князівства Литовського. Критично описав він суспільний лад цієї держави з його всесиллям та сваволею феодалів, які “не користуються, а зловживають необмеженими вольностями”, і цілком безправним, “рабським становищем простого народу”, насамперед селян (там само, с. 165–166).

Увагу Герберштайна в цьому державному утворенні привабив Київ. “За вісімнадцять миль від Канева, – розповідає він, – знаходиться Київ, древня столиця Русі. Руїни цього міста й пам’ятники, від яких можна бачити уламки, переконують, що Київ колись був прекрасним і справді царським містом. І тепер ще на сусідніх горах там видно залишки церков та запустілих монастирів; крім того, багато там печер, у яких можна побачити древні гробниці і в них ще не зітлілі тіла” (там само, с. 158). Та слід сказати, що в Києві Герберштайн не побував і описував його за розповідями, почутими в Москві та в Литві; за цими розповідями, а також за давньоруськими літописами, з якими він знайомився в Москві, склалось у нього уявлення про Київ як місто колись величне й славне, а нині зруйноване й запустіле. Як зазначалося, такий образ Києва зустрічається в багатьох західноєвропейських літературних джерелах XVI й початку XVII ст.

Твір Герберштайна цікавий і тим, що в ньому маємо першу на Заході спробу опису й характеристики українських козаків. Він їх називає “черкасами” – іменем, яке в XVI–XVII ст. було прийняте в Москві. “Черкаси, які живуть по Бористену, – писав Герберштайн, – суть русичі і відрізняються від тих черкасів, що живуть у горах біля Понта (тобто від черкесів. – Д. Н.)” (там само, с. 157). В науковій літературі зустрічалися твердження, нібито Герберштайн називав черкасами взагалі українців (536), але з цим не можна погодитися. В його книзі описується Сіверщина, Волинь і Київ, але ніде їхнє населення він не називає черкасами, воно для нього просто руси або русичі. Отже, черкаси у Герберштайна – це козацькі поселення на Дніпрі південніше від Києва, центром яких у той час було місто Черкаси.

Про це переконливо говорять і далші рядки його книги: “В наші часи над ними начальник Остап Дашкевич, людина досвідчена у військовій справі й надзвичайно хитра. Хоч він часто вступав у стосунки з татарами, але й дуже часто бив їх; навіть самого московського князя, у якого він колись побував у полоні, часто ставив перед великою небезпекою” (26, с. 157). Про воєнні дії Дашкевича, одного з перших визначних козацьких воєначальників, Герберштайн далі розповів досить докладно, і це є свідченням того, що вже в 10–30-х рр. XVI ст. українські козаки ставали силою, поміт-

ною у військово-політичному житті Східної Європи, і автор “Нотаток про Московію” вважав за необхідне ознайомити з ними своїх читачів.

Слід тут згадати й про відому книгу Д. Флетчера “Про Російську державу, або спосіб правління російського царя (якого звичайно називають московським црем)”, якій належить важливе місце в західноєвропейській *rossica* доби Відродження (213). Флетчер побував англійським послом у Москві в 1588–1589 рр., і його твір великою мірою ґрунтується на особистих спостереженнях і враженнях; але разом з тим у ньому використані письмові джерела, передусім матеріали Д. Горсея, англійського ділка й комерсанта, який сімнадцять років провів у Росії, та “Нотатки про Московію” Герберштайна. Це був другий, після праці Герберштайна, ґрунтовний і докладний опис Російської держави, її географії, економіки й торгівлі, звичаїв і побуту різних верств населення. Але основна увага в ньому приділена її суспільно-політичному устрою, який піддається різкій критиці. Цей устрій автор кваліфікує як жорстоку тиранію, що характеризується безмежним насильством та сваволею царя і повною безправністю підданих. Юрист за освітою, Флетчер помітив і виразно показав таку фундаментальну рису політичного устрою Росії, як слабкість правової основи й підміна закону волею (або сваволею) “власть предержажих”, що, слід зазначити, виявилось не подоланим і в ХХ ст.

Не випадково твір Флетчера викликав стійку неприязнь як серед правлячих кіл Росії, так і в російській історичній науці. Перша спроба його видання в російському перекладі (в “Чтениях в обществе истории и древностей российских”, ХХІІІ, 1848) закінчилася тим, що весь тираж пішов під ніж, а редактор “Чтений...” О. М. Бодяньський був засланий у Казань. Російський переклад пам’ятки з’явився на початку ХХ ст., але репутація її як такої, що зводить наклеп на Росію і її народ, виявилася стійкою, і вже в 70-х рр. нашого віку радянський історик М. Алпатов визначив її так: “Флетчер створив пасквіль на Росію” (439, с. 299).

У своїй книзі Флетчер лише згадує про Україну й українських козаків, яких він називає, за московським звичаєм, “черкасами”. Так, у розділі ХІХ він пише, що “черкаси заселяють місцевість на південно-західних кордонах Литви” і що “вони дуже гарні собою й шляхетні в поведінці... по-

між ними є піддані польських королів, і вони сповідують християнську релігію". В іншому місці, розповідаючи про найманців у російських військах, Флетчер говорить, що "найманих вояків із чужинців, яких тут усіх називають німцями, в Московії нині чотири тисячі триста чоловік, із них поляків, власне черкасів, підвладних полякам, близько чотирьох тисяч, із них три з половиною тисячі розміщені у фортецях" (213, с. 138). Отже, за Флетчером, наймане військо "із німців" у московських царів майже повністю складалося з українських козаків.

В середині XVI ст. описи українських земель з'являються в низці західних космографій – Й. Боемія, С. Мюнстера, Ф. Бельфоре, А. Теве та інших. Порівняно з аналогічними виданнями XV ст. вони відзначаються, передусім завдяки Меховіті й Герберштайну, більшою широтою і точністю географічно-етнографічних та історичних характеристик країн Східної Європи. Це були популярні видання, розраховані на широкі кола читачів, які в епоху бурхливого розширення географічних обріїв виявляли жвавий інтерес і до недавно відкритих, і до маловідомих земель. Зважаючи на інтереси й смаки цієї аудиторії, автори космографій приділяли чимало уваги художній стороні своїх видань, що стосується і викладу матеріалу, і оформлення їхніх книг, наповнених малюнками, які мали давати конкретні уявлення про різні народи, про їхнє природне середовище, життя, звичаї, одяг тощо. Ці видання не були суто науковими, вони включали також чимало легенд, неперевіраних чуток, а то й домислів про маловідомі країни, які тоді циркулювали в Західній Європі.

Найавторитетнішим і найуживанішим джерелом для цих видань XVI ст. послужив "Трактат про дві Сарматії" Меховіти. Так, на ньому ґрунтуються розділи про Русь, тобто Україну ("De Russia sive Ruthenia") і про Московську державу ("Moscovia"), у творі німецького космографа Й. Боемія "Звичаї, закони і обряди різних народів", що вийшов 1520 року і потім багато разів перевидавався у різних країнах (149, с. 173–177, с. 182–184). В середині XVI ст. з'явився також його італійський переклад (Венеція, 1566 р.).

У третій книзі цього твору маємо групу невеликих розділів про "сарматські країни", яка відкривається названим вище розділом "Про Русію або Рутенію" (с. 173–177),

продовжується розділами про Литву (с. 177–179), Лівонію й Пруссію (с. 179–182), Московську державу (“Moskovia”, с. 182–184) і завершується розділами про Польщу (с. 184–185) і Угорщину (с. 186–189). Як бачимо, Боемій також чітко дотримувався “страбонівського” етнічно-географічного принципу у викладі матеріалу і не лише поставив Русь на перше місце серед “сарматських країн”, а й приділив найбільше місця описові її звичаїв, законів і обрядів. Слідом за Меховітою, в географічних визначеннях він включив до Русі лише Україну, а Московії відвів окремих розділ, однак у викладі етнографічного матеріалу відійшов від цієї диференціації. В етнографічній частині розділу “Про Русію або Рутенію” Боемій розповів головним чином про Москву, спираючись не тільки на Меховіту, а й на інші джерела, письмові й усні, причому ряд деталей наводять на думку, що йому були відомі розповіді Герберштайна (там само, с. 175–177). Щодо географічної частини розділу, то тут він повністю йшов за трактатом Меховіти і з особливим задоволенням переповідав про “дивини” українських земель, насамперед про їхні казкові багатства й фантастичну родючість (там само, с. 173–175).

Невеличкий розділ загального змісту про Русь, тобто Україну, маємо також у “Яскравому описі Європи” Ансельма і Христіана Целла, що вийшов 1536 року в Антверпені (171). Очевидно, більш докладні відомості про Галичину містить “Обрис сучасної географії Польського королівства” Джакомо Кастальді, але нам не пощастило відшукати цю рідкісну пам’ятку, видану 1562 року в Венеції (170).

Та перше місце серед видань цього типу слід відвести “Космографії” німецького вченого-гуманіста XVI ст. С. Мюнстера (328), що його сучасники шанобливо називали “німецьким Страбоном”. Над нею він трудився близько двадцяти років, опрацьовуючи величезну кількість літературних джерел, ретельно збираючи відомості, в тому числі з усних розповідей. “Космографія” Мюнстера перевидавалася незліченну кількість разів як у німецькому оригіналі, так і в перекладах різними мовами, протягом тривалого часу вона правила за взірць і джерело компіляцій для праць такого типу в усій Європі, а також була широко вживаним посібником з географії для студентів, мандрівників, політиків тощо. За приблизними підрахунками,

“Космографія” Мюнстера більше десяти разів виходила німецькою мовою, двічі латинською (1554 і 1559 pp.), тричі французькою (1552, 1556, 1565 pp.), двічі італійською (1558 і 1575 pp.); крім того, 1554 року вона вийшла чеською мовою і 1558 – англійською. Історик географії Й. Левенберг говорить, що в XVI ст. вона витримала 24 видання (880, с. 250). Словом, її роль у поширенні географічних знань у ренесансній Європі була дуже значною.

Окремі розділи в “Космографії” Мюнстера відведено Польщі, Литві з Самогітією, Русі та Московії. Всі вони йдуть під загальною шапкою “Сарматії”, до якої Мюнстер ще включив Угорщину і Волощину, посилаючись у визначенні її меж на Птолемея: “Ці країни Птолемей разом називав Європейською Сарматією” (328, с. 1090). Цікаво, що Галичину він виключив з опису Польської держави і відніс її характеристику до розділу, присвяченого Русі, тобто Україні. Отже, Мюнстер теж дотримувався згадуваного ренесансно-гуманістичного принципу, пов’язаного з античною традицією, який вимагав дотримуватися в географічних описах не мінливих і минулих політичних кордонів, а “природного поділу країн” і розселення народів.

Основними джерелами опису “сарматських країн” Мюнстерові послужили: згадуваний вище розділ про Польщу і Литву з космографії Енея Сільвія, твір польського гуманіста, німця з походження, Деція “Про давніх поляків”, твір литовця Антонія Віда (Vuied) про Литву, який до нас не дійшов, згадуваний трактат Джовіо про великого князя Московського Василя III і передусім “Трактат про дві Сарматії” Меховіти. Щодо опису Русі, тобто України, то він майже виключно засновується у Мюнстера на трактаті Меховіти. Звідси в його “Космографії” й тлумачення “Русі” і “Московії” як різних географічних і етноісторичних реальностей. Але слід зазначити, не лише Меховіта, а й інші джерела, якими користувався Мюнстер, наводили його на таке тлумачення. Особливо це стосується Деція, який, залишивши Русь у складі “європейської Сарматії”, відніс Московію до “азіатської Сарматії” (491, с. 312).

Описуючи українські землі в основному за Меховітою, Мюнстер, як і Боемій, не зовсім продумано і вдало відбирав матеріал із його трактату; впадає у вічі, що він віддавав перевагу відомостям з “художнім домислом”, які могли

вразити його читачів незвичайністю, екзотикою. До того ж у нього немало плутанини з ономастикою, на що спершу і вкажемо. Загальне визначення Русі в нього таке: “Русь, яку також називають Рутенією і Подолією, верхньою і нижньою Альбою, це частина Польського королівства, яку також називають Роксоланією, на сході межує з землею московитів і має їх за сусідів” (328, с. 1028). Поєднання ононімів “Рутенія” і “Роксоланія” пояснень не потребує, це були поширені в Західній Європі XV–XVII ст. латинські відповідники ононіму “Русь” (у межах тогочасної України). Інша річ – Подолія: у Меховіті це одна з областей південної Русі на кордоні зі степом; у Мюнстера ж вона перетворюється на синонімічну назву всієї Русі. Далі, Меховіта ніде не говорив, що Русь – частина Польського королівства, у відповідності з історичною дійсністю він розглядав її як основну частину Литовсько-Руської держави (нагадаю, що Польщу він взагалі виключив із “Європейської Сарматії”). Оскільки Мюнстер розрізняв Польське королівство й Велике князівство Литовське як дві держави, то слід думати, що в даному випадку його ввела в оману двозначність терміна “Русь” у польських джерелах, якими він користувався, зокрема, у тих же Меховіті й Деція, те, що у вузькому значенні слова вони називали Руссю також Галичину, тобто Руське воєводство в складі Польського королівства. Щодо останнього з Мюнстерових синонімів Русі, “верхньої і нижньої Альби”, то на Заході в XVI ст. так іноді називали область по Дону і Азовському морю, яка, власне, лежала поза межами України.

Оскільки назву “Поділля” Мюнстер прийняв за один із синонімів Русі, то й опис цієї української землі, що ґрунтувався на відповідному фрагменті трактату Меховіті, наводиться у нього вже як характеристика Русі в цілому. Тут ідеться і про виняткову родючість ґрунту, який без обробки й посіву три роки підряд родить пшеницю, і про буйні трави, які за кілька днів закривають плуг, і про величезну кількість бджіл, і про ставки, в яких рибу не розводять, а вона сама плодиться “під дією неба”, власне, за допомогою дощу, яким переносяться ікринки, і т.д. (там само, с. 1028–1029). Даючи таке змалювання України, в якому дійсність доповнена перебільшеннями й домислами, “німецький Страбон” йшов назустріч смакам своїх сучасників,

які начиталися й наслухалися розповідей про “заморські дивогляди” й особливо цінували подібні описи. Глухо згадується у Мюнстера про те, що “люди цієї країни ведуть великі війни з татарами...” за “сіль, яку в суху пору року збирають в місцевості під назвою Качібей” (там само, с. 1029). Слід думати, що це повідомлення Мюнстера з’явилося на підставі ще неясних чуток про козацькі війни з татарами, які вже приходили на Захід, залишаючись, можливо, з не менш неясними відомостями про чумацькі обози, що направлялися в Крим за сіллю, та про напади татар на ці своєрідні каравани українських степів.

“Подільські відомості” про Україну доповнені у Мюнстера стислим описом Галичини і Львова, що в цілому має більш достовірний характер, хоч і тут не обійшлося без деяких помилкових тверджень. Зокрема, Львів перетворився у Мюнстера на центральне місто всієї Русі, – наслідок того, що німецький космограф не розібрався в тій двозначності терміна “Русь” у польських джерелах, про яку мовилось вище. “Центром Руської країни, – пише Мюнстер, – є Львівська область з містом Львовом (Lemberg), яке добре укріплене, має два замки, один на горі, а другий унизу; це головне місто Русі (точніше б було “Руського воеводства”, Червоної Русі. – *Д. Н.*). На північ від нього розташовані округи Холм і Бельз. Це місто було так назване за ім’ям імператора Леона, – на честь перемоги, яку він здобув над мешканцями цього краю” (там само, с. 1029–1030). Як бачимо, князь Лев, син Данила Галицького, перетворився у Мюнстера на імператора, який підкорив населення краю. Далі Мюнстер повідомляє, що Львів – це великий торговий центр на сході Європи, “його відвідують багато купців, і християн, і турків”, що це місто провадить торгівлю з Кафою, Константинополем і “Олександрією, що в Єгипті” (там само, с. 1030).

У другій половині XVI ст. описи України з’являються у французьких космографіях А. Піне, Ф. Бельфоре і А. Теве. Хоч хронологічно вони належать до наступного, останнього періоду західноєвропейської ренесансної україніки, але за змістом і характером ще цілком тяжіють до пам’яток її другого періоду, тобто першої половини й середини XVI ст. У першій з них, у космографії А. Піне, відомості про Русь, тобто про Україну, дуже скупі й найзагальніші, хоч вона й

названа серед найважливіших країн Східної Європи, поряд з Польщею, Московією і Татарією (351, с. 6–7). Східний кордон Русі Піне визначає “великою рікою Дніпром”; але на карті Європи, вміщеній у праці ліонського космографа, під назвою “Русь” (Russie) значиться Галичина, на північ від неї – Волинь (Volhinia), на схід, до самого Дніпра – Поділля (Podolia), за яким уже ніяких позначень нема.

Нічого нового в опис українських земель не внесла і “Всесвітня космографія” французького вченого й письменника Ф. Бельфоре (139). Це, до речі, той Бельфоре, який у збірнику “Трагічні історії”, у п’ятій його книзі (1576 р.), переповів сагу про данського принца Амлета, запозичену з середньовічної хроніки Саксона Граматика, і тим самим оживив середньовічний сюжет, що ліг в основу трагедії Шекспіра “Гамлет”. Щодо розділу про Русь у його космографії, то це не що інше, як механічне перенесення відповідного розділу з французького видання космографії Мюнстера (329). У передмові до своєї “Всесвітньої космографії” Бельфоре заявив: “Мюнстер описав величезну кількість речей, гідних пам’яті, але й пропустив так багато дивовиж, що я зміг їхню кількість збільшити вдвічі, особливо тих, що стосуються нашої Франції” (139, I, Préface). Дотримуючись цього принципу, він лише доповнював текст Мюнстера, не вдаючись до його переосмислень і переробок. Доповнень він справді вніс багато – обсяг його космографії зріс майже вдвічі, однак розділу про Русь це майже не торкнулося; єдине доповнення в ньому – замітка про “грецьку релігію” русів і про Київську митрополію (там само, I, с. 1822).

З усім французьких видань цього типу, що з’явилися в XVI ст., найбільш цікава й оригінальна “Всесвітня космографія” Андре Теве. Насамперед Русь (тобто Україна) постає в ній у дещо іншому освітленні, ніж у Боемія, Мюнстера та інших космографів, оскільки Теве спирався переважно на Герберштайна, а не на Меховіту (хоч він, як видно з тексту його космографії, був обізнаний і з працями Меховіти, Деція, Кромера та інших польських авторів). Він, зокрема, слідом за Герберштайном вживає термін “Русь” і в широкому історичному значенні, включаючи до неї і Московію. Відомості про Україну в космографії А. Теве аналізуються у спеціальній розвідці М. П. Ковальського, особ-

ливо географічні й топографічні (561, с. 171–180), і я не буду на них зупинятися, зосередивши увагу на історико-літературному аспекті цієї пам'ятки.

У розділі, відведеному Великому князівству Литовському, Теве, слідом за Герберштайном, центральне місце відвів оглядові тогочасної України, називаючи її за вже усталеною на Заході традицією Руссю. Досить своєрідний у нього опис Києва – спалах поетичної фантазії на основі сухої й діловитої інформації Герберштайна. “На ріці Дніпрі, – пише Теве, – стоїть місто Канів, на відстані десяти льє від якого колись був Київ (estoit jadis Chiovuie), головне місто русів, тепер зруйноване; там серед кущів, тернів та сосен видно руїни та залишки будівель, колишніх палаців королів та князів, святих храмів і монастирів: ці скорботні руїни видно також по навколишніх горах. Там ще багато печер, вирізаних у скелях, де можна побачити великі гробниці, а в них тіла, які ще не зовсім розсипалися” (406, с. 69). Намальована Теве картина зберігає лише зовнішню близькість до нотаток Герберштайна: славетного німецького мандрівника передусім цікавив сучасний Київ, і про його історію він говорив мимохідь; у Теве ж сучасний стан міста не береться до уваги (“колись був Київ”), акцент повністю перенесено на зруйновану велич давньої столиці Русі, а розповідь набуває медитаційної тональності, що нагадує описи руїн Трої чи Риму в західних літературах кінця XVI – початку XVII ст., наприклад, сторінки про руїни “Трої” в “Подорожах” П'єтро делла Валле. Але для цього Теве довелося перетворити сучасний Київ на суцільні руїни, зобразити повне запустіння, що не відповідало дійсності.

Таке довільне змалювання Києва, можливо, якоюсь мірою пояснюється тим, що Теве був не тільки мандрівником і географом, а й письменником, автором книги біографічних нарисів “Правдиві портрети й життєписи великих людей...” (1548 р.). Його ім'я було відоме в літературних колах тогочасної Франції, і уславлений П'єр Ронсар присвятив йому панегіричну строфу в одній зі своїх од (“L'Angoumois”), де прославляв його як мандрівника і вченого. Цією строфою Ронсара відкривалося останнє прижиттєве видання “Космографії” Теве (1584 р.), наведена вона і в передмові А. Галіцина до уривків із цієї книги, відведених Східній Європі (там само, с. VIII).

Не менш довільна у Тебе також характеристика “дніпровських черкасів”, тобто українських козаків. У ній він теж спирався на Герберштайна, але характерним для французького космографа було вільне поводження з джерелами, внесення в них доповнень і “уточнень”, заснованих на неясних чутках, а то й просто на здогадах і домислах, що нерідко призводило його до розбіжностей з використаними джерелами та з історичною дійсністю. Саме так і трапилося з його характеристикою “дніпровських черкасів”: “Говорячи тут про черкасів, – заявляє Тебе, – я маю на увазі не тих, що живуть у горах між Чорним і Каспійським морями і наслідують релігію грузинів; ні, я говорю про тих, що живуть між Литвою й Молдавією, в місцевості, де Бористен впадає в море... Між цими дніпровськими черкасами нема християнських пристановищ, тому що король Херсонеської Тавриди (тобто кримський хан. – Д. Н.) відібрав цей край у короля польського і тепер там Перекопське королівство, з того часу, як Магомет II завоював Константинополь і Трапезундську імперію” (там само, с. 68).

Нагадаю, у Герберштайна цілком правильно говориться, що “дніпровські черкаси” – це руси-християни, перший бар’єр християнського світу на самісіній його межі з мусульманським, але Тебе чомусь вирішив його “виправити” й відніс їх до мусульман, виходячи, очевидно, з якихось плутаних усних розповідей, які змішували українських козаків з татарськими, а найімовірніше, із загального міркування, що раз вони живуть у краю, яким володіє нібито “мусульманський король”, то й самі повинні бути мусульманами. І вже зовсім фантастичним є твердження Тебе, що “турок тепер володіє Києвом”, але утримувати місто за собою йому дуже важко, оскільки “московити не можуть з цим примиритися” (там само, с. 60).

Як бачимо, описи України в західних космографіях XVI віку не відзначаються ґрунтовністю й точністю, чимало в них плутанини й домислів, що пояснюється передусім браком достовірних джерел. Втім наявність останніх, як це видно на прикладі Тебе, теж далеко не завжди могла бути гарантією від “вольностей” космографів. Слід тут брати до уваги й те, що в той час на Заході циркулювало багато переказів і чуток про маловідомі країни, вплив яких на зазначені письмові пам’ятки не піддається більш-менш

точному врахуванню, а ренесансна географія, яка ще не виробила чітких наукових принципів, охоче ними користувалася, вбачаючи навіть у розповідях про “дивогляди” особливу цінність. Сказане, однак, не означає, ніби космографії Мюнстера, Теве та інші не заслуговують на увагу при вивченні західноєвропейської ренесансної україніки. Цікаві вони насамперед тим, що, зважаючи на велику популярність цих видань, за ними можна скласти думку про найбільш поширені уявлення про Україну в Західній Європі пізнього Відродження. Звичайно, до них не можна підходити як до наукових джерел, -- вони радше створювали досить вільний узагальнений образ маловідомої країни, в якому достовірні відомості поєднувалися з неперевіреними чутками й фантастичними домислами.

Згадки про Русь (Україну), а також окремі “руські епізоди” з’являються також у творчості деяких видатних письменників західноєвропейського Відродження. Так, ці згадки знаходимо у Франсуа Рабле, який відзначався характерними для ренесансної літератури людинознавчо-етнографічними інтересами, поєднуючи в собі, за визначенням А. Мансюї, риси Плінія Старшого та Бальзака (886, с. 9). Маючи величезну класичну ерудицію, Рабле знав про європейський схід в основному те, що міг вичитати про нього у Страбона, Птолемея, Плінія Старшого, Помпонія Мели та інших античних авторів, доходили до нього й розрізнені сучасні відомості; проте і “Трактат про дві Сарматії” Меховіти, і “Нотатки про Московію” Герберштайна лишилися йому не відомі. Як і інші гуманісти Відродження, Рабле виявляв інтерес до того, де проходить межа між Європою і Азією, а також цікавився тим, до якої з цих частин світу належить таємнича Московія (щодо Русі, тобто України, сумнівів у цьому питанні в нього не було, він відносив її до Європи). Переконливою відповіді на згадане питання він не знаходив, але схильний був вважати, що Московська держава розташована в Азії (867, с. 183–185, 305–308; 886, с. 9–17).

З трьох згадок про Московію в романі Рабле “Гаргантюа і Пантагрюель” дві якраз такого географічного змісту, а одна – змісту радше військово-політичного. Останню знаходимо в епізоді військової наради з першої книги роману, де капітан Мердайлль заявляє королю Пікрохоллю, який

зібрався завоювати весь світ: “Короткий наказ, який ви пошлете московитам, в одну мить приведе на поле бою під ваші прапори чотириста п’ятдесят тисяч добірних вояків” (360, I, с. 128). У характерній для Рабле жартівливо-гіперболічній формі тут відтворено ті чутки про військову силу Московської держави, які в середині XVI ст. ширилися в Західній Європі. В цьому ж епізоді згадується й Русь, тобто Україна за ономастикою, прийнятою в той час на Заході. Її названо в числі країн, які розпаленій уяві вояцтва Пікрохоля ввижаються завойованими: “Нарешті, пропливши казковим морем (*par la mer fabuleuse*) і минувши сарматів, – іронічно пише Рабле, – вони перемогли і підкорили Пруссію, Польщу, Литву, Русь, Волощину, Трансильванію, Угорщину, Болгарію, Туреччину і вступили в Константинополь – (там само, I, с. 127). Як бачимо, Русь з’являється у Рабле в групі країн Східної і Південно-Східної Європи, які в ренесансних трактатах, космографіях та інших джерелах включалися до “європейської Сарматії” (за винятком хіба що балканських).

У зв’язку з цим слід зауважити, що в російських перекладах роману Рабле назва *Russie* в наведеному пасажі неправильно перекладається як “Росія”. Насправді ж тогочасна Росія для Рабле – це Московська держава, Московія, яку він і згадує окремо в своєму романі. Для Рабле та інших гуманістів Відродження “Русь” і “Московія” аж ніяк не були етносинонімами, як це виходить у згаданих російських перекладах. За словом “Русь” у Рабле стоїть досить визначений етнічно-історичний зміст: ідеться про українські землі, які в своїй сукупності на тогочасному Заході називалися Руссю. Гадаю, цей зміст необхідно з можливою адекватністю передавати в перекладах, уникаючи його нівелювання.

Варто ще додати, що О. М. Веселовський знаходив у романі Рабле відгомін двох українських народних легенд про людей, “які в своїй святості досягли так багато, що могли, не занурюючись, ходити по воді, а також перемагати нечисту силу” (953, с. 288). У цих наївно-гумористичних легендах проявилось негативне ставлення народу до офіційної церкви й духівництва, що було близьким гуманістові Рабле, і він скористався з цього мотиву, надавши йому більш загостреного звучання. Однак, помітивши відгомони

українських народних легенд у “Гаргантюа і Пантагрюелі”, видатний російський вчений навіть не ставив питання, якими шляхами вони могли дійти до Рабле. Думається, що генетичний зв’язок тут відсутній, мова може йти про типологічно близький мотив, з яким Рабле міг зустрітися у французькому фольклорі або ж у книжних джерелах.

“Руські алюзії” маємо також у поемі Л. Камоенса “Лузіади”, вершині літератури португальського Відродження (50). Як зазначалося, одним з важливих аспектів епохи Відродження було масштабне розширення географічних обріїв, відкриття нових світів і їх освоєння, наукове і художнє. Та жодна з великих літературних пам’яток Відродження так тісно не пов’язана з цим аспектом епохи, як поема Камоенса. З певністю можна сказати, що вона безпосередньо виросла з великих географічних відкриттів кінця XV–XVI ст. і з найбільшою повнотою та поетичною силою виразила відповідні прагнення і звершення своєї епохи. Основу її сюжету складає славетна подорож Васко да Гама, поетового родича, в Індію, навколо берегів Африки; сама ж поема створювалася Камоенсом під час його тривалої військової служби в Індії (1553–1570 рр.).

Але характерно, що цей незвичайний сюжет, новий і яскраво своєрідний життєвий матеріал Камоенс вкладає в форму, для якої моделлю послужили античні епопеї, “Одіссея” Гомера та “Енеїда” Вергілія. Не заглиблюючись у це питання, що не має прямого стосунку до нашої теми, зазначу лише, що композиційна схема “Лузіад” наслідує вергілійський взірець: спочатку плавання з усілякими пригодами, потім війна на новій землі, яка завершується перемогою, і все це за участю олімпійських богів, що розділилися на два табори. У цьому відношенні “Лузіади” Камоенса не становлять винятку серед ренесансних епопей, орієнтованих на античні взірці. Подібно до Одіссея на бенкеті феаків чи Енея в палаці Дідони, герой Камоенса в III–V піснях поеми віддячує господарям за гостинність розповіддю про себе і свою країну, про попередні етапи подорожі з усіма її пригодами. Але цікаво, що свою розповідь Васко да Гама розпочинає з опису всієї Європи – риса, яка засвідчує радикальні зрушення в масштабах бачення світу, що було наслідком великих географічних відкриттів. Очевидно, тут відіграла свою роль і та обставина, що поема

створювалася в Індії, і з цієї віддаленої точки зору вся Європа уявлялася поетові певною єдністю, географічною й почасти історичною.

Опис Європи Камоенс починає від її східних рубежів і звідти все далі просувається на захід, до Португалії, на якій, зрештою, і зосереджує розповідь. Але в даному разі нас цікавить лише те, як описується великим португальським поетом Східна Європа. Слід сказати, що в цьому описі Камоенс виходив із традиційних географічних уявлень, поширених серед західних гуманістів до Меховіти й Герберштайна. Тут він пише і про Ріфейські, і про Гіперборейські гори, які, за античними переказами, нібито тяглися на крайній півночі Східної Європи вздовж берегів Льодовитого океану. “І коли ти підеш далеко до полюса, – говориться в поемі, – то постануть перед тобою Гіперборейські гори, в яких завжди володарює Еол і які від буряних вітрів дістали своє ймення” – цитую німецький неримований переклад (163). Нагадаю, що існування цих міфічних гір спростував у своєму трактаті Меховіта, якого підтримав Герберштайн, і ця перемога істини над авторитетом вразила тоді всю “республіку гуманістів”, – але до Камоенса, який довгі роки провів у Індії, звістки про це не дійшли.

В поемі Камоенса також знаходимо химерне переплетіння застарілих уявлень про Східну Європу, запозичених з античних джерел, із сучасними відомостями, щоправда, не завжди чіткими. Так, він пише про європейський схід: “Там живуть незліченні полчища скіфів, з якими у віддалені часи вели великі війни народи античності і які одного разу захопили Єгипет” (там само, с. 66). І тут же, продовжуючи поетичний опис Східної Європи, Камоенс називає країни й народи, які в новий час заселили її простори, і між ними “рутенців” і “московитів”, тобто українців і росіян. Разом з тим, за античною традицією, сприйнятою епохою Відродження, він називає їх “сарматами” і об’єднує разом з “лівонцями”, тобто народами Прибалтики, у “сарматський народ”, що розселився на величезних просторах від Балтійського моря до Дону: “Від цього моря (Балтійського. – Д. Н.) до Дону живе дивовижний народ, рутенці, московити й лівонці, які були колись сарматами” (там само). Як і в багатьох ренесансних пам’ятках, реальні відомості поєднуються тут з античною ономастичною традицією, і в

результаті реальна етнічно-історична спорідненість “рутенців” і “московитів” постає в “сарматському” вигляді. Загалом же Східна Європа уявлялася Камоенсу безмежним і досить невиразним простором, де знаходилося місце й переказам античності, й реально існуючим країнам та народам його часу.

Іншого змісту “руські епізоди” в “Есе” Монтеня, що мають яскраво виражений конкретно-історичний характер. Як ілюстрації до філософсько-моральних роздумів Монтень навів у своєму уславленому творі три “руські епізоди”: перший – з історії Київської Русі, її війн із польським королем Болеславом Хоробрим, другий – з часів татарського іґа в Московській Русі і третій – з недавнього минулого, тобто з історії нападів турків на Україну в кінці XV ст. Щодо джерел Монтеня, то французький дослідник П. Вілле переконливо показав, навівши текстуальні зіставлення, що основним джерелом великому філософу й письменнику послужила “Історія польських королів і принців” Я. Гербурга у французькому перекладі Бодюена (948, с. 73–76); вона є компіляцією відомої праці М. Кромера “Про походження і діяння поляків”, яка вийшла латинською мовою в Базелі 1555 р. Крім неї Монтень мав у своєму розпорядженні ще деякі джерела про Давню Русь і Україну: саму працю Кромера, яка певною мірою охоплює також історію Київської Русі й України до середини XVI ст., і космографії С. Мюнстера та А. Теве (там само, с. 66–67). Конкретні уявлення про напади турків і татар на Україну й захоплення бранців давала йому “Республіка турків” Г. де Постеля, яку він уважно студіював і про яку скажемо трохи далі.

Отже, з трьох “руських епізодів” в “Есе” Монтеня два безпосередньо стосуються української історії. Перший з них з’явився в п’ятому виданні “Есе”, що вийшло 1588 р. і було доповнене третьою книгою, де й знаходимо розповідь про те, як “руський князь Ярополк” у своєму прагненні помсти польському королю Болеславу скористався зі зради якогось угорського дворянина, а потім звелів стратити його. “Цей угорець, – розповідається у Монтеня, – видав себе за благородну людину, старанніше, ніж будь-коли, служив королю, став одним з його радників і найбільш довірених осіб. Домігшись усього цього, він обрав зручний момент і за відсутності короля здав русам Віслицю, велике й багате

місто, і ті повністю його зруйнували й спалили, причому були вбиті не тільки жителі цього міста без розрізнення віку і статі, а й багато дворян з усієї округи, яких він для цього й зібрав тут. Скориставшись цією зрадою, Ярополк вдовольнився до сп'яніння свою жадою помсти й гнів, які, слід сказати, не були безпідставними (бо Болеслав завдав йому тяжкої образи своїми діями); та коли він згодом спокійно й безпристрасно поглянув на вчинки угорця й побачив вочевидь усю його ницість, він звелів виколоти очі, відтягти язика і соромітні місця виконавцеві своєї волі" (320, III, с. 288–289).

Звідки Монтень узяв це оповідання і чи лежить в його основі реальна подія давньоруської історії? Про те, що така подія мала місце, свідчить "Історія держави Російської" Карамзіна, але в сюжеті, який тут розповідається, дійовою особою виступає не Ярополк, а галицький князь Володимирко, який у подібний спосіб помстився польському королю Болеславу Кривоустому, а потім покарав зрадника. Володимирко, розповідається у Карамзіна, "не міг забути підступного злодіяння ляхів, які так безчесно полонили Володаря (батька його), і мстився їм при будь-якій нагоді. Якийсь знатний угорець, вельможа Болеслава, начальник міста Віслиці, зрадив свого правителя і таємно кликав галицького князя в його багату область. Володимирко без опору заволодів нею і дотримав даного угорцю слова: осипав його золотом, дарами й почестями, але, гидуючи злодіянням, наказав тут же осліпити цього зрадника й зробити його євнухом. "Нелюди не повинні мати дітей, подібних до них", – сказав Володимирко і таким чином хотів узгодити природну ненависть до поляків з любов'ю до чесноти" (552, I, с. 178–179).

Складнішим виявилось питання, якими шляхами прийшло до Монтеня це оповідання і якими джерелами він скористався у своєму творі. З'ясоване воно було остаточно М. П. Алексеєвим у його розвідці про руські епізоди в "Есе" Монтеня (434, с. 21–42), і я стисло викладу основні її положення. В руських літописах про помсту Володимирка нічого не говориться, а розповідається лише про те, як Болеслав Кривоустий підступно захопив у полон князя Володаря, батька Володимиркового, і зажадав за нього величезний викуп. Зате докладну розповідь про помсту

Володимирка за допомогою зрадника-угорця і покарання цього зрадника галицьким князем містить відома “Chronica Polonorum” Кадлубка (друга половина XII ст.), яка і є першоджерелом даного оповідання з давньоруської історії. Його запозичив Длугош і переніс у свою “Історію Польщі”, замінивши при цьому Володимирка на Ярополка, до чого його підштовхнуло невірне написання у Кадлубка імені Володаря, батька Володимирка (Vladarides, тобто Володимирович), тому Длугош і мав його за Ярополка Володимировича (там само, с. 37). Але ж “Історія Польщі” Длугоша була опублікована лише 1614 р., отже, вона ніяк не могла потрапити до рук Монтеня. Тим друкованим виданням, яким він міг скористатися, міг бути твір М. Кромера “De origini et rebus gestis polonorum” (1555 р.), що ґрунтувався на праці Длугоша, а ще вірогідніше – компілятивна книга Я. Гербурта Фульштинського “Історія польських королів і принців”, яка, власне, є скороченим викладом твору Кромера. У 1585 р. вона вийшла у французькому перекладі, і, як встановив П. Вілле, Монтень читав її в лютому 1587 р. і тоді ж вніс оповідання про помсту Володимирка у свій твір (948, с. 73–76).

У третьому з “руських епізодів” у Монтеня, повз який пройшли А. Мансюї і М. П. Алексеев, розповідається: “На Русі військо, яке послав імператор Баязет, було знесилене такою жадливою сніговою бурею, що багато хто (з турків. – Д. Н.), прагнучи у щось загорнутися і врятуватися від холоду, вбивали коней і розпорювали їм животи, щоб залізти туди й зігрітися живим теплом” (320, I, с. 258). Наведені рядки Монтеня – не що інше, як відгомін походу турків на Галичину в 1497–1498 рр., який був єдиним османським вторгненням в Україну за правління Баязета II (1481–1512). А переповів Монтень цей епізод за “Історією польських королів” Гербурта, який, у свою чергу, базувався на хроніці М. Кромера. “Бог, – писав Гербурт, – раптом наслав такий лютий холод, лід, стільки снігу, що турки були ними скуті, не мали змоги піти ні вперед, ні назад; майже всі коні у них загинули, а також загинуло близько сорока тисяч чоловік. Потім знайшли деяких, які вбили коней і, розпоровши їм животи, залізли туди, коли вони були ще теплі” (248, с. 212). Описуючи похід турків на Галичину, польські історики, зокрема Кромер, а за ним і

Гербурт, подавали все те, що тоді трапилось, мало не як перемогу над османською армією, але ці їх твердження далеко відбігають від історичної дійсності. Так, Кромер, а за ним і Гербурт вбачали в цих подіях провіденційний зміст, наголошуючи, що стихійне лихо було наслане на невірних для того, щоб вони пересвідчилися, що “сам Бог охороняє поляків і русів” (див. 575, I, с. 110–111). Таке тлумачення скептик і вільнодумець Монтень повністю відкинув як наївне, породжене побожністю і невіглаством. Він зацікавився передусім незвичайністю самого факту, поза його “вищим” чи історичним сенсом, і в такому емпіричному плані й передав його.

Та й загалом “руські епізоди” з “Есе” не дають підстав говорити, ніби Монтень виявляв якийсь особливий інтерес до історії Русі як до цілісного багатоговікового процесу, – вони мають цілком фрагментарний характер, і будь-який внутрішній зв’язок між ними відсутній. Проте необхідно брати до уваги, що “Есе” – не історична праця, а зібрання думок, спостережень, коментованих виписок з давніх і нових авторів, сентенцій і т.д., об’єднаних єдністю світогляду і загальної теми – теми філософсько-моральних роздумів про “людську природу”, її розмаїття, мінливість, релятивність її якостей і рис. І все-таки можна сказати, що Русь викликала у Монтеня специфічний інтерес. Про це свідчить хоча б той факт, що з польських хронік Кромера і Гербурта, які правили йому за основне джерело, він запозичив саме епізоди з історії Русі, яка в цих хроніках виступала спорадично, “побічною темою”, і лише один епізод – з історії Польщі (про цнотливість Болеслава Хороброго). Очевидно, цей вибірковий інтерес значною мірою зумовлений тим, що Монтеня, який був, сказати б, одним з перших “русоїстів” в історії європейської думки і літератури, більше приваблювали народи, які за укладом свого життя далі відходили від звичних європейських норм.

В останній третині XVI ст. на Заході спостерігається значне зростання кількості літератури про Східну Європу, зокрема про Україну, яка, до того ж, стає різноманітнішою за змістом та характером. Власне, це перехідний період в історії українсько-європейських культурних і літературних зв’язків, коли завершується перший, ренесансний етап їх розвитку і зароджується другий, історико-літературним

пам'яткам якого притаманні принципово нові риси. Одні пам'ятки цього періоду тяжіють до ренесансно-гуманістичної традиції, позначеної людинознавчо-етнографічними інтересами, і продовжують тип історико-географічних описів українських земель як частини "Сарматії". Поряд з цим з'являються на Заході й історико-літературні пам'ятки іншого типу, де на перший план виходить соціально-політична проблематика, в центрі уваги опиняється боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії і польсько-шляхетської експансії, яку підтримували папський Рим та європейський табір контрреформації. В цих пам'ятках спостерігається пробудження інтересу до України як більш-менш визначеної етно-історичної і суспільно-політичної реальності.

Однак пам'ятки цього типу вже виходять за межі ренесансного етапу українсько-європейських літературних зв'язків, і в даному розділі ми продовжимо розгляд переважно тих, що дотримуються ренесансно-гуманістичної традиції.

Короткочасне перебування Генріха Валуа на польському троні (1574 р.) викликало на Заході, передусім у Франції, гострий спалах зацікавленості Річчю Посполитою і спричинилося до появи низки її описів, що мають прямий стосунок і до нашої теми. Вчено-гуманістичну традицію описів Східної Європи педантично продовжив С. Форантуло, в чиєму трактаті небагато можна знайти про тогочасну Польщу та залежні від неї країни, зате старанно зібрано все, що писали про Сарматію давні греки й римляни (215). Набагато більшу пізнавальну цінність мала книга Яна Красінського "Полонія", яка 1574 р. вийшла латинською мовою в Болоньї (270). Автор цього твору, поляк Красінський, продовжував освіту в Італії і був учнем відомого вченого-гуманіста К. Сигонія, який і спонукав його до написання названого твору. Сигоній, очевидно, взяв участь і в написанні твору, про що свідчить той факт, що сучасники, зокрема відомий французький історик Жак де Ту, вважали його автором "Полонії". Найімовірніше, Сигоній доклав руку до літературного оформлення багатого й різноманітного матеріалу, який був зібраний і оброблений Красінським.

Цей твір відзначається ґрунтовною обізнаністю з

предметом, тобто з географією та історією Польщі й залежних від неї країн, патріотичним почуттям автора, яке, втім, ніде не переростає у зневажливе ставлення до інших країн і народів. Голосно звучить у цьому творі ідея слов'янської спільності, належності поляків до слов'янського світу. Слідом за М. Кромером, правітчиною слов'ян Красінський вважав Русь, тобто Україну, звідки вони, на його думку, “прийшли не тільки в Мізію, Дакію, Паннонію і всю Іллірію, а також у Польщу і майже одночасно в Чехію” (там само, с. 22–23). Словом, у “Полонії” знаходять вираження ідеї гуманістично-барокового славізму, доктрина якого, в її різних варіантах, формувалася саме в кінці XVI й на початку XVII ст. та набувала значного поширення у слов'янському світі (див. 967, с. 74–104). В творі Красінського, крім географічно-етнографічних описів українських земель, маємо екскурс у їхнє минуле, в історію Київської Русі. Наголошується автором близькість русичів до інших слов'ян: “Русичі одягом, озброєнням і звичаями майже зовсім не відрізняються від інших слов'ян” (270, с. 110). З відомостей про сучасну йому Україну особливо цікава характеристика козаків, котра являє собою колоритну й динамічну замальовку їхнього способу життя та військових дій (там само, с. 78–79).

Хоч автор і не уникнув деяких неточностей, озброївши козаків луками й приписавши їм дещо від військової тактики татар, у цілому його замальовка близька до дійсності. Передусім відзначається велика витривалість козаків, які “стійко переносять холод, голод і всілякі злигодні. Озброєні вони легко, подібно до татар. Коней мають дуже гарних і особливо придатних для невеликих сутичок. Сідла на конях вони влаштовують таким чином, щоб можна було легко повертатися на всі боки й стріляти з лука. В битвах найчастіше пускають у хід луки, вражаючи градом стріл ворожих вершників і їхніх коней. Озброєні вони також шаблями, на зразок східних, і короткими списами. У ворожому краю просуваються дуже швидко, все віддаючи вогневі й мечу; а, власне, у швидкості полягає й безпека, і звитяга воїна. Живуть вони в широких подільських степах, де ведуть постійні війни з кримськими татарами. Возять із собою в саквах усі свої пожитки, копчене м'ясо і сіль, змішану з перцем. Кожен має також при собі кресало й губку, щоб,

забивши якусь дичину (якої повно в тих безлюдних степах), можна було тут же розвести багаття, засмажити її, приправивши сіллю з перцем” (там само).

Твір Красінського мав значний успіх на Заході і певний час служив там джерелом інформації і про Польщу, і про Україну й Білорусь. Так, широко з нього скористався французький історик Жак де Ту в своїй “Історії всього світу”: її 56-та книга, присвячена Польсько-Литовській державі, – це не що інше, як скорочений виклад твору Красінського (407, IV, кн. 56). Однак у характеристиці українських козаків Жак де Ту не пішов за Красінським, а дав їм різко негативну оцінку, скориставшись з інших джерел.

З перебуванням Генріха Валуа на польському троні пов’язаний також латиномовний опис Польського королівства, складений вже згадуваним славетним польським істориком того часу М. Кромером. З’явився він 1577 р. в Кельні, був гам же перевиданий через рік; існують також його переклади німецькою, іспанською й польською мовами (див. 274). Цей твір Кромера призначався виключно для ознайомлення короля-француза і загалом іноземців з Польським королівством (без Великого князівства Литовського й васальної Пруссії), з його географією, населенням, суспільно-політичним ладом, законами і звичаями. Відомості про Україну тут набагато бідніші, ніж у Красінського, внаслідок того, що більшість українських земель, які до Люблінської унії 1569 року входили до складу Великого князівства Литовського, лишилися поза увагою автора. Словом, у цій книзі Кромер характеризує лише Галичину, відзначаючи її природні багатства, а також відмінності в мові й релігії. Про “грецьку релігію” в цілому говорить він стримано, але без ворожості, особливо наголошуючи на тому, що “греки лише в небагатьох речах від нас різняться, і ця різниця скоріше в обрядах і звичаях церковних, ніж у засадах віри” (274, с. 66–67). У цій книзі Кромер теж указує на Русь (Сарматію) як на правітчизну слов’ян і пише, що “поляки – народ слов’янський і сарматський, який колись вийшов із Сарматії і, прибувши на ріку Віслу в межах Германії, де давніше жили венеци й вандалі, тут оселився, розширивши кордони своїх поселень далеко на захід і північ” (там само, с. 1). Разом з тим, прагнучи історично обґрунтувати належність Галичини та інших руських

(українських) земель до Польського королівства, Кромєр твердить, що в давні часи вони належали до Польщі, потім на кілька віків були втрачені (йдеться про епоху Київської держави і незалежного Галицько-Волинського князівства. – *Д. Н.*), “але не давніше, як два віки тому (тобто в середині XIV ст. – *Д. Н.*) були знову повернуті до Польщі” (там само, с. 3). Всі ці ідеї, які, власне, були не чим іншим, як спробою історичного “обґрунтування” експансії польського феодалізму на Русі, розгорнуте вираження знайшли в більш ранній багатотомній праці Кромєра “*De origine et rebus gestis Poloporum*”.

Описи Речі Посполитої складають у цей час не тільки поляки, а й іноземці. Так, А. Граціані, секретар папського нунція, кардинала Коммендоні, створив змістовний опис королівства для Генріха Валуа, який і був йому вручений при в'їзді у Варшаву (про нього див. 854, с. 24–25). Йдеться в ньому й про українські землі, зокрема про Поділля й Наддніпрянщину, причому цікаві відомості, частково засновані й на безпосередніх враженнях, автор поєднує з розповіддю про “дивовижі”, вичитані у Меховіті і космографів. Слід тут вказати й на реляцію про нунціатуру Коммендоні в Польщі (1573–1575 рр.), складену тим же Граціані, де, зокрема, розповідається, що Коммендоні радив Сигізмунду Августу закласти укріплене місто в гирлі Дністра і сплавити по цій річці хліб та інші продукти з Галичини й Поділля з тим, щоб далі їх вивозили на своїх кораблях земляки кардинала, венеціанці. “Ця думка, – пише Граціані, – прийнята Сигізмундом Августом, не зустріла опору з боку турків, до яких зверталися з відповідним проханням, але розбилася об скелі й сіла на мілинах, що їх знайшов на Дністрі руський воевода” (565, II, с. 65–66).

У Франції за дорученням королівського двору відомим ученим Блезом де Віженером був складений цікавий “Опис Польського королівства та суміжних країн” (416), який, крім загальної характеристики Польсько-Литовської держави, її суспільного ладу, конституції, військової організації і т. д., містить спеціальні розділи про її найважливіші провінції і серед них – про Червону Русь (Галичину), Волинь і Поділля. Оскільки ці українські фрагменти з трактату Блеза де Віженера у нас давно відомі завдяки публікації В. Антоновича в першому томі “Мемуаров, относящихся к

истории Южной Руси”, обмежусь лише тим, що зазначу їхні найістотніші моменти.

Передусім укажемо, що французький вчений усвідомлював етнічно-історичну самобутність Галичини, Волині й Поділля в складі Польського королівства, те, що вони заселені “слов’яно-руським народом”, який має своє походження, віросповідання, мову, звичаї й культуру. Так, переходячи від опису Галичини до опису Волині, він зауважує: “Якби не ріка Буг, яка відділяє цю провінцію по західній її границі, то не було б потреби давати їй окрему назву. Цей народ єдиний з червонорусами, у них та ж мова, той же побут і звичаї” (65, I, с. 65). І далі, беручись до опису Поділля, автор трактату уточнює: “Щодо походження тутешнього населення, то нема ніякого сумніву в тому, що воно, як і інше (автор має на увазі Галичину і Волинь. – Д. Н.), належить до слов’яноруського племені: і мова його, і побут, і звичаї майже нічим не відрізняються від мови, побуту і звичаїв Червоної Русі, Волині і Литви (тобто Білорусі. – Д. Н.), але вони підкорилися полякам пізніше, в часи Казимира Великого” (там само, с. 69).

Все це в сукупності й спонукало Блеза де Віженера ввести в трактат стислий нарис історії руських земель, починаючи з часів Київської Русі, який вміщено в розділі про Червону Русь (Галичину). Щоправда, історію Русі він висвітлює, виходячи із історії Польщі як вихідного пункту, що передусім пояснюється його повною залежністю від польських джерел. Публікуючи в російському перекладі відповідні фрагменти трактату Блеза де Віженера, В. Б. Антонович вказував як на його джерела на хроніки Я. Длугоша і М. Бельського, але це не зовсім правильно. Як зазначалося, “Історія Польщі” Длугоша була вихідним джерелом для польських істориків XVI ст., на яких ґрунтувалися західні автори, в тому числі й Віженер, а щодо “Хроніки всього світу” Бельського, то, писана польською мовою, вона на Заході не була відома. Безпосереднім джерелом історичних відомостей для Віженера послужила вже згадувана “*Cronica sive Polonicae descriptio*” Я. Гербурта Фульштинського (Базель, 1573), котра являє собою популярну компіляцію хроніки М. Кромера, і сама хроніка Кромера. Того ж 1573 року, що й трактат Віженера, з’явилися два французькі переклади хроніки Гербурта: переклад

Бодюена (див. 248) і переклад самого Віженера (див. 854, с. 24–25). До речі, Гербурт у той час був польським послом при французькому дворі, і не виключена можливість, що він виступав також консультантом Блеза де Віженера.

В історичному нарисі Блеза де Віженера чимало неточностей і навіть грубих помилок, – наприклад, тут мовиться, що поляки в XI ст. підкорили Київ, що татари зробили перший напад на Русь у 1211 р. і т.д., – але вони були не витвором Блеза де Віженера, а запозиченнями з названих джерел. Так, у хроніці Я. Гербурта похід Болеслава III на Русь 1019 року тлумачиться як підкорення поляками Києва (248, с. 104); взагалі ж це твердження було загальним місцем у польській ренесансній історіографії. Проте не будемо каталогізувати помилки, допущені Блезом де Віженером, натомість вкажемо, що ці його сторінки були першою спробою французького автора висвітлити історію давньої України-Русі. Важливо зазначити, що в даному творі, так само як у “Трактаті про дві Сарматії” Меховіти чи в “Описі Європейської Сарматії” Гваньїні, екскурс в історію давньої Русі пов’язаний з описом українських земель, а це, як уже говорилося, є важливим свідченням того, що в той час на Заході історію Київської Русі пов’язували з Україною (Руссю) та її історією.

Характеризуючи сучасний стан українських земель, Блез де Віженер наголошував, що вони найбагатші в королівстві (не обминув він і “подільських дивовиж” Меховіти), але їх постійно спустошують турки й татари. “Край цей гарний, – писав він про Галичину, – дуже родючий, добре заселений і був би ще багатолюднішим, якби не напади й вторгнення татар, які майже не виходять звідти” (65, I, с. 61). “Серед усіх польських володінь, – пише він далі, – найбільше терпить від небезпек і розорення подільська земля, що являє собою відкритий прохід, ніби міст для перекопських татар, які вільно проникають цим шляхом на Волинь, Червону Русь, у Литву і навіть у Польщу” (там само, с. 69). Однак, розповідаючи про спустошливі напади татар і турків на українські землі, Блез де Віженер ще нічого не говорить про ту зростаючу відсіч, яку в другій половині XVI ст. почали давати цим нападам козаки.

Епізодичні відомості про тяжкі страждання “рутенського” (українського) народу від турецько-татарських

нападів проникали у Францію й раніше. Так, ще в 30-х рр. XVI ст. Гійом де Постель, зачинатель французької орієнталістики, у творі "Про республіку турків" розповів про османські завоювання в північному Причорномор'ї, про турецько-татарські напади на Русь (тобто Україну) і Литву, а також про торгівлю невольниками на турецьких базарах. Ці фрагменти з "Республіки турків" Постеля були наведені М. Левченком у його книзі "З поля фольклористики й етнографії" (593, с. 12–14). Згадані жажливі торжища, де було так багато бранців з України, він бачив на власні очі під час перебування в Константинополі, куди був посланий для вивчення східних мов Маргаритою Наварською, сестрою французького короля Франциска I, відомою письменницею та покровителькою гуманістів. Як зазначалося, "Республіку турків" вивчав Монтень, запозичуючи з неї "турецькі епізоди" у своїх "Есе" (948, с. 123–129). Монтень користувався третім, розширеним виданням книги Постеля, що з'явилося 1575 р.

Необхідно тут згадати й про нотатки Міхалона Литвина, скомпоновані латинською мовою десь у 1548–1551 рр., у яких він конкретно розповів Європі про спустошливі татарські напади на Україну, про торгівлю невольниками в Криму та про війни з татарами. "Кораблі, що часто приходять до них (татар. – Д. Н.) із-за моря, з Азії, – писав Литвин, – привозять зброю, одіж та коней, а відходять від них, навантажені невольниками. І геть усі їхні базари славні отим тільки товаром, що є у них постійно: і для своїх потреб, і на продаж, і для застави, і для дарунків. Та й кожен із них, принаймні той, хто має коня, коли в нього немає рабів, то міркує, що може здобути їх скільки треба, а через те контрактом зобов'язується перед своїми кредиторами, що заплатить їм у належний термін за одіж, зброю чи коней домовленим числом людей нашої крові" (65, I, с. 21–22). Щоправда, нотатки Литвина, які так виразно відбивають цю трагедію українського народу в XVI ст., стали відомі в Європі пізніше, на початку XVII ст., в розпал козацьких війн з турецько-татарськими нападниками.

У XVI ст. українські невольники потрапляли в різні, навіть найвіддаленіші країни Заходу і Сходу. Нерідкими гостями були вони в Італії, особливо у Венеції, яка мала тоді широкі економічні зв'язки з Близьким Сходом і вела безперервні війни з турками; нерідко цим шляхом, через

Італію, поверталися вони на батьківщину (590, с. 355–357). Доля заносила їх також в Іспанію – через залежні від турків арабо-берберійські держави Північної Африки, а також і до Франції; в Каталонії і Провансі вони зустрічаються вже з XIV ст. (458, с. 355–357). На Сході в цей час їх можна було зустріти в різних країнах, до Індії включно. Бували випадки, що тут вони в XVI ст. досягали великої влади і навіть виступали провідниками європейської культури. Так, український козак Яків Малік, полонений турками, потрапив до Індії і в середині XVI ст. став великим візиром Гуджерата, побудував там фортецю в ренесансному стилі (493, с. 157). Великий інтерес у всій Європі викликала таємнича Роксолана, українська полонянка, яка стала улюбленою дружиною султана Сулеймана Пишного і мала на нього величезний вплив, була, за словами англійського історика Р. Кноллезе, “владаркою його помислів і розпорядницею (буквально “командиркою” – *kommaundresse*) того, хто всіма повелівав” (264, с. 757). У наступному XVII ст. вона стала, як побачимо далі, героїнею численних трагедій, поем і романів у різних західноєвропейських літературах.

До тих історико-літературних пам’яток останньої третини XVI ст., роль яких в ознайомленні Західної Європи з Україною була особливо значною, належить “Опис Європейської Сарматії” (“*Sarmatiae Evropeae Descriptio*”) Алессандро Гваньїні. Вперше виданий у Кракові 1578 р., цей твір кілька разів перевидавався латинською мовою в Польщі та інших європейських країнах, виходив у перекладах німецькою (1582 р.), італійською (в “Другому томі плавань та подорожей” Рамузю, 1583 р.) та чеською (1590 та 1602 рр.) мовами. Чимало фрагментів із цього твору було включено до різних латиномовних тематичних збірників. Okремо слід говорити про польськомовне видання 1611 р., яке вийшло під зміненою назвою “Хроніка Європейської Сарматії” і яке за своїм змістом і характером істотно відрізняється від попередніх латиномовних видань і, відповідно, від їх перекладів на живі європейські мови. Це видання значною мірою перероблене і доповнене новими матеріалами, головним чином історичного змісту, так що зміну назви можна вважати якоюсь мірою виправданою, оскільки в польськомовному виданні 1611 р. маємо певне його переростання з “опису” в “хроніку”.

В плані нашого дослідження особливого сенсу набуває проблема авторства “Опису Європейської Сарматії”, котра виникла одразу ж після його виходу в світ. Справа в тому, що відомий польський історик і письменник М. Стрийковський з виходом у світ “Опису Сарматії” звинуватив Алессандро Гваньїні, італійця на польській службі, в плагіаті. “Він, – заявив Стрийковський, – з відомою мені брехливістю приписав його собі, хоч кожен може легко розпізнати, що ворона хизується в павиних перах” (395, I, с. 316). Цей позов уже більш ніж чотирьохсотлітньої давності пройшов багато етапів “розгляду”, були періоди, коли, здавалося б, його вже вирішено на користь Стрийковського, особливо стараннями польських дослідників, але для остаточного рішення не вистачало аргументів. Природно, що італійські дослідники виявляли більше схильності “довіряти” Гваньїні, і, наприклад, А. Кронія вбачає в “Описі Європейської Сарматії” одне з найвидатніших, поряд з “Історією Богемії” Енея Сільвія, явищ італійської славістики XV–XVI ст. Слід згодитися з О. О. Дячком, автором спеціального дослідження про твір Гваньїні, що для вирішення цієї застарілої проблеми необхідно здійснити порівняльний аналіз “Опису Європейської Сарматії” з творами Стрийковського на предмет виявлення спільної фактографічної основи та історичних поглядів, а також встановлення ступеня оригінальності праці і впливів на неї інших джерел (529, с. 15).

Тут розглядається лише “Опис Європейської Сарматії”, який не тільки хронологічно, а й за змістом і структурою тяжіє до типу ренесансних пам’яток західноєвропейської україніки, хоч разом з тим відбиває й певні явища та процеси в тогочасному житті українського народу. Цілком традиційна його перша частина – загальний географічно-історичний опис Східної Європи у відповідності з характеризованою вище “сарматською теорією”, яка базувалася на застарілих античних джерелах. Гваньїні теж широко залучив ці джерела, що мало сприяти успіхові його твору у вчено-гуманістичних колах Європи. Але набагато більшу пізнавальну цінність мала для Європи друга частина твору, що містить нариси про окремі “сарматські держави”, зокрема про Польське королівство і Велике князівство Литовське, до яких тоді входили українські землі. Тут зна-

ходимо не тільки географічно-етнографічні описи Волині, Галичини, Поділля і Київщини, а й нарис з історії України (за термінологією автора – Русі) від часів Київської Русі до середини XVI ст. Важливо зафіксувати, що Гваньїні теж чітко відрізняє Україну (Русь) як від Польщі, так і від Московії і теж розглядає історію Київської Русі та Галицько-Волинського князівства саме як її історію. Докладніше й послідовніше розвиває Гваньїні цей погляд у польськомовному виданні “Хроніка Європейської Сарматії”, де історія Київської Русі й Галицько-Волинського князівства трактується як етапи історії однієї держави від X до середини XIV ст. Слід ще зазначити, що цей нарис з історії України ґрунтується переважно на західноруських, тобто українсько-білоруських літописних джерелах, якими, однак, автор користувався головним чином через посередництво польських ренесансних істориків, котрі, як відомо, щедро черпали історичний матеріал з руських літописів.

І історію, і сучасність Великого князівства Литовського автор “Опису Європейської Сарматії” підкреслено тлумачить з литовсько-руської точки зору, ігноруючи Люблінську унію 1569 року, що характеризує його як прибічника тієї частини литовської, а особливо української й білоруської шляхти, яка виступала проти злиття держави з Польським королівством. Це, до речі, серйозний аргумент на користь авторства Стрийковського, який перебував у тісних зв’язках з тими литовськими й українсько-білоруськими колами, що чинили спротив Люблінській унії й обстоювали права на політичну, релігійну та культурну свободу (684, с. 29–31). Але ж і Гваньїні, який служив головним чином у Великому князівстві Литовському, міг сприйняти ці погляди від оточення, зокрема від того ж Стрийковського, який був його підлеглим на військовій службі, і передати їх у своєму творі.

Темпераментно описаний у цьому творі Київ, однак відчувається, що авторові бракувало безпосередніх вражень, що, власне, ґрунтується він на скупих і діловитих відомостях Герберштайна, розцвічуючи їх барвами уяви, емоційністю й гіперболізацією (всі прикметники уривку про Київ в оригіналі – найвищого ступеня: “найдавніше і найславніше місто”, “найбільша ріка”, “найчудовіші палаци” тощо (362, с. 45). Слід думати, що в цьому захопленні Києвом, у

цих перебільшеннях теж дається взнаки той “литовсько-руський патріотизм” автора “Опису Європейської Сарматії”, про який щойно йшлося.

У цілому ж Придніпров’ю з Києвом приділено в творі більше уваги, ніж іншим українським землям, ніж будь-якій провінції Речі Посполитої, і це досить-таки симптоматично. До того ж це характерно не лише для “Опису Європейської Сарматії”, а й для інших західних історико-літературних пам’яток кінця XVI – початку XVII ст. Отже, це не випадковість, а наслідок того, що в цей час центр історичного життя українського народу знову змістився на береги Дніпра: тут бурхливо зростало козацтво, тут зріли суспільно-історичні сили й процеси, які дедалі більше визначали зміст історії України й викликали дедалі більший відгомін за її межами.

Значне місце в “Описі Європейської Сарматії” відведено характеристиці українських козаків, яких автор, слідом за Герберштайном, називає “черкасами”. Він виділяє їх серед руського населення краю, але це зовсім не означає схильності вбачати в них окремий народ. Беручись до опису козаків, Гваньїні уточнює, що “вони належать до руського народу”. Далі він пише: “На південь від Києва є місто Черкаси, жителі якого називаються черкасами (Circassi); вони живуть також уздовж Бористена і розсіялись далеко по навколишніх місцях; належать вони до руського народу й відрізняються від тих (маються на увазі черкеси. – Д. Н.), що живуть у горах біля великого моря. Це хоробрі й войовничі люди, майже безперервно воюють вони з перекопськими татарами, роблячи напади на їхні землі і забираючи у них табуни й усе те, що можна знайти в тому краю” (там само). Цікаво зазначити: якщо в західних пам’ятках попереднього періоду йшлося лише про спустошливі напади татар на українські землі, то тут акцент міняється. Гваньїні говорить передусім про козацькі походи на мусульманських сусідів. Мовиться також про зростання козацтва і про його поширення на українських землях: “Останнім часом, – повідомляє автор в описі Поділля, – тут з’явилися черкаси, які живуть по Бористену” (там само, с. 31).

Слід ще сказати, що матеріали про Україну істотно розширені й доповнені в “Хроніці Європейської Сарматії”, особливо матеріали про запорозьких козаків. В основному

ці матеріали запозичені у польських істориків і хроністів, у Бельського, Стрийковського, Горецького, але є й відомості самого Гваньїні. Так, у “Хроніці...” з’явилася найдавніша згадка про запорозьких козаків від 1489 року, запозичена у Бельського, оповідання про участь запорожців на чолі зі Свірговським у волоській війні 1574 року, засноване на книзі Горецького про цю війну (див. про неї далі), розширено розповідь про боротьбу козаків з татарськими нападами, повідомляється також про їхню участь у військових діях проти московських військ у 1566–1569 рр. Але “Хроніка Європейської Сарматії” була невідома в Західній Європі, її розширений переклад на латинську мову був розпочатий і залишений Гваньїні і, отже, прямого стосунку до тематики нашого дослідження вона не має.

На Заході був відомий лише “Опис Європейської Сарматії”, і впродовж тривалого часу він служив поширеним джерелом відомостей про Україну і весь східнослов’янський світ; запозичення з нього можна знайти у багатьох авторів кінця XVI й першої половини XVII ст. Так, за ним Мавро Орбіні, визначний представник гуманістично-барокового славізму з Дубровника, описував історію Русі й Литви у своєму італомовному творі “Про походження і славні діяння слов’ян”, котрий був першою спробою викладу загальнослов’янської історії (339). Але в східнослов’янському світі і, зокрема, в Україні голосної слави зажила саме “Хроніка Європейської Сарматії”, в XVII–XVIII ст. вона служила одним з популярних історичних джерел, з неї було зроблено український і кілька російських перекладів, які, однак, лишилися в рукописах.

Підхід до України, характерний для ренесансних пам’яток, проявився також у німця Л. Мюллера, який перебував на службі у польського короля Стефана Баторія, відвідав “руські провінції” його держави і описав їх у своїй досить-таки сумбурній книзі (327; у виданні відсутня пагінація). Впадає у вічі, що чи не найбільше зацікавив Мюллера Київ, а в ньому – залишки його колишньої слави й величі: руїни князівських палаців, давні храми й церкви. Помітно, що при змалюванні Києва він виходив із особистих вражень. “За давніх часів, – пише Мюллер, – Київ, безсумнівно, був великим і прекрасним містом, тому що всюди на обширі восьми миль там видно старі мури, так само як і чудові та

величні церкви з дуже красивими могутніми арками” (там само). Особливо ж його вразили київські печери, і він довірливо передав розповідь якогось єпископа, що цими печерами нібито можна пройти під землею й “під великою могутньою рікою Бористеном”... аж до Смоленська. Загалом про Київ і Україну Мюллер розповідає в стилі, яким ренесансні мандрівники і космографи описували екзотичні краї, переплітаючи реальність із домислами й легендами.

Досить курйозна розповідь Мюллера про те, як він з українським шляхтичем Войнівським, за його атестацією, людиною блискучої освіченості, гарним знавцем латинської, давньогрецької й давньоєврейської мов, розшукував в українських степах могилу Овідія. Більше того (яких тільки чудес не породжує палке бажання!), “могила Овідія” була нібито ними знайдена і навіть ефектно описана Мюллером на кількох сторінках його книги. Звичайно, нас цікавить не фантастична “могила Овідія”, а те, що в цій історії опосередковано відбилося значне поширення ренесансно-гуманістичної освіти на Україні й загострення інтересу до античності, який набував і таких курйозних, як на сучасний погляд, але досить характерних для доби Відродження форм. Адже гуманісти Відродження, як слов'янські, так і західноєвропейські, вбачали в Україні ту частину Скіфії чи Сарматії, яка була відома античності, обізнані вони були і з тим фактом, що Овідій був засланий до тієї “скіфської землі”, яка прилягає до Чорного моря. У зв'язку з цим думка про те, що могила Овідія існує на Україні, набула значного поширення і серед слов'янських, і серед західноєвропейських гуманістів, і не самі лише Мюллер та Войнівський мріяли про її відкриття (про це див. 573). Твердження про те, що могила Овідія знаходиться на Україні, зустрічаються в західноєвропейських пам'ятках навіть останньої третини XVII ст., наприклад, у книгах А. Віміні (417, с. 7–8) та Б. Коннора (184, I, с. 93).

Поряд з тим у книжці Мюллера знайшло відбиття тогочасне життя України, неспокійне й драматичне. Багато в ній говориться про кримських татар, про їхні спустошливі напади на українські землі. Цілком визначене негативне ставлення автора до татар, до їхніх розбійницьких нападів; через них, вважає він, лежить пустою “чудова, мальовнича і родюча земля причорноморських степів”, природа яких

описується ним не без захоплення. “Схильні лише до грабунку”, татари самі не обробляють її й не допускають того, щоб інші люди на ній селилися та її обробляли. Разом з тим у Мюллера відтворено ту відсіч, яку в останніх десятиліттях XVI ст. почали давати козаки татарсько-турецьким нападникам. Він фіксує, щоправда, не датуючи їх, успішні дії козаків, коли вони, атакуючи татар під час повернення з набігів, громили їх і відбирали награбовану здобич та бранців. Згадується у нього прибуття навесні 1583 р. кримських послів до короля Стефана Баторія: вони вимагали виплати данини й повернення награбованого, що відбили у них козаки, але король відхилив ці домагання. Говорить Мюллер і про демарші турків при королівському дворі, про вимоги приборкання або винищення козаків, зокрема про вимогу страти їхнього воєначальника Івана Підкови, який у 1578 р. зробив зухвалу спробу захопити молдавський престол; але про це мова буде в наступному розділі.

Іншого змісту пам'ятка – мемуари М. Груневега, данцігського купця за походженням і родом занять. Їхній автор був за родом занять у Туреччині й Московії, в інших державах, але основною ареною його діяльності була Річ Посполита, в тому числі українські землі. Розпочав її Груневег 1562 р. у Львові, згодом об'їздив різні українські землі й міста, що знайшло відбиття в його мемуарах, котрі він писав у перші роки XVII ст. як продовження історії свого роду. Груневег був освіченою людиною; описуючи різні країни й міста, він звертався за традицією до античних джерел (Птолемей, Страбон, Цицерон та ін.), а також до праць західних і польських космографів та істориків Відродження (С. Мюнстер, А. Кранцій, М. Кромер, М. Бельський та ін.), що якоюсь мірою пов'язує цю пам'ятку з ренесансними географічно-історичними описами, про які йшлося вище. Але у Груневега рішуче переважає інтерес до сучасності, до сучасного стану й життя країн і міст, в яких він побував, і дивиться він на них під специфічним “купецьким” кутом зору.

У мемуарах Груневега говориться про політичні події, наводяться історичні відомості, але в центрі уваги й інтересів автора перебувають економіка й торгівля, – це, сказати б, його стихія. Повною мірою це стосується і його описів українських земель і міст, передусім Києва і Львова,

в них можна знайти чимало цікавих відомостей про їхню економіку й торгівлю. Зокрема й відомостей про їхні торговельні зносини з країнами Західної Європи: про торгівлю подільськими биками з італійськими містами, рибою з Віднем і т. д. Вразила Груневега кількість хліба на львівському ринку, і він пише, що в жодному з найславетніших міст світу “не бачив стільки хліба, як тут щоденно привозять на ринок” (34, с. 109).

Загалом же в останні десятиліття XVI ст. в західноєвропейській Україні починає переважати тип історико-літературних пам’яток, де на перший план виходить військово-політична активність козацтва, його війни з турками й татарами і його боротьба проти польсько-шляхетського поневолення. Але ці пам’ятки виходять за рамки власне ренесансного етапу західноєвропейської України.

3. НА ПЕРЕЛОМІ: КІНЕЦЬ XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. на Заході спостерігається збільшення кількості літератури про Україну, до того ж ця література стає різноманітнішою і конкретнішою за змістом. Щоправда, деякі пам'ятки цього періоду ще тяжіють до ренесансно-гуманістичної традиції, продовжують тип історико-географічних та етнографічних описів українських земель як частини “Сарматії”, але і в них з'являються нові риси, дедалі більше місця посідає сучасний зміст. Однак у цей період вже переважають твори іншого типу, які відтворюють передусім події і процеси тогочасного суспільно-політичного життя українського народу. В них з'являється і з кожним десятиліттям посилюється специфічний інтерес до України як певної етнічно-політичної реальності. Він був прямим наслідком глибоких зрушень та бурхливих процесів, які відбувалися в житті українського народу й викликали резонанс у Західній Європі.

Внаслідок Люблінської унії 1569 року всі українські землі перейшли до Польського королівства, що невдовзі потягло за собою погіршення становища простого народу. На Україну ринула польська шляхта й магнати, захоплюючи маєтності, закріпачуючи селян; в 1588 р. був прийнятий третій литовський статут – “антихристів закон”, за висловом Івана Вишенського, який остаточно перетворював українських селян на кріпаків. У цей же час розгортається наступ католицтва на Україну й Білорусь, підготовлюється й проводиться церковна унія, і об'єктивно ця духовна експансія йшла разом з експансією соціально-політичною, маючи на меті подолання опору українського народу та його упокорення. Не припиняються й руйнівні татарсько-турецькі напади на українські землі, не зникає загроза тотальної агресії мусульманських сусідів.

З другого боку, в останні десятиліття XVI ст. завершується процес формування козацтва, визначення його особливого статусу в українському суспільстві, особливої

ролі й значення в його історії. На цей час воно, за словами М. С. Грушевського, “не тільки скристалізувалося вповні, набуло незвичайної екстенсивної сили, стало великою і впливовою суспільною верствою, але й покрило собою інші суспільні верстви, стало репрезентантом української народності *par excellence*, подібно як “народ шляхетський” репрезентував сучасну народність польську” (504, VII, с. 66).

На тому широкому життєвому просторі, що створився завдяки військовій активності козацтва в Придніпрянській Україні, зростали національні сили, здатні протистояти і татарсько-турецькій агресії, і польсько-шляхетській експансії. Придніпров'я і вся лісостепова смуга від Дністра до Орелі густо вкривалася селами й містами, відбувався інтенсивний соціально-економічний розвиток цих земель, розпочалося духовне й культурне відродження українського народу. Справді, в цей час відбувалося цивілізування ще недавно запустілого й дикого краю, але це зовсім не було заслугою шляхетської Польщі, її цивілізаторською місією, як це намагалися довести польські історики. Це безперечна заслуга козацтва, його військової сили й доблесті. Саме воно, сказати б, вершило реконкісту на Україні, і те населення, яке йшло за ним на захищені землі, ставало його опорою і резервом у боротьбі із зовнішніми ворогами.

Разом з тим козацтво несло з собою особливий суспільний устрій “пограниччя”, стихію непідлеглості й свободи, створюючи різкий контраст до стану поневолення народних мас на “обжитих” землях України і в сусідніх країнах – Польщі й Литві, Білорусі й Росії. Воно таїло в собі величезну притягальну силу для народних мас, у великій мірі втілювало народний ідеал вільного життя. Цим і зумовлюється народний погляд на козака, його народна оцінка, яка так завершено й переконливо втілилася в українському фольклорі, цій скарбниці народної пам'яті. ¹В народному сприйнятті козак – це, по-перше, вільна людина, не підлегла панові, незалежна від несправедливої державної влади, людина, що цілком належить сама собі, втілення народної мрії про волю. По-друге, козак – це захисник рідного краю від кримців і турків, від польської шляхти, надійний оборонець саме простого народу, з яким він кровно пов'язаний. Цей фольклорний образ козака, це народне його сприймання в першій половині XIX ст. було введено в українську літе-

ратуру романтиками і своє завершене вираження знайшло в поезії Шевченка. Близький до цього розуміння й Іван Франко, котрий розглядав козаків передусім як захисників народних інтересів, наголошуючи на подвійній меті їхньої боротьби – національного й соціального визволення народу.

Та козаками серед козаків, сказати б, найповнішим втіленням самої суті козацтва були для народу запорожці, в чому відобразилася особлива роль Запорозької Січі в історії українського козацтва та його визвольних борінь. Адже це справді було народне військо і за своєю соціально-історичною природою, і за змістом та спрямуванням своїх діянь. Тут слід згадати О. І. Герцена, який вбачав у запорозьких козаках колишніх селян-кріпаків, які взяли до рук зброю і стали мужніми борцями проти національного й соціального поневолення народу. “Запорозька Січ – дивовижне явище плебей-витязів, лицарів-мужиків”, – писав він (28, IX, с. 450).

Отже, кінець XVI – початок XVII ст. – це також епоха консолідації всіх прогресивних національних сил України, головною опорою і організуючою силою яких стало козацтво, покликане до дій нагальною необхідністю захисту народу від чужоземного поневолення та систематичного фізичного нищення “людоловами”. “Як прийняттям до себе всієї маси українського народу, – слушно зазначав М. П. Драгоманов у рецензії на монографію М. І. Костомарова про гетьмана Свірчевського, – козацтво українське в свою кращу пору розширило свої змагання, так прийняттям до себе культурних верств людності воно досягло свідомості своїх змагань” (цит. за: 489, с. 141).

Спираючись на цю національну військово-політичну силу, яка виникла спонтанно, в умовах відсутності державності, український народ у XVI ст. вступив у тяжку боротьбу на два фронти: проти татар і Османської імперії, яка наводила жах на всю Європу, і проти польської шляхетсько-католицької експансії, за спиною якої стояв папський Рим і всеєвропейський табір контрреформації. Важливо вказати, що як перший, так і другий аспекти цих визвольних змагань українського народу були тісно пов’язані з важливими процесами й подіями суспільно-політичної історії тогочасної Європи і, більше того, відігравали в них певну роль. Так, козацькі війни з турками й татарами в масштабах континенту були, зрештою, не чим іншим, як

важливою ланкою всеєвропейської боротьби з османською агресією, яка в другій половині XVI й на початку XVII ст. залишалася однією з найгостріших проблем політичного життя Європи. З другого боку, той запеклий опір, що його вчинив український народ поширенню унії і загалом шляхетсько-католицькій експансії, сприймався на Заході як одна з ланок загальної боротьби проти наступу контрреформації; на це не раз вказували дослідники, але найгрунтовніше ця проблема поставлена й розглянута в праці Е. Вінтера "Папство і Русь" (1963, I, с. 253–269). Таким чином, на даному етапі Україна вступає в тісніші й активніші зв'язки із всеєвропейським суспільно-історичним процесом, і логічним наслідком цього було розширення обізнаності з нею і загальна активізація її культурних і літературних спілкувань із народами Західної Європи.

Ця література про Україну, що з'являлася тоді в Західній Європі, різноманітна за змістом і жанровими ознаками: тут мемуари й реляції, описи мандрівок, історичні й публіцистичні твори, а також художні твори, які здебільшого засновувалися на "літературі факту". Зазнає істотних змін не тільки зміст, а й стиль викладу, із цих творів зникає та нерідко квазінаукова класична ерудиція, якою відзначалися ренесансні пам'ятки, і пов'язані з нею підкреслена об'єктивність і дистанційованість розповіді. Оскільки тепер мова йшла головним чином про сучасні події, тією чи іншою мірою, в прямій чи опосередкованій формі поєднані з суспільно-політичним та ідеологічним життям Європи, його гострими суперечностями й конфліктами, то в них з'являється "зацікавлений підхід" до зображуваного, чітко виражена публіцистичність, яка часто виливалася в грубу тенденційність. Особливо це стосується творів, у яких ішлося про релігійно-політичну боротьбу в Україні наприкінці XVI й на початку XVII ст.

До того ж, говорячи про рецепцію тогочасного життя України в Західній Європі, необхідно брати до уваги й те, що остання тоді була розділена на релігійно-політичні табори, католицький і протестантський, і в них названі аспекти боротьби українського народу сприймалися по-різному. Козацькі війни з турками й татарами, рішуча відсіч "невірним" і в католицькій, і в протестантській частинах Європи викликали позитивне ставлення, в основному розцінюва-

лися як справа “рицарська й богоугодна”. Про це свідчать численні твори, що з’являлися тоді в різних країнах Західної Європи. Що ж до боротьби українського народу проти унії і шляхетсько-католицької експансії, то вона сприймалася на Заході по-різному: з неприхованою ворожістю – в католицькому таборі і зі співчутливим інтересом – у протестантському. І це закономірно, оскільки опір названій експансії на Україні і в Білорусі був пов’язаний з релігійно-політичною боротьбою, яка тоді кипіла по всій Європі.

Спочатку, наприкінці XVI й на початку XVII ст. більшу зацікавленість і голосніший резонанс викликали в Західній Європі війни українських козаків з турками й татарами. В цьому нема нічого несподіваного, оскільки боротьба з турецькою загрозою була для тогочасної Європи проблемою першорядного значення: турки володіли тоді майже всією Угорщиною, стояли під Віднем, нависали над Італією, розширювали військові дії по всьому Середземноморському басейну, до Іспанії включно. За визначенням К. Маркса, турецька агресія в XV–XVII ст. була небезпекою, яка “загрожувала всьому європейському розвитку” (615, VI, с. 176). Навіть після поразки у славетній морській битві при Лепанто (1571 р.) агресивність і могутність Османської імперії аж ніяк не зменшилися. Упродовж XV–XVI ст. без кінця, в різних комбінаціях держав створювалися антиосманські коаліції, велися нескінченні війни, але жодна з них не призводила до “посоромлення півмісяця”, до відвернення невідступної турецької загрози. Військово-політичний престиж Османської імперії в тогочасній Європі був дуже високим, а її армія вважалася зразковою і непереможною.

Слід тут зазначити, що османська загроза непокоїла гуманістів західноєвропейського Відродження, особливо італійських і німецьких, і вони виступали за організацію відсічі туркам. Зокрема, до неї закликали Еней Сільвій і М. Боярдо, С. Брант і Ульріх фон Гуттен, М. Сервантес і Л. Камоенс, Ф. Бекон та багато інших письменників і мислителів європейського Відродження. Наприклад, С. Брант у відомій сатиричній поемі “Корабель дурнів” (1494 р.) викривав німецьких князів і рицарів, які виявляли байдужість до турецької загрози і займалися лише поборами з селян і городян. Досить сказати, що бібліографія з антитурецької теми в європейських літературах XVI ст., видана румунсь-

кими та німецькими вченими, налічує близько 2500 позицій (224).

Україна належала в той час до європейських країн, які найтяжче терпіли від турецько-татарської агресії. Справді: в другій половині XV ст. у північному Причорномор'ї утверджується Османська імперія, в 1478 р. її васалом стає Кримське ханство. Це об'єднання агресивних мусульманських держав регіону призводить до різкої активізації їх експансії, їх нападів на сусідні християнські країни. Ці напади ставали дедалі частішими і руйнівнішими; першою ж їхньою жертвою ставала Україна, найближча до Кримського ханства й турецьких володінь. В 20–30-х рр. XVI ст. дійшло до того, що майже не проходило року без татарських наїздів на Україну. “Русь уся спустошена огнем і мечем, – читаємо в листі очевидця, – бо і земля перемишльська, що досі була не зачеплена, другим сим татарським наїздом обернена в попіл; безконечна маса людей і худоби забрана; скрізь мало хто лишився, спромігшися схватися в якихось ліпше зміцнених містах або фортецях. Поділля після відходу турків прислало до королівської величності послів, оплакуючи свою біду, і що більше – додаючи, що вони вже сливе готові піддатися першому сильнішому ворогові, бо вже дійшло до останньої біди” (цит. за: 504, VII, с. 31).

Власне, йшло до повного сплюндрування й знелюднення ще заселених на той час українських земель. Польсько-литовські правителі, яким були підвладні ці землі, виявилися нездатними захистити їх від татарсько-турецьких наскоків. Закриваючи очі на ці спустошливі напади, вони прагнули жити в мирі з Османською імперією, яка гіпнотизувала їх своєю військовою могутністю. В 40-х рр. XVI ст. цей їхній політичний курс рішуче засудив український латиномовний письменник-гуманіст С. Оріховський у своїх “турчиках”, двох промовах про турецьку загрозу, звернених до короля Сигізмунда I. Тут він розглядав турецьку загрозу в контексті європейського політичного життя, але разом з тим викривав польсько-литовські панівні кола, магнатів і шляхту, які не вмiли й не хотіли захищати підвладні їм “руські землі”, прагнучи лише до примноження своїх маєтностей і прибутків (див. 341; 342). Трохи згодом у “Напученні” новому королеві Сигізмунду II Августу Оріховський писав: “Та доки ти живеш у Краківському замку, люд на Русі нещас-

ливо гине. Та ще й як гине! Про це без сліз і розповіді неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить, міста попалено, фортеці зруйновано, багатьох славних лицарів посічено або забрано до полону, немовлят порубано, літніх повбивано, дівчат згвалтовано прилюдно, жінок збезчещено на очах у чоловіків, молодь пов'язано і забрано разом із реманентом і худобою, без чого жодна сільська праця неможлива” (103, с. 115).

Ляменти й заклики “рутенського Демосфена” суперечили політичній лінії шляхетської Польщі й не знайшли співчутливого ставлення при королівському дворі. Зате значний відгомін названі твори знайшли в Західній Європі, дуже занепокоєній турецькими завоюваннями першої половини XVI ст., особливо придунайських країн. Після перших краківських видань “турчики” через деякий час були перевидані в Базелі (1551 р.), потім у Франкфурті (1584 р.), загалом же вони багато разів перевидавалися на Заході в другій половині XVI й першій половині XVII ст., а їхнє останнє, римське видання датується 1663 роком.

Українське козацтво склалося й почало виходити на історичну арену саме тоді, коли в північному Причорномор'ї створилася ситуація, небезпечна для України й інших східноєвропейських країн. Виникає воно в екстремальній ситуації як самозахист українського народу, якому загрожувала повна руйнація і фізичне винищення. Виникає воно спонтанно з глибин народного життя в умовах відсутності національної державності, яка б могла взяти на себе назване завдання захисту, і при постійній протидії чужої Польсько-Литовської держави. В XVI ст. козацькі поселення простяглися від Дністра до кордонів з Московською державою, створюючи оборонний вал захисту від татарсько-турецької агресії. З появою козацтва, в міру зростання його військової сили, дедалі ширше розгортається заселення лісостепової і частки степової зон, які перед тим лежали пустою. Можна сказати, що в цей тривалий історичний період на Україні теж відбувається реконкіста, тобто відтворювання раніше втрачених земель та їх освоєння, а авангардом і визначальною військовою силою цієї реконкісти виступало козацтво. З другої половини XVI ст. форпостом цієї козацької реконкісти стає Запорозька Січ, землі якої майже доходять до Чорного моря.

Тому й перші згадки та відомості про козаків, у тому числі і в західноєвропейських джерелах, з'являються головним чином у зв'язку з їхньою боротьбою проти татарсько-турецької агресії. Наскільки мені відомо, на Заході найраніша згадка про козаків зустрічається у генуезькій хроніці кінця XV ст., де йдеться про події у Кафі 1574 року, але із змісту фрагменту неясно, були то козаки татарські чи українські (937, с. 112). З більшою ясністю говорить про козаків уже згадуваний польський гуманіст М. Меховіта у своєму "Трактаті про дві Сарматії", чітко розрізняючи українських "козаків" і татарських "казаків", але про це мова вже йшла вище. Десь із другого десятиліття XVI ст. на Захід починають проникати звістки про військові дії козаків проти турків і татар. Першим західним документом такого змісту, слід думати, була французька брошура 1521 року про похід військ польського короля Сигізмунда I в придунайські князівства (282); в ній згадуються козацькі загоны, які брали участь у цьому поході. До 20–30-х рр. XVI ст. належать також відомості про українських козаків, зібрані С. Герберштайном і згодом опубліковані в його "Нотатках про Московію"; зокрема, тут зазначено, що по Дніпру "нижче черкасів (козаків. – Д. Н.) немає ніяких християнських поселень", що вони створюють перший бар'єр проти татарських нападів і "все їхнє життя проходить у війнах" (26, с. 185).

З середини XVI ст. окремі повідомлення про боротьбу козаків з турками й татарами починають з'являтися в реляціях західних послів із Стамбула, а трохи згодом – і з Варшави. Так, про дії Дмитра Вишневецького, засновника Запорозької Січі, та його козацьких загонів інформували французькі послы в Стамбулі Долю й Петремоль у своїх реляціях за 1561–1563 рр. У листі від 5 лютого 1561 р. Долю інформував король Карла IX, що "московити й русичі з черкасами (avec les Circacesses) пройшли мимо Тани, спустилися майже до Кафи, захопивши кілька укріплених пунктів" (175, II, с. 647). Це не що інше, як відгомін військової акції проти Криму, проведеної в 1558 р. спільно московським військом і козаками Вишневецького, але тоді вони лише наблизилися до Перекопу і не пішли в глибину Криму. Circacessi, про яких говориться в листі, це зовсім не черкеси, а українські козаки, яких у той час називали та-

кож черкасами. Підтвердження цьому знаходимо в наступному листі Долю, де він зазначає, що їхнім воєначальником є Димитрашко (під цим іменем у реляціях французьких послів виступає Вишневецький). Цікаве повідомлення Долю про те, що турки вислали двадцять галер для захисту кримських татар, Кафи і Тани від “черкасів” і московитів (там само, с. 652). Влітку 1561 року Долю змінив у Стамбулі Петремель, який у серпні того ж року повідомив про нову сутичку турків з козаками в Криму (там само, с. 672). Найімовірніше, французьким послом тут допущена помилка, ця сутичка козаків Вишневецького з турками сталася не в Криму, а під Очаковом (504, VII, с. 125).

У 1563 р. Дмитро Вишневецький втрутився в молдавські справи, і тут, як зауважив М. С. Грушевський, “прокладаючи дорогу для цілого ряду козацьких ватажків, до Тимоша Хмельниченка включно” (там само). У той час проти молдавського правителя Деспота було підняте повстання, і одна з груп заколотників покликала на допомогу Вишневецького, пообіцявши обрати його господарем. Петремель повідомляв у реляції від 30 серпня 1563 р., що Вишневецький “здійснив вторгнення в Молдавію, бо змовники, щоб уникнути пастки Деспота, пообіцяли обрати його своїм господарем” (175, II, с. 732–733). Свою наступну реляцію від 13 вересня 1563 р. Петремель розпочав інформацією про дії Вишневецького в Молдавії, де для нього склалася несприятлива ситуація. Цікава реляція від 15 жовтня, написана в переддень прибуття полоненого Вишневецького в Стамбул: “Зрештою, бідний Димитрашко з його групою має сьогодні чи завтра вранці прибути сюди. Я гадаю, тут для нього все складається зле, незважаючи на те, що заколот у Молдавії не згасає, а, навпаки, розгоряється дедалі більше, і на те, що поляки взялися до зброї, щоб помститися за Дмитрашка” (там само, с. 740–741). Під “поляками”, очевидно, маються на увазі козаки, які в західних джерелах виступали під такою назвою за їхньою, сказати б, державною належністю. І, нарешті, 19 листопада 1563 р. сповістив: “Щойно бідний Димитрашко прибув, його величність звелів почепити його на гак (engenchet) разом з іншим великим польським бароном Пісоницьким (П’ясецьким. – Д. Н.). Решту його вояків відправили на галери (там само, с. 742).

Помітний відгомін мали на Заході в 70–80-х рр. XVI ст.

наступні військові дії козаків у придунайських князівствах Молдавії і Волощини. Приходячи на допомогу цим князівствам у їхній боротьбі за визволення від турецького панування, вони нерідко брали на себе основний тягар нерівної боротьби з полчищами Османської імперії та її васалів. Саме так розгорнулися події в 1574 р., коли молдавський воєвода Іон Хоробрий зробив відчайдушну спробу визволення від турецького гноблення й закликав на допомогу запорозьких козаків. Йому вдалося завдати туркам кілька дошкульних поразок, причому в цих битвах вирішальну роль відіграли запорожці на чолі з їхнім гетьманом Іваном Свірчевським.

Про всі ці події розповів Європі польський історик і письменник Леонард Горецький у своєму "Описі війн Івонії, волоського воєводи", який 1578 року вийшов латинською мовою у Франкфурті-на-Майні. Власне, це був фрагмент із багатотомної "Історії Польщі" Горецького, яка свого часу не була видана, а її рукопис було загублено. Уцілів цей фрагмент завдяки тому, що автор підніс його з посвятою графові Анджею Гурку, каштеляну познанському, і той опублікував його у Франкфурті окремою книжкою під назвою "Descriptio belli Ivoniae Voivodae Valachiae". Через деякий час твір Горецького був включений до третього тому збірника "Regum polonicarum tomii tres", який 1584 року вийшов там само, у Франкфурті. Німецькою мовою його переклав Н. Генігер і опублікував 1578 року в Базелі як додаток до свого твору "Дворовий пес турецького султана і Оттоманської імперії". Але ще раніше, очевидно, в рукописі, "Опис війн Івонії" став відомий Марціну Бельському, який у скороченому польському перекладі вмістив його у своїй "Кроніці польській" (65, I, с. 90). Через Бельського він прийшов до польських істориків XVII ст., а потім і до авторів українських "козацьких літописів" XVII–XVIII ст.

Як розповідає Горецький, турки, підкоривши Молдавію, вийшли до кордонів Польського королівства і з її території робили напади на Русь (Галичину) й на Поділля. Але польський уряд закривав очі на ці напади й намагався жити в мирі з Османською імперією. І коли Іон, пересвідчившись у неминучості війни з турками, звернувся до Польщі по допомогу, король Генріх рішуче йому відмовив. Тоді він вдаввся безпосередньо до запорозьких козаків, і ті одразу ж

прийшли на допомогу, знехтувавши заборону короля. Головним їхнім воєначальником став Іван Свірчевський, що його Горецький характеризує як “мужа досвідченого у військовій справі й наділеного надзвичайною силою”, а козаків – як хоробрих вояків, яким належить основна заслуга в перемогах над турками (там само, с. 109–112). Султан Мурад II послав на Молдавію тридцять тисяч турків і дві тисячі угорців, до них приєднався Петро, господар Волощини, прийшла й татарська орда; всього, за Горецьким, зібралось до двохсот тисяч війська. І хоч запорожців було лише дванадцять сотень, вони сміливо атакували турків і досягли військового успіху. З повагою і захопленням пише Горецький про високе військове мистецтво Свірчевського, завдяки якому козаки й молдавани не раз перемагали ворога, який чисельно в кілька разів переважав їх.

Поразки турків у “волоській війні” викликали неабияку зацікавленість у Західній Європі, чим у значній мірі й пояснюється успіх книжки Горецького. Саме це, слід думати, й спонукало Н. Генігера зробити, як говориться в довгому заголовку його видання, “з великою старанністю і на користь німецькому народові”, переклад її німецькою. Від себе Генігер вніс до тексту узагальнюючі назви епізодів; серед цих назв чимало таких, що промовисто наголошують на провідній ролі запорожців у нерівній боротьбі з турками, як-от: “Ворог падає під ударами козаків”, “Битва між турками й козаками”, “Козацька перемога й четверта поразка турків” тощо (254, с. 71–74, 83–90).

Пізніше, вже на початку XVII ст., роль козаків у подіях 1574 р. в Молдавії знайшла своєрідне відтворення у “Все-світній історії” (1612 р.) Агріппи д’Обінье, визначного французького поета пізнього Відродження, гуманіста й сподвижника короля Генріха IV (124). Слід сказати, що назва твору д’Обінье не дуже виправдана його змістом: це передусім темпераментне й мальовниче відтворення бурхливої історії Франції часів релігійних (гугенотських) війн, центральною постаттю якого виступає Генріх IV. Про повноту й послідовність викладу історії інших країн д’Обінье не дуже турбувався і включав до своєї праці лише ті події, які так чи інакше стосувалися історії Франції. Що ж до “волоської війни” 1574 року, то приводом для її включення до твору стала та обставина, що королем Польщі на той

час був Генріх Валуа (до якого Йон Хоробрий даремно звертався по допомогу), а козаки вважалися підданими польської корони. Хід подій Агріппа д'Обін'є описував за тією ж книгою Горещького, але в їхнє тлумачення він довів зміни. Так, на перший план він рішуче висунув козаків, і "волоська війна" набула у нього вигляду їхнього нерівного поєдинку з величезною турецькою армією в сто п'ятдесят тисяч чоловік (124, с. 787–791). Можливо, ці перебільшення ретроспективно були внесені автором під враженням інтенсифікації козацьких війн із турками, що відбулася на початку XVII ст. й викликала резонанс у Європі.

Слід тут згадати й "Загальну історію турків" (1603 р.) англійця Річарда Кноллеса, в якій "волоська війна" 1574 року теж дістала досить яскраве відтворення. Це була перша в Англії ґрунтовна книга з історії турків і одна з кращих у тогочасній Європі. І хоч Англія була віддаленою від Османської імперії острівною країною, в цьому творі теж відчувається занепокоєння турецькою експансією. У цій книзі в розділі про "волоську війну" козаки теж перебувають на першому плані, її автор теж наголошує на їхній вирішальній ролі в цій війні, в здобутті перемог над турками, захоплено розповідає про їхню мужність та відвагу, їхню зневагу до смерті. Описуючи останню битву, в якій Йон Хоробрий зазнав поразки від величезної армії турків та їхніх васалів, Кноллес зазначає: "Не бачивши ніякого виходу, козаки кинулися в гущу ворогів і, мужньо борючись, усі загинули, за винятком небагатьох, яких турки зберегли для викупу; між ними був і Свірчевський з небагатьма отаманами; потім за них турки одержали великий викуп, після того як їм ні в який спосіб не вдалося домогтися їхньої відмови від своєї віри й прийняття мусульманства" (264, с. 913–914).

Як уже зазначалося, не пройшла непоміченою на Заході й спроба Івана Підкови за допомогою козаків захопити молдавський престол, і писав про нього не один Л. Мюллер. Інші західні автори теж оповіщають про "загальне обурення" підступністю й віроломством Стефана Баторія, який заманив Підкову в пастку й стратив його. Нагадаю, що у вересні 1577 р. Іван Підкова з загоном запорозьких козаків захопив Ясси, столицю Молдавського князівства, і проголосив себе господарем, тобто правителем Молдавії; кілька

разів розбив він зі своїми козаками скинутого господаря Петра, але останнього підтримали турки, на його боці був і польський король. Підкові довелося відійти на Запорозжя, і по дорозі його гостинно запросив до себе брацлавський воєвода князь Збараський, який мав таємний наказ короля схопити козацького ватажка і ув'язнити його. Підкова був направлений до Львова, і там йому відрубали голову за наказом Стефана Баторія і на догоду туркам та молдавському господарю.

Як вчинок, що накликає “ганьбу на Польське королівство”, тлумачить цю страту Ф. Тальдуччі, агент тосканського герцога в Польщі, у своєму донесенні графові Кончіні делла Пенна. Опис страти Підкови, очевидцем якої був Тальдуччі, – це справжня монументальна сцена, гідна класичної трагедії. Відчувається в ній, що автор був вражений мужністю й величчю козацького ватажка: “Пройшовши двічі по місцю страти, пригладжуючи бороду й поглядаючи на народ, без страху смерті, Підкова попросив народ затихнути і, коли встановився спокій, звернувся до нього з такою промовою: “Панове поляки, мене привели на страту, і я не знаю за що, бо не відчуваю за собою ніякої провини, гідної такої покари. Одне тільки знаю, що я завжди хоробро бився проти ворогів християнської віри і завжди дбав про користь і вигоди нашої вітчизни. Бути щитом проти невірних було моєю постійною думкою, і я завжди прагнув утримувати їх на кордонах і не дозволяти їм переходити Дунай. Але я не зміг здійснити свої задуми, Бог зна чому, головним чином з тієї причини, що довірився тому, хто заманив мене сюди... Знаю лише одне, що маю померти від руки ката, бо так наказав поганий пес турок вашому королю, своєму слугі, а король ваш – катові. Смерть мене не страшить. Але пам'ятайте, що пройде небагато часу, і вас спіткає лиха доля, з волі того ж поганого пса будуть відправлені в Константинополь ваше майно, ваші голови і голови ваших королів” (60, с. 5–6).

У цій сцені Іван Підкова вимальовується як благородний лицар, безстрашний і незламний борець проти “невірних”, який став жертвою підступності короля Стефана Баторія. Організована ця дійсно художня сцена за моделлю, виробленою в класичній історіографії античності й прийнятою ренесансними істориками: основний її зміст, її сенс знахо-

дить вираження в промові історичного діяча, героя даної сцени. У своїй реляції Тальдуччі також повідомляє, що страта Підкови викликала обурення у населення Львова, і король був змушений вдатися до допоміжних заходів, стягнути до міста війська й закрити міські ворота.

Про дії Підкови, який з козацьким загonom захопив Молдавське князівство, доповідали, починаючи з січня 1578 року, в своїх реляціях із Варшави папські нунції Лаурео і Калігарі. В цих реляціях відбито весь перебіг подій цієї драматичної історії козацького ватажка, до трагічного фіналу включно. Сповідуючи про страту Підкови в реляції за грудень 1578 року, Калігарі відзначив, що ця страта, вчинена на угоду туркам, справила на всіх погане враження (88, II, с. 59).

Чимало місця відведено Підкові й козакам у згадуваній вище книзі Л. Мюллера, який під час цих драматичних подій перебував на службі у Стефана Баторія. “Цей Підкова, – писав Мюллер, – був визначний муж і мав надзвичайну силу. Оскільки він гнув руками кінську підкову з такою ж легкістю, як рвуть аркуш паперу, козаки на кордоні обрали його своїм начальником, і він невтомно дошкуляв туркам” (327). Бувши на службі у польського короля, автор книги змушений був виправдовувати його підступність “вищими державними міркуваннями”, а саме необхідністю підтримувати мир з турками в умовах війни Польщі з Московією.

До цього ще слід додати, що Іван Підкова досить часто згадується в пізніших працях західних істориків серед козацьких воєначальників і гетьманів, які уславилися війнами з турками й татарами та шляхетською Польщею.

Боротьба українського козацтва з турками й татарами посилюється під кінець XVI ст. Козаки безперервно вторгалися в Крим і турецькі володіння, тоді як правлячі кола Речі Посполитої “оборонялись” від турків і татар щорічною виплатою данини й переслідуванням козаків за порушення миру з ворогом, “страшним для всього світу”. Тогочасний польський історик Б. Папроцький порівнював султана з рикаючим левом, який поглинає народ за народом, наганяючи на всіх жах, і тільки русичі, козаки, за його словами, “сміливо засовують руку до відкритої пащі” (цит. за: 586, II, с. 170).

Окремо тут слід сказати про позицію і роль шляхетської Польщі в цій боротьбі українського козацтва з турецько-татарською агресією, боротьбі, що в той період з кожним десятиліттям посилювалася. Ситуація нерідко складалася й так, що польський уряд змушений був спільно з запорозькими козаками виступати проти турецько-татарських нападів, як це було, зокрема, під час славної Хотинської війни 1621 року. Але в цілому ставлення правлячих кіл Польщі до козацтва лишалося недвозначно ворожим, спрямованим на те, щоб його зліквідувати і тим самим досягти як “заспокоєння України”, так і тривкого миру з Османською імперією. Про все це суворо й справедливо сказав Іван Франко в статті “Наш погляд на польське питання”: “Коли татари ходили собі любенько в наші землі за “ясирем”, гнали десятки тисяч людей і сотки тисяч худоби в Крим і продавали людей в неволю”, то шляхетська Польща “висилала війська для мордування і вигублювання козацтва, котре було єдиним природним захитником границь польської і руської землі від татарви” (572, с. 37). Цілком ясно, що ця позиція польського уряду щодо козацтва дуже утруднювала його боротьбу з турецько-татарською агресією.

З посиленням боротьби козаків проти турків і татар зростає її відгомін у Західній Європі. Численнішою й докладнішою стає інформація про козацькі походи в донесеннях західних послів із Стамбула, зокрема венеціанців. Наприклад, баїло Л. Бернардо лише за весну й літо 1587 р. кілька разів доповідав про напади козаків на турецькі володіння: 12 травня – про те, що вони з суші і з моря атакували Варну, 23 червня – про взяття козаками турецької фортеці Усіани, 5 липня – про те, що козаки напали на Бендери і розорили передмістя; тут він зазначав, що в Стамбулі бояться дальших успіхів козаків (60, с. 10).

Помітне місце відомості про козаків та їхні війни з турками й татарами починають посідати також у реляціях західних послів і папських нунціїв із Варшави. Серед них особливий інтерес становить “Записка про те, яку користь можна мати від союзу з козаками на випадок війни з Туреччиною”, яку представив венеційському дожу в липні 1587 р. Карло Гамберіні, секретар папського нунція в Польщі, кардинала Болоньєтті. Ця записка збереглася в “*Comptogiali*”, тобто в пам’ятних книгах венеційського сенату, в

їхньому 24-му томі, який містить документи за 1573–1594 роки. У своїй записці Гамберіні наполегливо радив дожу й сенату вступити в союз з козаками, які, всупереч забороні польського уряду, готові завжди у великому числі виступати проти турків. Виявляється, на цей предмет він вів переговори з козацьким гетьманом, з яким зблизився у Вільні, де в той час перебував королівський двір, і на основі цих переговорів зробив наведений висновок. Імені гетьмана Гамберіні не назвав, але час і обставини переговорів наводять на думку, що ним був Орішовський (798, с. 273).

Козацький гетьман заявив Гамберіні: “Для нас однаково, з якого боку вдарити на турків. З татарами впоратися неважко, це – безладний, погано озброєний набрід, здатний тільки пограбувати і втекти. Але знищення татар, звично відданих султану, було б навіть для нього відчутним ударом, не тому, що він цінує їх високо, а тому, що вони постачають йому – за угодою або за гроші – величезну кількість рабів із руських і польських земель” (60, с. 8–9). “А без цієї маси рабів не зрушили б з місця його галери, тобто був би паралізований турецький флот”. “Щодо прямого нападу на турків, – сказав далі гетьман, – то, скориставшись їхньою війною з Персією, козаки, в союзі з іншими народами, легко могли б проникнути до Константинополя; турки нині так ослабли й виснажилися, що не змогли б дати їм належної відсічі” (там само, с. 9).

Перед самим від’їздом із Варшави Гамберіні зустрівся з двоюрідним братом гетьмана, який вручив йому підписаний гетьманом документ, у якому виражена готовність вступити у війну з турками. “Козаки, – заявлено в цьому документі, – в будь-який час готові йти на службу найсвітлішому дожу, куди він накаже, і я сам поведу на поле битви десять тисяч хоробрих вояків” (там само, с. 10). Реляція Гамберіні привернула увагу венеційського сенату, який і до того вже стежив за діями козаків, і наштовхнула його на думку шукати більш ефективних контактів з ними.

В розрізі нашої теми цікава також брошура “Поразка татар і турків, завдана Замойським”, яка 1590 р. вийшла водночас у Ліоні й Парижі (280). Написана вона була, безперечно, французом, оскільки польські й українські імена та географічні реалії транскрибуються в ній на французький лад. Поштовхом до появи цієї брошури були заходи

канцлера Замойського по організації оборони від турків і татар, але значне місце відведене в ній козакам та їхнім війнам з “невірними”. Характеризуючи їх на початку брошури, автор пише: “Козаки – войовничі, хоробрі вояки, народ відважний і невгамовний, в переважній більшості складається з вигнанців, які туди прибувають вдосконалюватись у військовому мистецтві” (там само, с. 1–2). Із змісту цього пасажу видно, що йдеться про Запорозьку Січ, хоч вона прямо й не називається. Це вони, говориться далі в брошурі про козаків, “зробили багато відважних походів у краї турків і татар, до самого Очакова, який вони захопили й піддали руйнуванню” (там само, с. 2).

Далі анонімний автор повідомляє, що “минулого липня”, тобто влітку 1589 року, козаки вдерлися в Крим, напали на Козлов (Євпаторію) якраз під час ярмарку і захопили там багату здобич. Особливо цікава в брошурі розповідь про те, що того ж року кримська орда рушила в похід на Львів, але руська шляхта і козацькі загони дали їй рішучу відсіч і змусили відійти до Оринина. “Тоді козаки із шляхтою Русі, дуже розгнівавшись на татар, вирішили піти на їхню країну, щоб сповна помститися за завдану ними шкоду. Вони перейшли ріку Тирас (Дністер) і знайшли там багато татар, які намагалися чинити їм опір, але всі були перебиті; потім вони обрали шлях на Кафу, яка називалася колись Феодосією, не минаючи в дорозі нікого, хто їм зустрічався, все віддаючи вогню й мечу” (там само, с. 14). Все це реальні історичні події, які підтверджуються й іншими джерелами. Про це ж, але в дещо іншому освітленні і з іншими акцентами, розповідається і в німецькому “летючому листку”, що з’явився того ж 1590 р., а також у чеському “летючому листку” (див. 631, с. 35–36).

На завершення автор французької брошури розповів про занепокоєння Туреччини діями козаків, про її вимоги до польського уряду, щоб він не допускав козацьких нападів на землі й кораблі султана, і навів документ такого змісту, лист акерманського паші до канцлера Замойського (280, с. 18–19). Загалом же дана пам’ятка, разом з іншими, засвідчує той факт, що під кінець XVI ст. головна роль в обороні українських земель і всього королівства від татар і турків переходить до козаків, і усвідомлення цього факту починає прокладати дорогу також у Західній Європі. Ця ж

думка пробивається і серед правлячих кіл Речі Посполитої, про що, приміром, свідчать сеймові дебати 1590 року, передані в хроніці М. Бельського. Скаржилися на те, що “тяжко з козаками, а без них теж трудно. (...) Згадували, що Баторій думав над тим, щоб винищити їх до останку, але козаки низові почали тікати в московські краї, на Дон, і се його настрашило, бо в таким разі стали б вони ще небезпечніші, і тому, мабуть, він дав їм спокій. Кінець-кінцем дебати сходилися на тім, що без козаків було б іще гірше – Україна була б іще більше безборонною перед татарами і турками” (цит. за: 504, VII, с. 173).

Слід ще зазначити, що вже в цей час у Європі козаків усвідомлюють як утворення пограниччя з турецько-татарським світом і порівнюють їх у цьому плані з хорватськими й угорськими ускоками. Таке порівняння, зокрема, знаходимо в реляції венеційського посла в Польщі П'єтро Дуодо за 1592 рік. У ній він так характеризує козаків: “Між цими двома ріками (Дністром і Дніпром. – *Д. Н.*) живуть козаки, люди хоробрі найвищою мірою (*gente valorosissima*), чисельністю від дванадцяти до п'ятнадцяти тисяч чоловік; вони є мішаниною поляків, литовців, молдаван, волохів, італійців та людей інших націй. За способом життя вони схожі на ускоків, живуть з військової здобичі, особливо великі походи роблять на татар і часто відбивають їхні напади, не дозволяючи їм проникати до Польщі; воюють вони й проти турків з дедалі більшим успіхом” (38, с. 7). Неважко помітити, що ця характеристика більше підходить до запорозьких козаків – у визначенні чисельності, способу життя тощо, – ніж до українських козаків загалом. Може здивувати те, що серед народностей, з яких складалося козацтво, Дуодо не називає русів (українців). Причина тут проста, і полягає вона в тому, що він у своїх визначеннях дотримувався не етнічного, а державного критерію, і все населення Польського королівства назване у нього поляками, а населення Великого князівства литовського – литовцями.

Цікавий такий факт: наприкінці XVI ст. з Балканського півострова проникає на Захід думка, що крах Османської імперії настане тоді, коли на Балканах з'явиться військо з одновірної православної Русі, і ця поява викличе загальне повстання православнохристиянського населення проти

турецького гніту. Згадуваний Гамберіні зі слів гетьмана Орішовського заявляв сенату Венеції: при першій же появі козацького війська волохи й молдавани, серби й болгар, яким більше не під силу терпіти турецьке ярмо, піднімуть повстання і приєднаються до козаків (60, с. 9). Про ці ж настрої балканських слов'ян повідомляв відомого полководця, Хуана Австрійського, переможця в битві при Лепанто, його емісар у Туреччині Д. Соранцо (974, III, с. 222–229). Аналогічні враження виніс із мандрів по Балканах єпископ П. Чедуліні, про що він доповідав папі Климентові VIII (909, II, с. 335). Відгомін зазначеної думки знаходимо і в пам'ятці дещо пізнішого часу, а саме в знаменитих “Подорожах” П'єтро делла Валле, який приписав козакам провіденціальну віру в те, що вони візьмуть Константинополь і зруйнують Турецьку імперію (414, II, с. 258–259). І слід сказати, що ці гадки виникли не безпідставно: справді, серед південних слов'ян у кінці XVI ст. поширилися сподівання, що визволення прийде до них з одновірної Русі, і, як справедливо наголошував російський історик В. В. Макушев, цю надію подали їм українські козаки: “Якщо наші одноплемінники й одновірці, – писав він, – у XVI ст. сподівалися звільнитися від турецького іга при нашій допомозі, то за таке їх довір'я ми зобов'язані головним чином козакам, які безперервно воювали з турками “во славу Божу і на вічну пам'ять козацького імені” (60, с. 7).

Під кінець XVI ст. західноєвропейські держави починають вбачати в запорозьких козаках серйозну військову силу і роблять спроби встановити з ними зв'язки й залучити їх до антитурецьких коаліцій. Найраніше цей курс почав намічатися у Венеції, але перші кроки в цьому напрямі в 1593–1594 рр. були зроблені Австрією і папським Римом. Після підписання у 1590 р. миру з Персією турки почали активно готуватися до вторгнення в Австрію. Не маючи достатніх сил для відсічі завойовникам, імперія Габсбургів вдалася до гарячкових пошуків союзників, але в Західній Європі склалася на той час така політична ситуація, що там на серйозну допомогу розраховувати не доводилося. Єдиним виходом для Австрії лишилося створення коаліції східноєвропейських країн, до якої мали ввійти Польща, Росія, придунайські князівства й українські козаки. Проте ні Польща, ні Росія не виявляли серйозних намірів

встрявати у війну з турками, а що стосується козаків, то Австрія спершу не наважувалася вступати з ними в прямі стосунки, остерігаючись дратувати польський уряд. Але в цей час австрійським послам у Польщі й Москві було доручено збирати інформацію про козаків і готувати ґрунт для прямих контактів з ними. Звідси поява деяких відомостей про запорозьких козаків у нотатках Н. Варкочі, австрійського посла до московського царя у 1593 р. (74).

Хоч Польща й не збиралася міняти свого нетерпимого ставлення до безпосередніх контактів Австрії з козаками, Рудольф II у лютому 1594 р. направив до Січі посольство Еріха Ляссоти, мета якого полягала в тому, щоб спонукати козаків вторгнутися в межі Османської імперії й Кримського ханства і не допустити походу татарської орди на Угорщину. Посольство Ляссоти було першим офіційним контактом Австрії з запорозькими козаками як суверенною силою, в обхід польського уряду. На Січі Ляссота вів тривалі переговори з козаками, які в принципі згоджувалися виступити проти турків, але разом з тим висунули ряд вимог до австрійського імператора. Ці документи, що зберігалися в Герндорфській бібліотеці М. Бауцена, навів П. О. Куліш у своїй “Истории воссоединения Руси” (586, II, с. 70–81).

Наслідком цієї дипломатичної місії був “Щоденник” Ляссоти – перші за часом, місцями ґрунтовні й колоритні замальовки з життя України й запорозьких козаків наприкінці XVI ст. Писаний на жаргоні з німецьких, латинських і слов’янських слів, який, очевидно, був тоді в домашньому вжитку серед сілезького шляхетства, щоденник Ляссоти для друку не призначався: це був, сказати б, “інтимний документ”, відшуканий у середині XIX ст. і опублікований Р. Шоттінгом (284). Але саме в цьому й полягають його безсумнівні переваги, його повна достовірність і точність, не викривлена будь-яким розрахунком, будь-якою тенденцією. В своєму щоденнику Ляссота немовби вихоплює окремі “кадри” з життя тогочасної України, передусім запорозьких козаків, і передає їх із безсторонністю й фрагментарністю своєрідного “кінооб’єктива”. Ґрунтувався Ляссота передусім на власних враженнях, а також на відомостях, почерпнутих у козаків і різних осіб, з якими він мав контакти під час виконання дипломатичної місії.

Оскільки ця пам’ятка давно вже ввійшла у нас в науко-

вий і літературний обіг, не будемо давати їй всебічну характеристику, а звернемося до найбільш виразних її “кадрів”, що зафіксували життя тогочасної України і, зокрема, Січі. Проїжджаючи “козацькою землею”, яка починалася тоді від Случа, межі Волині й України (в історичному значенні слова), Ляссота бачив “дуже гарні великі родючі поля і ґрунти, на яких тут і там видно багато дивних малих будинків з бійницями, куди втікають селяни, коли на них раптово нападають татари, і там обороняються; тому кожен селянин, ідучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку шаблю чи тесак; татари нападають дуже часто, і спокою від них майже ніколи немає” (59, с. 99). Дуже характерний штрих із життя тогочасної України, який промовисто, в концентрованій формі передає своєрідний напіввійськовий уклад “пограниччя”, його специфічний колорит.

По дорозі на Січ Ляссота побував у Києві і описав його як очевидець. Цей опис істотно розбігається з тими літературними ремінісценціями про давньоруську столицю як “нову Трою” в ренесансних джерелах, про які згадувалося вище. Ляссота також багато розповідає про руїни давнього Києва, але й сучасний Київ аж ніяк не виглядає у нього суцільним запустінням. “Київ із давніх часів, – нотує він у своєму щоденнику, – є славетною столицею й окремим князівством, що мало своїх власних князів (яких звали “царями” й “князями”) з роду теперішніх великих князів руських або московських. Він дуже просторий і добре захищений, прикрашений чудовими церквами й будинками *tam publicis quam privatis*, що ще видно за валами, які оточували місто на горі і, як кажуть тут, простяглися на 9 миль, і за старими руїнами (там само, с. 100). В іншому місці Ляссота уточнює: “Там, де видно руїни й де колись стояло старе місто, будинків тепер або зовсім немає, або залишилося мало. Сучасне місто, побудоване на правому березі Дніпра, також досить просторе, бо майже біля кожного будинку є сад. У ньому багато руських церков, майже всі дерев’яні, лише одна на площі мурована з каменю. Є також католицьке єпископство, але кафедральний собор зовсім поганий, збудований з дерева” (там само, с. 101). Цікаві останні свідчення Ляссоти, які говорять про те, що тогочасний Київ лишався суто руським, тобто українським містом, на якому ще майже не позначився польсько-католицький вплив.

Особливу увагу Ляссота приділив київським храмам та історичним реліквіям, описуючи їх як пам'ятки давньоруської культури. Найбільш докладно описав він Софійський собор і Печерський монастир, і з цих описів видно, що автор уважно знайомився з цими великими культурними пам'ятками й робив відповідні нотатки. “Особливо чудовим, – говорить Ляссота, – тут був гарний і пишний храм, званий Sancta Sophia, настільки великий і просторий, що рівного йому не може бути, збудований царем Володимиром за зразком храму святої Софії у Константинополі. Нині він стоїть utcunq̄ue, але вже валиться. Верхнє склепіння, особливо посередині, прикрашене тонкою мозаїчною роботою, підлога внизу викладена гарними кольоровими камінцями, храм угорі має галерею (або хори), ажурні арки якої від одної колони до другої витесані з суцільних плит голубуватого каменю” (там само, с. 100).

Ці описи Софійського храму, окремих компонентів його архітектури Ляссота переплітає з історичними відомостями та легендами, пов'язаними зі славним минулим Києва, які він, слід гадати, почув від городян та ченців Печерського монастиря. “З верхньої галереї, – розповідає автор щоденника, – також ведуть круті сходи до маленької вежі, про яку кажуть, буцімто Володимир мав звичку скликати там ради, і яку звали “Володимирська гридниця”. Це не домисел Ляссоти, а сумлінна фіксація того, що він почув у Києві. Передає він і поетичну легенду, пов'язану з Софійським собором і князем Володимиром, яка не збереглася в українському фольклорі; її фантастичний сюжет дуже нагадує пізніші романтичні балади. Про круглий отвір в одній із колон на галереї собору Ляссота розповідає: “Кажуть, що там колись містилося дзеркало, в якому за допомогою мистецтва магії можна було побачити все, що замислиш, навіть за кілька сотень миль. Але якось один київський князь вирушив у похід і довго не повертався, його дружина, скучивши за своїм паном, скористалася з дзеркала і щодня дивилася в нього, щоб побачити, що робить її чоловік і як йому ведеться. Але якось, побачивши, що він кохається з полонянкою, вона так розсердилася, що розбила дзеркало” (там само). Сам Ляссота, який був високоосвіченою людиною (він навчався в Ляйпцігському й Падуанському університетах), до цієї розповіді поставився скептично, про що

недвозначно свідчить латинський вислів, яким він її закінчив: “*Sit fidem repes authorem*” (“повіримо авторові”).

Про те, як тісно в розповіді Ляссоти поєднувалися достовірність і легенди, свідчать і такі пасажі з його щоденника. Він точно описує гробницю Ярослава Мудрого в її тодішньому стані: “В іншій каплиці лежить у гарній труні з білого алебастру князь Ярослав, син Володимира, разом із своєю дружиною. Гробниця заввишки в людський зріст і ще не пошкоджена, настільки міцно була зроблена” (там само, с. 100–101). І тут же Ляссота додає: “Ще в іншій каплиці біля собору була гробниця Іллі Муромця, славетного героя, або, як його називають, богатиря, про якого оповідають багато легенд. Гробниця тепер уже зруйнована, але в тій же каплиці ще також зберігся гробівець його товариша” (там само, с. 101). Цей додаток особливо цінний як свідчення того, що наприкінці XVI ст. билини ще жили на Україні і, зокрема, в Києві, що тут билинні герої і насамперед Ілля Муромець були тоді настільки відомі й шановані, що народна легенда вмістила гробницю цього билинного героя в храмі Софії, по сусідству з гробницею Ярослава Мудрого. В східнослов'янському світі Ляссота не виїжджав за межі України і, отже, весь цей специфічний матеріал він міг почерпнути лише на її території, насамперед у Києві. Причетність якихось письмових джерел до цієї справи більш ніж сумнівна, все це автор щоденника, вихідець із Сілезії, що знав слов'янські мови, міг почути лише з вуст українських городян, козаків або ченців.

Досить докладно описав також Ляссота у своєму щоденнику Печерський монастир, і передусім печери з мощами святих. Стисліше, але не без виразності розповідається в нього про такі видатні пам'ятки старокиївської архітектури, як Золоті ворота й Михайлівський собор: “Ще можна побачити руїни гарних воріт, які ще й нині правлять за ворота. Деякі кажуть, що вони називалися Золотими, а інші – що Залізними. Це була гарна й показна споруда, про що свідчать залишки, які ще збереглися. З інших старих будівель не залишилося нічого, крім церкви святого Михайла, що також стоїть на узгір'ї. Це гарна будівля з круглою вежею посередині, яка має позолочений дах” (там само).

З Києва до Січі Ляссота діставався по Дніпру, але ця частина його щоденника – лише стислі фіксації пунктів

пересування, переважно топографічного змісту. Докладніше й, сказати б, картинніше розповідає він лише про переправу через дніпровські пороги за допомогою козаків. Нарешті, 9 червня 1594 р. посольство прибуло до Січі, яка в той час містилася на острові Базавлуці біля Чортомлика. “Кількох найбільш знатних козаків, – розповідається в щоденнику, – було вислано нам назустріч, щоб привітати від імені всього товариства, а коли ми наблизилися до острова, загриміли постріли з важких гармат” (там само, с. 103). Але виявилось, що кошовий отаман Микошинський з частиною війська пішов у похід на татар, і Ляссота запропонував відкласти переговори до його повернення, з чим козаки погодилися. Вони поселили послів у своїх “житлах, які вони звичайно називають кошами, зроблених з хмизу й накритих від дощу кінськими шкурами” (там само).

На Січі Ляссота провів близько місяця (в зворотну дорогу посольство вирушило на початку липня), що дало йому змогу досить ґрунтовно ознайомитися з козацькою республікою і згодом описати її. Найдокладніше він розповідає про демократичний суспільно-політичний устрій Запорозької Січі та її військову організацію, цікаві також окремі замальовки способу життя й звичаїв запорожців, зроблені рукою спостережливого очевидця. Розповідаючи про те, як козаки обговорювали пропозиції австрійського імператора й приймали рішення, Ляссота конкретно й детально зафіксував, сказати б, весь хід роботи козацької ради, процес ухвалення рішень на ній, весь її глибоко демократичний характер. Чи й варто говорити про те, яку величезну пізнавальну цінність мають ці фіксації спостережливого і об’єктивного свідка. Тож і не дивно, що до цих сторінок щоденника Ляссоти так часто зверталися історики, в тому числі й радянські, причому останні здебільшого шукали там підтвердження соціальної диференціації Запорозької Січі, її класового поділу на старшину й “сірому”, розбіжності їхніх інтересів і прагнень старшини прибрати владу до своїх рук. Та при цьому В. О. Голобуцький та деякі інші автори ігнорували цілком однозначні свідчення Ляссоти про те, що якраз старшина залежала від козацької маси, що остаточне рішення ухвалювалося всією козацькою громадою, і старшина мусила цьому рішенню коритися.

Після того, розповідається в щоденнику, як старшинам передали письмові пропозиції імператора, ті “попросили нас знову відійти і прочитали переданий нами лист прилюдно, сказавши, щоб кожен, добре поміркувавши, висловив свою думку. Проте, коли на перший і другий заклик гетьмана всі промовчали, вони розділилися (як завжди, коли обговорювали щось важливе) на два кола. В одному була старшина, у другому прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною акламацією податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського, кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилась, бо не могла противитися черні (яка є сильніша, могутніша й згуртованіша і в гніві не терпить ніяких заперечень), лише хотіла обговорити наші умови” (там само, с. 104).

Зазначу побіжно, що в монографії Голобуцького “Запорожское казачество” автор, звертаючись до щоденника Ляссоти, ці свідчення пропускає, а натомість, всупереч текстові джерела, твердить, нібито козацьке коло відхилило пропозицію австрійського імператора і чернь погрожувала старшинам розправою, оскільки та схилилася до її прийняття (495, с. 130). А це вже не що інше, як відверта фальсифікація історичного джерела.

Близьке знайомство з запорозькими козаками остаточно утвердило Ляссоту в думці про високі бойові якості цього війська, думці, яка в той час уже ширилася в Європі. Вказуючи на причини, внаслідок яких він “не хотів відмовитися зовсім від послуг козаків і вважав за потрібне утримувати їх на службі його цісарської величності”, Ляссота насамперед наводить такі: “По-перше, я гадав, що ця війна з турками триватиме не рік чи два, тому не вважав за слушне втрачати таких хоробрих і відчайдушних людей, які з молодих років вправляються у військовому мистецтві і добре знають цього ворога, тобто турків і татар (з якими вони майже щодня стикаються). По-друге, це військо утримати легше, ніж військо іншої нації, бо на їхніх начальників не треба витрачати особливих коштів (котрі звичайно становлять значну суму). Крім того, вони мають власну зброю й боеприпаси, до яких не треба замовляти й утримувати

спеціально гармашів, бо багато хто з них сам уміє з ними обходитися” (59, с. 106–107).

Далі Ляссота вказує на політичні причини, які спонукали його домагатися виступу запорозьких козаків на боці Австрії у війні з турками. Цей виступ мав позитивно вплинути на позицію великого князя московського, який прихильно ставився до того, щоб запорожці підтримали австрійського імператора, і сам обіцяв поміч. Важливо було йому також протидіяти Замоїському, канцлерові Польського королівства, який був прихильником збереження миру з Туреччиною і намагався утримати запорожців від участі у війні, “оскільки я побачив і дізнався, – пише Ляссота, – частково з небезпекою для життя, що канцлерові дуже не подобаються ці трактати з козаками, я тим більше вважав за потрібне продовжити їх, бо якби він зробив їх (козаків. – Д. Н.) залежними від себе, це давало б йому можливість розширити й зміцнити свою шкідливу діяльність...” (там само, с. 107). І, нарешті, Ляссота посилається на те, що перед лицем важливих змін, які очікувалися в Польщі (мається на увазі намір Сигізмунда III зректися трону), він “вважав украй необхідним мати друзями людей, на котрих звертає увагу не лише Україна (Волинь і Поділля, де вони мають велику підтримку), а й уся Польща” (там само).

Десь через десять років після Ляссоти, на початку XVII ст., Україною проїздив Джон Сміт, мандрівник, громадсько-релігійний діяч і літератор, який належить до найцікавіших постатей англійської і американської історії того часу. В молодості він був вояком і брав участь у різних війнах, що точилися на терені Європи. Як вояк-найманець 1602 р. він служив у війську австрійського ерцгерцога Фердинанда, який разом з трансільванським князем Сигізmunдом Баторієм виступив на підтримку Міхая Хороброго, господаря Волощини, в його війні з турками. У битві під Ротентоном союзники зазнали жорстокої поразки, і поранений Сміт потрапив у полон. Спершу він був слугою наложниці одного паші в Адріанополі, а потім його відправили до Кримського ханства, тієї його частини, що розташовувалася між рікою Кубань і Азовським морем (у Сміта вона називається Камбією). Забивши до смерті свого нового хазяїна, Сміт втікає до донських козаків, а звідти через Україну добирається до Трансільванії і, побувавши ще в Афріці, повертається на батьківщину.

Новий етап у житті Сміта, яким він і входить в історію, розпочинається 1607 р., коли він вирушає в Північну Америку і засновує там англійську колонію Вірджінію. Він належить до уславлених “батьків-пілігримів” (Pilgrim Fathers), “батьків американської нації”. На новій землі Сміт розвинув гарячкову діяльність, у тому числі літературну, і виступив зачинателем американської літератури. В своїх творах (“Правдива розповідь про достопам’ятні події у Вірджинії” (1608 р.), “Опис Нової Англії” (1616 р.), “Подорож до Нової Англії” (1620 р.) та ін.) він лаконічно й діловито, без тропів і риторичних оздоб мови, розповів про життя і побут перших поселенців та індіанців, виступив також першим американським істориком (“Загальна історія Вірджинії, Нової Англії і островів Сомерса”, 1624 р.). В останні роки життя ним були написані спогади “Достовірні записки про подорожі й пригоди капітана Джона Сміта”, в яких він, говорячи про себе в третій особі, розповів про своє бурхливе, багате на пригоди й події життя. Цей його твір неодноразово перевидавався в Англії і США, у тому числі в ХХ ст. (388).

Для нас особливий інтерес становлять розділи спогадів, де йдеться про участь автора у війнах з турками й татарами, про його перебування в татарському полоні й про мандри українськими землями після втечі з полону; нещодавно ці розділи опубліковані в українському перекладі (97). Найбільш докладно, можна навіть сказати – всебічно, розповідає Сміт про Кримське ханство і татар, хоч, слід сказати, в описах способу життя, побуту й звичаїв татар він використав пам’ятку XIII ст., звіт В. Рубрука про посольство до Монголії у 1253–1255 рр. Незадовго перед тим твір Рубрука з’явився в англійському перекладі в уже згадуваному збірнику Р. Гаклюйта (237), і це, очевидно, спокусило Сміта. Внаслідок цього дійсні спостереження автора спогадів поєднуються з запозиченнями із письмового джерела.

Розповідь Сміта про мандрівку українськими землями набагато стисліша, але по-своєму виразна й змістовна. Маршрут цієї мандрівки проліг від Донецького городка до Білгорода, звідти до Новгород-Сіверського і далі через Волинь і Поділля (Острог, Дубно, Кременець, Заслав) та Галичину (Галич і Коломия) до Германштадта в Трансільванії. Розповідаючи про себе в третій особі, Сміт пише: “Весь цей час він відчував зворушливу турботу людей, які його

оточували, гостинність правителів міст, що давали йому все необхідне, прагнучи полегшити долю людини, яка потрапила в біду” (97, с. 185). Як і Ляссота, Сміт наголошує на небезпечності життя в українських землях, що терпіли від постійних нападів мусульманських сусідів: “Цими землями, що зазнавали постійних спустошень, можна було йти лише з караваном купців під охороною військового загону” (там само). Очевидно, маючи на увазі їхні природні багатства, Сміт зауважує: “Ці землі викликали не заздрість, а співчуття”. По дорозі йому зустрічалися укріплені козацькі городки, в яких він мав змогу ознайомитися і з українськими козаками. Цікава його характеристика козацької старшини як людей освічених і вихованих: “Безперечно, козацька старшина – отамани та сотники – освічені й гарно вдягнені люди. Привертають увагу їхні коштовності, шаблі та коні й вишукані манери. Але всі вони – старшини і прості люди – страждають від частих нападів на їхні землі” (там само). Завершується характеристика старшини фразою не зовсім зрозумілою в контексті записок: їхній автор “із жалем попросився з цими людьми, яким так бракувало царя – світоча чеснот” (там само).

На рубежі XVI–XVII ст. розділи про запорозьких козаків починають з’являтися в працях західноєвропейських істориків – як у “всесвітніх історіях”, так і в працях, присвячених історії окремих держав, зокрема Османської імперії і Речі Посполитої. Приходили на Захід і латиномовні твори польських авторів, які містили розгорнуті розповіді про козаків, їхній спосіб життя і війни, їхні звичаї; деякі з цих творів мали на Заході значний успіх, як, зокрема, хроніки Л. Горецького і Я. Собеського, і досить широко використовувалися західноєвропейськими істориками й письменниками. В переважній більшості західні історики того часу виявляли прихильне ставлення до козаків упродовж їхніх безперервних війн з “невірними”; але трапляються й такі праці, де козацтво трактується в негативному плані. До них, зокрема, належить “Всесвітня історія” (1604–1608) французького історика й політичного діяча Жака де Ту, що її заслужено відносять до визначних явищ тогочасної західноєвропейської історіографії. “Цей народ, – писав де Ту про козаків, – не має окремої держави, а живе на межі різних держав біля гирла Дніпра. Туди збираються всі волоцюги,

розбійники, що є серед поляків, литовців та інших суміжних народів, люди, які не можуть залишитися вдома або яких надія на кращу долю змушує звідти піти, так усі вони збираються, щоб спустошувати навколишні землі, які через те залишаються необробленими й незаселеними” (407, V, с. 669).

Важко сказати, чим зумовлена ця характеристика козацтва, що спотворює і його походження, і його історичну роль та значення. Безперечно, тут відіграли свою роль певні польські джерела з їхнім упередженим і ворожим ставленням до козаків. Та слід брати до уваги й те, що у де Ту, ідеолога французького абсолютизму, прибічника державного порядку й дисципліни, не могла викликати симпатії волелюбна козацька стихія, пройнята духом демократизму.

По-іншому, з очевидною симпатією поставився до козаків в аналогічній праці відомий французький поет Теодор Агріппа д’Обіньє. “Поляки, – писав він, – постійно користуються послугами войовничих людей, які живуть на кордоні з Московією і називаються козаками; в більшості своїй вони польського походження (тобто з Польського королівства. – *Д. Н.*); це найгрізніші на Півночі вершники, звичні карати татар і стримувати їхні напади. Без них татари були б частими гостями в Європі” (124, II, с. 778). Агріппа д’Обіньє побачив у козаках аванпост всеєвропейського фронту боротьби з мусульманським світом, відважних “християнських лицарів”, які виявляють велику хоробрість у боротьбі з “невірними”. На відміну від свого сучасника й сподвижника де Ту (обидва вони належали до найближчого оточення короля Генріха IV), він правильно зрозумів і витлумачив роль козаків у стримуванні татарських нападів.

Цікаву узагальнену характеристику козаків дав також Р. Кноллез у своїй “Загальній історії турків”. У притаманному англійській пізньоренесансній історіографії стилі, позначеному тяжінням до образності, перифраз, метафоричності, він писав про них: “Ті козаки – легка кіннота, яка діє головним чином на кордоні Польського королівства з татарами; це загартована й відважна порода людей, яка вважає почесним жити тільки за рахунок ворогів і яка над усе в житті цінує бойового коня й спис. Хоч турки й татари живуть у приязні з поляками й нібито хочуть миру з ними, все-таки часто у великій кількості вони вторгаються в

Подолію і Русь (Галичину. – Д. Н.), що входять до Польського королівства, і вельми спустошують їх, якщо їм вчасно не дає відсічі названа легка кіннота, яка завжди на них чатує, наче яструб на здобич” (264, с. 908).

Варто зазначити, що твір Кноллеса не був забутий в Англії у наступні століття. Так, Байрон у “Дон Жуані” відсилає до нього, поряд з пізнішою “Історією піднесення та падіння Османської імперії” Д. Кантемира (англ. вид. 1734 р.), тих читачів, які хотіли б більше дізнатися про звичаї турецького двору, зокрема про порядок успадкування султанами престолу – через вбивство своїх братів.

Як бачимо, ставлення Кноллеса до козаків цілком позитивне, якщо не захоплене, і в цьому він близький до А. д’Обін’є. І слід тут сказати, що в західних історико-літературних джерелах кінця ХІХ – початку ХХ ст. домінувала подібна козакофільська точка зору. Показова для неї характеристика запорозьких козаків у “Загальній історії турецьких війн” француза Н. де Бартенона: “Ці люди виростили в труді, як скіфи, загартовані всілякими злигоднями, як гуни, здібні до війни, як готи, засмагли на сонці, як індійці, і жорстокі, як сармати. Леви в переслідуванні ворога, схожі на турків у підступності, подібні до скіфів своєю люттю, вони християни за своєю вірою” (134, II, с. 486–487). Весь цей набір порівнянь і епітетів виказує темпераментне захоплення автора козаками, яких він щедро наділяє найвищими й найгрізнішими військовими якостями, притаманними різним народам античності й раннього середньовіччя.

В той час у Західній Європі було засновано “Лігу християнської міліції”, інтернаціональну за своїм складом і характером, яка ставила своїм завданням вигнати мусульманських завойовників із Європи. Очолив цю лігу герцог де Невер. Французький нащадок останньої візантійської династії Палеологів. Як відомо, гетьман Сагайдачний і Запорозьке військо вступило до цієї ліги, причому гетьман теж обіцяв керівництву ліги підняти проти турків православно-християнське населення на Балканському півострові. Як повідомлялося недавно в одній публікації, у південнофранцузькому містечку Карпантрес, неподалік від Авіньйона, де на початку ХVІІ ст. містився центр “Ліги християнської міліції”, знайдено рукописні матеріали про контакти керівників ліги із старшинами запорозького війська (616, с. 159).

Ці матеріали становлять великий інтерес, і бажано, щоб вони були у нас опубліковані і наведене повідомлення дістало фактичне підтвердження.

Боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії досягла свого апогею в першій третині XVII ст. Це був час, коли, говорячи словами старого українського літопису, “вся земля агарянська стогнала тоді від меча козацького й палала вогнем козацьким” (586, II, с. 163). Запорозькі козаки громили турків у придунайських князівствах і на Балканах, завдавали ударів по Кримському ханству й здійснювали уславлені морські походи на Анатолію, не раз загрожуючи самому Стамбулові. Це посилення боротьби українського козацтва з турками й татарами викликало помітний резонанс на Заході й знайшло відбиття в різних джерелах і пам’ятках – у реляціях дипломатів і описах мандрівників, у брошурах і “летючих листках”, які заміняли тоді газети, в працях істориків і романічних життєписах козацьких ватажків, у поемах і драмах письменників.

Дещо порушуючи хронологічну послідовність, зупинимося спершу на широкому європейському резонансі Хотинської битви 1621 р. – однієї з найбільших і найважливіших за наслідками битв XVII ст. За її ходом уважно стежили в усій Європі, оскільки від її розв’язки залежала доля багатьох країн і народів. Хоч і не доведена до повного розгрому турків, ця битва була їхньою першою великою поразкою на суходолі, рівною за масштабами й значенням їхній першій поразці на морі в битві при Лепанто 1571 р. У Хотинській битві брало участь 42-тисячне військо, очолюване гетьманом Сагайдачним, і, як засвідчують численні польські, турецькі й західноєвропейські джерела, саме воно відіграло в ній вирішальну роль.

І тут варто зазначити, що й сучасні дослідники, насамперед зарубіжні, нерідко висвітлюють Хотинську війну односторонньо, полишаючи в тіні або замовчуючи дійсну роль козацького війська. В цьому вони йдуть за одностороннім і тенденційним трактуванням цієї війни, виробленим польською шляхетською історіографією пізнішого часу, яка ставила на меті звеличення королевича Владислава, польських воєначальників та шляхетського війська і замовчування ролі козаків та Сагайдачного. По цьому шляху пішов голландський вчений Т. Екман, який, виступаючи на IV

Міжнародному з'їзді славістів з доповіддю "Хотинська війна в літературі", тлумачив її лише як зіткнення турецької та польської армій і обійшов участь у ній українського козацького війська (744, с. 111), за що йому справедливо дорікав В. М. Лесин (там само, с. 133). Ця вада властива й однойменній монографії голландського вченого, хоч у ній кілька разів згадується участь козаків у Хотинській війні, але не розкривається їхня справжня роль у відсічі турецькій агресії (822). Ще виразніше ця недооцінка ролі козацького війська в названій війні проявляється в книзі радянського дослідника В. К. Зайцева "Між левом і драконом" (533).

По-іншому дивилися на Хотинську війну і на роль у ній козаків її сучасники, як у Речі Посполитій, так і в Західній Європі. Починаючи з 1621 р., про неї з'являється значна література, перекладна й оригінальна, латиною і живими мовами. Найраніше з'явилися щоденники польських шляхтичів, учасників Хотинської війни, які розповсюджувалися в списках – Я. Собеського, С. Любомирського, П. Збігневського та інших. Деякі з цих щоденників були перекладені з латини на західні мови: на іспанську мову – щоденник П. Напольського, на італійську – щоденник М. Титловського (943). Анонімний щоденник боїв під Хотином, як значиться на титульній сторінці, "перекладений з польської мови на німецьку", був опублікований А. Апергером в Аугсбурзі (про нього див.: 631, с. 38–39). Як відомо, в складі польської армії під Хотином було близько шести з половиною тисяч німецьких найманців, які нерідко виступали згодом інформаторами або авторами "летючих листків", брошур і щоденників. Серед цих матеріалів виділяється анонімний щоденник, що належить офіцерові одного з німецьких полків під Хотином, очевидцеві й учаснику цієї епохальної битви. Авторів цієї пам'ятки, що з'явилася друком 1622 р. під назвою "Вісті з Волощини", притаманне наголошення участі й ролі німецьких найманців у Хотинській битві й досить скептичне ставлення до польського війська та його бойових якостей, але цього ставлення він не поширює на козаків, котрих характеризує як "стійких і мужніх вояків" (514, с. 39).

Через певний час почали з'являтися писані латинською мовою польські хроніки, повністю чи частково присвячені Хотинській війні; вони проникали також у Західну Європу

й знаходили там своїх читачів. Це, зокрема, хроніка Й. І. Петриція “*Regum in Polonia ac proecipue belli cum Osmano Turcurum Imperatore...*” (Краків, 1637 р.), В. Вассенберга “*Gesta gloriosissimi ac invictissimi Vladislai IV...*” (Данціг, 1643 р.; тут про Хотинську війну – кн. I, розд. 2), С. Кобержицького “*Historia Vladislai Poloniae et Sweciae principis...*” (Данціг, 1655 р.; тут про Хотинську війну – част. IX і X). Також Я. Собеський, автор найгрунтовнішого і найцікавішого щоденника про Хотинську битву (який був виданий у польському перекладі В. Сирокомлі в 1854 р.), незадовго до смерті переробив його відповідно до канонів тогочасної історіографії і видав 1646 року (“*Commentariorum Chotinen-sis belli...*”, Данціг), – тому що ця подія, як він писав, “заслуговує на те, щоб про неї знали у віддалених країнах і щоб пам’ять про неї збереглась у віддалених нащадків” (65, II, с. 75).

Слід вказати й на те, що Хотинська війна знайшла відгомін у тогочасній поетичній творчості, польській і південнослов’янській. В Польщі з’явилися поеми “Савроматські корогви у Волохах” (1621 р.) М. Пашковського, “Хотинська битва” (1622 р.) Я. Бояновського, “Пам’ятка турецької війни 1621 року” (1623 р.) Б. Зиморовича, “Кривавий Марс сарматського народу” (1628 р.) Я. Жабчиця (П. Напольського), “Щоденник експедиції, спрямованої проти Османа” (1640 р.) Я. Рудоміна (під псевдонімом Ф. Варзихтіга). Про Хотинську війну йдеться у двох поемах С. Твардовського – в “Посольстві Кристофа Збараського до турецького султана” (1639 р.) і в поемі “Владислав IV” (1650 р.), яка була уславленням померлого короля. Серед цих поем, що являють собою нехитрі віршовані хроніки, виділяється за своїм рівнем поема В. Потоцького “Хотинська війна” (1670 р.), яка з’явилася найпізніше. Найзначнішим поетичним відгуком на Хотинську війну за межами Речі Посполитої була відома поема І. Гундулича “Осман”, над якою автор працював з часу цієї війни до кінця свого життя (1621–1638 рр.). Ще одним південнослов’янським відгуком була драма далматинського єзуїта І. Т. Мрнавича “Османщиця” (1631 р.), в якій, щоправда, на першому плані драматичні події, що розігралися після повернення Османа III в Стамбул, його вбивство, але в другій сцені першого акту маємо докладну розповідь про поразку турків під Хотинном.

Помітний відгомін Хотинської війни знаходимо і в тогочасних західноєвропейських країнах. Нищівна відсіч “непереможним туркам”, ця, сказати б, грандіозна сенсація початку XVII ст. викликала брошури й “летючі листки”, в яких неодмінно зазначалася велика роль козаків у здобутті перемоги (див. 638, № 6). Звичайно, ці своєрідні періодичні видання того часу не можна розглядати як достовірні джерела вивчення самої Хотинської битви, але в плані вивчення її резонансу в Західній Європі вони становлять безперечний інтерес. Написані по гарячих слідах великої історичної події, часто на основі усних розповідей і чуток, вони давали їй довільне й гіперболізоване висвітлення, але саме спрямування їхніх перебільшень і домислів досить симптоматичне. Наприклад, в одній французькій брошурі 1621 р. говорилося, що козаки атакували 150-тисячну армію турків і знищили сорок тисяч “невірних” (281).

Більшу цінність для вивчення резонансу Хотинської битви мають праці тогочасних західних істориків, які засновувалися на достовірних фактах і відбивали разом з тим узагальнене її сприймання та осмислення в Західній Європі. Особливо цікава в цьому плані “Загальна історія турків” Мішеля Бодье, відомого в ті часи французького історика і вченого-орієнталіста, в третьому доповненому виданні якої Хотинській битві відведено окремий розділ (135). В цілому Хотинська битва висвітлена в цій книзі досить точно, допущені в ній хіба що зміщення окремих подій у часі і неточні визначення чисельності військ обох сторін. Важливо вказати, що автор, описуючи хід битви, в центрі уваги весь час тримає козаків, а про дії польсько-шляхетських військ розповідає епізодично. А це говорить про те, що саме в козаках він вбачав основну силу, яка протистояла туркам, і цей його підхід не суперечить історичній дійсності. Як відомо, султан Осман III вважав козаків основною силою у ворожому таборі і відразу ж саме на них спрямував основні удари своєї величезної армії. Проте козаки їх стійко витримали, завдавши ворогові великих втрат і похитнувши його впевненість у своїх силах. Коли ж 5 вересня турки перенесли удар на поляків, козаки прийшли їм на допомогу, і цей наступ турків було відбито, а 9 вересня козаки ввірвалися в турецький табір, викликавши в ньому паніку, і якби польський гетьман Хоткевич не відмовився кинути в бій свої війська, турки не уникнули б розгрому.

Таким був загальний перебіг першого, основного етапу Хотинської битви, і не так далеко розходиться з цією моделлю текст Бодье: “6 вересня, – пише він, – султан з гарматами атакував козаків, ті ж, підтримані німецькими мушкетерами, вступили в бій з такою рішучістю й відвагою, що відкинули турків і завдали їм великих втрат. Роздратований цими втратами, Осман вирішив назавтра вдруге атакувати козаків і зломити їх. Козаки вчинили туркам не менш рішучий і ще сильніший опір, тому що їм на допомогу прийшли поляки, і змусили ворогів відступити, знищивши їх ще більше, ніж це було напередодні. Султан спалахнув таким гнівом, що, подвоївши сили, втретє кинув їх на козаків; але тим самим він лише подвоїв свої втрати, його людей загинуло стільки, що все поле було вкрите трупами, два його паші потрапили в полон, були захоплені дві турецькі гармати, а інші заклепані. Козаки з такою сміливістю переслідували турків, змітаючи все на своєму шляху, що прорвалися майже до наметів і павільйонів султана. В цій битві вони розгромили б турецьку армію, якби принц (тобто майбутній король Владислав IV. – *Д. Н.*) і польський генерал (тобто гетьман Хоткевич. – *Д. Н.*) не наказали їм відійти, а приєдналися до них” (там само, с. 870–871).

У цьому описі конкретних подій битви Бодье припустився численних помилок і неточностей: перший наступ на козаків турки повели не шостого, а третього вересня; третій удар вони спрямували не на козацький, а на польський табір, але дійсно відбили його успішно передусім козаки й польська “челядь”; велика паніка в турецькому таборі піднялася не під час контратаки козаків і поляків, а ввечері 9 вересня, коли козаки його несподівано атакували і т. д. Проте всі ці помилки й неточності не приводять Бодье до радикального розходження з історичною дійсністю, зокрема в принципово важливому питанні про роль козацького війська у відсічі туркам під Хотином, у провалі походу Османа III в Україну й Польщу, який мав призвести до їх розгрому й завоювання.

Аналогічне висвітлення давалося Хотинській битві і в інших західних пам’ятках XVII ст. (див.: 791, с. 16–17). На вирішальну роль козацького війська під Хотином вказував Ж. де Лабурер у своєму “Трактаті про Польське королівство”, написаному з приводу одруження Владислава IV з принцесою Марією-Луїзою Гонзага (275, с. 194–197). В

плані, близькому до опису Бодье, трактував її англієць П. Рікоут у знаменитій свого часу “Турецькій історії” (375), яка витримала шість англійських видань і була перекладена кількома мовами, в тому числі й польською (1678 р.) і російською (1771 р.). Цікаво вказати й на те, що великий німецький вчений і філософ Г. В. Лейбніц, висуваючи в політичному трактаті “Про єгипетський похід короля Франції” (1672 р.) план розгрому турків об’єднаними силами Європи на чолі з французьким королем, значну увагу приділив українським козакам, які, за його словами, “у битві під Хотинном перемогли турків, але тепер за головного ворога мають поляків” (цит. за: 787, с. 22). А це, зрештою, означає, що в Європі впродовж XVII ст. пам’ятали про вирішальну роль українських козаків в епохальній битві, яка мала важливе значення для всього континенту.

Найбільшого розмаху козацькі війни з турками й татарами досягли в 10–20-х рр. XVII ст., викликаючи широкий відгомін у різних країнах Європи. Із тогочасних західноєвропейських джерел напрошується висновок, що десь у період з 1608 по 1624 рік запорозькі козаки, нерідко підтримувані донськими козаками, майже повністю панували на Чорному морі, наводячи страх на прибережні міста й провінції Османської імперії. Справа дійшла навіть до того, що причорноморські міста Анатолії та Балкан звернулися до султана з петицією, в якій заявили: якщо він не захистить їх від козаків, то вони визнають їхню владу (586, II, с. 214). 1604 року запорожці зробили похід на анатолійське узбережжя Туреччини, а через рік захопили Варну – в той час одну з головних турецьких фортець на Чорному морі. У 1608 році вони зруйнували фортецю Перекоп, через два роки напали на турецькі придунайські фортеці Акерман, Килію та Ізмаїл. У 1614 році запорожці атакували Трапезунд і захопили Синоп, а через рік з’явилися під турецькою столицею і спалили її портові причали на очах у султана та його двору. Ще через рік гетьман Сагайдачний здійснив зухвалий похід на Кафу, центр торгівлі невольниками в Криму, і визволив їх у великій кількості. В 1618 році султан скликав спеціальну нараду, на якій обговорювалися заходи оборони від козаків, причому на цю нараду були запрошені послы Венеційської республіки, Франції, Англії та інших європейських держав (41, VIII, с. 193). Венеційський посол Х. Вальєр доповідав у цей час,

що “турки доведені до краю нападами козаків, які стали для них надто болючими”, і тепер вони готуються до великої війни з Польським королівством, головна мета якої – “знищити козацькі гнізда” (365, с. 283–284). Це була підготовка до Хотинської війни, яка для турків безславно завершилася. Інший венеційський посол у Стамбулі С. Контаріні свою розповідь про козацькі походи на Туреччину завершив таким цікавим висновком: “І недалеко вже той день, коли всюди будуть поважати країну і хоробрість цього народу”, тобто козаків (там само, с. 315).

Необхідно тут нагадати, що козацькі війни з турками й татарами мали значення для пробудження національної самосвідомості українського народу та розвитку тогочасної української літератури. Як писав І. Я. Франко, “почуття народної самосвідомості сильно пробуджувалося в широких народних масах, головним чином під впливом частих героїчних козацьких походів у Крим, Малу Азію, Варну, Стамбул з метою боротьби з турками й татарами і звільнення християнських полонених, під впливом таких героїчних справ, як Хотинська війна 1621 р.” (828, с. 714–715). Тема боротьби козацтва з турецько-татарськими нападниками рікою ринула в українську народну творчість, зокрема в думи та історичні пісні, й посіла в них помітне місце. Входить вона і в писемну літературу, де першим за часом твором, у якому славиться героїчна боротьба козацтва з турецько-татарською агресією, стали “Вірші на жалосний погреб Сагайдачного” Касіяна Саковича.

Війни козаків з турками й татарами значний резонанс викликали у слов’янських країнах, що знаходило прояв і в тогочасних слов’янських літературах. Так, про ці війни не раз пише згадуваний вище хорватський (дубровницький) поет Іван Гундулич у своїй поемі “Осман”, сюжетну основу якої становить Хотинська війна та вбивство султана Османа III після цієї війни. Говориться в поемі й про згадуване взяття козаками Варни:

... а Козаци, срунух хрли
старієх штета у замјену,
пожегли су и потрли,
паче смакли Варно у плијену.

Нове распе стара града
мимоходећ паша жали
и проћ вољи својој тада
бојнијех Козак војске

хвали.

(35, с. 98–99)

Пізніше польський бароковий поет С. Твардовський у поемі “Внутрішня війна” називав запорозьких козаків “найстрашнішим бичем для турків” і говорив про те, що вони робили свої походи на тисячі миль в Азію, “спалили Трапезунд, Синоп зруйнували, і під Константинополь підходили не раз” (цит. за: 616, с. 139).

Але нас цікавить передусім резонанс козацьких війн з турками й татарами в Західній Європі, її відображення в тогочасній західноєвропейській літературі й історіографії. Оскільки ця тема докладно висвітлювалася в моїй попередній книзі (641), тут я обмежусь більш стислим її викладом.

Активний інтерес до запорозьких козаків та їхнього військового мистецтва виявляв Ф. де Гарле барон Сезі, французький посол у Стамбулі в 10–20-х рр. XVII ст. Не обмежуючись реляціями для королівського уряду, він у 1620 році опублікував окремою брошурою “Лист до друга”, в якому із захопленням описав козацькі походи проти турків (див. передрук цього листа у виданні XIX ст.: 401). Вважаючи козаків окремим народом, барон Сезі заявляв, що вони “заселяють країну, найродючішу в цілому світі”, але їм немає життя від хижих мусульманських сусідів, від турків і татар. “Однак козаки, – продовжував Сезі, – навчилися давати їм відсіч і захищатися від їхніх нападів. Більше того, серед незліченної кількості прикладів винахідливості у веденні війни й захисті від атак ворога я не знаходжу більш чудових, більш гідних подиву і захоплення, ніж ті, про які обіцяю вам розповісти” (401, II, с. 352–353). І де Сезі описав у своєму “Листі до друга” морські походи козаків, взяття Варни, яке викликало значний розголос в Європі, вміння козаків уникнути погоні великих сил ворога під час повернення з походів. Завершив він свою розповідь такими словами: “Ці люди впевнено почувають себе на суходолі, у воді і в повітрі, скрізь зміють дати собі раду і взяти гору в усіх стихіях” (там само, с. 353). До цього ще слід додати, що в 1621 р., доповідаючи своєму урядові про Хотинську битву, де Сезі зазначав, що основний її тягар винесли козаки, виявивши на полі бою велику мужність і стійкість (уривки з цієї реляції див.: 2). В цілому ж цей французький дипломат дотримувався думки, що для Європи було б краще, якби козаки воювали не з поляками, а з турками, сковуючи їхні основні сили на Чорному морі. “Ко-

ли розділяти між козаками якихось 50 тисяч екю щорічно, – писав він, – то можна змусити турків зосередити головну силу на Чорному морі для охорони входу до каналу (Босфору. – *Д. Н.*)” (цит. за: 579, с. 79).

Не меншу увагу приділяв козакам Томас Ро, англійський посол у Стамбулі в 1621–1628 рр. Його реляції відзначаються суворою стриманістю, відсутністю емоційних оцінок, скупістю узагальнень, зате їм властива висока фактографічна точність. Вони давно вже ввійшли в науковий обіг: першим їх широко використав П. Рікоут у своїй “Турецькій історії” для висвітлення відповідного її періоду (375, II, с. 963 і далі), у 1740 році вони вийшли в Лондоні окремих виданням (332), матеріали з цих донесень, що стосуються козаків, включив Ю. У. Немцевич до свого відомого збірника (335, V), у XIX ст. до них не раз зверталися вітчизняні й зарубіжні історики. Тому немає потреби їх переповідати, і я обмежусь тим, що наведу найбільш цікаві моменти з реляцій Томаса Ро. Після кількох стислих повідомлень про козацькі походи на турецькі володіння в 1622–1623 рр. Ро доповідав у Лондон 30 червня 1623 р.: “Козаки для них (турків. – *Д. Н.*) небезпечніші за наймогутніших ворогів, тому що вони перешкоджають завезенню провіанту в Константинополь” (там само, с. 435). Докладно описав англійський посол напад козаків на Стамбул 9 червня 1624 року, завершивши його таким цікавим висновком: “Цілий день до заходу сонця сміливо стояли вони і загрожували великій, але стривоженій столиці світу і всій її могутності; нарешті, зі своєю здобиччю, з розгорнутими прапорами, козаки відійшли, правда, без перемоги, але й без відсічі турків. Ця не така вже й значна обставина, ця дерзновенна акція розкрили дивовижну істину про цю велику державу – що вона, здаючись такою грізною й могутньою, насправді слабка й беззахисна” (там само, с. 70). Через кілька днів Ро повідомляв, що козаки знову напали на Стамбул і громили його околиці (там само, с. 71). А в травні 1626 року він дав таку цікаву інформацію про ситуацію в турецькій столиці, викликану козацькими нападами: “Вони (козаки. – *Д. Н.*) загрожують вступити в бій з усім турецьким флотом і дали клятву, що візьмуть корабель адмірала. Всі міста й села на Босфорі до самого Константинополя охоплені величезним страхом, тим більше що

існує пророкування, нібито турецька держава буде знищена північним народом” (там само, с. 72).

Слід сказати, що Томас Ро не тільки інформував свій уряд про походи козаків на Туреччину. Пересвідчившись, що козаки становлять значну військову силу, він уважно вивчав становище в Україні і виношував плани їх використання в інтересах Англії в тій політичній ситуації, що склалася в Європі в 20-х рр. XVII ст., тобто в боротьбі протестантського і католицького таборів, як силу антикатолицьку, спроможну серйозно послабити Річ Посполиту, “східний бастион” католицизму.

Ці події 20-х рр. XVII ст. знайшли також цікаве відображення в “Описі Чорного моря й Татарії” Е. Дортеллі д’Асколі, італійського місіонера в Кримському ханстві. Опис був складений в 1634 р. на основі особистих вражень і спостережень автора, зібраних за його десятирічне перебування в Криму. Вперше його оригінал був опублікований М. Дашкевичем у “Чтениях в историческом обществе Нестора Летописца” (203), а його російський переклад М. Пименова з коментарем А. Бертъе-Делягарда – в “Записках импер. Одесского общества истории и древностей” (43). “Якщо Чорне море, – писав д’Асколі, – було таким (тобто “чорним”, злим. – Д. Н.) і в давні віки, то в наш час воно найчорніше й найстрашніше через численні чайки (saiche), на яких кожного літа (козаки) спустошують море і землю” (203, с. 5). Отже, таку славу у татар і турків, каже автор опису, воно здобуло нині через козаків і їхні спустошливі напади. Пояснюючи, хто такі козаки, Дортеллі д’Асколі пише, що живуть вони “на крайніх межах Русі, на островах ріки Дніпро, яка по-турецьки називається Оса; це русичі (rossi), яких по-іншому називають козаками” (там само).

Спершу козаки, розповідає Дортеллі д’Асколі, помщаючись татарам, час від часу робили свої походи, нападаючи на невеликі кораблі. З кожним роком ці походи ставали масштабнішими й грізнішими, і тепер “козаки стали такими відважними, що не тільки за рівних сил, а й з двадцятьма чайками не бояться тридцяти галер падишаха, як це видно щороку на ділі” (там само). Особливо цікава розповідь д’Асколі про те, що “десять років тому (тобто 1624 року. – Д. Н.) козаки вийшли в море на трьохстах чайках і вступили в бій з усім флотом султана. За словами всіх, хто там був,

якби в той день була тиха погода, жодна галера не повернулася б, тому що козаки вже заволоділи капітанською рубкою адміральського корабля; але знялася справжня буря, галери змогли рушити на ворога й потопити кілька чайок” (там само, с. 5–6). Отже, йдеться про велику морську битву, зафіксовану також турецькими джерелами, але майже зовсім не відому в нашій історіографії. Підсумовуючи свою розповідь про походи козаків, д’Асколі писав: “Не тільки в Татарії і на Чорному морі, а й у самому Константинополі вони викликають щороку такий величезний жах, що із-за них там постійно тримають флот, весь або частину” (там само, с. 6–7).

Серед західноєвропейських пам’яток тогочасної нарративної прози слід ще виділити “Подорож до Леванту” Гайе де Курменена, який 1621 р. побував у Стамбулі зі спеціальною місією Людовика XIII і вів там переговори про встановлення французького протекторату над святими місцями в Палестині. Перебування автора названої книги в Стамбулі збіглося з розпалом козацьких війн з турками, тож і не дивно, що цим війнам у ній відведено важливе місце. Знаходимо в ній цікаві відомості про окремі козацькі походи, про оборонні заходи турків, зокрема про будівництво укріплень на берегах Босфору, про паніку в причорноморських містах і в самій столиці Османської імперії, про підготовку султана Османа III до війни, з тим щоб знищити “козацькі гнізда”, і т. д. “Кілька разів, – розповідає Курменен, – козаки спустошували місця за п’ять чи шість миль від Константинополя, і якби не було двох замків, які охороняють протоку, вони б увірвалися в порт і віддали б вогню арсенал і галери. Досить, щоб їм трохи пощастило, і одного чудового дня вони візьмуть місто; турки не вважають це неможливим після того, як пережили стільки страху за останні роки” (188, с. 186–187). Козацькі походи, пише далі Курменен, “так налякали турків у Константинополі, що вони почали тремтіти від жаху; дійшло до того, що деякі знатні сановники прийшли просити королівського посла, щоб він сховав їх на випадок, якщо місто буде захоплене козаками” (там само, с. 199–200). Цим королівським послом був не хто інший, як згадуваний вже барон Сезі, розповіді якого, очевидно, теж послужили джерелом для Курменена.

Не позбавлена інтересу у Курменена етноісторична характеристика козаків, яких він відмежував від поляків і слушно ототожнив з населенням Поділля, Волині й Галичини, тобто з українським народом: “Польські дворяни, які живуть ближче до Німеччини, за спорядженням і виглядом не відрізняються від німців; ті ж люди, що живуть ближче до Туреччини й Малої Татарії і називаються козаками, за спорядженням і виглядом схожі на останніх. Це ті люди, яких польський король використовує для оборони від султана. Оскільки ж вони постійно поповнюються народом з Поділля, Волині й Русі (тобто Галичини, Руського воеводства. – *Д. Н.*), то тепер їх усіх стали називати козаками” (там само, с. 286). Отже, козацтво і його військово-політична активність сприяли становленню на Заході розуміння українського народу як етноісторичної єдності в її дійсному тогочасному складі й межах, в єдності козацтва й населення основних українських земель. І Придніпров’я, і західноукраїнські землі починають усвідомлювати як країну єдиного козацько-руського народу. Цей процес поглибився в наступні десятиліття, і, наприклад, Ж. де Лабурер, описуючи українські землі в “Трактаті про Польське королівство”, вже вважав за необхідне дати їм окремий історичний нарис від часів Київської Русі до 40-х рр. XVII ст., визнаючи тим самим, що ця частина королівства є особливим етноісторичним утворенням (275, с. 221–230).

Ніби підсумовуючи західні історико-літературні пам’ятки початку XVII ст., які відбивали козацькі війни з турками, М. Бодье писав у вже цитованій “Загальній історії турків”: “Саме ім’я козаків наводить переляк і жах на Константинополь. По місту часто проносяться чутки, що вони з’явилися знову, щоб віддати все вогневі й мечу. Туркам не лишається нічого, як впадати у відчай, і цей відчай штовхає їх на підлі вчинки щодо франків (так вони називають християн Заходу), двері яких вони позначають хрестами і вночі б’ють камінням їхні вікна, галасують і погрожують розправою, якщо франки не відвернуть від них нападів і спустошень, що їх чинять козаки. Все це з очевидністю засвідчує і розлад у їхній державі, і її слабкість” (135, с. 928).

До тих пам’яток західноєвропейської україніки, де чути особливо голосний і цікавий резонанс козацьких воєн з тур-

ками, справедливо відносять “Подорожі” П’єтро делла Валле, славетного італійського мандрівника, вченого й письменника. У тогочасній італійській літературі П’єтро делла Валле – дуже своєрідна постать, на яку падає яскравий відбиток доби Відродження. Нашадок старовинного римського роду, він відзначався блискучими здібностями в різних науках і мистецтвах; нещасливе кохання змусило його ще молодим прийняти постриг і залишити батьківщину. 1614 р. він вирушив на Схід, де провів дванадцять років, присвятивши їх вивченню Туреччини, арабських країн, Персії та Індії. Наслідок його наукового подвигу, тритомні “Подорожі, описані в 54 листах”, мають велику пізнавальну цінність, відзначаючись до того ж і високими літературними якостями. “В його розумних і влучних спостереженнях, – пише сучасний італійський дослідник Д. Кокк’яра, – ми бачимо вченого-гуманіста, який відчуває дух свого часу й виявляє жвавий науковий інтерес до етнографії” (564, с. 48).

Вперше опубліковані в Римі протягом 50-х рр. XVII ст. “Подорожі” делла Валле неодноразово перевидавалися в Італії (останнього разу в 1942 р.), були перекладені французькою, німецькою, голландською й англійською мовами. Невеликі уривки з них, що стосуються козаків, наводили у російському перекладі В. Ламанський (590, с. 93–101), а в українському М. Левченко (593, с. 16–23). Повністю текст “Подорожей” делла Валле, де йдеться про козаків та їхнє посольство до перського шаха Аббаса Великого, опублікував в українському перекладі О. Баран у виданні Української Вільної Академії Наук, супроводивши його ґрунтовними коментарями (451).

П’єтро делла Валле був не тільки вченим та мандрівником, а й політиком, і виявляв велику енергію та пристрась у підході до деяких проблем політичного життя тогочасної Європи і передусім – до турецької проблеми. За його словами, він “відчував святу ненависть до турків”, які загрожували Італії та всій Європі, і тому під час тривалого перебування в Персії докладав так багато зусиль до того, щоб утримувати її в стані війни з Туреччиною. Поряд з тим він виношував широкі плани розгрому турків та їх вигнання з Європи. Цими чинниками зумовлений його активний інтерес до запорозьких козаків; за його словами, він “почав уважно стежити за ними ще на батьківщині, а ближче

познайомився з ними в Константинополі” (414, с. 259). Напружено роздумуючи над шляхами й засобами подолання турків, говорить Валле, “я дійшов нарешті висновку, що найкращий засіб досягнення цієї мети – це союз Персії з одним християнським народом, який називається козаками і живе біля Чорного моря, в низах Дніпра” (там само, с. 257).

Вбачаючи в запорожцях серйозну антитурецьку силу, Валле в 1618–1620 рр. переконував шаха Аббаса Великого в необхідності союзу з ними, висував різні плани його здійснення, в тому числі й свої послуги в ролі посла Персії до Запорозької Січі. Але потреба в такій місії відпала після того, як Валле зустрів у Феррабаді “козака Степана”, посланця запорожців, якого він взяв під свою опіку й допомагав йому ввійти в контакт із правителем Персії. Приймавши петицію запорожця, розповідає Валле, шах “покликав Ефендіар Бека та інших головних осіб почту і, як завжди гордовито, сказав їм: “Ви не цінуєте цих людей, їхньої хоробрості, і не знаєте, як слід би було поводитися з ними. Він із тих, що панують на Чорному морі, що взяли стільки міст і заподіяли туркам таке й таке лихо”, при чому він перелічив різні факти. “Вони можуть нам бути дуже корисними, зробити цінні послуги”, – сказав шах. На завершення він заявив, що хоче скористатися козаками” (там само, с. 77–78). У листі, датованому 8 серпня 1620 р., Валле повідомив, що перси збираються будувати для козаків фортецю в Гурії, неподалік від Трапезунда, щоб створити для них плацдарм на південному березі Чорного моря; разом з тим, зазначав він, перси бояться, що тоді християнська Грузія, вступивши в союз із козаками, зможе повністю відокремитися від Персії (там само, с. 220).

В другому томі своїх “Подорожей” Валле досить докладно схарактеризував запорозьких козаків, приділивши найбільшу увагу їхній військовій організації та военній тактиці і їхнім походам на Крим і Туреччину. Почасти ця характеристика засновується на італійських і східних джерелах, почасти на враженнях автора, який зустрічався з козаками в Туреччині й Персії. Та відчувається, що він не побував на Україні, звідси окремі неточності й помилкові твердження в його описі. Підсумовуючи, автор “Подорожей” писав: “Після серйозних роздумів про їхній нинішній стан, про їхню політику й звичаї я не маю сумніву щодо

того, що з часом вони створять могутню республіку, бо, на мій погляд, навіть уславлені спартанці, не кажучи вже про сицилійців, карфагенян і навіть римлян, не починали так знаменито і вдало” (там само, с. 259).

Здається, ніким ще не було відзначено, що сторінки подорожей П'єтро делла Валле, на яких ідеться про запорозьких козаків та їхні переговори з шахом Аббасом II, привернули увагу Гете. Задумавши славетний “Західно-Східний диван” (1819 р.), цей своєрідний поетичний синтез західної і східної культур, Гете вивчав літературу про мусульманський Схід. Поміж інших західноєвропейських видань про Схід він студіював “Подорожі” Валле в німецькому перекладі, що вийшов 1674 р. В його “Нотатках і статтях” до названої збірки знаходимо стислий виклад змісту цієї пам'ятки. Розповідаючи про намагання Валле втягнути Персію у війну з турками, Гете зазначає, що він наштотувався на недовіру Аббаса II, яку важко було подолати. “Однак делла Валле, – пише Гете, – не відступався від своїх намірів і добивався того, щоб Персія вступила в союз з козаками, які жили біля Чорного моря” (223, с. 285).

У той час в різних країнах Заходу поширені були також уже згадувані “летючі листки” й брошури, які розповідали про різні епізоди з козацьких війн із турками – про битви й сутички на суші й на морі, про захоплення козаками турецьких кораблів і визволення невольників, про їхні втечі в різні християнські країни і т. д. За основу для цих своєрідних публікацій, що заміняли тоді газети, служили і достовірні свідчення очевидців, і менш достовірні відомості, що різними шляхами приходили на Захід, а то й чутки та домисли. Ці публікації, що здебільшого називалися реляціями, користувалися великою популярністю серед читачів із різних верств населення. Цікаве підтвердження цьому знаходимо в італійській побутовій комедії “Кольміліана”, яка вийшла у Венеції 1639 року, підписана псевдонімом Арміній. В одній зі сцен цієї комедії дружина дорікає чоловікові, що той часто засиджується в таверні. На це чоловік відповідає, що йому там цікаво читати “різні реляції”, із яких багато про що можна дізнатися, зокрема про Україну й козаків (660, с. 5).

Козацькі війни з турками й татарами викликали відгомін також у тогочасній художній літературі Західної Європи. На початку XVII ст. в Європі набули розголосу “турецькі

пригоди" Самійла Корецького, козацького воєначальника, оспіваного в українських народних піснях. В одній зі своїх розвідок М. С. Возняк зазначав, що Корецький "завдяки авантурним пригодам свого життя став поетичною постаттю й найшов відгомін своєї хоробрості в сучасному українському, польському й хорватському письменстві та рапортах царгородських послів і слідом за тим в європейських історичних писаннях" (485, с. 22). Нащадок руського князівського роду з Волині, Корецький уславився не тільки своїми пригодами в придунайських князівствах і Константинополі, а й наполегливою боротьбою з турками й татарами. За хоробрість і хитрість, виявлені ним у цій боротьбі, хвалив його Кирило Транквіліон-Ставровецький, визначний культурний діяч тогочасної України. Він же присвятив Корецькому частину накладу свого "Євангелія учительного" (1619 р.), тобто збірку проповідей (див. 741, с. 385), – факт, який свідчить про належність Корецького до православ'я, бо присвята такого твору католикові була б явною недоречністю. Хорватський поет І. Гундулич вивів його як одного з героїв своєї патріотичної поеми "Осман" і вславляв як одного з найвидатніших звитяжців у боротьбі слов'янських народів з турками (884, с. 73–74). До цього ще слід додати, що постать Корецького, його військові дії й пригоди знайшли відображення також у тогочасній французькій літературі, а саме в "Історії останніх заколотів у Молдавії", автором якої був адвокат паризького парламенту Жан Баре (132).

Твір Баре не можна віднести до серйозних історичних праць. Та й сам автор не приховував своїх белетристичних цілей, обіцяючи в посвяті розповіді "про три чи чотири битви, в яких успіх іноді мали й невірні", про поединки визначних осіб, "про полон трьох принців і двох принцес", про нерозділене кохання, розлуку і т. д. Цю обіцянку обробити історичний матеріал відповідно до тодішніх белетристичних смаків Баре виконав, і його твір читається як пригодницький роман, центральним героєм якого виступає Самійло Корецький. Щодо основного джерела твору, то, як вказує автор у його довгому заголовку, написаний він "за спогадами Шарля де Жоппекура, лотаринзького дворянина, який під час заколотів служив солдатом у польських князів".

Втім спершу Баре не відривається від історичного ґрунту і в стилі хроніки розповідає про складні перипетії молдавського заколоту 1608–1609 рр., який призвів до серйозної війни з турками. Описуючи “чотири битви”, він заявляє, що “тільки козаки можуть чинити справжній опір туркам та перемагати їх”, і пояснює це тим, що “це дуже хоробрі люди, звичні воювати з турками й татарами, бо це їхнє головне заняття” (там само, с. 21–22). Але далі, починаючи з першого полону Корецького, все більшу роль у творі Баре починає грати романічний вимисел. З’являються “листи” в’язня до дружини, теж полонянки, і її відповіді: і ті, і ті являють собою загальні сентиментально-риторичні варіації мотивів кохання, розлуки, відчаю, скарг на долю, надій на Бога і т. д., без будь-яких локальних, родинних чи інтимних деталей. За змістом і стилем вони нагадують ті послання, якими обмінювалися герої й героїні пасторальних романів, популярних у літературі Ренесансу й бароко. Ці листи, породження літературної фантазії Баре, надають образів Корецького, суворого й мужнього вояка, овіяного авантурним козацьким духом, не властивих йому рис ніжного пасторального коханця.

В останніх розділах твору Баре на перший план виходить історія нещасливого кохання Мартена Парізьєна, секретаря французького посольства в Константинополі, до полоненої “молодої подолянки”, яку він викупив з неволі, сподіваючись на одруження з нею; але батько Юлії відмовив Мартену, оскільки останній не був дворянином. Це послужило Баре, який належав до третього стану, приводом до цікавих ламентаций на тему про несправедливість станового поділу людей (там само, с. 344). Ця побічна сюжетна лінія, однак, тісно пов’язана з основною, зокрема з сенсаційною втечею Корецького з сумнозвісної Семивежної фортеці в Константинополі. І тут знаходимо у Баре цікаву версію втечі Корецького, яка розбігається з тією, що донесли до нас польські джерела. За цими джерелами, Корецькому допоміг втекти підкуплений його батьком грек, який передав в’язневі терпуг і мотузку (див. 485, с. 25). У Баре цю втечу організовує Мартен Парізьєн, якому Корецький поклявся, що, повернувшись на батьківщину, влаштує його одруження з коханою подолянкою (132, с. 349–354).

Не будемо поспішати з категоричними судженнями і,

приймаючи версію польських джерел за істину, кваліфікувати повідомлення Баре як чистий вимисел. Участь Мартена Парізьєна в організації втечі Корецького цілком можлива, тим більше що про неї говорять також інші західні джерела. Так, згадуваний французький вчений-орієнталіст Мішель Бодье у своєму "Описі загальної історії турків" зазначав: "Мартен Парізьєн, один з секретарів французького посольства, був запідозрений у сприянні втечі Корецького (135, с. 809). Докладніше про цей факт розповідає англійський історик П. Рікоут у вже згадуваному творі (375, с. 946–947). Тут, зокрема, говориться, що після втечі Корецького розлючені турки вчинили погром у французькому посольстві і кілька днів тримали під арештом його персонал.

Відгомін запорозького козацтва та його боротьби з турками й татарами звучить в іспанській драматургії пізнього Відродження та бароко, на що звернув увагу М. І. Балашов у своїх працях з історії тогочасних іспано-східнослов'янських літературних взаємин і в узагальнюючій праці про іспанську класичну драму (447). Особливе місце в названих взаєминах належить драмі Ф. Лопе де Веги "Великий князь Московський" на сюжет із російської історії про Дмитрія Самозванця, написаний, на думку авторитетних дослідників, у 1608 р. Згаданий сюжет великий драматург піддав сміливій і оригінальній інтерпретації, розвинувши в ньому ідею "народного короля", актуальну для тогочасної Іспанії. Уявою Лопе був витворений на основі російського історичного матеріалу образ "законного", але позбавленого влади і прав імператора Деметрію, якому внаслідок того довелося спізнати тяжке життя простих людей, потрудитися серпом і мітлою, зазнати горя. Зрозуміло, що подібний сюжет і головний герой вимагали розгорнутого "фальстафівського фону", тобто змалювання строкатого й динамічного соціального середовища, що й знаходимо в даній драмі. Специфічне місце належить у ньому запорозьким козакам, котрі, як відомо, підтримали Лжедмитрія і брали участь у його поході на Москву. Вони виступають у драмі Лопе де Веги як значна, але стихійна військова сила, що погано піддається керівництву.

Як зазначив М. І. Балашов, "Лопе настільки "осхіднослов'янився" в своїй драмі, що, можна сказати, вивів себе в

ролі білоруського селянина Білярдо і навіть вжив деякі українські географічні назви в формі, що відповідає українській вимові” (447, с. 117). Останнє конкретно стосується написання автором слова Запоріжжя: у Лопе збережена його українська форма з опорним ударним і (Zazuriso), тоді як в італійській брошурі “Повідомлення про чудовне і майже дивовижне завоювання батьківської імперії найсвітлішим юнаком Дмитрієм”, автором якої вважається А. Поссевіно, та в її іспанському перекладі Х. Москери, що послужив історичним джерелом для драми, вживається полонізована (чи русифікована) форма з опорним ударним о (Zazuroso). У цьому факті названий дослідник слушно побачив доказ наявності “прямих, не опосередкованих через Польщу й Італію, зв’язків між Україною та Іспанією” (там само, с. 150).

Тут треба брати до уваги те, що серед запорозьких козаків зустрічалися й іспанці; на це вказував Яворницький у книзі “Як жило славне запорозьське низове військо”. В ній він, зокрема, писав, що з іноземців, які побували на Запорозжжі і відомості про яких зберегли історичні документи, “серед найвідоміших був Маргос, іспанський гранд, який з’явився на Січі ще в XVII ст.” (763, с. 13). З другого боку, в XVI–XVII ст. запорозькі козаки нерідко потрапляли в Іспанію та її європейські володіння, зокрема на Сицилію та в Південну Італію, де вони теж вступали в контакт з іспанцями. Більш рання форма цих контактів, що бере початок вже з кінця XV ст., – втечі полонених турками козаків у “християнські краї”, в тому числі в Іспанію та її володіння; також іспанці, захоплюючи турецькі галери, визволяли прикутих до цих галер веслярів-невільників, у тому числі козаків. Більш пізня форма контактів – поява козацьких загонів на іспанській службі у XVII ст.

У науковій літературі фіксувався також відгомін козацьких війн з турками й татарами у Джона Форда, відомого англійського драматурга післяшекспірівського періоду. При цьому деякі літературознавці, зокрема А. Гозенпуд і Г. Нудьга, заявляли, що в одній зі своїх драм Форд “скористався сюжетом думи про Марусю Богуславку” (490, с. 107; див. також: 650, с. 121). Однак ні Гозенпуд, ні Нудьга не вказують назви цієї драми. Слід думати, що мається на увазі трагікомедія “Красуня з готелю” (1626 р.), написана

Фордом у співавторстві з Мессінджером і Вебстером, а в ній – розповідь адмірала, батька головних героїв п'єси Чезаріо і Кларіси, про те, як він врятувався від турків. У названому творі це побічний епізод новелістичного характеру.

З аналізованих вище пам'яток можна зробити висновок, що в першій половині XVII ст. у Західній Європі склалася певна система уявлень про Україну, землю козаків, як країну, що розташована на крайній межі з мусульманським світом і перебуває в постійних війнах із цим світом. Ці війни, ця героїчна боротьба з “невірними” повсюдно сприймалися на Заході схвально, нерідко – зі справжнім захопленням. Що ж до інтерпретації цієї боротьби, її завдань і цілей, то тут виникають деякі специфічні моменти, певна розбіжність із тим, як розуміли все це самі козаки і близькі їм українські автори. Для них це була передусім самооборона від хижацьких нападів і руйнувань, відвоювання предківських земель і захист їхньої інтенсивної колонізації. Здаля, із Західної Європи, ці національні завдання й аспекти боротьби помічалися слабо, натомість на перший план виходили аспекти інтернаціональні, і західноєвропейські автори схильні були вбачати головну мету війн запорозького козацтва у зруйнуванні імперії турків і визволенні поневолених нею християнських народів. Звідси й тенденція розглядати козаків як своєрідних “християнських лицарів”, все життя яких проходить у війнах з “невірними”, що проявляється в деяких західних пам'ятках того часу. А все це, зрештою, означає, що загальне її осмислення включалося в контекст багатовікової боротьби християнської Європи з мусульманською Азією, яка не раз ставила під загрозу європейський розвиток.

Певною мірою до тогочасної західноєвропейської україніки слід віднести й численні твори про Роксолану, українську полонянку із Рогатина, яка стала улюбленою дружиною султана Сулеймана Пишного і мала великий вплив на різні сторони його діяльності, в тому числі й зовнішньополітичну. Тому доцільно тут дати характеристику хоча б найзначніших творів на тему Роксолани, передусім художніх.

Десь під кінець другого десятиліття XVI віку, під час одного з незліченних наскоків на українські землі, татари захопили в полон молоду дівчину, попівну Анастасію Ли-

совську з Рогатина. Разом з іншими бранцями вони привели її до сумнозвісного невільничого ринку Кафи, де продали в Константинополь якомусь турецькому вельможі. Через деякий час бранка стала дружиною Сулеймана Пишного (1520–1566), “турецькою імператрицею”, як її називали численні західні джерела того часу, дивуючись її величезному впливові на грізного повелителя Османської імперії. Для європейців це був, як писав А. Кримський, “факт, важливий за своїми політичними наслідками, дуже цікавий і з психологічного боку, а саме – що над тим недосяжно високим, мудрим володарем мала нечувано-величезну силу його не так вродлива, як розумна й інтриганська жінка...” (575, с. 184). Відтіснивши своїх суперниць, Роксолана домоглася при дворі становища єдиної законної султанши, стала, за словами англійського історика Р. Кноллеса, “владаркою його (султана. – Д. Н.) помислів і розпорядницею того, хто всім командував” (264, с. 757). “Чарівна влада” Роксолани над султаном Сулейманом надзвичайно дивувала турків, і вони вважали її чаклункою. Ця версія також проникла у XVI ст. в Європу. У той час про Роксолану багато писали послі західноєвропейських держав, передаючи всю ту інформацію, яка до них приходила (не завжди достовірну), згодом багато уваги приділяли їй автори численних “турецьких історій”, що виходили в XVII й XVIII ст., нерідко відводячи їй окремі розділи.

Інтерес до Роксолани не згас і пізніше, останній його спалах мав місце в XIX ст., в добу романтизму, коли розгорілися пристрасті навколо питання про її національну належність. У ці суперечки втягнулися італійці, французи, поляки, росіяни (які обстоювали її руське, власне українське походження), дійшло навіть до того, що в Польщі був опублікований подрібний лист Сулеймана Пишного до Сигізмунда I, в якому Роксолана була названа сестрою польського короля (6, с. 236–237). Однак подібні твердження розходилися з численними джерелами, зокрема з реляціями венеційських послів, у яких не раз говориться, що славетна султанша – “*donna di natione russa*” (“жінка руської нації”, тобто українка) (118, с. 115). Та про це свідчить і саме ім'я Роксолана, яким її наділили європейці (турки її називали “Хуррем-султан” – “Радісна султанша”). Як уже зазначалося, в ренесансній Європі одним з поширених найменувань

України було “Роксоланія”, а народ її, відповідно, називали “роксоланами”; отже, Роксолана – це, власне, русинка або ж українка.

Не раз вже наші історики й літературознавці (П. Куліш, М. Драгоманов, А. Кримський та інші) зазначали, що Роксолана є героїнею численних творів у європейських літературах XVI–XVIII ст., але вони обмежувалися загальною констатацією факту, не наводячи фактичного матеріалу. Тема цікава також своєю тісною пов’язаністю з проблемою генези жанру трагедії в європейських літературах, взаємозв’язку й взаємодії ренесансної традиції й основних літературних напрямів XVII ст., бароко й класицизму. За творами тогочасних італійських і французьких драматургів про Роксолану можна простежити деякі істотні тенденції процесу формування класицистичної трагедії з трагедії ренесансної і особливо барокової, від яких вона на ранніх етапах розвитку не так відштовхувалася, як внутрішньо їх трансформувала.

В жанрі трагедії перший до сюжету про Сулеймана і Роксолану вдався Просперо Бонареллі делла Ровере, італійський поет, драматург і романіст першої половини XVII ст., дуже шанований сучасниками по всій Західній Європі і майже повністю забутий нащадками. Його трагедія “Сулейман”, яка 1619 р. вийшла у Венеції, мала голосний успіх в Італії і значний відгомін в інших країнах Заходу. Її флорентійське видання 1620 р. відкривається розкішним букетом послань і сонетів, у яких тогочасні італійські поети вславляли “Сулеймана” і порівнювали його з трагедіями Софокла (152). Слід ще згадати паризьке видання цієї трагедії, що вийшло з чудовими ілюстраціями Жака Калло, який на початку 20-х років XVII ст. працював при дворі тосканського герцога.

“Сулейман” Бонареллі триумфально обійшов сцени театрів Італії і надовго залишився взірцем “східної трагедії” для італійських і французьких драматургів класичного спрямування.

За основу сюжету Бонареллі послужила дійсна жорстока драма, яка розігралася в сералі Сулеймана на початку 50-х рр. XVI ст. Суть її в тому, що честолюбна Роксолана, прагнучи забезпечити трон своєму синові Селіму, разом з великим візирем Рустем-пашою, сербом за походженням і

своїм зятем, погубила первістка султана Мустафу, який, можливо, дійсно був неординарною особистістю. Вона посягла в Сулейманові тяжку недовіру до старшого сина і добилася того, що він восени 1553 р. наказав стратити Мустафу в своїй присутності. Для турецького двору це була досить звичайна подія, але завдяки величезному інтересу Європи до її учасників, Сулеймана й Роксолани, вона перетворилася, сказати б, на голосну сенсацію XVI ст. Із щедрими домислами й мелодраматизмом вона була описана в численних західних виданнях, у тому числі й популярного характеру (про це див.: 887, с. 189–193), і на них спирався Бонареллі, створюючи свою “турецьку трагедію”.

Але для нас важливе передусім те, що Бонареллі на основі цієї серальної драми прагнув створити “високу трагедію” у відповідності з естетичною доктриною класицизму, яка в той час формувалася. Його “Сулейман” дійсно був значним явищем у тогочасній італійській драматургії, яке, однак, не знайшло продовження на вітчизняному ґрунті.

Як відомо, в драматургії доктрина класицизму зародилася в Італії на початку XVI ст. серед гуманістичних кіл, які прагнули відновити античний театр на противагу “варварській” драматургії середніх віків. Тоді ж на основі догматично витлумаченої “Поетики” Арістотеля був вироблений кодекс законів “правильного театру”, в тому числі й пресловуті “єдності” (часу, місця і дії). Створена у відповідності до цих законів трагедія носила академічно-ерудитський характер, була штучним наслідуванням античних зразків, точніше – Сенеки. А її подальший розвиток у XVI ст. набув уже зовсім парадоксального спрямування. При зовнішньому, чисто формальному збереженні канонів “правильного театру” італійська трагедія наповнилася змістом, цілком чужим природі класичного мистецтва, але досить характерним для епохи бароко. Взірцем жанру були проголошені трагедії Сенеки, його надривно-трагічна – на одній високій ноті – патетика вважалася неперевершеним вираженням пристрастей і почуттів, хоч здебільшого це була звичайнісінька риторика.

Автори трагедій передусім прагнули до нагнітання жаху, вбачаючи в цьому трагічний ефект твору. Дуже вузько й спрощено розуміли вони моральну мету трагедії: трагедія, вважали вони, вчить не заноситись у щасті, тому що воно

нетривке, і розкриває нікчемність всякої величі (див.: 488, II, с. 513–514). Дедалі більшого поширення набував смак до ірраціонального, до живописання вибухів не контрольованих розумом пристрастей та інстинктів. Як правило, в прологах італійських трагедій другої половини XVI ст. з'являвся привид якогось небіжчика із загробним кортежем, волаючи помсти й накликаючи лихо, і весь сюжет п'єси зводився до здійснення цих зловісних заклинань. У кричущій невідповідності з цим змістом перебував стиль трагедій, у якому панувала суха й тріскуча риторика.

Під кінець XVI ст. в Італії настала гостра криза цієї псевдокласичної трагедії. Розпочалися пошуки нових шляхів, і, що характерно для цієї країни з її дуже міцними класичними традиціями, оновлення трагедії знову ж таки мислилось як повернення до класичних, на цей раз давньогрецьких зразків. Але подібно до того як Колумб, шукаючи шляхів до Індії, відкрив Америку, так і група флорентійських митців (Camerata Fiorentina), шукаючи справжню античну трагедію, створила мелодраму з елементами поезії, музики і хореографії, “оперу до опери”, за висловом Р. Роллана.

На початку XVII ст. розпочалися пошуки “справжньої трагедії” і в іншому напрямі, який збігався з напрямом пошуків ранніх французьких класицистів. Насамперед це стосується Бонареллі, який перебував у зв'язках з французькими письменниками класичної орієнтації, слідував за їхньою творчістю, а ті, в свою чергу, спирались на досвід і авторитет автора “Сулеймана” (788, с. 216–218, 261–263). Коли розгорілася полеміка навколо “Софоніоби” (1629 р.) Жана Мере, яка була у французькій драматургії першою “правильною трагедією”, що відповідала класичним принципам (546, с. 382), одним із найрішучих її захисників виступив Бонареллі. Останнє видання його “Сулеймана” вийшло з двома промовама про “Софоніобу”, в яких він обстоював її ідейно-художні засади і пророкував їй повну перемогу в майбутньому (там само, с. 216). Словом, у поглядах на трагедію Бонареллі був однодумцем ранніх французьких класицистів. Про це свідчить і аналіз структури його “Сулеймана”.

Це п'ятиактна п'єса, побудована у відповідності до канонів “правильної трагедії”. В основу твору покладена патетична ситуація, але в її розробці Бонареллі пориває із

характеризованими вище ідейно-художніми принципами італійської барокової трагедії і зближається з французькими драматургами класичної орієнтації.

Принципово важливе значення має передусім той момент, що у Бонареллі пружина дії – не засліплюючі пристрасті ненависті, помсти і т. п., як це було у його італійських попередників, а честолюбство Роксолани, її “династичний інтерес”. І тут слід сказати, що, хоч Бонареллі назвав трагедію “Сулейманом”, центральним її персонажем, на якому засновується сюжет, виступає Роксолана (в творі вона названа “Регіною”, тобто “королевою”). Це жінка, яка завдяки красі й розуму з простої рабині перетворилася на справжню королеву й зуміла зберегти вплив на султана й тоді, коли її краса почала в’янути. Розум і сила характеру ставлять її вище від середовища, однак, охоплена честолюбними намірами, всі свої здібності й волю вона спрямовує на те, щоб занапастити благородного Мустафу і розчистити своєму синові шлях до трону. Важливо зазначити, що образ Роксолани цілком вільний від тих близьких до патології або й зовсім патологічних пристрастей у стилі Сенеки, якими любили наділяти своїх героїв італійські трагіки XVI ст. Погубляючи Мустафу, вона керується не пристрастями, а холодним розумом, і цим вона вже нагадує героїнь Корнелія та його школи.

Не менш рішуче Бонареллі відмовився й від нагнітання жахів як самоцілі, як засобу досягнення трагічного ефекту. Щоправда, страта Мустафи описана у нього з надмірною деталізацією (152, с. 137–146), яка змушує згадати трагедії Л. Дольче чи Л. Грото, але принципова відмінність у тому, що ця сцена у Бонареллі – не апофеоз твору, а лише підготовка справді високотрагедійної кризи. Готуючи її, Бонареллі ввів у трагедію складну інтригу, нитки якої тягнуться в минуле, до моменту майже одночасного народження синів Роксолани і її суперниці-черкешенки. Але син суперниці з’явився на світ першим, і з тим, щоб забезпечити своєму синові трон, Роксолана вдалася до хитрощів, у яких сама ж і заплуталась. Майже одночасно зі стратою Мустафи героїня дізнається, що саме він – її син. Знищена цією звісткою, пізнавши всю марність своїх честолюбних планів, всю глибину страждання й скорботи, Роксолана заподіяла собі смерть.

Неважко помітити, що інтрига, за допомогою якої Бонареллі підготував фінальну кризу, явно новелістичного походження і суперечить жанровій природі трагедії. Проте в даному випадку важливо підкреслити інше: цей фінал, при всій слабкості його художнього мотивування, свідчить про те, що Бонареллі більш глибоко розумів моральний сенс трагедії, ніж італійські драматурги XVI ст. Жах глядачів не був для нього вінцем трагедії. Фінальні сцени "Сулеймана" виявляють прагнення автора до морального ефекту, мета якого – "очищувати" й облагороджувати почуття та пристрасті глядачів, викликаючи у них своєрідний "катарсис".

Звичайно, "Сулеймана" Бонареллі не можна вважати завершено класицистичною трагедією. Чимало в структурі цього твору й суто барокових елементів. Це не тільки згадуваний новелістичний мотив, дуже характерний для італійської трагедії XVI ст., яка охоче вдавалася до обробки сюжетів Боккаччо і Банделло. Маючи на увазі барокову важкувату пишність мізансцен, не зведену до чітких контурів дію, надмірну патетику монологів, які нагадують оперні сольні партії, Бенедетто Кроче навіть порівнював "Сулеймана" з "оперою, повною руху, конфліктів і ефектів" (803, с. 359–360). Але провідними у цьому, за оцінками сучасників, шедевр Бонареллі виступають ідейно-художні тенденції, притаманні класицистичній трагедії в період її формування.

Як було сказано, починання Бонареллі не знайшло розвитку на італійському ґрунті. Для пояснення цього явища слід нагадати відоме положення О. М. Веселовського, згідно з яким створення повноцінної трагедії не допускала дійсність тогочасної Італії з її роздробленістю, пануванням дріб'язковості в політичних інтересах, відсутністю значних процесів і подій народно-історичного характеру, які відкривали б для нації нові шляхи й далекі обрії.

Свого повного й завершеного розвитку класична трагедія набула у Франції, яка в XVII ст. склалася в міцну абсолютистську монархію й перехопила авангардну роль у загальноєвропейському політичному й культурному поступі. Але не будемо повторювати загальновідомі тези й перейдемо до нашої безпосередньої теми.

У французькій класичній трагедії першої половини

XVII ст. Роксолана стала досить популярною героїнею. Це явище тісно пов'язане з тим, що східна, зокрема турецька, тема була широко представлена в театрі французького класицизму. С. С. Мокульський припускався помилки, трактуючи сюжет расінівського “Баязета” (1667 р.) як явище безпрецедентне в історії цього театру (546, с. 549). Насправді ж до “Баязета” на французькій класичній сцені з'явилося кілька десятків “східних трагедій”, переважно “турецьких”, у тому числі й чотири трагедії про Сулеймана й Роксолану (див.: 887, с. 33–34). Отже, “Баязет” Расіна спирався на міцну традицію, і характерно, що вороги звинувачували драматурга не у виборі сюжету, а в “неприродному змалюванні турків та їхніх звичаїв” (811, с. 30–32).

Варто тут зазначити, що французька література зверталася до образу Роксолани ще до епохи класицизму. Першою такою спробою була драматична поема Г. Бунена “Султанша”, написана в 1560 р. Та, очевидно, вже на початку XVIII ст. вона стала великим раритетом, тому що Фонтенель, даючи їй нищівну характеристику, засновувався лише на відгуках сучасників Бунена.

Окремий розділ відвів Роксолані А. д'Обіньє у своїй “Всесвітній історії”, яка була ним написана в 1616–1620 рр. Визначний французький поет побачив у Роксолані демонічну жінку й зловісну інтриганку, яка підступно занастила благородного Мустафу (124, I, с. 28–33). Пояснюючи його надто суворе ставлення до “турецької імператриці”, можна припустити, що вона асоціювалася в уяві письменника з “матір'ю-королевою” Катериною Медічі, а Мустафа – з Генріхом Наварським.

Перша французька трагедія про Роксолану “Сулейман, або Смерть Мустафи” Ж. Мере була створена й поставлена 1630 р.: через сім років з'явилася трагедія Ш. Віона д'Алібрі “Сулейман”, у 1643 р. – трагедія Демера “Роксолана”, і, нарешті, 1653 р. вийшла трагедія Жаклена “Сулейман, або Великодушна рабиня”. До цього ще слід додати, що кілька трагедій про Роксолану з'явилося і в XVIII ст., після того як “Перські листи” Монтеск'є та “Заїра” Вольтера викликали новий спалах інтересу до орієнтальної тематики. Щодо названих трагедій XVII ст., то для всіх них вихідним пунктом і опорою послужив “Сулейман” Бонареллі. “Один за одним Мере, Віон д'Алібрі, Демер і Жаклен брали його

сюжет і персонажів, створюючи вже волею своєї фантазії щасливу чи плачевну розв'язку", – зазначав П. Мартіно (887, с. 34). Такі запозичення, як відомо, були в той час нормою літературного життя. Відповідно, в кожній з цих трагедій Роксолана виступала центральним персонажем, а її честолюбні прагнення – рушійною силою сюжету.

Цей сюжет був вдячним матеріалом для створення спектаклів, які вражали глядачів палкими пристрастями, "великими злочинами" й фінальними катастрофами. В цьому дає себе знати не до кінця подоланий вплив бароко, але не слід забувати, що французькій класичній трагедії дораснівської стадії її розвитку, в тому числі й творам Корнеля, взагалі притаманні барокові елементи. Разом з тим французькі драматурги вносили в сюжет, запозичений у Бонареллі, зміни й акценти – у відповідності з інтенсивним формуванням доктрини класицизму.

З цих трагедій найважливіша – Жана Мере, який належить до значних постатей літературного процесу у Франції першої половини XVII ст. "Сучасники мали серйозні підстави вбачати в ньому найвизначнішого драматурга, – говорить А. Адан у своїй багатотомній "Історії французької літератури XVII ст." – Своєю "Софоніобою" він дав модель класичної трагедії. Кожного разу урок, поданий Мере, набував найширшого резонансу. В 1634 р. (тобто до появи "Сіда" Корнеля. – Д. Н.) жоден драматург не міг суперничати з ним" (770, I, с. 567–568). "Сулеймана" він написав 1630 р., у zenіті слави: запозичивши широко відомий сюжет у Бонареллі, він турбувався про те, щоб його твір не мав вигляду звичайного наслідування італійського зразка. Зміни, внесені Мере, передусім торкнулися тлумачення інтриги, образу Роксолани і деяких образів другого плану. Щодо образу Роксолани, то в ньому Мере змістив акценти, прагнучи до того, щоб вона стала завершено трагедійною героїнею – величною, зловісною й страждаючою. Впродовж п'яти актів Роксолана спершу честолюбна й підступна дружина, потім жорстока й ревнива мачуха і, нарешті, безутішна мати, охоплена безмежним відчаєм і скорботою.

Звичайно, було б наївністю шукати в трагедії Мере й інших драматургів "справжню" історичну Роксолану: конкретно-історичне відтворення середовища й характеру зовсім не в природі класицизму. Герої класичної трагедії XVII ст.,

хоч би які імена й костюми вони носили, виступали передусім “ідеальними моделями” чеснот і пороків сучасників і співвітчизників. Ставлячи питання про відображення в трагедіях XVII ст. Роксолани чи будь-якої історичної особистості, необхідно пам’ятати, що їх образи створювались у відповідності з художньою системою класицизму, такого дзеркала, яке спроможне відбити лише деякі найістотніші риси історичного прототипу, та й то зведені до “загальнолюдського знаменника”. Це зовсім не означає, ніби таке питання не варто ставити, – навпаки, воно цілком правомірне, але тільки з урахуванням усієї специфіки естетики й поезики класицизму.

Не будемо тут зупинятися на інших французьких трагедіях про Роксолану, які варіюють характеризовану тему, натомість вкажемо на те, що образ Роксолани, історичний і трагедійний, опосередковано ввійшов у творчість Жана Расіна, а саме в його “турецьку трагедію” “Баязет”. Дослідники вже вказували на обізнаність великого драматурга з трагедією Мере “Сулейман” і на наявність деяких сюжетних запозичень з неї в “Баязеті” (788, с. 273). До цього необхідно додати, що Расінові при створенні образу Роксани, центрального в його трагедії, до певної міри послужив за модель історичний і трагедійний образ Роксолани.

Для своєї героїні знаменитий драматург обрав ім’я, співзвучне з європейським іменем української полонянки, яке в XVI–XVII ст. стало чи не найголоснішим “турецьким” жіночим ім’ям у Європі. Але більш важливе те, що зазначена орієнтація Расіна на Роксолану знаходить пряме підтвердження в тексті трагедії. В першому акті підкреслюється, що султан не тільки палко любить Роксану, а й безмежно їй довіряє, що він наділив її всією повнотою влади й перетворив у справжню імператрицю, – словом, в експозиції трагедії Расін відтворює ситуацію часів Сулеймана й Роксолани, яка, за одностайним свідченням істориків, ніколи не повторялася при турецькому дворі. Більше того, посилюючи паралель, Расін наділяє свою героїню походженням, аналогічним Роксоланиному: вона те ж з “награбованих красунь”, тобто з рабниць-полонянок. У першому акті Осмін запитує: чи правда, що “султан обрав Роксану між награбованими в Європі й Азії красунями? Кажуть, одній їй він віддав свою любов?”. Акомат на це йому відпо-

відає: “Він дав їй незрівнянно більше: він звелів, щоб за його відсутності вся влада належала їй. А ти ж знаєш, як ревниво наші султани ставляться до влади” (361, с. 101–102).

Отже, вихідна ситуація трагедії Расіна значною мірою ґрунтується на прецеденті Роксолани, який залишився феноменальним явищем в історії турецьких султанів і турецьких звичаїв. У другому акті Роксана прямо посилається на Роксолану, обстоюючи своє високе становище при дворі. “Любов не рахується з надуманими законами, – заявляє вона. – І, щоб не вдаватись до вульгарних прикладів, скажу, що Сулейман, незрівнянний серед султанів, обрав поміж усіх Роксолану і, всупереч усьому, прилучив її й до свого трону, і до свого ложа. А вона не мала ніяких прав на сан імператриці, нічого, лише трохи привабливості та багато гнучкості” (там само, с. 119). Для неї Роксолана – взірець, яким вона надихається у своїх честолюбних помислах та інтригах. Зрештою, й такі риси образу Роксани, як гнучкий розум, сильна воля, блискучі здібності інтриганки Расін міг запозичити і в історичній Роксолани, і, ще більше, з тих уявлень про неї, які закріпилися в Західній Європі.

Сказане, однак, не означає, що Роксолана – прототип расінівської Роксани. Такий висновок був би перебільшенням. Мова може йти про те, що образ Роксолани, історичний і трагедійний, послужив Расінові важливою опорою у створенні “турецької трагедії” й одного з кращих жіночих образів його творчості.

Водночас із відсічню турецько-татарській агресії український народ наприкінці XVI – на початку XVII ст. вів також тяжку боротьбу проти польсько-шляхетської експансії, яка в той період неухильно зростала, загрожуючи йому повним поневоленням і знищенням козацтва. Слід сказати, що козацтво з самого свого зародження проявляло себе силою, опозиційною польсько-шляхетській державі, було її запереченням, а його перші масштабні виступи проти неї відбулися ще наприкінці XVI ст. (повстання Косинського і особливо Наливайка). Впродовж першої чверті XVII ст. ці визвольні змагання козацтва то посилювалися, то послаблювалися, на певний час основні свої зусилля воно спрямовувало на відсіч турецько-татарській агресії. Тим часом у суспільно-політичному житті України відбувалися негативні процеси й зміни,

посилювався натиск шляхетської Польщі, поєднуючись із наступом католицизму та впровадженням унії, і це поставило козацтво перед необхідністю зосередити свої сили передусім на боротьбі проти цієї загрози.

В плані міжнародному вона була пов'язана з тією боротьбою, яку вели народи Європи проти наступу контрреформації і феодально-католицької реакції, яка тоді запанувала в багатьох країнах континенту і, зокрема, в Польщі. Цим у немалій мірі зумовлюється те явище, що ці процеси й події в Україні теж викликали резонанс на Заході й знаходили відбиття в різних джерелах. Але, на відміну від козацьких війн з турками й татарами, боротьба українського народу із шляхетсько-католицькою експансією сприймалася в Західній Європі по-різному: здебільшого з ворожістю в католицьких країнах і зі співчутливим інтересом – у країнах протестантських. Та інакше й бути не могло, оскільки вона перебувала у внутрішньому зв'язку з віросповідальною і соціально-політичною боротьбою у Європі, до того ж відбувалась у споріднених або й аналогічних формах. Як відомо, з останньої третини XVI ст. основною формою ідеологічної боротьби в Україні стала боротьба між католицизмом та уніатами, з одного боку, і православ'ям – з другого; за цими віросповідальними боріннями стояли соціально-політичні суперечності й конфлікти. А це було явище, характерне для цілої епохи всеєвропейської історії.

Оскільки визначальними структурами ідеологічного життя в той час ще лишалися структури релігійно-конфесійні, в Західній Європі виявляли інтерес насамперед до релігійно-віросповідальної боротьби в Україні. Західні пам'ятки, в яких козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. знаходили безпосереднє відбиття, не були численними. Але ми надміру спростили б проблему, якби стали судити про їхній резонанс у Західній Європі тільки на основі цих прямих свідчень. Справа в тому, що в умовах наступу контрреформації і розколу Європи на два політично-конфесійні табори найактивнішу реакцію викликала боротьба українського й білоруського народів проти експансії католицизму. Тому й козацько-селянські повстання 1592–1638 рр. там сприймали в специфічному аспекті, вбачаючи в них насамперед крайні прояви релігійно-політичної боротьби. Для багатьох західноєвропейських авторів

вони були в першу чергу свідченням того, що “руський народ” виступає проти наступу католицизму.

У 1569 р. відбулася Люблінська унія, за якою Україна відійшла до так званих коронних земель, а через три роки помер Сигізмунд II Август, останній польський король із династії Ягеллонів. Цими подіями фіксується завершення ренесансного періоду в історії Польсько-Литовської держави й початок періоду контрреформації. Польський феодалізм вступає в союз із табором контрреформації, і Річ Посполита наприкінці XVI – на початку XVII ст. перетворюється на “східний бастион” європейської феодально-католицької реакції. Відходять у минуле часи, коли західні гуманісти захоплено характеризували її як зразок держави, в якій панує широка віротерпимість. Виношуючи плани війн з Росією, король Стефан Баторій (1576–1586) шукав підтримки у папській курії, яка ці плани схвалювала й обіцяла підтримку; першою умовою угоди між Баторієм і папою Григорієм XIII було повне покатоличення Речі Посполитої, що на практиці означало витіснення протестантизму і навернення в католицизм православного населення України й Білорусі (963, I, с. 224–227). З цією метою була створена польська провінція єзуїтського ордену, яку очолив іспанець Сюньєр.

Наступник Стефана Баторія на польському троні Сигізмунд III (1587–1632) так далеко пішов по шляху союзу з папським Римом, що фактично перетворив Річ Посполиту на знаряддя політики войовничого контрреформаційного католицизму на сході Європи. Добре відома його залежність від папської курії та єзуїтів, якими він себе оточив. З часом подібні відносини встановилися у нього також з австрійськими Габсбургами, і на міжнародній арені Польщу почали розглядати як сателіта їхньої імперії. Дійшло до того, що в шляхетських колах короля почали вважати австрійським агентом і висловлювати побоювання, що він готує поглинення королівства імперією; однією з вимог учасників рокошу, тобто шляхетського заколоту 1606 року, було усунення австрійського впливу на державні справи (940, I, с. 197).

В плані нашого дослідження важливо підкреслити, що Брестська унія 1596 року не була акцією однієї лише шляхетської Польщі. В її підготовці й проведенні активну участь

брав папський Рим, підтримував і схвалював її всеєвропейський табір контрреформації, зокрема іспанський король Філіп II. За слушним визначенням німецького вченого Е. Вінтера, “Брестська унія була породженням того напрямку в ідеології польського феодалізму, який виник на ґрунті його тісних зв’язків з контрреформацією в 70–80-х рр. XVI ст.” (963, II, с. 260). Як уже згадувалося, римська курія кинула на Україну й Білорусь свій ударний загін – орден єзуїтів, не лишилися осторонь “святої справи” й інші чернечі католицькі ордени, зокрема бернардини й домініканці. Спеціально в справах унії до Польщі прибув із широкими повноваженнями папський емісар, вже згадуваний А. Поссевіно, один з керівних діячів єзуїтського ордену, справами унії піклувалися також папські нунції у Варшаві. У володіннях австрійських Габсбургів, у Празі й Олмоуці, були створені єзуїтські колегії, які мали виховувати поборників унії з молодих українців, білорусів і росіян.

Посилена активність папського Риму пояснюється тим, що в питанні унії його інтереси повністю збігалися з інтересами польських магнатів і шляхти. Останні, як відомо, прагнули політичну Люблінську унію доповнити унією релігійно-церковною і, тим самим духовно зломивши український та білоруський народи, остаточно скорити їх своїй владі. До того ж унія мала їх остаточно відірвати від одновірної Росії. Як вважав М. С. Возняк, мета Брестської унії “була чисто політична... Польща так довго була не певна українських і білоруських земель, поки православний вузол в’язав їх з Московщиною”, і тому польський уряд, зрозумівши це, “задумав при допомозі релігійної унії скріпити на них політичну силу Польщі” (484, II, с. 43).

Щодо папського Риму, то він у Брестській унії побачив бажану нагоду для здійснення своїх давніх планів “подолання схизми”, підпорядкування своєму контролю православно-слов’янського сходу. Причому покатоличення України й Білорусії у Ватикані розглядали як перший етап покатоличення всієї Східної Європи, передусім Росії. Згадуваний Поссевіно заявляв у трактаті про релігійні справи в Російській державі, що “навернена Русь (за термінологією автора – Україна й Білорусь) стане тією потужною машиною, за допомогою якої можна буде подолати схизму і в Московії” (цит. за: 798, с. 274).

У розпалі боротьби навколо унії в Україні й Білорусі Ватикан поширював чутки, нібито Москва готова до неї пристати, і це не на жарт стривожило противників контрреформаційного католицизму в Західній Європі, зокрема французького короля Генріха IV, який у листі до прусського герцога виражав занепокоєння успіхами контрреформації на європейському сході (826, с. 66).

У Західній Європі з ідеологічним та історичним обґрунтуванням унії виступили відомі політичні письменники контрреформації Джованні Ботеро і Цезар Бароній. Так, Ботеро приділив значну увагу підготовці та поширенню унії в Україні у своєму творі "Всесвітні відомості", який у свій час користувався великою популярністю в Західній Європі. Вперше виданий 1595 р., цей твір Ботеро за десять років сімнадцять разів перевидавався італійською мовою (з доповненнями й уточненнями), був перекладений на латину й живі західноєвропейські мови – іспанську, німецьку та інші. Протягом XVII ст. цей твір тричі виходив у польському перекладі, збереглися також три списки його перекладів на білоруську й російську мови, здійснені на замовлення російського уряду з польських видань (710, с. 56–57). Майже століття ця книга Ботеро служила для всієї Європи найавторитетнішим джерелом відомостей про різні держави й країни, в тому числі й про Україну. В польському й латинському перекладах була вона відома і в Україні, зокрема письменникам-полемістам першої половини XVII ст. і професорам та студентам Києво-Могилянської академії (77, I, с. 326–329).

Д. Ботеро належав до відомих ідеологів італійської контрреформації, особливо уславився він полемікою з Макіавеллі, яку проводив з позицій ортодоксальної християнської моралі (803, с. 85–90; див. також 813). Разом з тим не були йому чужими й певні традиції ренесансно-гуманістичної культури, і це поєднання зазначених традицій з ідеологією контрреформації досить виразно проявляється і в його "Всесвітніх відомостях", зокрема в розділах про східнослов'янські країни й народності. З одного боку, він виходив з ренесансних географічно-історичних джерел і певною мірою зберігав властивий їм комплекс людинознавчо-етнографічних інтересів, про який ішлося вище; з другого боку, в його книзі даються ознаки тенденції й зазіхання агресивного католицизму часів контрреформації.

В цілому ж Ботеро безнадійно втратив той широкий, вільний від політичного й клерикального утилітаризму підхід до віддалених і малознайомих народів, зокрема східнослов'янських, ту здатність цінувати їхню самобутність як прояв невичерпної розмаїтості людської природи, котрі притаманні історико-літературним пам'яткам Відродження. Але щодо фактичної ґрунтовності й точності його твір набагато переважає ренесансні космографічні й історико-географічні трактати про Східну Європу, – значною мірою внаслідок того, що Ботеро, авторитетний католицький письменник, мав вільний доступ до канцелярії Ватикану, до реляцій папських нунціїв із Польського королівства.

Як ідеолог контрреформації, Ботеро беззастережно віддавав симпатії шляхетській Польщі й вітав розширення її експансії в Україні, в Прибалтиці й проти Російської держави. Із його книги можна зробити висновок, що відповідні успіхи Польського королівства наприкінці XVI ст. табір контрреформації на Заході оцінював як власні успіхи й досягнення. Це, зокрема, стосується поширення унії в Україні, яке в зображенні Ботеро має вигляд тріумфального ходу істинної віри, світла якої не сприймає лише темний простолюду. Наприклад, в описі Поділля він заявляє: “Тепер тут шляхтичі й городяни в переважній більшості перейшли в римську віру, і тільки плебеї, мужлаї дотримуються грецької” (155, I, с. 185). В різних варіаціях це твердження він повторює в описах Волині й Галичини. Разом з тим твір Ботеро відбиває й ту недооцінку опору городян, козаків і селян поширенню унії, якої припустився спершу папський Рим в своїх планах щодо України, і переоцінку навернення в католицизм українських магнатів. Головну перешкоду повному торжеству унії на Русі Ботеро вбачав у позиції князя Острозького, “такого могутнього герцога, що в нього, кажуть, чотири тисячі васалів”; але тут же він оптимістично сповіщав, що сини князя Острозького “готові перейти в католицьку віру, і коли це станеться, їхній приклад буде мати важливі наслідки для цього народу” (там само, с. 142–143). Щоправда, в доповненнях і уточненнях до пізніших видань “Всесвітніх відомостей” намічається більш реалістичне розуміння автором ситуації в Україні й перспектив унії, проти якої з дедалі більшою рішучістю виступали городяни і козацтво.

Про великий інтерес Ботеро та його аудиторії до князя Костянтина Острозького свідчить і те, що згодом його життєпис він вмістив у своєму збірнику біографій уславлених мужів тогочасної Європи (154).

Восени 1595 р. єпископи Потій і Терлецький вирушили до Риму, де 23 грудня того ж року з великою помпезністю відбулося проголошення унії, і згадані єпископи цілували папську пантофлю на знак визнання верховенства “римського первосвященника” над українсько-білоруською православною церквою. Цю подію Рим оцінив як свій великий тріумф, терміново була опублікована папська енцикліка “Magnus Dominus”, яка урочисто сповіщала Європі про досягнуту перемогу.

Подібним чином вона була оцінена всім католицьким Заходом, і кардинал Бароній, відомий історик та ідеолог контрреформації, вніс до VII тому своїх відомих “Церковних анналів” спеціальний додаток, де зазначена акція була схарактеризована як “провіденційне навернення народу Русі в істинну віру”, як велика перемога останньої. Цей додаток до “Церковних анналів” Баронія був перекладений Лескарбо французькою мовою і виданий окремою книжкою під промовистою назвою “Дискурсія про походження русів і про їхнє чудесне навернення” (133). Під “русами” Бароній мав на думці, згідно з усталеною на Заході традицією, українців, але разом з тим вказував, що оскільки Московія споріднена з Руссю, то це “дозволяє плекати велику надію, що московити, у яких та ж мова і релігія, в близькому майбутньому вирішать наслідувати їхній приклад” (133, с. 66). У своєму “Додатку” Бароній дав також стислий виклад історії християнства на Русі, трактуючи її з позицій католицизму, як відхилення від “істинної віри”, що нині долається за допомогою унії. При цьому він зазначав, що справжня назва народу цієї країни – “руси” (Les Russiens), а не рутенці (Les Ruthenes), і заявляв, що походять вони від давніх роксоланів.

Варто тут зазначити, що в Німеччині XVI–XVII ст., де розмежування проходило не між світською і церковною історіографією, а всередині останньої, між католиками й протестантами, Бароній виступав провідним істориком католицької історіографії, а його “Церковні аннали” були її найбільшим досягненням. Вони засновувалися на великому фактичному матеріалі, і цією своєю стороною нале-

жали до ерудитської школи, з якою був пов'язаний прогрес тогочасної історичної науки. “Церковні аннали” Баронія набули великої популярності не тільки в Німеччині, а й за її межами, і не тільки в католицькому світі. Відомий він був і в Україні, зокрема до нього зверталися письменники-полемісти першої половини XVII ст., причому вони брали з нього фактичний матеріал і водночас полемізували з вираженою в ньому ідеологією католицької контрреформації.

Брестська унія 1596 р. була передусім подією церковного життя, церковної історії. До того ж її ініціаторам довелося відмовитися від попередніх планів покатоличення України та Білорусі й задовольнитися визнанням ієрархами українсько-білоруської церкви верховенства римського папи. В усьому іншому, починаючи від догматики й кінчаючи деталями обряду, уніатська церква, власне, лишалася православною. Все це, зрозуміла річ, не означало, що ті сили, які стояли за унією, відмовилися від своїх далекосяжних планів, у ній вони вбачали лише першу стадію здійснення цих планів. Не слід заперечувати й певних позитивних моментів унії, зокрема в плані культурно-історичному. Відомий чеський славіст Ф. Вольман висловив думку, що унія сприяла пробудженню усвідомлення єдності слов'янського світу, з часів середньовіччя розколотого на православну й католицьку частини (967, с. 79–104). Угорський дослідник Е. Анд'ял констатує, що в унії була закладена позитивна тенденція сприяння культурному поступу українського й білоруського народів шляхом зближення з католицьким Заходом (772, с. 212–214), – те, до чого прийшли кількома десятиліттями пізніше Петро Могила та його сподвижники, але зауважимо, не ціною підпорядкування православної церкви католицизму Риму.

Однак уся справа в тому, що Брестська унія не була подією, що замикається в рамках церковного життя і церковної історії. Вона була найтісніше пов'язана з суспільно-політичним життям України та Білорусі на рубежі XVII ст. і в тій конкретній історичній ситуації мала для нього величезне значення, але значення негативне. В тій ситуації, незалежно від суб'єктивних намірів її ініціаторів серед українсько-білоруських ієрархів, унія об'єктивно ставала знаряддям соціального, національного й духовного поневолення українського й білоруського народів, сприяла планам

їх поглинення шляхетською Польщею. На мою думку, лишається в силі відома теза Івана Франка, висловлена в праці про Івана Вишенського, що шляхетська Польща прагнула ліквідувати православну церкву для того, щоб українці відчували себе аморфною масою без ідеологічних основ і майбутнього, що унія сприяла здійсненню цих намірів і, внісши розкол в українське середовище, серйозно послабила силу опору.

Таким чином, релігійна боротьба на Україні найтісніше перепліталася в боротьбою народу проти національного й соціального поневолення, перетворилася на її невід'ємну складову частину. Не слід забувати й про те, що, як це загалом характерне для великих європейських рухів XVI–XVII ст., релігія виступала на Україні також ідеологічним оформленням соціальних інтересів та політичних прагнень народу.

Справа також і в тому, що насильницьке впровадження унії на Україні супроводжувалося зростанням кріпосницького гноблення й посиленням антифеодальної боротьби селян. Однією з форм цієї боротьби була масова втеча селян на незаселені землі Придніпров'я, де вони ставали козаками. Все це знаходило відбиття і в тогочасних західноєвропейських джерелах. Так венеціанець Д. Ліппомано, який 1575 р. побував з дипломатичною місією в Польському королівстві, писав про становище селян у ньому: “Нещасні селяни, вилучені з-під опіки закону і віддані на сваволлю панів, перебувають у найжалюгіднішому стані, бо пани можуть розпоряджатися їхнім господарством і навіть життям як їм заманеться, а селянин у жодному суді не може знайти ніякого захисту” (цит. за: 854, с. 10). І навіть папський нунцій Д. Руджієрі свідчить: “Тяжка неволя довела їх (селян у Польському королівстві. – Д. Н.) до такого стану, що навіть за биття батогами, досить часто, приходять вони дякувати панові; сміливо можна сказати, що немає на світі більш приниженого невільника, ніж польський селянин” (там само, с. 11). У 1598 р. венеціанець П. Дуодо писав у своїй реляції про Україну, відносячи її за старою традицією до Великого князівства Литовського: “Шляхтичі так тиранять тут простий народ, особливо селян, що не наважусь сказати, чи належить їм хоча б одяг, який вони носять. А серед них особливо ті, що живуть у Литві (тобто Великому

князівстві Литовському, в його межах до Люблінської унії. – Д. Н.), хоч і збирають багаті урожаї, не мають навіть залишку, щоб прогледувати себе і свої сім'ї. І все-таки можна сказати, що вони щасливі хоча б тим, що можуть жити спокійно, – у порівнянні з тими, які поселилися по сусідству з турками й татарами” (38, с. 46–47).

Та незважаючи на цю небезпеку, українські селяни, рятуючись від кріпосницького гніту, у великій кількості втікали на незаселені землі пристепової смуги, внаслідок чого козацтво бурхливо зростало і в другій половині XVI ст. перетворилося на значну військово-політичну силу. І тут слід сказати, що вже з 70-х рр. XVI ст. папський Рим встановлює систематичне спостереження за козаками. Цей обов'язок був покладений на нунціїв у Речі Посполитій, які в своїх реляціях незмінно приділяли багато уваги релігійно-політичній експансії шляхетської Польщі на Україні, а також діям козаків (див. 88, II, вип. 1 і 2). Як уже зазначалося, нунції Лаурео і Калігарі інформували Ватикан про дії козацьких загонів Івана Підкови, про їхні походи в Молдавію.

Досить докладну інформацію мав Ватикан про перший великий виступ козацтва проти шляхетського панування – про повстання 1591–1593 рр. під проводом Косинського. Останній етап цього повстання, що припадає на 1593 р., знайшов відбиття в реляціях нунція Маласпіни (від 22 січня, 18 та 23 лютого і 14 травня 1593 р.). Вбачаючи в повстанні козацький бунт, Маласпіна повідомляв, що він становить небезпеку для Польського королівства і що подолати його дуже важко. В реляції від 22 січня він доповідав із Варшави, що “в прикордонні об'єдналися козаки числом до восьми тисяч, які принесли і все ще приносять велику шкоду Русі, Волині і особливо країні князя Острозького (al paese del duca d'Ostrovia). Вони мають тридцять шість гармат і діють так, що починають викликати тут острах...” (там само, с. 173). Йдеться тут про вступ запорожців у Київське й Волинське воєводства восени 1592 р. та їхні особливо активні дії проти князя Острозького. Маючи на увазі Запорозьку Січ, Маласпіна говорить, що “козаки створили гніздо, яке не підкоряється цій (польській) короні”, бо “розташоване воно у віддаленому місці, куди не сягає Польське королівство” (там само, с. 173–174). В реляції від

14 травня Маласпіна зі слів Януша Острозького описав битву під містечком П'яткою на Волині, яка відбулася на початку лютого 1593 р.; як відомо, великому шляхетському війську не вдалося в цій битві розбити козаків, у Маласпіни ж вона перетворилася на блискучу перемогу над бунтівниками, що слід віднести на карб його інформатора.

В історіографії досить поширена думка, що повстання 1594–1595 рр. під проводом Северина Наливайка ще не мало антиуніатського спрямування, оскільки відсутні документи, які б засвідчували, що боротьбу проти унії козаки ставили за свою свідому мету. Справді, як непохитна програма дій ця боротьба починає усвідомлюватися козаками дещо пізніше, на початку XVII ст., але незаперечним є і той факт, що під час повстання 1594–1595 рр. козаки виступали рішучими ворогами унії, хоч ці їхні виступи й мали цілком стихійний характер. Відомо, що 1595 р. козаки Наливайка чинили розправу над прибічниками унії на Волині і в Білорусі. Наприклад, у Луцьку “найбільше дісталось від Наливайка прибічникам і слугам єпископа Кирила (Терлецького), а в Пінську він захопив ризницю цього відступника і здобув, нібито, важливі пергаментні документи з підписами духовних і світських осіб, котрі згодилися на унію. Вказують ще й те, що Наливайко пограбував маєток брата єпископа Кирила Терлецького” (586, II. с. 110). Симптоматичним є також той факт, що, за свідченням Захарії Копистенського, під час повстання 1594–1595 рр. до козаків приєднувалися православні священники (там само, с. 111). Заслугове на увагу й те, що після цього повстання в католицько-уніатському таборі противників унії почали називати “наливайківською сектою” або й просто “наливайками”. Звичайно, назва була пущена з провокаційною метою, для дискредитації ворогів унії серед православної шляхти й духовенства, але важко заперечити проти того, що вона відбила об'єктивний зв'язок повстання 1594–1595 рр. з боротьбою проти унії, що розгорялася. Все це дає підстави сказати, що до офіційного проголошення унії в 1596 р. козацтво щодо неї зайняло однозначно ворожу позицію.

На цей період крайнього загострення суспільно-політичної і віросповідальної боротьби, яка охопила всі сфери українського суспільства, припадає майже суцільне пока-

толичення і денационалізація українських і білоруських аристократичних родів і більшої частини шляхти. Наприкінці XVI і в першій третині XVII ст. в католицизм переходять князі Острозькі, Чорторийські, Вишневецькі, Заславські, Збараські, Корецькі, Ходкевичі, Сангушки та інші, але це, всупереч сподіванням Ватикану та ідеологів контрреформації, не призводить до здійснення їхніх планів в Україні. Навпаки, боротьба навколо унії розгоряється ще з більшою силою, загострюючись із кожним десятиліттям.

У боротьбі з польсько-шляхетською і католицькою експансією на зламі століть складається блок патріотичних сил українського суспільства: городян, православної інтелігенції і козацтва, за яким йшли селянські маси. На першому етапі цієї боротьби найбільш активна роль належала городянам, які об'єднувалися в братства. Можна погодитися з німецьким вченим Е. Вінтером, який у монографії “Раннє Просвітництво” каже, що вже в першій половині XVII ст. городяни України були досить консолідованим третім станом, що внаслідок постійного тиску польської шляхти й католицизму в їхньому середовищі раніше, ніж у городян сусідніх народів, пробудилася станова й національна свідомість, що ідеології братств притаманні риси, які передвіщають раннє Просвітництво в слов'янському світі (960, с. 321–322). Важливе значення мав виступ православної інтелігенції проти унії та католицької експансії, її релігійно-політична полеміка з католицизмом та уніатством, яка ідеологічно гуртувала й мобілізувала українське суспільство.

На початку XVII ст. визначальна роль у боротьбі з унією і католицькою експансією переходить до козацтва, що надало їй іншого характеру та спрямування і, зрештою, зумовило її розв'язку. Передусім це означало, що завдання оборони православної церкви, а разом з тим і народності, взяла на себе фактично незалежна військово-політична сила, здатна боронити їх збройною рукою. Як писав М. С. Грушевський, “козаччина приймала на себе справу, яка була протягом чверть століття предметом неустанних, завзятих, але безуспішних змагань української інтелігенції. І те, що не вдалося досягнути заходами публіцистів і богословів, політичних діячів і релігійних агітаторів, ліпших сил духовних і світських сучасної України й Білорусі, було

здобує завдяки тому, що справу взяло під охорону своєї шаблі "низове рицарство". Відновлена була православна ієрархія, засуджена на смерть правительством чверть століття тому, а з нею на повільну, але вірну, як здавалося, смерть призначене церковно-національне життя України й Білорусі, обставлене хитромудрими бар'єрами, на яких розбивалися стільки десятиліть всі заходи українського і білоруського суспільства, вирвалося знову на новий простір і забезпечило собі нову можливість боротьби й розвитку" (504, VII, с. 388). З цього часу, за узагальненням Грушевського, "козачина стала загально визнаним, офіційним сторожем і протектором українського церковного, а з ним культурного й національного життя" (там само, с. 389).

Вже десь під кінець першого десятиліття XVII ст. боротьбу проти унії і католицької експансії козаки починають розглядати як свою непохитну програму, про що, зокрема, цілком ясно говорить їхня декларація 1610 р. про захист православ'я. Не ігноруючи легальних шляхів боротьби, апеляцій до короля і сеймів, козаки вдавалися й до інших засобів, розправляючись з католиками й уніатами. Наприклад, коли Потій призначив уніата Грековича своїм намісником у Києві, запорозький гетьман Тисканевич опротестував це рішення і заявив київському воєводі, що у випадку прийняття Грековичем цього призначення "козаки зволять його вбити, як собаку, і рицарським словом обіцяють захищати того, хто вб'є" (530, I, с. 48). І коли намісник Потія з'явився у Києві, козаки у 1618 р. втопили його у Дніпрі.

В 10-х рр. XVII ст. козацькі виступи на захист православ'я набули такого розмаху, що викликали тривогу серед правлячих кіл Речі Посполитої й змусили їх на сеймі 1618 р., "з погляду на козацьку небезпеку", піти на поступки православним і визнати свободу їхніх релігійних відправ. Тут необхідно відмітити діяльність гетьмана Сагайдачного в цій справі, який доклав багато зусиль до згуртування козаків, городян та православного духівництва і до організації відсічі католицькій експансії. Завдяки рішучій підтримці запорожців 15 жовтня 1620 р. на нараді козаків і духівництва в Сухій Балці була нелегально відновлена православна ієрархія, яку Сагайдачний і Бородавка від імені запорозького війська поклялися боронити від "латинників". Король

Сигізмунд III та польські магнати не наважилися на її ліквідацію, оскільки вона перебувала під захистом козаків.

Позиція козацтва, його рішучі дії в обороні православної церкви призвели до того, що в Україні проблема релігійно-конфесійна остаточно перетворилася на проблему соціально-політичну, яка таїла в собі велику небезпеку для шляхетської Польщі. Її правлячі кола приходять до висновку, що зі схизмою не буде покінчено до того часу, доки не буде розгромлене козацтво. Першу спробу такого рішення проблеми було зроблено у 1625 р., коли вибухнуло велике козацьке повстання, в якому конфесійне питання посіло важливе місце. Коронний гетьман Конєцпольський пред'явив козакам королівську декларацію, в якій Сигізмунд III звинуватив їх у підтримці незаконної православної ієрархії і вимагав від них невтручання у церковні справи. У відповідь козаки оскаржили переслідування православної церкви й домагалися, щоб король відновив “давню грецьку релігію”. Коронний гетьман кинув у наступ військо, не менше від того, що поляки мали в 1621 р. під Хотином, проте у битві поблизу Курукового озера наприкінці жовтня 1625 року йому не вдалося розгромити козаків. А через деякий час боротьба розгорілася з новою силою – назрівало ще грізніше повстання 1630 року.

Боротьба козацтва проти покатоличення України й Білорусі збіглася з черговим загостренням конфесійно-політичної боротьби в Західній Європі під час Тридцятилітньої війни, і це сприяло тому, що вона викликала дедалі більший інтерес як у католицьких, так і в протестантських країнах. Як констатує відомий італійський вчений-славіст А. Кронія, вона належала до тих історичних явищ на сході Європи, які в першій третині XVII ст. привертати найбільшу увагу в Італії (804, с. 180–181). Те ж саме можна сказати й про інші країни Західної Європи, причому в країнах протестантських, зокрема в Англії і Голландії, в українському козацтві починають вбачати потенціального союзника в боротьбі з “папістами”, тобто з католицьким табором.

Цілком закономірно, що за ходом подій в Україні пильно стежили у Ватикані. Там найбільше боялися того, щоб польський уряд не піддався тискові козаків і не відновив у правах православної церкву, що означало б крах планів римської курії на слов'янському сході. В інструкції, надіс-

ланій курією нунцію Торресу в травні 1621 р., наголошувалася необхідність найрішучішої протидії домаганням козаків (364, II, с. 124–126). У Римі непокоїлися тим, що частина політичних діячів і магнатів Речі Посполитої, усвідомлюючи масштаби “козацької небезпеки”, схилилися до думки про необхідність поступок, зокрема у відновленні “грецької релігії”.

Якщо наприкінці XVI ст. римська курія недооцінювала козаків як антикатолицьку й антиуніатську силу, то вже в 20-х рр. XVII ст. вона вбачає в них головного ворога, який став на перешкоді подоланню схизми в Речі Посполитій. Нунцій Торрес писав у реляції з Варшави в 1622 р., що здійснити це дуже важко, оскільки за православну церкву тримається престолюд, що на її оборону піднімаються козаки. “До того ж, – скаржився нунцій, – не можна вдатися до засобів насильства, бо опріч свободи віросповідання, за яку присягався король, на перешкоді стають козаки, люд войовничий і сміливий, які стають на оборону її (православної церкви. – Д. Н.) часом з проханням, часом із загрозою на устах, але завжди зі зброєю в руках” (там само, с. 150). Цих козаків, продовжував Торрес, тисяч шістдесят, від погроз вони кожному мить готові перейти до дії, розпочати війну, “а козацькі війни – то найжахливіша річ” (там само). Не розраховуючи на подолання козаків силою, нунцій Торрес радив Ватикану обрати щодо них тактику хитрощів і обману: “...Потрібно вжити дійових засобів, але зовні лагідних і так прихованих, щоб вони й додуматися не могли, інакше вони будуть насторожені й можуть вдатися до насильства та натворити багато зла” (там само).

Проте й ця тактика не мала успіху, і в другій половині 20-х рр. папський Рим почав вимагати від польського уряду застосування сили проти “ворогів релігії і поляків”, як з цього часу стали називати українських козаків у офіційних документах Ватикану. Таким чином, у 20-х рр. XVII ст. остаточно визначається недвозначно ворожа позиція римської курії щодо козаків, руйнувачів “східного муру” католицизму. Ватикан почав вимагати від Сигізмунда III найрішучіших дій проти козаків, закликати “скрутити зухвалі прагнення нечестивців і розтоптати цих левів і драконів”, як було сказано в посланні папи Григорія X польському королю від 23 січня 1623 р. (404, III, с. 369).

Під впливом характеризованих чинників на Заході скла-

дається досить високе, хоч і специфічне уявлення про військові якості козаків, і коли вибухнула Тридцятилітня війна 1618–1648 рр., обидві воюючі сторони виявляють до них інтерес і вдаються до їх вербування. А це призводить до того, що значна кількість козаків бере участь у Тридцятилітній війні, і на певних її етапах та в певних кампаніях вони відіграли значну роль. Ці військові дії козаків на західноєвропейському терені давно вже привертала увагу істориків, але ґрунтовне висвітлення вони знайшли порівняно недавно в спеціальному дослідженні Г. Гаєцького і О. Барана (831). В рамках цієї книги я можу тільки окреслити їх у загальному плані.

Найраніше вдалася до військових послуг козаків Австрія, вже на першому етапі Тридцятилітньої війни, та й пізніше вона найчастіше і найширше до цих послуг вдавалася. В цьому їй активно сприяв уряд Речі Посполитої, особливо за правління короля Сигізмунда III. Як показали названі історики, в деякі періоди Тридцятилітньої війни в ній брало участь 10–12 тисяч козаків, що за мірками того часу становило значну військову силу. Між 1619 і 1637 рр. участь козаків у цій війні була майже безперервною, далі вона набирає епізодичного характеру. Козацькі загони служили головним чином у легкій кінноті й використовувалися головним чином у маневрових діях при проведенні військових операцій; але поряд з тим вони могли служити і в піхоті. Козаки швидко здобули репутацію хоробрих і витривалих, а разом з тим недостатньо дисциплінованих і надмірно жорстоких вояків.

Вербування козаків на цісарську службу розгорнулося одразу ж із початком Тридцятилітньої війни, і вони відіграли помітну роль вже на першому її етапі. Коли 1619 р. чехи та їхній союзник трансільванський князь Бетлен Габор узяли в облогу Відень, козацькі загони й лісовчики вторглися в Трансільванію, змусивши її правителя швидко повернутися в свою державу й захищати її, а чехи теж змушені були відступити від австрійської столиці. Активною була також участь козаків у “чеській війні”, яка завершилася розгромом чеського війська у битві при Білій горі. Оскільки козаки зіграли значну роль на першому етапі Тридцятилітньої війни, цісарський уряд продовжував і далі вербувати їх у значній кількості, незважаючи на протести населення.

В середині 20-х рр. розпочався “шведський період”

Тридцятилітньої війни, до якого козаки теж були причетні. Формуючи армію для імператора, славетний полководець Валленштайн наполягав на вербуванні козаків. У 1624 р. їх було набрано 6 тисяч, а потім ще 5 тисяч, крім того, в Німеччині залишилися деякі загони від попередніх етапів війни. Коли ж цісарський уряд припинив вербування козаків, Валленштайн влітку 1626 р. з докором писав у Відень, що якби він мав у своєму розпорядженні 8 чи 9 тисяч козаків і стільки ж угорців, то міг би завдати вирішальної поразки голландцям та Бетлену Габору й витіснити шведів з Німеччини (214, с. 190).

На новому витку Тридцятилітньої війни, що розпочався 1629 р., Валленштайн знову вимагає від уряду вербування козаків, що знаходило розуміння у Відні. Радник імператора Квестенберг повідомляє Валленштайну 16 жовтня 1632 р.: “Поляки обіцяють 10–12 тисяч гусарів, але я вважаю, що краще одержати від них козаків” (там само, с. 279). Одночасно Валленштайн заявляв імператору Фердинанду II, що він відмовляється від польських гусарів, і домагався, щоб до його армії терміново вербували козаків (там само, с. 343–344, 354). Але новий польський король Владислав IV, який посів престол 1632 р., почав проводити не залежну від Австрії політику і заборонив ці набори. Та незважаючи на королівську заборону, козацькі загони продовжували прибувати до Німеччини. Так, після вступу у війну Франції навесні 1635 р. досить численні козацькі полки діяли у складі імператорської армії на Рейні та в Бельгії, роблячи глибокі рейди в тили французької армії, в Лотарінгію та Шампань. 31 травня 1636 р. відбулася запекла битва між козаками і французьким військом графа Сауссона біля Івой на території Люксембургу, про яку писала “Gazette de France” від 6 і 14 червня. Не без гумору газета розповідала, що “козаки напали на французів з жахливим галасом; наші люди, які не звикли до такого галасу, так злякалися, що кинулися тікати й відступили до болота на другому березі річки”. Але потім вони отямилися й повернулися на поле бою.

По-іншому, в стратегічній перспективі, дивилися на українських козаків у протестантському таборі. Під впливом постійних козацьких повстань проти польського панування в політичних колах Європи складається думка про

Україну “як ахіллесову п’яту великодержавної Речі Посполитої” (473, с. 80). Виходячи з цього, держави протестантського табору в розпал Тридцятилітньої війни в 1628–1631 рр. вдаються до дипломатичних акцій, спрямованих на те, щоб спонукати козаків до виступів проти Польщі, яка за короля Сигізмунда III фактично була східним форпостом Католицької ліги. Особливо значні надії серед політиків і дипломатів протестантських держав пробудило козацьке повстання 1630 р., під час якого шляхетське військо зазнало тяжкої поразки під Переяславом. Об’єктивно виходило так, що козаки змушували Річ Посполиту тримати на Україні великі військові сили і тим самим позбавляли її можливості надавати активнішу допомогу Католицькій лізі в Тридцятилітній війні.

В протестантському таборі менше вдавалися до вербування козаків на службу, та все ж не гребували ним. Відомо, що до козаків виявляв активний інтерес шведський король Густав-Адольф, славетний полководець і політичний діяч, який їх називав “ворожими дияволами” і заохочував переходити на службу до своєї армії (579, с. 69). Можна вважати доведеним, що саме він був ініціатором плану, який жваво обговорювався в політичних колах протестантських країн на рубежі 30-х рр. XVII ст.; суть його полягала в тому, щоб повністю відколоти козаків від Польщі, розгромити за їхньою допомогою цей “східний бастион” католицизму і тим самим оголити східний фланг Католицької ліги (473, с. 78–81; 579, с. 69–70; 798, розд. 9, та ін.).

Слід ще сказати, що наприкінці Тридцятилітньої війни у 1645–1646 рр. козацький корпус був найнятий на французьку службу і в складі війська принца Конде брав участь в облозі й взятті фортеці Дюнкерка – центрального опорного пункту іспанців у Фландрії (див.: 773, V, с. 312–316; VI, с. 459–464). Організатор цієї експедиції граф де Брежі, французький посол у Польщі, писав регенту Мазаріні про козаків, що це “дуже відважні вояки, непогані вершники, досконала піхота, особливо вони здатні до захисту фортець” (цит. за: 576, с. 75). У переговорах козаків із французьким послом брав участь Богдан Хмельницький, на що де Брежі вказує в реляції від 21 вересня 1644 р.

На початку 30-х рр. XVII ст. в Україні склалася ситуація, вкрай несприятлива для Речі Посполитої. Повстання

1630 р. виявило велику силу козацтва, його спроможність поставити шляхетську республіку на край загибелі. Особливо лякала її перспектива союзу козаків з Росією на випадок війни з останньою. В такій ситуації “заспокоєння України” шляхом відновлення православної церкви стало для шляхетської Польщі проблемою першорядного значення, і на елекційному сеймі 1632 року були прийняті статті про “поновлення грецької релігії”. Цьому відчайдушно противився Ватикан, проте новий король Владислав IV рішуче заявив, що цей акт – справа нагальної необхідності, і папа повинен його затвердити, “якщо він не бажає бачити руїни королівства, а можливо, й християнської (тобто католицької. – Д. Н.) церкви” (404, III, с. 398–399). Це був провал наступу контрреформації в Україні й Білорусі, і хоч у найближчі роки шляхетській Польщі й вдалося досягнути тимчасових успіхів у боротьбі з козацько-селянськими повстаннями на Україні, названий акт 1632 р. знаменував початок переходу контрреформації до оборони в Східній Європі.

Той факт, що саме козацтво зіграло вирішальну роль у провалі планів контрреформації на слов'янському сході, визнають і католицькі історики церкви. Наприклад, єзуїт П. Пірлінг образно писав: “Ця подія (Брестська унія. – Д. Н.) була спершу лиш пролиттям чорнила, а обернулася вона трагічними наслідками й ріками крові. Після запеклої і гострої полеміки розгорнулися фатальні козацькі війни з їх надміром жорстокості та люті, а після них розпочалася й агонія польської державності...” (909, II, с. 361–362).

Запекла релігійно-політична боротьба, що кипіла в Україні протягом першої половини XVII ст., викликала зрослий інтерес європейської громадськості. Так, уважно за нею стежив великий чеський педагог і мислитель Я. А. Коменський, який після того як Габсбурги заборонили в Чехії всі віросповідання, крім католицького, переїхав до Речі Посполитої (1627 р.). Його резиденцією стало Лешно у Східній Польщі, неподалік від українських земель. Будучи активним релігійно-громадським діячем, Коменський палко ненавидів католицьку реакцію і невтомно боровся проти наступу контрреформації; звідси його співчутливий інтерес до визвольних борінь українського народу і, зокрема, до козацьких повстань. Коли вибухнула Виз-

вольна війна середини XVII ст., Коменський, який на той час переселився в Трансільванію, сприяв встановленню дипломатичних зв'язків Хмельницького з антикатолицькими силами Західної Європи, зокрема з кромвелівською Англією (508). Відомо також, що він цікавився братськими школами в Україні й Білорусі, в яких було чимало близького його педагогічній системі.

Козацькі повстання і релігійно-політична боротьба в Україні десь із 20–30-х рр. XVII ст. почала викликати у вдумливих західних спостерігачів враження, що Річ Посполита внутрішньо розкололася на два релігійно-національні табори. До таких уважних спостерігачів належав відомий італійський філософ, автор утопії “Місто сонця” Томазо Кампанелла. Аналізуючи в трактаті “Про іспанську монархію” (1636 р.) політичний стан тогочасної Європи в аспекті релігійної боротьби та можливості створення антитурецької коаліції, він характеризував Польщу як опору католицького табору на сході континенту і разом з тим вказував, маючи на увазі визвольну боротьбу українського народу, що це королівство фактично поділилося на дві ворогуючі частини, і це послаблює його силу. “Польське королівство в наш час наймогутніше серед королівств Півночі, – писав Кампанелла, – і якби воно через різницю релігій не було внутрішньо розділене та було королівством спадковим і не запрошувало правителів з-за кордону, то могло б наганяти великий страх на турецького султана, особливо в союзі з великим князем Московським” (164, с. 317–318). Цей трактат призначався для короля Іспанії, і Кампанелла, який зазнав жорстоких переслідувань з боку католицької реакції, очевидно, не без прихованої зловтіхи вказував політичному главі католицького табору в Європі на нестійкість його “східного муру” і радив пильнувати, щоб на польський трон не сів протестант.

У низці західноєвропейських історико-літературних пам'яток даного періоду дістають відображення нестерпно тяжке становище простого народу, насамперед селян, в Україні і неухильне зростання козацтва, його сили й воєно-політичної активності. Так, венеціанець Ф. Ольмо, який у середині 20-х рр. XVII ст. побував у Польському королівстві, фіксував у своєму описі, що в цій державі “селяни такі ж раби у своїх панів, якими були невільники у римсь-

ких патрицій, бо пани мають право розпоряджатися їхнім життям і смертю” (338, с. 21–22). Характеризуючи далі козаків, Ольмо говорить про їхні відважні морські походи, “які приносять велику шкоду туркам”, про те, що вони є тією військовою силою, що протистоїть татарам і стримує їхні напади (там само, с. 36–37). Цікаве його зауваження про те, що козаки “ледве визнають вищу владу його королівської величності і служать ще йому під час війни; так, вони відзначилися в останній війні у Волощині, де показали себе добрими вояками (мається на увазі Хотинська війна 1621 р. – Д. Н.). Підсумовуючи свою характеристику козаків, Ольмо пише, що це “військо малоорганізоване й незвичне коритися, зате стійке до всіх злигоднів, численне, швидке, незамінне у відкритій для нападів країні, де мало фортець; ними керують їхні власні старшини (сарі), котрих обирають способом скоріше варварським, ніж цивілізованим; взагалі ж вони мають багато спільного з татарами, арабами й ускоками” (там само, с. 37).

У 40-х рр. XVII ст., ще до Хмельниччини, в західноєвропейських джерелах, зокрема в працях істориків, з’являються перші, ще стислі розповіді про козацькі повстання і війни в Україні з 1592 по 1638 рік.

Наскільки мені відомо, першу таку спробу зробив венеційський історик Д. Дзіліоло в книзі “Про достопамятні події наших часів” (1642 р.). “В Польському королівстві, – писав він у ній, – багато країв дотримується грецької релігії, і серед них особливо запорозькі козаки, які живуть на Томаківці Вишневецькій (in Tomakowka Visniovesa) та інших островах Бористену. Всі вони селяни чи рибалки, їхній головний звичай – нападати зненацька на сусідні країни татар та московитів і навіть часто на самих турків” (430, с. 120). Звичаєм козаків є, продовжує Дзіліоло, зневажати всі заняття, крім тих, що приносять військову славу, і це перетворило їх у грізну військову силу. “Спершу вони, – розповідає венеційський історик, – домоглися того, що отримали власного гетьмана (uno Generale proprio) та інші привілеї, а далі це призвело до того, що вони перетворилися в майже окремий народ (quasi in natione separata) і стали, разом з селянами свого краю, не менш грізними ворогами для поляків, ніж сусідні держави. Багато разів виникала необхідність виступати проти них з військом, як,

наприклад, під час знаменного успіху за правління Стефана Баторія, котрий наказав відрубати голову генералу Підкові, і за правління Сигізмунда III, коли тим же способом були страчені Наливайко і Бородавка. Ще гірша доля спіткала багатьох з них під час кампанії Конєцпольського, який діяв проти їхнього численного війська більш ніж у сорок тисяч чоловік і змусив їх повернутися додому (тобто на Січ. – *Д. Н.*) та забезпечив колишній порядок” (там само, с. 120–121). Тут Дзіліоло має на увазі повстання 1630 р., коли польськими військами керував Конєцпольський, котрому насправді не вдалося досягнути вирішального успіху в війні з козаками.

Не згадується у Дзіліоло козацьке повстання 1637–1638 рр., очевидно, тому, що воно відбулося незадовго до виходу його книги в світ. Але це повстання, одне з найбільших і найгрізніших, знайшло відгомін в інших західних джерелах. Вже згадувана “Газетт де Франс” писала про нього 14 березня 1638 р.: “Козаки повстали проти польського короля і згоджуються на замирення тільки на трьох умовах: по-перше, щоб їм забезпечили свободу віри, яка у них протестантська (! – *Д. Н.*), з усіма правами і привілеями, що їх скасував варшавський сейм; по-друге, щоб польське військо приходило в Україну лише на випадок крайньої небезпеки, бо вони хочуть самі захищати свої кордони від татар; по-третє, щоб був збільшений реєстр, що складається з шести тисяч чоловік”. Значну увагу приділив цьому повстанню Ж. де Лабурер у своєму “Трактаті про Польське королівство” (1647 р.), написаному з приводу одруження Владислава IV з Марією-Луїзою Гонзага, розповів про нього також у своєму знаменитому “Описі України” (1650 р.) Г. Левассер де Боплан, безпосередній учасник цієї “війни з козаками”.

Слід сказати, що названий трактат Лабурера належить до кращих зразків західної політичної літератури XVII ст. про Річ Посполиту. Аж ніяк його не можна назвати апологією шляхетської Польщі: як ідеолог абсолютизму, що засвоїв політичні уроки Рішельє, Лабурер критично поставився до суспільно-політичного ладу шляхетської республіки. Він вважав ненормальним явищем надмірну могутність магнатів (“вони скоріше королі, ніж дворяни”), те, що “в Польщі відсутній третій стан” і міста не мають го-

лосу в державних справах, а вся повнота влади належить аристократам і духівництву, “які правлять простолюдом, ніби королі” (275, с. 98–99). Вказував він і на крайню злиденність та пригнобленість селян, які “живуть в убогих халупах, критих соломною, в більшості з них нема нічого, крім печі, діти сплять на підлозі, в соломі, часто зовсім голі, без сорочок...” (там само, с. 106).

Трактат Лабурера особливо цікавий тим, що в ньому козацька проблема ставиться як одна з найголовніших для Речі Посполитої. Козацтву в ньому відведено окремий розділ під характерною назвою “Про запорозьких козаків, військо Русі” (тобто України). І ця назва, і зміст розділу засвідчують, що запорозьке козацьке військо Лабурер розглядав, власне, як національну військову силу України, котру він, за усталеною на Заході ономастичною традицією, називав Руссю або “руськими провінціями Польського королівства”. Заслуговує на увагу й те, що в його трактаті дається стислий нарис історії руських провінцій, починаючи з часів Київської Русі. І хоч цей нарис загальний за змістом і містить чимало неточностей і похибок у висвітленні історії Київської Русі (слід сказати, запозичених у посередників, польських істориків і хроністів), сам по собі він є важливим свідченням того, що автору було властиве розуміння національної та історичної виокремленості “руських провінцій”, тобто України, в межах Польського королівства. А також не менш важливим свідченням того, що Лабурер, як і багато західних авторів того часу, історію Київської Русі пов’язував саме з історією України.

“Весь світ знає їхнє ім’я, – пише Лабурер про козаків, – але мало хто знає їхнє походження, і думають, що це окремий народ” (там само, с. 235). Взнявшись з’ясувати це питання і посилаючись на польські джерела, зокрема на хроніку П’ясецького, автор трактату говорить, що спершу це були загони втікачів-бродяг, які збиралися на границі Русі зі степом і займалися грабуванням турецьких і татарських земель, “доки Стефан Баторій не дав їм закони і лад, з тим щоб вони обороняли кордони” (там само, с. 225–226). Власне, Лабурер повторює польсько-шляхетську версію походження і формування козацтва, яка, при всіх моментах тенденційності, була набагато ближча до істини, ніж деякі гіпотези, поширені тоді у Франції та інших країнах Західної

Європи. Наприклад, французький географ XVII ст. П. Бержерон вважав, що українські козаки – це відгалуження татар (141, с. 170). Далі Лабуерер слушно вказував, що завдяки козацтву, яке заступило шлях постійним татарським нападам, розквітли раніше не заселені багаті землі південніше від Києва і Брацлава; коли ж татари прориваються, то “їм рідко вдається уникнути козаків, які звичайно атакують їх при поверненні і відбирають здобич” (275, с. 227–228). “Та найбільше, – проголошує Лабуерер, – мене захоплює їхня дерзновенна відвага, те, що вони руйнували передмістя Константинополя на очах жителів, султана і його двору” (там само, с. 228).

Далі Лабуерер стисло розповідає про козацько-селянські повстання кінця XVI й першої половини XVII ст. На думку автора, ці повстання були відповіддю козаків на прагнення Польського королівства встановити над ними свій контроль. Так, про повстання 1594–1596 рр. він пише: “Король Сигізмунд III хотів підпорядкувати козаків своїй владі і з цією метою послав проти них Жолкевського; той завдав поразки їхньому гетьману Наливайку, який походив із простих воїнів; Наливайко був захоплений у полон разом з іншими головними керівниками і страчений у Варшаві” (там само, с. 229). Стисло інформує автор трактату також про повстання 1637–1638 рр. та про ті жорстокі репресії, яким після його придушення польський уряд піддав козаків. Польський король, говориться в трактаті, після останнього повстання козаків вирішив замість них створити прикордонне військо і доручив цю справу гетьману Потоцькому; щодо козаків, то частина їх пішла в Московську державу, інша – до татар. Ці дії польського уряду Лабуерер оцінює як грубий промах, що призведе до послаблення військової сили і слави королівства. “Таким чином, – пише він, – ця військова сила, яка принесла так багато слави королівству, яка нічого йому не коштувала і обороняла його від татар, майже зовсім знищена, а нове військо, яким її замінили, не скоро стане справжніми козаками...” (там само, с. 230).

В суто практичному плані ці зауваження Лабуерера не позбавлені слушності, але передусім вони засвідчують, що автор трактату не усвідомлював усієї глибини й масштабності суперечностей між українським козацтвом і шляхетською Польщею. Та й мало хто їх тоді усвідомлював

належним чином, не те що в Західній Європі, а й у самій Речі Посполитій.

Трактат Ж. де Лабурера ґрунтувався на письмових джерелах про Україну першої половини XVII ст. і був певним їх узагальненням; цілком іншого змісту й характеру знаменитий "Опис України" Г. Левассера де Боплана, який був наслідком сімнадцятилітнього перебування автора на українській землі (1631–1648) і всебічного вивчення її. Правда, твір Боплана з'явився у 1650 р., вже під час Визвольної війни українського народу, але розглянути його доцільно в даному розділі, оскільки в ньому відображено становище на Україні в другій чверті XVII ст., перед вибухом "великої козацької війни".

Нормандець з походження, син гідрографа й математика, Боплан мав освіту інженера і з молодих років служив у французькій армії, здійснив у 20-х рр. подорож у Вест-Індію. Десь 1631 р. він вступив як військовий інженер на польську службу, і Сигізмунд III послав його на Україну для зведення укріплень у пристеповій смузі, які призначалися не так проти татар, як проти козаків. На Україні він перебував до весни 1648 р., за цей час побудував там низку укріплень і фортець, у тому числі й Кодак, який мав відрізати Запорозьку Січ від України, брав участь у війнах з козаками, зокрема в битві під Кумейками наприкінці 1637 р. Королівський уряд доручив йому також скласти карти України, що вимагало ґрунтовного ознайомлення з топографією її районів. Боплан блискуче виконав і це завдання, його карти України, висококваліфіковані для того часу, теж мають велике наукове значення. Навесні 1648 р., якраз перед вибухом Визвольної війни під проводом Хмельницького, Боплан з невідомих причин залишив польську службу й повернувся на батьківщину, де продовжував наукові праці з картографії, географії й астрономії. Помер він 6 грудня 1673 р. в Руані.

Написана вже після повернення у Францію, книга Боплана засновується на ґрунтовній і всебічній обізнаності з Україною і являє собою ніби маленьку енциклопедію тогочасного українознавства. Її автор сумлінно знайомився з географією і топографією краю, його флорою і фауною, вивчав різні сфери життя українського народу, його побут і звичаї, його суспільний устрій і соціальне становище,

особливу увагу приділив він козацтву й Запорозькій Січі, пробував також вникнути в історію України. І хоч в його творі зустрічаються неточності, помилки й відомості сумнівної вартості, “вони порівняно незначні й пояснюються як хибами в засобах вивчення, внаслідок відсутності в XVII ст. твердих наукових основ, так і наявністю не зовсім зрозумілих для іноземця деяких звичаїв і явищ руського життя” (605, с. 6). Можна з певністю говорити, що своє завдання Боплан виконав з об’єктивністю й сумлінністю справжнього вченого, який найвище цінує достовірність і точність інформації. Релігійна ворожнеча, соціальна й національна ненависть польського шляхетства до українського народу і, зокрема, до козацтва лишилися йому чужими, пропольська й прошляхетська тенденція майже не торкнулася його твору, а окремі її прояви не міняють загального об’єктивного характеру картини. Слід вказати й на те, що Боплан був не позбавлений і певного художнього хисту, нахилу до візуально виразного зображення як природи, так і людей, різних сторін та проявів їхнього життя, і ці елементи художньої образності, розсіяні в творі Боплана, надають більшої жвавості й колоритності його розповіді.

Характерно, що свій опис України Боплан розпочинає з Києва, її давнього етнічного й історичного центру. Перші рядки його твору звучать так: “Київ, званий колись Кізовією, був одним з найдавніших міст Європи; ще нині це засвідчують пам’ятки старовини, висота й ширина міських укріплень, глибина оборонних ровів, руїни його храмів, численні старовинні гробниці колишніх князів” (12, с. 22). Подібно до Ляссоти, Київ він описує як очевидець, спираючись на свої спостереження і враження. Побував він у ньому десь через півстоліття після австрійського посла, і його опис об’єктивно зафіксував також і ті зміни, що за цей час відбулися з містом.

Насамперед воно розрослося й розширилося, це вже не занедбане прикордонне місто, а справжній центр обширної і залюдненої країни, що було наслідком інтенсивної колонізації Придніпров’я наприкінці XVI і в першій половині XVII ст., яка відбулася завдяки козацтву. Воно вже має гарні вулиці, щоправда, лише три, “а всі інші нерівні, покручені, поплутані, як у лабіринті”; воно “провадить широку

торгівлю” з сусідніми країнами; в ньому є “університет або академія, що знаходиться при Братській церкві”, – тут йдеться у Боплана про Києво-Могилянську академію, засновану 1631 р. Збільшилася у Києві кількість соборів і церков, головним чином православних, але й католики мають вже чотири храми. Подібно до Ляссоти та інших західноєвропейських авторів, Боплан теж виявляє значний інтерес до пам’яток старовини, особливо до давніх київських храмів. При цьому він відзначає, що два з них, Софійський та Михайлівський, вже відбудовані, а “решта лежить у руїнах”. “Софійський та Михайлівський храми, – пише він, – відбудовані на давній взірєць. Перший з них має гарний фасад і милує око, звідки б не розглядав собор; стіни його оздоблені постатями та малюнками з історії, виконаними мозаїкою, тобто з дрібненьких різнобарвних камінців, які сяють, наче скло, й укладені так майстерно, що важко розпізнати, чи це витвір живопису, чи ткацтва” (там само, с. 24).

Особливо ж слід наголосити, що давній Київ у творі Боплана – не історична декорація до опису сучасної козацької України. Він протягує між ними нитку зв’язку, козаків у нього – прямі спадкоємці давнього Києва, його нащадки: “Однак саме звідсіль, – твердить автор “Опису України”, – пішов той благородний люд, який називається нині запорозькими козаками і котрий протягом стількох уже літ заселяє різні місця уздовж Дніпра і в суміжних землях” (там само, с. 24). Можна сказати, що у з’ясуванні походження українських козаків Боплан робить принципово важливий крок: не обмежуючись констатацією того факту, що формувалися вони з утікачів із українських земель, він справедливо вказує на їхню спадкоємну пов’язаність з Київською Руссю. А це вже та історична істина, яка належним чином була усвідомлена й з’ясована вченими новітнього часу.

Не буде перебільшенням сказати, що з усіх верств тогочасного населення України найбільший інтерес викликали у Боплана козаки, яким відведено два розділи його книги. Він характеризує їх всебічно, в різних аспектах, у тому числі й таких, в яких вони перед західноєвропейськими читачами ще не поставали. В “Описі України” розповідається не тільки про їхні війни й походи, відвагу й витривалість, які у автора теж викликали захоплення, а й про їхнє мирне життя, про їхні заняття хліборобством і

ремеслами. “Оповівши про доблесть козаків, – пише Боплан, – доречно буде сказати про їхні звичаї і заняття. Майте на увазі, що серед цих козаків взагалі трапляються знавці усіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум’яки, римарі, шевці, бондарі, кравці та інші ... Всі вони добре вміють обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати всілякі м’ясні страви, варити пиво, хмільний мед, брагу, оковиту тощо” (там само, с. 25). Підсумовуючи розповідь про заняття козаків різними ремеслами й справами, Боплан заявляє: “Справедливо буде сказати, що всі вони здібні до різних ремесел, хоч деякі бувають гарними майстрами в одному якомусь ремеслі. Серед них зустрічаються люди з вищим, ніж уся маса, інтелектуальним розвитком, але й усі вони досить розвинені, хоч їхня діяльність головним чином спрямована на те, що корисне й необхідне в сільському житті” (138, с. 18). І трохи далі: “Вони дотепні й спритні, винахідливі і з широкою душею, не прагнуть до великого багатства, а над усе цінують волю, без якої жити не можуть. Саме в цьому й полягає основна причина їхніх бунтів і повстань проти місцевої шляхти, так що рідко проходить більше семи чи восьми років без їхніх повстань” (12, с. 20–21).

Всі ці свідчення Боплана спростовували інсинуації щодо козаків як варварів, напівдикі розбійницькі орди, що поширювалися в Європі ідеологами шляхетської Польщі, особливо під час Визвольної війни 1648–1657 рр.

Українських селян Боплан теж характеризує і з етнографічної, і з соціальної точок зору. Та при цьому він особливо наголошує жорстокий кріпосницький гніт, від якого вони страждали. У спеціальному розділі він розповідає про повинності, які відбували селяни на користь панів, та про визиск, від якого вони терпіли, і робить такий висновок: “Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають таку безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються

в гіршому становищі, ніж каторжник на галері” (там само, с. 28). У відповідь на кріпосницький гніт, який неухильно посилювався, селяни у дедалі більшій кількості втікають на незаселені землі, до козаків, внаслідок чого запорозьке військо швидко збільшується: “За рахунок таких селян-утікачів козацькі легіони вельми зростають” (там само, с. 24). Українське селянство, показував Боплан, є величезним резервом козацьких повстань, що робить їх особливо масовими й небезпечними.

Як свідок і учасник подій розповідає Боплан про козацьке повстання 1637–1638 рр., зокрема про битву під Кумейками. За своїм змістом і характером це не стислий історичний нарис, а саме оповідь очевидця. За Бопланом, почалося все ще 1635 року, коли козацький гетьман Сулима, повертаючись із морського походу і побачивши, що щойно збудована фортеця Кодак заважає доступу на Січ, зненацька захопив її і знищив гарнізон, яким командував полковник Маріон, француз на польській службі. Реєстрові козаки за наказом коронного гетьмана Конєцпольського відвоювали фортецю, полонили Сулиму та його спільників, яких відправили у Варшаву й там четвертували. Однак козаки не втихомирилися, в 1637 р. розпочалося нове їхнє повстання. “Того ж року, – розповідає Боплан, – 16 грудня опівдні, ми зустріли їхні війська, близько вісімнадцяти тисяч, отаборених у Кумейках, і хоча нас було лише чотири тисячі воїнів, ми не переставали їх атакувати і завдавати їм нищівних ударів. Битва тривала до півночі, і з їхнього боку лишилося близько шести тисяч вбитих і п’ять гармат, інші ж утекли з поля битви під захистом ночі, яка тоді була дуже темною” (там само, с. 37).

Слід зазначити, що пам’ять тут зрадила Боплана у визначенні чисельності військ воюючих сторін: інші джерела показують, що в битві під Кумейками козаків було близько десяти тисяч, і протистояли вони п’ятнадцятитисячному польському війську.

Твір Боплана викликав значний інтерес у сучасників, чому в неабиякій мірі сприяло те, що його вихід у світ збігся з апогеєм Визвольної війни 1648–1657 рр. Під впливом цієї війни у Франції та інших країнах Західної Європи загострилася зацікавленість Україною, і бопланівський опис задовольняв цю зацікавленість; водночас він проливав

світло на справжні причини “великої козацької війни”, пояснював її розмах та нещадність. “Опис України” привернув до себе увагу багатьох французьких письменників XVII ст.: ним цікавилася пані де Севіньє, яка відзначалася широтою і активністю політичних інтересів; вивчав його Ж. Б. Боссюе, історик і письменник, майстер ораторської прози й ідеолог галіканської церкви, що спонукувало його цікавитися релігійно-політичною боротьбою в Східній Європі й привело до книги Боплана; потрапила вона і в поле зору Ж. Расіна, який разом з Н. Буало писав історію правління Людовіка XIV. Не раз зверталися до неї й письменники та вчені пізніших епох, про то мова ще буде далі.

4. В ЗАХІДНИХ ДЖЕРЕЛАХ ЕПОХИ БАРОКО

З середини XVII ст. розпочинається період найбільш активних і різнобічних українсько-європейських культурних і літературних відносин, який продовжувався і в XVIII ст. В першій половині XVII ст. в Україні відбувається поступовий перелом у ставленні до “латинської культури”, яка до того однозначно протиставлялася “греко-слов’янській” культурній традиції. У тому, що цей процес в Україні і Білорусі так затягнувся, негативну роль відіграло насильницьке запровадження унії та шляхетсько-католицька експансія кінця XVI – початку XVII ст., які мали й специфічний культурно-історичний аспект.

Справа в тому, що ідеологи унії та шляхетсько-католицької експансії намагалися скористатися в своїх цілях і тією безперечною культурною перевагою “католицького Заходу” над “православним Сходом”, яка визначилася в XV–XVI ст. в епоху Відродження. Не могла вона не позначитися й на відносинах між польсько-католицькою і русько-православною культурами в тогочасній Польсько-Литовській державі. Відомий польський історик А. Яблоновський слушно констатував, що та перевага, яку в XV–XVI ст. польсько-католицька культура здобула над русько-православною в межах Речі Посполитої, пояснюється передусім перевагою тогочасної “латинської цивілізації” над “греко-слов’янською”, яка занепала внаслідок відомих історичних причин (844, с. 14–15). Тільки даремно він прагнув цілком ототожнити шляхетську Польщу з новою європейською культурою, що створювалася в добу Відродження, представити її носієм і репрезентантом цієї культури. Це все-таки різні явища, скоріше мова тут може йти про використання польським феодалізмом, який не відірвався від середньовіччя, тих безсумнівних переваг, що їх давала в зазначеній ситуації давня належність Польщі до “латинського світу” й “латинської культури”.

Особливо посилилася ця тенденція наприкінці XVI ст.,

коли на Україну й Білорусь розпочався наступ контрреформації в специфічній формі унії. Єзуїт Петро Скарга у трактаті “Про єдність Церкви Божої” (1577 р.) доводив, що “грецька наука” (власне, візантійсько-слов’янська культура) безповоротно занепала, що “наука” повністю перейшла до “латинників” і для Русі було б найрозумніше зректися “гречизни” й приєднатися до “латинства” (77, II, с. 486–501). Отже, ідеологи контрреформаційного католицизму, видаючи себе за повноправних репрезентантів європейської культури, радили Русі принести в жертву свою національну й культурну самобутність заради приєднання до європейської культури, заради засвоєння її. Та справа не обмежувалася порадами й закличками, була розроблена система заходів та дій, яка наполегливо проводилася в житті: засновувалися “латинські” школи й друкарні, де друкувалася відповідна література, проводилася цілеспрямована дискредитація православної церкви й “грецьких” культурних традицій і цінностей.

Словом, наприкінці XVI – на початку XVII ст. в Україні склалася специфічна ситуація, коли великі досягнення нової європейської культури, відповідно інтерпретовані, почали служити аргументом покатоличення та колонізації. Вкрай напружена національна й релігійно-політична боротьба, що тоді розгорілася, схиляла до альтернативного рішення проблеми: Царгород або Рим, Схід або Захід, “грецька наука” або “латинська”, і будь-який компроміс або синтез видавалися неможливими. Чи не цим пояснюється, що не тільки крайнім консерваторам національна старовина, непорушна давньоруська традиція в тих складних умовах здавалися якорем порятунку. І чи не тому Іван Вишенський трактував європейську науку й філософію як “латинські хитрощі” і протиставляв їм “руську простоту”, заявляючи, що “пристати до першої – це все одно що зрадити другу”. І чи не звідси його відомі випадки проти “Платонів” та “Аристотелів”, що їх дослідники нерідко однобічно пояснювали “візантійським консерватизмом” видатного письменника-полеміста?

Та попри всі ускладнення й перешкоди, водночас із шляхетсько-католицькою експансією в цей час відбувалося дедалі активніше проникнення нової європейської культури в Україну, і нові поняття та звички, нові ідейні й художні

віання набували дедалі більшого поширення серед української громадськості. Під подвійним тиском двох зазначених сил українсько-білоруське громадянство, за словами А. Савича, поділилося “у вертикальному напрямі на дві основні групи: національно-консервативну, тобто прихильників старовини, і поступову. Остання так само неоднаково розуміла як методи, так і джерела реформ” (694, с. 196). І якщо Іван Вишенський висміював і заперечував “латинську мудрість”, “Аристотелів і Платонів”, то вже З. Копистенський у своїй “Палінодії” (1620–1622 рр.) доводив, що ця мудрість “позичена у греків”, які були дійсними творцями європейської освіти й культури. Тут маємо важливий теоретичний злам у ставленні до “латинської науки”: якщо вона “позичена у греків”, прямих вчителів “народів словенських”, то нема нічого негожого у засвоєнні цієї вченості останніми, звичайно, за умови її очищення від “папезько-єзуїтських” спотворень. Слід сказати, що сам Копистенський у “Палінодії” щедро черпав із “латинської вченості”, зокрема ренесансної та барокової, і, користуючись навіть творами таких ідеологів контрреформації, як Бароній і Ботеро, перетлумачував їх відповідно до своїх ідейних завдань оборонця православної церкви і “народу словеноросского” (77, I, с. 269–271).

Важливо зазначити, що “Палінодія” Захарії Копистенського не була поодиноким явищем в українській літературі першої третини XVII ст. Тією ж віхою, що знаменує завершення перелому в ставленні до “латинської вченості”, можна вважати заснування у 1632 р. Києво-Могилянської колегії (академії) – навчального закладу нового типу, орієнтованого на “латинські”, тобто польські й західноєвропейські університети й академії. На відміну від шкіл попереднього періоду, які були “словено-грецькими” за своїм характером і структурою, названа академія була “латинським” навчальним закладом, і навчання велося в ній латинською мовою. Та постала вона на хвилі національно-культурного руху першої половини XVII ст., який був відповіддю українського народу на шляхетсько-католицьку експансію, і досить швидко стала важливим складником боротьби за збереження національної культури й самої народності. Оцінюючи діяльність Петра Могили та його сподвижників, Іван Франко писав, що він “вніс небувале поживлення в

церковне й розумове життя всього народу”, а “головна справа його життя – це заснування Києво-Могилянської колегії, яка мала стати захистом православної церкви і південно-руської народності, користуючись тією зброєю, якою на них нападали вороги, – наукою і освітою” (740, с. 302).

Принципово важливим було те, що Петро Могила та його послідовники не звели свого завдання до догматичної оборони православ'я, а пішли шляхом освоєння європейської освіти й культури, свідомі того, що лише на цьому шляху можна відстояти національну й культурну будучину свого народу. Як слушно зазначає австрійський вчений Й. Матль, діячі Києво-Могилянської академії “прагнули освоїти здобутки західноєвропейської освіти й культури, освоїти гуманізм і Відродження, реформацію і контрреформацію, але вони поєднували освоєння цих здобутків з полемікою проти них, яку вели з завзятістю, характерною для сили, що йде з глибин народності” (888, с. 164). Іншими словами, Петро Могила та його послідовники прагнули до синтезу набутків європейської освіти й культури на основі православно-руської культурної традиції, і це надає їхній діяльності й створеному ними навчальному закладові барокового характеру.

Завдяки новим, превалюючим орієнтаціям вже не на візантійсько-слов'янську традицію, а на “латинську Європу”, Києво-Могилянська академія активізувала культурні й літературні зв'язки України з європейськими країнами, розширила їхні форми й географічний діапазон до віддаленої Іспанії включно (434, с. 25–26). Її діяльність, як неодноразово зазначалося в науці, характеризується прагненням надолужити втрачене, тяжінням до думки й літератури Заходу, а також гарячковим, часто хаотичним їх засвоєнням, нерідко шляхом перетлумачень і переробок. Відомо, що увагу киево-могилянців часто привертали не нові й не кращі досягнення європейської науки, філософії, літератури; поряд з дійсними цінностями вони переносили на вітчизняний ґрунт чимало й мотлоху середньовічно-схоластичної вченості. Разом з тим у стінах академії відбувалося освоєння справжньої освіти й справжньої культури. Власне, відбувалося передусім освоєння європейської барокової культури, котра включала в себе як ренесансні, антично-класицистичні, так і середньовічні елементи.

В цілому ж слід сказати, що в українській культурі й літературі протягом XVII ст. розвивалися процеси перехідного характеру, набираючи дедалі більшого розмаху та інтенсивності. З ними тісно пов'язане розширення й прискорення українсько-європейських культурних і літературних взаємин, які активно сприяли поступові української літератури, перебудові її структури, формуванню новочасної системи жанрів і стилів, збагаченню образно-художньої палітри. Все це створювало необхідні передумови для становлення і розвитку на українському терені першого художнього напрямку, спільного для всіх європейських культур – напрямку бароко, і при всій неповноті “барокового комплексу”, при всіх його характерних особливостях бароко в східнослов'янському світі з особливою переконливістю засвідчує зростання спільності культурного й літературного поступу континенту, настання якісно нового етапу в цьому процесі.

Серед країн православно-слов'янського кола бароко найраніше проявилось в Україні й Білорусі, які входили в той час до Польсько-Литовської держави й тісніше стикалися з польською і західноєвропейською бароковою культурою. Тут же бароко досягає й найбільшого розвитку, і цим була визначена активна роль української культури бароко в системі тогочасних східно- й південнослов'янських, а також східнороманських культур. Подібно до того, зазначає Д. С. Лихачов, як візантійська культура “вступила на Русь через посередництво Болгарії... так і бароко вступило на російський ґрунт через посередництво Білорусі й України, де воно теж, як згодом у Росії, було засвоєне без передуючої йому “нормальної” стадії Ренесансу. Росія засвоїла бароко в “адаптованому”, “полегшеному” Україною і Білоруссю вигляді” (712, с. 387). Аналогічні функції українське бароко виконувало також у південнослов'янських країнах і в румунських князівствах Молдавії і Волощини.

По всій Європі у своїх провідних культурно-історичних функціях бароко значною мірою виступало продовженням Відродження – в нових, ускладнених суспільно-історичних умовах. За вдалим визначенням відомого польського вченого Ю. Кшижановського, воно “завершило справу, яку Відродження не змогло довести до кінця, а саме – гуманізувало культуру всієї Європи і всупереч перешкодам, що

породжувалися політичними й релігійними антагонізмами, створило спільну інтелектуальну й художню культуру, важливість якої належним чином починає усвідомлювати й оцінювати лише наука наших днів” (858, с. 266). З особливою виразністю ця роль бароко проявилася в Східній і Південно-Східній Європі, де свого часу не виникли розвинені ренесансні культури. Природно, що тут воно мало взяти на себе першорядні культурно-історичні завдання і функції Відродження, зокрема такі, як секуляризація і гуманізація культури, але реалізовувалися вони вже в інших, барокових ментальних і художніх формах.

Такий загальний фон українсько-західноєвропейських культурних і літературних взаємин доби бароко, на якому розглянемо один їхній аспект, що становить безпосередній предмет цього дослідження, – розвиток тогочасної західноєвропейської україніки.

До активізації її розвитку в другій половині XVII ст. передусім спричинилася Визвольна війна українського народу, яка розпочалася 1648 року і яка стала однією з найзначніших подій бурхливої європейської історії XVII ст. Ця всенародна війна за звільнення від чужоземного панування й здобуття незалежності, яка вразила сучасників своїм розмахом і масовістю, була водночас і одним з найбільших соціальних рухів у тогочасній Європі, своєрідною селянсько-козацькою революцією. Український народ боровся в ній, принаймні на перших її етапах, не тільки за національне визволення і незалежність, а й за знищення феодально-кріпосницького ладу, за поширення на всі верстви населення статусу козаків, тобто вільних людей і вільних виробників, і характерно, що Визвольна війна скрізь по Україні супроводжувалася симптоматичним явищем – масовим показанням людності.

Обидва аспекти цієї війни, національний і соціальний, не виступали розрізнено, а становили історичну єдність, чим вона, до речі, нагадує ранні буржуазні революції, нідерландську й почасти американську, які водночас були й визвольними війнами за національну незалежність. Цей двоєдиний характер Визвольної війни українського народу не був таємницею для тогочасних західноєвропейських авторів, і вони відобразили його в своїх творах, але здебільшого зосереджуючи увагу на аспекті визвольно-національ-

ному. До того ж цей аспект вони часто відтворювали об'єктивно, інколи навіть співчутливо, тоді як селянський соціальний рух, "кривonosівщину", за виразом того часу, вони, як правило, безапеляційно засуджували (хоч і зазначали тяжкий кріпосницький гніт польської шляхти), в чому дається взнаки залежність їхнього мислення від панівних у феодальній Європі соціально-політичних та ідеологічних стереотипів.

Міжнародний резонанс Визвольної війни українського народу був масштабним і довготривалим, лунав він ледве не впродовж всієї другої половини XVII ст., на що був цілий ряд причин. Звичайно, в неабиякій мірі пояснюється він тим, що ця війна привела до радикальної зміни становища на сході Європи, тим самим вдчутно вплинувши на загальноєвропейську політичну ситуацію. Як неодноразово зазначалося ще в минулому столітті, вона відіграла велику роль у послабленні Польської шляхетської республіки, яка невдовзі після цієї війни скотилася до становища другорядної держави, а потім і зовсім загинула. Водночас приєднання України до Росії сприяло різкому посиленню Російської держави, її перетворенню в основну військово-політичну силу на європейському сході. "Це об'єднання – найважливіший фактор зростання російської могутності", – твердив ще наприкінці XVIII ст. німецький історик Й. Х. Енгель (205, с. 194). Відомий французький письменник П. Меріме вважав, що початок занепаду й розчленування Польщі слід шукати у "великій козацькій війні": "В день гніву він (Хмельницький) підготував її розчленування", – такими словами Меріме завершив свою книгу про Богдана Хмельницького (316, с. 294). Варто тут нагадати й думку М. І. Костомарова про те, що з доби Богдана Хмельницького бере початок перевага російської сторони у багатолітній боротьбі між Росією і Польщею за гегемонію у Східній Європі (571).

Поряд з тим Визвольній війні українського народу належить значна роль в остаточному крахові політичної системи контрреформації, трьома "китами" якої були на континенті Іспанія, Австрія і Польща, тісно пов'язані з папським Римом, з феодально-католицьким минулим Європи. Як показано в попередньому розділі, в останній третині XVI ст. польський феодалізм вступив у тісний союз з

папським Римом і табором контрреформації, і відтоді Річ Посполита перетворюється в опору цього табору на сході Європи. А це означало також, що запеклий опір українського народу шляхетсько-католицькій експансії ставав, зрештою, важливою ланкою боротьби народів усієї Європи з наступом феодально-католицької реакції, боротьби, початок якій поклала Нідерландська революція в другій половині XVI ст. Тяжкого удару табір контрреформації зазнав у 1648 р., коли поразкою Австрії і Іспанії закінчилося Тридцятилітня війна. Як зазначалося, однією з головних причин того, що Польща не змогла активніше виступити на боці Католицької ліги, був народний рух на Україні, козацькі війни 1625, 1630 і 1637–1638 рр. Ще не стих грім битв Тридцятилітньої війни, як в Англії вибухнула буржуазна революція, а на південно-східному краю Європи розпочалася Визвольна війна українського народу, яка завдала непоправного удару шляхетській Польщі. Цими трьома подіями, звичайно, в різній мірі знаменується корінний перелом в історії Європи: зазнають поразок та занепадають великі держави, які служили опорою католицизму та феодально-католицької реакції і ще в першій половині XVII ст. претендували на гегемонію (монархії іспанських і австрійських Габсбургів – на заході Європи, Річ Посполита – на сході), провідна роль на континенті переходить до країн, що стали на шлях буржуазного розвитку (Англія і Голландія), а також до тих, де склалася абсолютна монархія нового типу (Франція).

Але тривалість і масштабність європейського резонансу Визвольної війни зумовлені передусім причинами, що відносяться до внутрішньої історії України. Справа насамперед у тому, що ця війна, при всьому її розмаху, належить до великих, але незавершених історичних подій. Перехід України під протекторат Росії на початку 1654 року аж ніяк не означав переможного завершення цієї війни: шляхетська Польща не бажала примиритися із втратою українських земель, Росія виявляла послідовність тільки у прагненні урізати договірні статті та підпорядкувати собі Україну, і війна тривала з перервами й перемінним успіхом, аж доки не призвела до трагічного для нашого народу Андрусівського миру між Росією і Польщею 1667 року, за яким Україна була поділена на дві частини: Лівобережжя

на автономних правах, урізаних царським урядом у порівнянні з “Березневими статтями” 1654 року, відійшло до Росії, а Правобережжя і західноукраїнські землі лишилися під владою Польщі. А далі фатальний крок гетьмана Дорошенка, який, прагнучи возз’єднати розірвану Україну й домогтися її незалежності, на початку 70-х рр. віддався під протекторат турецького султана, викликав новий затяжний військовий конфлікт з участю Туреччини, Польщі й Росії. Його наслідки були для України особливо тяжкими: спустошення цілих областей, перетворення Черкащини й Брацлавщини в “нейтральну зону”, власне пустелю, за “вічним миром” 1686 р. між Польщею і Росією, миром, що його Іван Франко справедливо назвав “дикою постановою” (739, с. 27). Цей згубний вир української історії другої половини XVII ст., який був нищенням, за найактивнішої участі сусідніх держав, здобутого народом на перших етапах Визвольної війни, сприймався в Європі як її продовження, і західні автори постійно поверталися до перших її етапів у пошуках пояснення пізніших складних і заплутаних подій.

Звідси складність і відкритість питання: який же дійсний континуум Визвольної війни українського народу і який її справжній зміст і характер? Нині, коли Україна стала незалежною державою, виникла нагальна необхідність перегляду радянсько-імперської доктрини цієї війни, в основі якої концепція скоріше політична, ніж наукова, за її змістом та призначенням. Вона, як відомо, поступово вироблялася протягом 30–40-х рр. при діяльній участі “спрямовуючої і організуючої сили радянського суспільства” і остаточного вигляду офіційної доктрини набула у сумнозвісних “Тезах про 300-ліття возз’єднання України з Росією, схвалених ЦК КПРС” (1954 р.). Наступним підтвердженням її як офіційної доктрини стало організоване у 1978 р. пропагандистським відділом ЦК КПУ відзначення 325-ліття того ж таки “возз’єднання”.

Питання про перегляд цієї доктрини гостро поставлене в брошурі В. Смолія і В. Степанкова “У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу в XVII ст.” (708). В ній офіційна доктрина піддана переконливій критиці, яка обґрунтовано розкриває її наукову неспроможність. Автори справедливо зазначають, що ця

офіційна концепція унеможливила дійсно наукове вивчення Визвольної війни в українській радянській історіографії, що зусилля останньої, за нечисленними винятками, спрямовувалися на підтвердження положень офіційної схеми, які спотворювали й фальсифікували історію Визвольної війни українського народу.

Цілком слушно Смолій і Степанков наголошують, що Визвольна війна українського народу не завершилася переяславською ухвалою, тобто прийняттям Україною російського протекторату. Не завершилася вже хоча б тому, що воєнні дії продовжувалися й після Переяславської ради та “Березневих статей” 1654 року, що треба було ще захистити завойоване і багато що відвоювати у Польщі, щоб реалізувати згадану угоду. А головне, приєднання до Росії аж ніяк не було і не могло бути дійсною метою визвольних борінь українського народу і їхнім закономірним завершенням. Насправді переяславська угода була, після випробування інших варіантів, вимушеним військово-політичним ходом Хмельницького, що давав надію на вихід із безнадійної ситуації. Як зауважив М. Брайчевський, іронізуючи над алогізмом нав’язуваної офіційної концепції, упродовж усієї історії людства поневолені народи завжди боролися за незалежність, і тільки український народ був якимсь чудернацьким винятком, борючись за “возз’єднання” з іншим народом, тобто “головним чином ... проти власної національної незалежності” (468, с. 34).

Парадоксальна ситуація склалася і з трактуванням Богдана Хмельницького, якого офіційна версія виставляла палким поборником возз’єднання України з Росією, яким він насправді ніколи не був, “за злою іронією долі сповнені меду вихвалання лилися насамперед за діяння, яких Богдан Хмельницький не лише не вчинив, а не мав і на гадці” (708, с. 14–15). Як відомо, починав він з ідеї “козацької автономії” в складі Польського королівства, але вже десь з осені 1648 р. визначається, як його генеральна мета, визволення всього руського (українського) народу від польсько-шляхетського панування і створення невіддільної української держави. І, виступаючи в похід проти Польщі у травні 1649 р., він ставить за мету її розгром і організацію “Руської держави” від Перемишля до московського кордону (22, II, с. 115, 152, 154; 41, VIII, ч. III, с. 146). Від цієї мети він не

відступає і після угоди з Москвою, зокрема під час трактатів із шведським королем Карлом X Густавом щодо західноукраїнських земель; але про це мова далі. Спростовуючи імперську “перяяславську легенду”, В. Липинський доводить у книзі “Україна на переломі”, що угода 1654 року була в сутності своїй військовим союзом з Москвою, спрямованим проти Польщі, і коли Москва відступилася від України і своїх зобов’язань, уклавши військовий союз з Польщею проти Швеції, Хмельницький укладає угоду з останньою проти Речі Посполитої, союзника Росії. За Липинським, “ідеологічну праводержавну суть перяяславської угоди творила абсолютна легальна емансипація від польської Річі Посполитої...” (596, с. 27).

Словом, і для українського народу, і для Хмельницького та керівної верхівки української козацької держави перяяславська угода аж ніяк не була здійсненням основних цілей визвольних борін і не означала їх завершення. В цьому слід повністю погодитися з авторами, що вийшли на пошуки нової концепції Визвольної війни українського народу. Але тут одразу ж виникає наступне питання: коли ж у такому разі завершилася Визвольна війна, який її дійсний історичний континуум? І тут концепція, яку пропонують автори, виглядає далеко не такою незаперечною. За пропонуваною ними схемою, Визвольна війна українського народу, розпочавшись у січні 1648 року і пройшовши три етапи свого розгортання, завершилася у вересні 1676 року, коли потерпіли крах усі спроби Дорошенка виправити становище на Україні, подолати її поділ, закріплений Андрусівською угодою 1667 року між Польщею та Росією, і домогтися незалежної державності. В широкому історичному плані це означало, що українському народові “так і не вдалося створити національну державу, яка б об’єднала в своїх кордонах всі етнічні землі” (708, с. 33).

З’ясування проблеми хронологічних меж і періодизації Визвольної війни українського народу не є внутрішнім завданням нашого дослідження, але вона має до нього прямий стосунок, і тому я висловлю деякі міркування з даної проблеми. На мою думку, поширення дефініції “визвольна війна” на бурхливі події української історії 1648–1676 рр. має певні підстави, оскільки в цих складних і суперечливих подіях генеральним завданням боротьби залишалося визво-

лення етнічних українських земель від чужоземного панування (і не тільки польського) та створення незалежної національної держави. Разом з тим необхідно належним чином брати до уваги й інші фактори, зокрема той, що це була, власне, ціла серія війн, до того ж війн не тільки різноспрямованих, а й відмінних за своїм змістом і характером. До речі, це стосується вже й Визвольної війни в тих її хронологічних рамках, що були встановлені радянською офіційною доктриною, тобто в рамках 1648–1654 рр.

Доцільно тут нагадати, що європейські історики XVII ст., починаючи з Пасторія і Бізаччіоні, говорили про війну 1648–1649 рр., про війну 1651 р., автори пізніших праць – ще про війну 1652–1653 рр., далі про війну з Польщею в союзі з Росією 1654–1655 рр., про війну 1656–1657 рр. в союзі зі Швецією і Трансільванією тощо. При цьому вони по-різному називали Визвольну війну: “скіфсько-козацькою війною”, “війною козаків з поляками” або ж “великою козацькою війною”, виділяючи її тим самим серед інших “козацьких війн”, починаючи з повстання 1594–1595 рр. В італійській історіографії XVII ст. усталилося визначення “громадянські війни (*guerre civili*) в Польському королівстві”, так, зокрема, названі книги М. Бізаччіоні й А. Віміні про Визвольну війну українського народу. Але характерно, що це визначення поширювалося лише на війни 1648–1649 і 1651 рр.

І що важливо підкреслити, вже в межах 1648–1654 рр. дедалі більше мінявся зміст і характер названих війн, не кажучи вже про наступні періоди. Спершу це було, власне, грандіозне козацько-селянське повстання проти польсько-шляхетського панування, в якому поєднувалися національний і соціальний аспекти, боротьба за національне й соціальне визволення. Масовий народний рух, що великою мірою мав соціальний характер і спрямованість, продовжувався і під час війни 1651 р., далі ж він дедалі більше йде на спад, тобто соціальний аспект Визвольної війни поступово знімався, і вона дедалі виразніше набувала характеру боротьби за національне визволення і створення національної держави. Змінюються й рушійні сили боротьби, відходять від неї селянські маси, козацтво визначається у своєму військово-соціальному статусі, із нього формується нова українська шляхта, яка й стає основним державотворчим

елементом – на жаль, недостатньо зрілим, недостатньо сформованим і, отже, недостатньо сильним для реалізації історичного завдання побудови та оборони національної держави.

Належною мірою необхідно враховувати ще один фактор у з'ясуванні поставленої проблеми – дедалі більшу інтернаціоналізацію воєнного конфлікту в 50–70-х рр. XVII ст. Спершу це була справді “війна козаків проти Польщі” (як назвав свою книжку П. Шевальє), що відбувалася в межах Речі Посполитої, боротьба українського народу за визволення від польсько-шляхетського панування. Участь Кримського ханства в цій війні не могла їй надати іншого характеру, бо це була суто допоміжна (і непевна) сила, а саме ханство не було значною військово-політичною силою в Східній Європі. Інтернаціоналізація Визвольної війни розпочинається після переяславської угоди, коли Росія вступає у війну і союзні українські та російські війська ведуть у 1654 р. спільний наступ на Річ Посполиту. Наступного року вступає у війну Швеція, на деякий час, у 1655–1657 рр., основним театром воєнних дій стає Польща, але далі він знову зміщується на Україну, причому війни стають дедалі запеклішими й руйнівнішими. Вступ у цей конфлікт Туреччини наприкінці 60-х рр. означав, що у війні на Україні втяглися три тогочасні “великі держави” східної половини континенту – шляхетська Польща, царська Росія і османська Туреччина, розгортається запекла боротьба цих держав за утвердження на Україні у формі протекторату, васалітету чи якійсь іншій. Ця боротьба, що виливалася у великомасштабні військові дії, накладалася на міжгетьманські усобиці, і все це, як писали сучасники, перетворювало Україну на справжнє криваве пекло і мало для неї найтяжчі наслідки. І якщо Визвольна війна на її початкових етапах (1648–1651 рр.) мала чимало спільного з ранніми буржуазними революціями, зокрема нідерландською, то все те, що відбувалося на Україні в 60–70-х рр., нагадує скоріше Тридцятилітню війну в Німеччині. На цьому етапі відбувається переростання війн на Україні в Руїну при найактивнішій участі сусідніх “великих держав”, що теж не можна спускати з ока, визначаючи хронологічні межі Визвольної війни.

Словом, запропонована нова концепція Визвольної війни

потребує подальшої розробки. Необхідне створення такої її моделі, яка відбивала б усю складність і неоднозначність подій і процесів, що відбувалися в ту буремну й глибоко трагічну епоху історії України. До речі, хід цих подій, зміни у змісті й характері нескінченних війн, що вирували тоді на українській землі, досить виразно відбито в різномірних західноєвропейських джерелах другої половини XVII ст.

Не можна сказати, що міжнародний контекст і резонанс Визвольної війни українського народу не привертали уваги дослідників як українських, так і зарубіжних. До цих її аспектів звертався М. Костомаров у монографії "Богдан Хмельницький", значну увагу приділив їм М. Грушевський у VIII й IX томах своєї "Історії України-Руси", певне місце їм відведено в працях Д. Дорошенка (523, II), В. Липинського (596; 877), О. Терлецького (715), І. Крип'якевича (576; 580). Особливо слід тут виділити монографію І. Крип'якевича "Богдан Хмельницький", у якій окремий ґрунтовний розділ відведено міжнародній політиці гетьмана. До висвітлення різних конкретних питань цієї широкої теми зверталися в спеціальних розвідках М. Кордуба (567; 568; 569), Д. Олянчин (659), М. Молчанівський (628) та інші дослідники. Значний інтерес у з'ясуванні європейського резонансу і значення Визвольної війни українського народу становлять дослідження польського історика Л. Кубалі (859; 860; 861).

У радянській історіографії проблема міжнародного резонансу й значення Визвольної війни не належала до актуальних, більше того, її всебічне й об'єктивне вивчення неминуче вступало в суперечність з характеризованою вище офіційною доктриною, за якою основний сенс цієї війни полягав у "воз'єднанні" України з Росією. Тому звернення до її міжнародного аспекту мали спорадичний характер; винятком тут є книга В. Голобуцького про дипломатичну історію Визвольної війни в рамках 1648–1654 рр., яка, однак, не вільна від тенденційної інтерпретації матеріалу й грубих натяжок (494). З підходами радянської історіографії до обговорюваної проблеми пов'язані праці вчених колишніх "країн народної демократії", що з'явилися в середині 50-х рр. на ознаменування 300-ліття "воз'єднання" України з Росією. Це, зокрема, праці чехословацьких вчених Ч. Аморта, Ф. Гейла і М. Мацурека в збірнику "Вічна дружба", ви-

даному в Празі 1955 року (946). Аналогічний збірник був виданий тоді й польськими вченими, де в розрізі проблематики нашого дослідження становлять інтерес статті З. Вуйцика і З. Лібішовської (924). Слід тут згадати й великий розділ про Визвольну війну українського народу, зокрема про її роль у провалі наступу контрреформації на слов'янському Сході, у двотомній книзі "Русь і папство" Е. Вінтера, вченого з колишньої НДР (963).

Джерелознавчий аспект резонансу Визвольної війни в Західній Європі досліджувався в працях І. Борщака, опублікованих у різних зарубіжних виданнях. Його резонанс у Німеччині й відображення в німецьких історико-літературних джерелах висвітлюється в монографії Д. Дорошенка з історії німецько-українських зв'язків протягом дев'яти століть (816). З оглядом західноєвропейських джерел XVII ст. про Визвольну війну українського народу виступив на рубежі 60–70 рр. автор цієї книги (639; 645). У галузі вивчення польських і західноєвропейських, переважно німецьких, джерел про Визвольну війну значна робота була проведена в останні десятиліття згадуваною групою дніпропетровських дослідників (М. В. Ковальським, Ю. А. Мициком, С. М. Плохієм).

І все-таки з повним правом можна сказати, що європейський контекст і резонанс Визвольної війни українського народу вивчені ще недостатньо. Власне, ґрунтовно досліджувався лише політико-дипломатичний аспект проблеми, тобто ставлення різних держав континенту до визвольних борінь українського народу, вплив цих подій на позиції різних держав і загалом на політичне життя Європи. Але лише спорадично висвітлювалися такі питання, як сприйняття визвольних змагань українського народу різними верствами європейської громадськості, їх відображення та інтерпретація в різних виданнях, що з'являлися в Західній Європі протягом другої половини XVII ст. Та найменше зроблено у вивченні резонансу Визвольної війни в літературах Західної Європи і ширше – у вивченні різнорідних історико-літературних пам'яток на цю тему в літературознавчому аспекті. Тут можемо назвати хіба що давню статтю М. П. Алексеєва про відлуння "великої козацької війни" в поезії Сент-Амана, видатного поета французького бароко (657), нашу розвідку "Україна у французькій літературі

XVII ст.” (646), деякі фрагменти з монографії О. Є.-Я. Пахльовської про італійсько-українські літературні зв'язки в їхньому історичному розвитку (660). Словом, даний розділ книги є першою спробою широкого комплексного висвітлення названої проблеми. Причому її політично-дипломатичний аспект буде представлений у ньому лише в загальних контурах, докладніше він розглядався в моїй попередній книзі (641).

Як зазначалося, Визвольна війна українського народу викликала широкий відгомін у всій Європі, який тривав до останніх десятиліть XVII ст. Окрім масштабності й історичної продуктивності самого явища, неабияку роль у цьому відігравали бурхливі події наступних десятиліть в історії України, в яких західноєвропейські політики, історики й літератори небезпідставно у великій мірі вбачали продовження “великої козацької війни” і в ній же шукали їм пояснення. Щодо середини XVII ст., то, як зазначав польський історик Л. Кубаля, ця війна і англійська революція, Кромвель і Хмельницький “приваблювали тоді до себе ледве не виключну увагу заходу і сходу Європи” (860, с. 7). Також італійський славист А. Кроніа констатує, що в середині XVII ст. головним збудником інтересу італійців до Східної Європи були повстання і війни українського козацтва (804, с. 245).

Напередодні вибуху Визвольної війни на Україні шляхетська Польща належала до найбільших і найсильніших європейських держав, зовні навіть здавалося, що вона вступила в пору свого найвищого розквіту. “На неї, – писав Франко, – обертали очі всі європейські держави, у неї шукали підмоги венеціанці і французи; Московщина бережливо заховувала з нею “вічний мир”, а кримські татари, котрим Польща довгі роки оплачувалася, щоби не шарпали її південних окраїн, не мали відваги піднятися проти неї, коли вона в 1646–1647 роках не дала їм звичайних дарунків. Навіть той неспокійний елемент, що ворушився у неї на південних окраїнах і причиняв їй не раз чимало клопоту, – українське козацтво від 1638 р. було так прикорочене і взяте в шори, що здавалося, не здужає вже здвигнутися більше” (739, с. 7). Шляхетські поети XVII ст. не без підстав говорили про настання “золотих Сатурнових часів” для Речі Посполитої, які, проте, з катастрофічною швидкістю

обернулися на “залізні”. “Сеї страшний удар, що зіпхнув її з висоти, – писав далі Франко, – се була Хмельниччина, була пожежа, що розгорілася з малої іскри, але знайшла собі багато запального матеріалу” (там само, с. 9).

Втім для спостережливих дипломатів, державних діячів і політичних письменників Європи Визвольна війна не була громом з ясного неба. Нагадаймо (див. попередній розділ), що вже в 20–30-х рр. XVII ст. політичні діячі західних держав дивилися на Україну, як на ахіллесову п'яту великодержавної Речі Посполитої, що на Заході значний резонанс викликали і релігійно-політична боротьба українського народу, і часті козацько-селянські повстання. Також не були там секретом ні внутрішній розкол шляхетської держави на два національно-релігійні табори, ні надто тяжке становище українського селянства.

Словом, Західна Європа певною мірою була “підготовлена” до вибуху 1648 року на Україні, але його розмах, його катастрофічне наростання були для неї несподіванкою, що приголомшувала. Щоправда, початок повстання й перші успіхи козаків не привернули особливої уваги, – такі вісті з України були в той час уже досить звичним явищем. І тому, очевидно, нунцій Д. Торрес про битву при Жовтих Водах повідомляв Ватикан дуже стисло і в досить-таки недбалому тоні: “Кажуть, що козаки, які повстали проти республіки (Речі Посполитої. – Д. Н.) числом в сорок тисяч... вирубали два полки республіки, а шість інших полків об'єдналися з козаками” (364, II, с. 10). Але незабаром тон нунція Торреса різко змінився, і його реляція від 8 червня 1648 р. вже вся пройнята тривогою і нервозністю: “Спершу здавалося, що можна не надавати важливого значення бунтові козаків проти цього королівства, але він розгорявся дедалі більше і дійшло вже до того, що якщо Господь нам не допоможе, боюся, станеться така катастрофа, яку нелегко вивісти в словах” (там само, с. 10–12). Можна сказати, що реакція нунція Торреса на початковий етап Хмельниччини, різка зміна тону в ній досить характерні для того, як реагували спостерігачі в Західній Європі на розгортання подій в Україні.

За слушним спостереженням чеського історика Л. Гераскіма, всю Європу дуже вражало й те, що “пригноблений народ, який не мав своєї держави, своєї регулярної армії,

який постійно зазнавав руйнівних нападів турецько-татарських ханів, успішно воює з сильним ворогом і завдає йому поразку за поразкою” (946, с. 24). І справді, битви під Корсунем і Пилявцями, Зборовська епопея 1649 року були сприйняті на Заході як сенсації віку, – адже шляхетська Польща, як зазначалося, небезпідставно вважалася тоді однією з найсильніших держав на континенті.

Про Визвольну війну вже в 1648–1649 рр. на Заході з’явилось багато брошур, памфлетів і “летючих листків”. Можна сказати, що кожна її значна подія викликала появу цих публіцистичних видань, у яких знаходили вираження різні погляди на події в Україні, але переважали погляди прошляхетські й прокатолицькі, що було наслідком ідеологічної активності шляхетської Польщі та її спільників на Заході, зокрема папського Риму, який відразу зайняв різко ворожу позицію до повсталого українського народу. Події в Україні систематично висвітлювали також часописи різних західних країн, зокрема французькі “Gazette de France” і “L’Espion des cours de princes chrétiens”, англійські “Le Mercure Anglais” і “The Moderate Intelligencer”, німецька “Frankfurt Post-Zeitung”, голландські газети тощо. Ці та інші часописи містять велику інформацію про Визвольну війну як у вигляді коротких повідомлень та депеш, так і у вигляді реляцій та нарисів про її окремі визначні події. Багату й систематичну інформацію про Визвольну війну давала французька преса, зокрема відома у той час “Gazette de France”. Вона ще 16 лютого 1648 року повідомляла, що на Україні не зовсім спокійно і розміщені там польські гарнізони приведені в бойову готовність (463). Про битву при Жовтих Водах ця газета в кореспонденції із Гданська інформувала, що козаки “завдяки лукавству й хитрощам” і допомозі татар здобули перемогу над поляками (там само). А про Корсунську битву говориться вже як про блискучу перемогу козаків, внаслідок якої вони захопили в полон двох польських генералів (якими були Потоцький і Калиновський). За свідченням І. Борщака, який знайомився з публікаціями цієї газети, вона “може послужити кращим джерелом для того, щоб день за днем прослідкувати за подіями, які відбувалися на Україні в другій половині XVII ст. Щодо епохи Хмельницького, то не було жодного номера цієї газети без новин з України” (791, с. 24).

Досить докладно і найбільш співчутливо висвітлювала Визвольну війну українського народу преса революційної Англії. Так, газета "Mercur Anglals" у випуску за 12 грудня 1648 р. вмістила досить докладний опис битв під Корсунем і при Жовтих Водах, де, як тут говориться, шляхетська республіка "впала в кров і пил під ноги козакам" (790, с. 141). Постійний і співчутливий інтерес до подій на Україні виявляла інша англійська газета, "The Moderate Intelligencer", яка проголошувала себе незалежною, а фактично виступала органом партії левеллерів, однієї з найзначніших партій англійської революції середини XVII ст. Майже в кожному номері вона давала змістовні повідомлення про боротьбу українського народу під проводом Богдана Хмельницького, а також про дипломатичну активність "козацького генерала", про його переговори з турками, Москвою, Трансільванією тощо (592, с. 140–141). І можна тільки пошкодувати, що далеко не всі ці матеріали зібрані й опубліковані, введені в науковий обіг.

Про рецепцію Визвольної війни в Західній Європі не можна говорити як про явище цілісне, на ній позначилися позиції, яких дотримувалися різні європейські держави щодо подій на Україні. А ці позиції, як на це вже вказував І. Крип'якевич, великою мірою залежали від поділу західноєвропейських держав на два ворожі табори, католицький і протестантський (576, с. 380–381). В цілому держави католицького табору вороже ставилися до повсталого українського народу і, співчуваючи "нещастям польської корони", прагнули надавати їй підтримку. Особливу активність виявляв у цьому папський Рим, дуже занепокоєний перемогами Богдана Хмельницького. В реляціях нунція Торреса за 1648–1652 рр. про дії польсько-шляхетських військ постійно говориться як про "наші невдачі" й "наші перемоги", а "справа польського короля" повністю ототожнюється зі "справою католицької церкви" (364). Наляканий успіхами українського народу в його визвольній боротьбі, папа Іннокентій X порівнював козаків з гуситами і закликав католицькі держави надавати всіляку допомогу Польському королівству (963, I, с. 319). Дипломатія папського Риму докладала чимало зусиль до того, щоб організувати об'єднаний виступ, справжній хрестовий похід католицької Європи на "козаків-схизматиків" (946, с. 119–123), але

здійсненню цих планів перешкоджала складна політична ситуація на континенті, передусім різке послаблення католицького табору після поразки в Тридцятилітній війні.

Іспанія на той час уже остаточно вступила в смугу безнадійного занепаду, до того ж її останні сили поглинала боротьба з Францією. В тяжкому становищі була й Австрія, з якою Польща з часів Сигізмунда III перебувала в особливі тисних політичних зв'язках. Австрійські Габсбурги бажали зберегти політичний вплив у Польщі, але при всьому тому не могли відповісти посиленням військ на її неодноразові волення про допомогу. Після Тридцятилітньої війни їхня імперія переживала великі економічні й політичні труднощі: більшість земель була розорена, державна скарбниця спорожніла, селяни й городяни піднімали бунти, до того ж у Чехії все ще залишалися шведські війська і в разі прямого втручання Австрії у "війну поляків з козаками" шведський уряд не загаявся б кинути їх на Відень, бо інтересам Швеції не відповідала перемога Польщі в цій війні та зміцнення її союзу з Австрією.

Однак це не означає, ніби Австрія обмежувалася лише моральною підтримкою Польщі, надто вона була зацікавлена в тому, щоб вберегти від катастрофи свого політичного союзника. Не наважуючись, проте, на відкрите військове втручання, імперія Габсбургів розгорнула гарячкову дипломатичну діяльність на користь Польщі, а поряд з тим надавала їй приховану військову допомогу. Так, уже в 1648 р. вона дозволила одному з претендентів на польський престол Карлу-Фердинанду набирати в своїх володіннях, у Сілезії, вояків для походу на козаків, і нунцій Торрес повідомляв папській курії, що цей претендент готує десятитисячне військо (364, II, с. 12). В організації військової допомоги Польщі особливу активність виявляв Оттавіо Пікколоміні, один з кращих австрійських полководців у Тридцятилітній війні: не задовольняючись вербуванням найманців, він наполягав на прямій австрійській інтервенції проти повсталі України. Цієї ж лінії активної політичної підтримки Речі Посполитій і надання їй непрямой військової допомоги імперія Габсбургів дотримувалася й на подальших етапах Визвольної війни українського народу (про це див. у моїй давнішій праці: 639).

Тут додаю лише те, що в 50-х рр. в австрійських офіцій-

них колах встановлюється розуміння України як окремої, фактично незалежної держави, з якою імперія Габсбургів встановлює прямі дипломатичні контакти.

До безпосередніх контактів з Україною австрійський уряд вдається в 1656–1657 рр., коли до Хмельницького було направлено цісарське посольство, очолене єпископом П. Парчевичем, хорватом за походженням. У той час Річ Посполита опинилася на грані краху, проти неї склалася коаліція Швеції, України й Трансільванії. Зусилля австрійської дипломатії спрямовуються на те, щоб відвернути названу загрозу, і в цьому важливого значення надавалося примиренню козаків з Польщею (348). Як зазначалося, до Варшави був направлений Ф. Лізола, який мав підготувати там ґрунт для примирення. Та слід сказати й про те, що імперія Габсбургів мала також власні інтереси й наміри, які чітко сформулював Лізола в листі Фердинандові III від 15 вересня 1656 р. Суть цих намірів полягала в тому, щоб, розладнавши союз шведів з козаками, самим укласти такий союз і за його допомогою впливати як на польську, так і на шведську політику; водночас це дозволяло б тримати в страху турків, що для Австрії, прикордонної з Туреччиною, завжди було проблемою першорядного значення. “Інтерес козаків, – писав Лізола, – вимагає, щоб з’єднати собі якусь допомогу тому, що вони відступили від москалів і бояться їхнього ярма та не можуть довіряти польській шляхті” (299, с. 132). І в цій ситуації, слушно вказував дипломат, їм потрібна зовнішня опора, якою можуть бути або Швеція, або Австрія.

Цісарський уряд поставився з інтересом до цього плану, але він не був прийнятий як надто сміливий та ризикований, і, судячи з опублікованих документів (348), перед Парчевичем завдання пошуку такого союзу з гетьманом України не ставилося, йшлося про замирення з поляками, в якому Австрія брала на себе роль посередника і гаранта дотримання угоди. Але Богдан Хмельницький серйозного значення цим пропозиціям не надав, не вірячи в можливість справжнього миру з польською шляхтою.

Навпаки, у протестантському таборі загалом зі співчутливим інтересом стежили за ходом “великої козацької війни”, яка ослаблювала шляхетську Польщу і тим підривала силу й впливовість усього католицького табору.

Природно, що найбільш прихильне ставлення Визвольна війна українського народу знаходила тоді в Англії, охопленій буржуазною революцією, яка відбувалася під релігійними антикатолицькими гаслами. Свого прямого ворога англійська революція вбачала у європейській системі контрреформації, і тому боротьба українського народу проти шляхетської Польщі й католицизму сприймалася в революційній Англії як боротьба проти спільного супротивника, “латинників” і “папістів”. На це вказує висвітлення Визвольної війни на Україні в тогочасній англійській пресі, зокрема в газеті “Модеріт”, де активно співробітничали Джон Лільберн, Уолвін, Овертон та інші відомі левеллери, і ця газета фактично виступала органом їхньої партії (592, с. 81–83). Про це свідчить і відоме послання до Хмельницького, яке десь 1649 року надійшло з Англії і було зафіксоване краківським міщанином М. Голинським у його рукописній книзі, де зібрані різні відомості й документи про перший етап Визвольної війни (бібліотека Оссолінських у Вроцлаві, рук. 189. Записки Голинського, арк. 235).

На жаль, зберігся тільки початок цього дуже цікавого документа: “Титул від англійців, даний Хмельницькому: Богдан Хмельницький, Божою милістю генералісімум війська і стародавньої грецької релігії та церкви, володар всіх запорозьких козаків, страх і знищувач польської шляхти, завойовник фортець, викорінювач римських священників, переслідувач язичників, антихриста й іудеїв...” (цит. за: 576, с. 398–399). Усі ці титули, як зазначав І. П. Крип’якевич, засвідчують глибоку пошану революційної Англії до козацького гетьмана і, додамо, прихильне ставлення до нього як до союзника в боротьбі зі спільним ворогом. Чимало дослідників висловлювало думку, що автором цього послання до Хмельницького був Кромвель. Як про безсумнівний факт, говорив про це О. М. Лазаревський в замітці “Хмельницький в уявленні Кромвеля”, якою він супроводив першу публікацію названого документа (55). Проводилися розшуки його повного тексту в українських джерелах, проте вони не увінчалися успіхом (тут слід брати до уваги те, що після смерті Хмельницького й під час Руїни його архів зазнав жорстокого розгрому). І. Борщак шукав копію цього послання в архіві лондонського Форін оффіс, але успіху теж не досягнув (790, с. 31). Незважаючи на ці

невдачі, думка про те, що автором послання до Хмельницького був Кромвель, залишилася поширеною в науці й поділялася авторитетними вченими, зокрема Крип'якевичем. Цілком безсумнівним є те, що це послання, розпочате в характерному пуританському стилі, сповненому суворої біблійної патетики, прийшло до Хмельницького з революційної Англії.

Як про встановлений факт можна сказати про те, що лорд-протектор Кромвель уважно стежив за Визвольною війною в Україні, вбачаючи в ній важливу ділянку всеєвропейського антикатолицького фронту. 1656 р. він послав до Брандербурга генерала Джефсона, на якого було покладене, поряд з ішими, завдання за допомогою цієї сусідньої з Польщею протестантської держави налагодити зв'язок з Хмельницьким. У цей час Кромвель виношував плани створення "великої антиримської, антигабсбурзької і антиконтрреформаційної коаліції", до якої на сході континенту мали ввійти Україна, Московська держава і Швеція (963, I, с. 322). Але на шляху до здійснення цього грандіозного плану постали численні непоборні перешкоди, зокрема гострі шведсько-російські суперечності, які в серпні 1656 року вилилися у війну, рятівну для Речі Посполитої (і Швеція, і Росія в цей час воювали з нею).

У той час існував ще один канал англійсько-українських контактів. У середині XVII ст. Англія мала досить тісні політичні зв'язки з протестантською Трансільванією, які не обірвалися й під час Англійської революції. Разом з тим Трансільванія посідала важливе місце в зовнішньополітичних планах та комбінаціях Хмельницького і протягом 1648–1657 рр. була об'єктом посиленої активності козацької дипломатії (див.: 37). Це створювало вигідні передумови для встановлення англійсько-українських контактів через посередництво Трансільванії. В науковій літературі висловлювалася думка, що до справи налагодження зв'язків між Кромвелем і Хмельницьким був причетний великий чеський філософ, педагог і письменник Я. А. Коменський, який жив тоді в Трансільванії і мав значний авторитет та вплив серед її правлячих кіл. Як згадувалося вище, Коменський уважно, зі співчутливим інтересом стежив за визвольною боротьбою українського народу і надавав їй важливого значення в подоланні феодально-католицької реакції у

Східній та Центральній Європі (з цього питання існує значна наукова література, див.: 508; 550; 730; 863). Беручи до уваги зв'язки Коменського з політичними діячами Англії (див. 849), його ненависть до європейської системи контрреформації, а також позитивне ставлення як до Англійської революції, так і до Визвольної війни українського народу, можна вважати цілком імовірним, що він співчував організації антикатолицької коаліції і сприяв встановленню союзу Кромвеля і Хмельницького.

Слід вказати й на таке цікаве явище, як поширеність порівнянь Кромвеля й Хмельницького в тогочасній Європі. Так, П. Шевальє заявляв у передмові до своєї "Історії війни козаків проти Польщі", що в ній читачі знайдуть "образ мужа, який для того, щоб піднятися над іншими, приводить у рух величезний механізм та наводить жах на те королівство, якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків не змогли похитнути. Одним словом, Кромвеля, який вдруге з'явився на Русі, який був не менш честолюбний, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії" (109, с. 31). Як "двох найбільших бунтівників" характеризував Кромвеля й Хмельницького тогочасний французький поет Жан Лоре в своїй "історичній музі" (303, I, с. 445), котра являла собою своєрідну "бурлескную газету" з відповідним щотижневим оглядом подій у Франції і всій Європі з 1650 по 1664 рік. Оскільки для Лоре, як він сам про це каже, основним джерелом інформації було "те, що говорять при дворі і в місті", можна зробити висновок, що наведене зближення було тоді популярне у французькій столиці. Аналогічні порівняння подій на Україні з подіями в Англії, а Кромвеля з Хмельницьким були досить поширені також в тогочасній італійській історіографії, а найповніше вираження знайшли в "Історії громадянських війн останнього часу" М. Бізаччіоні, перший том якої відведено Англійській революції, а в другому томі центральне місце посіла Визвольна війна в Україні (145).

Ці паралелі не були надумані, їхню історичну виправданість визнавали дослідники пізнішого часу. Так, польський історик Л. Кубаля писав: "Чужоземці порівнювали Хмельницького з Кромвелем, бо це порівняння напрошувалося само собою, особливо в ті роки, коли обидва вони привертати до себе ледве не виключно увагу Заходу й Сходу

Європи” (860, с. 7). І далі Кубаля зазначав, що Хмельницький діяв у набагато скрутнішій обстановці, що перед ним стояли набагато складніші завдання, ніж перед Кромвелем: “Обшир його держави мав з усіх сторін відкриті кордони. На відміну від Кромвелля, він не мав у своєму розпорядженні вишколеної інтелігенції і засобів старої та потужної держави; військо, фінанси, громадське господарство, адміністрація, стосунки з сусідніми державами, – все це треба було створити, все це лежало на його плечах. Він мусив підбирати й навчати людей, вникати в найдрібніші деталі” (там само, с. 7–8). Все це й дає підстави, підсумовував Кубаля, вважати Хмельницького не тільки великим полководцем, а й одним з найвизначніших державних діячів у європейській історії.

Серед держав протестантського табору Швеція була єдиною державою, яка мала реальний вплив на хід Визвольної війни українського народу. Як зазначалося, саме позиція Швеції в 1648–1649 рр. утримувала Австрію від надання прямої військової допомоги Польщі. Ще влітку 1648 року уряд Швеції наказав головнокомандуючому її військами в Німеччині Карлу Густаву “через Сілезію і Саксонію притягнути свої головні сили до польського кордону з таким розрахунком, щоб вдертися в Польщу, як це тільки буде вигідно для шведських інтересів” (494, с. 136). “Хмельницький передбачав, – зазначав Крип’якевич, – що Швеція може почати війну в Польщею і бажав використати шведську допомогу для визвольної боротьби українського народу” (576, с. 394). Тому вже в 1649–1652 рр. він прагнув установити контакти з Швецією, але уряд королеви Христини ухилився від них. Водночас, вичікуючи на вдалий момент для нападу на Річ Посполиту, у Швеції уважно стежили за розгортанням подій на Україні. Про це свідчать численні донесення шведських агентів і дипломатів, зібрані в одному з томів “Архива Юго-Западной России” (7, ч. III, т. 6). Серед цих матеріалів особливо цікаві щоденник та подорожні нотатки шведського дипломатичного агента Й. Маєра, який влітку 1651 р., напередодні битви під Берестечком, проїжджав західноукраїнськими землями, повертаючись із Криму до Швеції (там само, с. 8–43, 48–59), а також реляції шведських послів до Хмельницького Г. Веллінга й Г. Лільєкрони (там само, с. 201–210, 219–278, 186–318).

Й. Маєр прибув до Бахчисарая в грудні 1650 р. разом з ханським послом Мустафою Беком, який приїздив у Стокгольм з пропозицією спільного виступу шведів і татар проти Москви, до якого татари сподівалися залучити й козаків; про ці плани, зокрема, повідомляв у своїй депеші Шаню, французький посол у Швеції (174, с. 177–178). Повертався Маєр до Швеції вже навесні і влітку 1651 року, перед битвою під Берестечком. Проїжджаючи Кримом, він бачив невільників, чоловіків і жінок, приведених татарами з України. Він пише про жорстоке поводження татар з цими нещасними людьми, яких нещадно б'ють, примушуючи працювати понад силу, і тримають надголодь (7, VI, с. 8–9). Від Перекопу Маєр і його супутники повернули на Очаків, і далі їхній маршрут проліг через Молдавію і західноукраїнські землі. Та хоч шведський посол обминув “козацьку Україну”, вона постійно привертала його увагу. Розпочалася нова війна з поляками, і Маєр фіксує в щоденнику вісті про цю війну, що до нього доходили, зокрема про успішні дії Богуну у відбитті польського наступу на Поділлі весною 1651 р. (там само, с. 14–15).

Цікаво зазначити, що, називаючи українські землі “Руссю” (Russland), Маєр говорить про намір Хмельницького звільнити “всю Русь” від польського панування. Про це, зокрема, він дізнався від турка-яничара і татар, які йому повідомили, що, “підійшовши до Кам'янця, Хмельницький послав угорського палатина до польського короля і доручив йому передати, що вся земля від Кам'янця до Львова має належати Україні (also *Ukraynen behalten möchte*)” (там само, с. 19). Отже, наміри гетьмана визволити від шляхетської Польщі всі “руські землі” і об'єднати їх в українській козацькій державі були в той час досить відомі в сусідніх державах. До цього слід додати, що Маєр не відділяв козаків від українського населення (русів) і називав їх “руськими шляхтичами” (“*Cosaken als russische Edelleute*”) (там само, с. 48). Це визначення є також свідченням того, що в козаках він вбачав особливу суспільну верству, близьку за своїм статусом до західного рицарства (дворянства).

У щоденнику Маєра зібрана різноманітна інформація про Україну, головним чином військово-політичного змісту. Вона позбавлена системності, нерідко невивірена, заснована на чутках, але разом з тим автор щоденника ретельно вказує

на джерела інформації, наводить документи, які побували в його руках, або ж переказує їхній зміст. Говориться у нього про лист константинопольського патріарха до гетьмана України, в якому "патріарх дуже хвалить Хмельницького і, посилаючи йому благословення, суворо його напучує, щоб він і надалі залишався вірним захисником православної релігії" (там само, с. 31). Наводяться Маєром умови мирної угоди, які запропонував Хмельницький польським комісарам на початку 1651 р.: "1. Щоб жоден з польських панів, які побажають жити на Русі (в даному разі мається на увазі козацька держава в межах, визначених Зборовською угодою. – Д. Н.), не мав з собою більше ста чоловік. 2. Щоб жоден з польських шляхтичів не претендував на офіційні посади" (там само, с. 15). Фіксується в щоденнику Маєра конфлікт гетьмана з полковником Гладким, який закінчився стратою останнього, але інтерпретуються його причини довільно (вони нібито в тому, що Гладкий звинуватив Хмельницького в бажанні стати королем. – Там само, с. 14).

10 червня 1651 р. Маєр прибув у королівський табір під Берестечком і пробув у ньому три дні перед вирішальним етапом битви. Ці сторінки щоденника Маєра становлять особливий інтерес. Автор фіксує постійні сутички між козацькими й польськими роз'їздами, розповідає про прибуття австрійського ротмістра, який повідомив, що цісар Фердинанд III вислав на допомогу Яну Казиміру 10-тисячне військо. Брат З. Пишемського, командуючого польської артилерії, розповів Маєрові, що євреї, втікачі з України, запропонували Яну Казиміру план витончено жорстокої розправи над Хмельницьким у випадку його захоплення (там само, с. 33–34). В королівському таборі Маєр зустрів венеційського посла Джіроламо Гаваццо, про якого каже, що той незаконно присвоїв собі титул графа, і повідомляє про його аудієнцію у Яна Казиміра. Якоюсь мірою в щоденнику Маєра відбита атмосфера агресивної ненависті до козаків, що панувала в польському таборі, і остраху за завершення битви.

Після того як Карл Густав у липні 1655 р. увійшов у Польщу, союз з Україною набув для нього великого значення. Він одразу ж направив у ставку Хмельницького під Кам'янцем-Подільським свого посла Г. Торквата, який

домігся прискорення походу козацького війська на Львів у серпні 1655 р.; цей похід неабиякою мірою сприяв успішному наступу шведів на Варшаву. Але блискучі перемоги над ослабленим польським військом, вступ у Варшаву, перехід литовських магнатів на бік шведського короля запоморочили йому голову, і він почав легковажити союзом з Україною. А через деякий час виявилися гострі суперечності між Хмельницьким і Карлом Густавом, який, проголосивши себе польським королем, і чути не хотів про приєднання західноукраїнських земель до козацької держави. В жовтні 1655 р. він навіть звернувся до гетьмана України з вимогою очистити Львів і все Руське воеводство, тобто Галичину. А це означало, що в цьому принципово важливому питанні він став на позиції польської шляхти і магнатів.

Заповітною метою Богдана Хмельницького було визволення від польсько-шляхетського панування “всієї руської землі по Львів, Холм і Галич” та приєднання її до Української козацької держави. Ще в 1649 р. він заявив польським послам, що західні її кордони мають сягати тих меж, до яких простягалася влада великих київських князів і дотепер звучить руська мова (576, с. 504–505). В цих планах і боріннях Богдана Хмельницького з особливою виразністю проявилася свідомість спадкоємного зв'язку з Київською Руссю, її державністю, яка була притаманна українському козацтву в пору його розквіту. З часом Хмельницький остаточно утвердився в цій думці, а в 1654–1657 рр. вона стала визначальною лінією його державної політики. Тому претензії Карла Густава на західноукраїнські землі викликали у нього глибоке обурення, він вважав це порушенням прав України, здобутих у війнах з ворогами, і у відповідь на згадану вимогу шведського короля рішуче заявив, що “став уже паном всієї Русі і нікому іншому ніяким способом її не пустить” (там само, с. 505).

Між тим воєнні невдачі в Польщі змусили Карла Густава ще раз поміняти своє ставлення до союзу з Україною. Влітку 1656 р. він заявив у своєму звіті державній раді королівства: “Щодо козаків, які в майбутньому повинні стати нашою головною опорою в цих місцях, то маємо намір при замиренні з поляками взяти їх під свій захист, і оскільки вони не включені в договори між поляками й росіянами, то

постараємося їх роз'єднати з московитами, що принесло б нам немало вигоду, бо сила козаків має для нас більше значення, ніж дружба з поляками" (7, VI, с. 127–128).

Богдан Хмельницький, вступаючи в ці нові переговори із Швецією і Трансільванією, лишився непохитним у питанні про західноукраїнські землі. Шведське посольство Веллінга, яке прибуло в Чигирин на початку 1657 р., зірвалося тільки тому, що рада старшин у його інструкціях не знайшла заяви Карла Густава про визнання прав козацького гетьмана "на всю стару Русь, де грецька віра існувала і мова ще існує, аж по Віслу" (73, с. 64). Майже дослівно те ж саме заявив Г. Лілієкрона, пояснюючи Карлу Густаву причини провалу дипломатичної місії свого попередника (7, ч. III, т. 6, с. 297). З посольством Лілієкрони до Хмельницького шведський король передав клятвену декларацію про визнання прав козацької держави на західноукраїнські землі й проект договору про військовий союз; обидва ці документи опубліковані в "Архиве Юго-Западной России" (там само, №№ ХСІІІ і ХСІV). Карл Густав прохав також Хмельницького виступити посередником в укладенні миру між Швецією і Росією, на що той охоче погодився. Домігшись від короля необхідних гарантій щодо Волині, Поділля і Галичини, Богдан Хмельницький прийняв пропозицію військового союзу із Швецією, добре усвідомлюючи, що нові війни з шляхетською Польщею абсолютно неминучі, оскільки остання ніколи не примириться із утратою українських земель. Єдиний шлях до повного визволення України він бачив у розгромі великодержавницької Речі Посполитої. Але смерть не дала Хмельницькому здійснити ці плани.

З невдалим посольством Веллінга пов'язані "Подорожні нотатки" К. Я. Гільдебрандта, що їх слід віднести до цінкових пам'яток тогочасної західноєвропейської україніки. Беручи участь у шведських посольствах у Трансільванію та в Україну, пастор Гільдебрандт вів щоденник, на основі якого в 1668 р. були написані "Подорожні нотатки", твір документальної прози, в якому жанр опису подорожі поєднується з жанром мемуарів. Він був знайдений в архіві Штеттіна і опублікований німецькими істориками наприкінці минулого століття; розділи твору, в яких ідеться про Україну, опублікував Д. Оляничин в українському перекладі 1937 р. (73). Як слушно зауважив Ю. А. Мищик, "Подорож-

ні нотатки" Гільдебрандта багато в чому нагадують щоденник Ляссоти, і насамперед тим, що обидва автори не претендували на роль істориків, а їхні нотатки мали суто особистий характер (631, с. 31). За своїм змістом це конкретні замальовки очевидця, який не відчував себе офіційною особою і фіксував те, що викликало у нього живий інтерес у житті маловідомої країни, в різних його сферах, від політики гетьмана Хмельницького до побуту й звичаїв українських селян.

Хоч нотатки Гільдебрандта й мають особистий характер, це не означає, ніби вони не стосуються "великої історії" і не проливають світла на певні її події і проблеми. Так, саме в них з найбільшою прямоотою і визначеністю говориться про причини провалу дипломатичної місії Веллінга на Україні. Провалилася вона, як прямо говорить Гільдебрандт, через те, що шведський король "не визнав за ними (козаками) права на всю стару Русь або Роксоланію" (73, с. 64).

Цікаво розповідає Гільдебрандт про похід двадцятитисячного козацького корпусу Ждановича в Польщу, де він діяв разом із шведськими й трансільванськими військами. В невдачі цієї спільної акції проти шляхетської Польщі автор нотаток звинувачує трансільванського князя Юрія II Ракоці, який провадив нещирі політику, загравав з поляками і з образливою зверхністю ставився до козаків. Він був нікчемним полководцем, але нехтував порадами шведського генерального штабу, що, зрештою, й привело його до поразки. І якщо військо Ракоці, розповідає Гільдебрандт, після невдачі під Варшавою безладно розвалилося, то козаки Ждановича відступали організовано й трималися стійко. Взагалі дії козаків він оцінює високо, не без делікатності зазначаючи, що "їхня хоробрість і суворість тут (на території власне Польщі. – Д. Н.) проявилися посправжньому. Невтомно йдучи на ворога, вони палили його й без пощади били" (там само, с. 67).

Безперечний інтерес становить розповідь Гільдебрандта про аудієнцію шведських послів у Хмельницького, під час якої розмова точилася латинською мовою (там само, с. 65–66). Знаходимо в ній колоритні замальовки, які показують уславленого гетьмана в побутовій обстановці. Такою є сценка обіду у гетьмана, на якому були присутні його дружина Ганна, посли й козацька старшина; після обіду Хмель-

ницький побренькав на лютні, а потім відклав її зі словами: “Хлопці, а де ж люлька? (Klorci, a deiz lulka?)”. В нотатках спостережливого Гільдебрандта знайшло відбиття посилення влади гетьмана в останні роки його правління державою, суворі заходи, до яких він вдавався для зміцнення державної і військової дисципліни.

Без перебільшень, авторові “Подорожніх нотаток” був притаманний об’єктивний і водночас співчутливий погляд на козаків, на Хмельницького і його оточення. Очевидно, справа тут не лише в особистості Гільдебрандта, а й у тому, що на Україну він прибув із протестантської держави, яка теж воювала проти шляхетської Польщі, і на Хмельницького й козаків дивився як на союзників. Про козаків він говорить із недвозначною симпатією, як про людей “хоробрих, мужніх, швидких, волелюбних”, які в розмовах з ним заявляли: “Поки живі, полякам не скоримося” (там само, с. 65). Не позбавлений інтересу й такий факт: під час подорожі послів по Україні їх супроводжував козак, який вмів говорити французькою; можна висловити припущення, що це був учасник козацької військової експедиції до Франції в 1646–1647 рр., про яку згадувалося вище.

Але й до повсталого українського селянства Гільдебрандт ставився без упередженості й ворожості, з якими досить часто доводиться зустрічатися в тогочасних польських і західноєвропейських джерелах. Він не заперечує виправданості народного повстання, але його причини трактує звужено, висуваючи на перший план жорстокий визиск, якому піддавали простий люд на Україні єврейські орендарі, лихварі та торговці. Цікаве свідчення Гільдебрандта про те, що хоч на Україні вже кілька років ішла руйнівна війна, становище простого народу стало кращим, ніж за часу польсько-шляхетського панування.

Про посольство до Хмельницького й свої трактати з гетьманом і генеральним писарем Іваном Виговським розповідає у звіті сам посол Веллінг. Мета посольства, як він її формулює, полягала в тому, щоб “не тільки продовжити старі приятні відносини, а й укласти більш оформлений союз, тим більше що обставини складаються так, що для обох держав (beyder Stats) він дуже потрібний” (95, с. 102). Йшлося на переговорах про стосунок обох сторін до Польщі і Москви, які 1656 р. дуже ускладнилися у зв’язку з

тим, що Москва уклала мирну угоду з Польщею і розпочала війну із Швецією. Виговський заявив послам, що гетьманський уряд застерігав царя Олексія від таких кроків, але той не тільки не прислухався до цих застережень, а й “був невдоволений на козаків за те, що вони йому не допомагають проти Вашої королівської величності. А тепер, побачивши, що йому (цареві) не йде так (у війні зі шведами), як він собі то уявляв, і затривожившись, що (козаки) теж можуть проти нього виступити, – він (цар) незадовго перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана (...) з виправданнями за те, що він учинив перемир'я з поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готов зробити все, що гетьман хоче. На се гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну з В. кор. вел. Казав упінути в[еликого] князя, щоб він постарався, аби війна з В. кор. вел. була якнайшвидше скінчена, і попередив, що він (гетьман) Вашого величства приятель, і доки буде живий, нічого не почне проти Вашого величства” (там само, с. 103).

Але переговори Веллінга з гетьманським урядом наразилися на питання про визнання Карлом Густавом прав козацької держави на західноукраїнські землі і через це провалилися. Як пише Веллінг, гетьманська Рада ухвалила “не вступати в ніякі трактати, доки Ваше кор. велич. (король шведський) не признає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію (*totius Ukrainae Antiquae vel Roxolaniae*), де грецька віра була і мова їхня існує ще до Вісли. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б вони не вернули собі при нинішній нагоді того, що ними було втрачено і несправедливо у них забрано” (там само).

Водночас гетьманський уряд запевнив посла, що буде домагатися від царя, щоб той примирився зі Швецією, “в противному разі він пошукає інших способів. Своєму полковникові Антонієві (Ждановичу, командирі козацького корпусу, посланого в Польщу. – Д. Н.) він уже наказав, на випадок коли б у Польщі знайшлися якісь московити, трактувати їх як неприятелів” (там само, с. 104).

Разом з наступним шведським посольством Г. Лілієкрони, що побувало в Чигирині влітку 1657 р., прибув також трансільванський міністр Ф. Шебеші, який залишив цікаві

нотатки про цю подвійну дипломатичну місію. Ці нотатки цікаві передусім тим, що вони засвідчують важливі зміни в зовнішньополітичних орієнтаціях Хмельницького, які відбулися в останній період його діяльності, насамперед розчарування щодо союзу з Москвою і дедалі більше зближення із Швецією. Як зазначалося, це нове шведське посольство привезло запевнення Карла Густава в тому, що він визнає незаперечні права козацької держави на західноукраїнські землі, і це зняло найсерйознішу перешкоду в шведсько-українському зближенні. В нотатках Шебеші читаємо: “Казав також (гетьман), що хто б не володів Польщею і хто б не панував у ній, вони (козаки) хочуть затримати за собою Польщу по Віслу, і її нікому не попустять”. І трохи далі: “Гетьман висловився перед шведським послом так, що він більше сприяє шведам, ніж Москві. В присутності сина він сказав: “Коли я буду вмирати, я накажу синові, щоб він тримався союзу із шведським королем” (там само, с. 107).

З приводу одночасного московського посольства Бутурліна до Хмельницького в нотатках Шебеші говориться: “Від московського царя прийшло посольство до козацького гетьмана, 150 коней. [...] Пункти такі:

1. Чи гетьман бажає замирення (царя) з шведським королем? Гетьман сердито відповів, що цар мусить замиритися і винагородити шкоди, вчинені в краях (шведського короля), в Лівонії й Інфлянтах, бо коли він не замириться, (гетьман) разом з татарами й турками воюватиме Москву.

2. Московський цар жадає собі городи і фортеці Старого Бихова в Білорусі, що піддався гетьманові; але гетьман відказав, що його не віддасть. Він (гетьман) хоче відібрати від нього (царя) Могилів – тому, що здобули його козаки” (там само, с. 106).

Союз із Швецією був для Хмельницького особливо привабливий тим, що обома сторонами з самого початку він розглядався як союз рівноправних незалежних держав, без будь-яких обмежень суверенітету України у формі васалітету, протекторату чи якійсь іншій. Після Переяславської угоди гетьман уже мав більше ніж досить можливостей пересвідчитись у дійсних планах і намірах Росії щодо України, і союз зі Швецією мав послужити йому важливою опорою в реалізації визрілого рішення скинути нове, московське ярмо.

Зрозуміло, що особливо значним був резонанс Визвольної війни українського народу в Німеччині, сусідній з Річчю Посполитою. Вісті й чутки про “велику козацьку війну” буквально затоплювали країну: їх приносили найманці, які тисячами служили в польській армії, комерсанти й агенти різних держав, а також єзуїти, місіонери, євреї-лихварі, які були виметені з України бурею народного гніву і які у великій кількості осідали в Німеччині. Слід згадати, що німецькі найманці служили тоді і в українській армії. Ще 6 листопада 1648 р. гетьман направив листа до полковника німецьких рейтарів у Замості Людвіга Вайсера з пропозицією приєднатися до Запорозького війська; обіцялася служба німецьких офіцерів у тих же чинах і з щедрою винагородою (37, с. 69–70). Фактично це було звернення Богдана Хмельницького до всього контингенту німецьких найманців у польській армії. І чимало з них переходило в Запорозьке військо; відомо, наприклад, що в складі корпусу Тимоша Хмельницького, який у 1653 р. ходив у Молдавію на допомогу господарю Лупулу, служив німецький загін з трьохсот чоловік (576, с. 212). Є відомості, що в той час німець О. Ахіллес, а також, здається, й Бендікс, були полковниками в козацькій армії (659, с. 176).

На основі розповідей всіх цих людей складалися реляції і повідомлення німецьких (і не тільки німецьких) часописів, а також брошури, памфлети й “летючі листки” німецькою й латинською мовами, що розходилися по всій країні та поза її межами. На жаль, усі ці матеріали ще лишаються незібраними й недослідженими, хоч певні кроки в цьому напрямі останнім часом зроблено (630, с. 45–48). Першим таким виданням була, очевидно, зафіксована в “Польській бібліографії” Е. Естрайхера брошура “Докладна й достовірна реляція про хід жорстокої і кривавої війни, яку з недавніх пір ведуть проти Польщі козаки й татари”, котра була видана в Аугсбурзі 1649 р. (210, № 488). На замовлення польського уряду була видана латинською мовою “Реляція про найславнішу експедицію...” – про похід королівської армії на козаків 1649 року й Зборовську битву; тут зроблено спробу, всупереч дійсності, представити названу битву як переможну для короля Яна Казимира (630, с. 45). З метою більшої її популяризації ця брошура була видана також у німецькому й польському перекладах (відповідно

1649 і 1650 рр.) Офіційну точку зору польського уряду виражала й брошура “Коротке узагальнююче повідомлення” про ту ж Зборовську битву, складена невідомим німецьким автором (її російський переклад див.: 632, с. 155–164).

Найзначнішим серед цих німецьких видань є анонімна брошура “Про новий заколот козаків проти Корони Польської...” (1649 р.), яка містить загальне висвітлення першого етапу Визвольної війни українського народу (228). Зміст брошури наводить на думку про те, що її автором був хтось із німецьких офіцерів-найманців на польській службі, як доводить Ю. А. Мицик, – генерал-майор Крістоф Гувальд, командир німецької піхоти, який брав участь у військових діях 1649–1653 рр. (633, с. 137–138). У брошурі відсутня пагінація, всього ж у ній двадцять дві сторінки, з них останні шість займає німецький переклад *Compositio Pacis* під Збровом, тобто пункти Зборовської угоди.

Події початкового етапу Визвольної війни подаються автором брошури в прошляхетському висвітленні. Він не приховує свого ворожого ставлення до козаків, які “варварським способом розправляються з благородними шляхтичами й дамами”. Але особливе обурення викликає у нього те, що слідом за козаками скрізь піднялася “чернь” (*Pöbel*), не тільки в Україні, а й у Литві (Білорусі): “Тим часом також у Великому князівстві Литовському почали збиратися багаточисельні загони та чинити величезну непоправну шкоду, і не тільки над світськими, а й над духовними особами творити таке непомірне насильство, що про це важко подумати, не те що описати”. В брошурі взагалі посилена увага приділяється описові страхіть “великої козацької війни”, і в цьому автор часом досягає значної виразності. Наприклад, він пише: “Собаки так звикли поїдати людські трупи, що ходити вулицями стало небезпечно для людських тіл та життя, і люди на цей випадок змушені мати при собі добру зброю”.

Автор брошури не тільки описував побачене, а й передавав почуте, різні відомості й чутки, що ширилися в польсько-шляхетському таборі. Так, польську шляхту дуже непокоїли зносини Хмельницького з сусідніми державами, особливо з Московією та Трансильванією, і це знайшло відгомін у брошурі. Своєю рішучістю і нещадністю у війні з польською шляхтою особливо уславився Максим Кривоніс,

і автор виділяє його не тільки в тексті брошури, а й в її довгому заголовку. Цікаво зазначити, що він називає Кривоноса “шотландцем” з походження і силкується розвінчати його як воєначальника: “Майор Кривоніс, шотландець з походження (ein geböhrenen Schott), прозваний козаками так через свій кривий ніс, за звичкою помилково вважається рішучим і хоробрим вояком”. З тим щоб дискредитувати козацького ватажка, автор брошури твердить, що той нібито був уцєнт розбитий князем Вишневецьким і вбитий при втечі, – цілковита вигадка, почерпнута з чуток про ненависного Кривоноса, що циркулювали серед польської шляхти.

Щодо твердження автора брошури про шотландське походження Кривоноса, то, думається, деякі історики явно поспішили прийняти його на віру (див., напр.: 790; 877, с. 142–143). Разом з тим, зважаючи на значну військову активність запорозького козацтва на західноєвропейському терені в 20–40-х рр. XVII ст., можна висловити припущення, що Кривоніс або побував у Шотландії, або ж десь воював разом із шотландцями, і це послужило підґрунтям для появи легенди про його шотландське походження.

В Німеччині мали поширення також латиномовні реляції і брошури про “велику козацьку війну”, які видавалися в Речі Посполитій і призначалися для всієї Європи, як, наприклад, видана у Вільно 1651 р. книга А. Кояловича “Про дії проти запорозьких козаків у 1648 і 1649 рр.” (266) або ж урочиста урядова реляція про перемогу під Берестечком (538, с. 21–30). Відомий був у Німеччині й твір Й. Пасторія “Скіфсько-козацька війна, або про змову татар, козаків і руської черні проти Польського королівства” (347), який був виданий 1652 року в Гданську і пізніше послужив джерелом відомостей і компіляцій для деяких західноєвропейських видань про Визвольну війну на Україні; але про цей твір буде окрема розмова.

Слід хоча б коротко сказати й про політико-дипломатичний аспект резонансу Визвольної війни в Німеччині. Тут на особливу увагу заслуговують дії бранденбурзького курфюрста Фрідріха-Вільгельма I, що його офіційна німецька історіографія вважає справжнім фундатором Пруської держави й безмірно його ідеалізує. Це питання тим цікавіше, що саме “велика козацька війна”, поряд із Вест-

фальським миром 1648 р., яким завершилася Тридцятилітня війна, належить до тих об'єктивних факторів європейської історії, що найбільше сприяли початковій фазі піднесення Пруссії. Не буде перебільшенням сказати, що бурхливий розквіт Пруссії в другій половині XVII ст. в якійсь мірі був одним з опосередкованих міжнародних наслідків Визвольної війни українського народу, спричинених нею радикальних змін у східній частині континенту.

До 1648 року держава Фрідріха Вільгельма I була другою в Німеччині, до того ж розділеною на дві частини не тільки географічно, а й політично: західна її частина, Бранденбург, належала до Священної Римської імперії німецької нації, а східна частина, Пруссія, входила як васальне герцогство до Речі Посполитої. Об'єктивно склалося так, що Визвольна війна українського народу, яка завдала жорстокого удару шляхетській Польщі й поклала початок її швидкому занепаду, створила сприятливі умови для піднесення Пруссії та перетворенню її на "велику державу" Європи. У великій мірі завдяки їй Фрідріх Вільгельм I зміг анулювати залежність Пруссії від Польщі й остаточно злити її з Бранденбургом в одне королівство. Але даремно було б шукати в німецькій історіографії, у таких її знаменитостей, як В. фон Ранке, Й. Г. Дройзен, Г. Трейчке, хоча б згадку про роль подій української історії у створенні передумов для піднесення Пруссії – у них усе пояснюється насамперед геніальністю курфюрста як політичного діяча.

Фрідріх Вільгельм I уважно стежив за розгортанням Визвольної війни українського народу, яка підривала міць речі Посполитої і сприяла реалізації його планів. Він мав численних експертів з "польських питань", які докладно інформували його про перебіг подій в Україні й здійснювали їх аналіз. Характерно, що вони враховували можливість краху шляхетської республіки під ударами козаків і застерігали курфюрста від виконання васальних обов'язків перед польським королем, бо це могло б накликати ускладнення, небезпечні для його держави (див. 659, с. 154–158). Цікаво зазначити, що навіть ці пруські радники "жалюгідний стан Польської корони" вважали також наслідком надто жорстокого поводження шляхти з простолюдом, зокрема на Русі. "Очевидно, було б краще для польської корони, – писали вони курфюрсту 21 червня 1648 р., – якби

шляхта не поводитася зі своїми підлеглими так суворо і майже не по-християнськи, як це було до цього часу, тоді вона так часто не терпіла б від їхніх повстань і тепер могла б їм більше довіряти" (413, с. 158–159).

Польський король Ян Казимір не раз звертався до курфюрста по допомогу, але нічого, крім щедрих обіцянок, від нього не отримував. Фрідріх Вільгельм дослухався до порад своїх експертів – користатися якомога більше з того тяжкого стану, в якому Річ Посполита, "державна багата й сильна", опинилася внаслідок "великої козацької війни", і самому в цю війну ні в якому разі не встрявати. В той же час до визвольної боротьби українського народу Фрідріх Вільгельм ставився вороже: як типовий феодално-кріпосницький монарх, він вбачав у ній передусім "селянську ребелію". Це й утримувало його від встановлення контактів з Хмельницьким, хоч і не заважало користатися наслідками перемог "вождя ребеліантів". І лише в складній ситуації 1655–1657 рр., боячись вторгнення українських і російських військ у Пруссію, Фрідріх Вільгельм почав шукати шляхів до налагодження дипломатичних зв'язків і порозуміння з Хмельницьким (559, с. 168, 172–177).

Значним і тривалим був також відгомін Визвольної війни українського народу в Італії. Відомий славіст А. Кронія зазначає у своїй підсумковій праці з історії італійсько-слов'янських культурних зв'язків, що в середині XVII ст. Україна виступала основним збудником інтересу італійців до Східної Європи, що "козацькі війни були тим фактором, який привертав увагу й до Московської держави" (804, с. 245). Інтерес до подій на Україні спостерігався тоді по всій Італії, але найуважніше за їхнім перебігом стежили папський Рим і Венеційська республіка. Проте їхні інтереси були різними і, відповідно, різний був підхід до Визвольної війни на Україні. Про інтереси й підхід папського Риму вже йшлося вище, і тому коротко скажу лише про Венеційську республіку в цьому плані.

За традицією, започаткованою наприкінці XVI ст., Венеція вбачала в українських козаках важливу антитурецьку силу, якій відводилося значне місце в її військово-політичних планах. Цьому підходу до козаків вона лишилася вірною й напередодні та під час Визвольної війни, яка збіглася з її Критською війною проти турків, що розпочалася

1645 року. В 1645–1647 рр. венеціанці активно підтримували плани Владислава IV щодо турецької кампанії, в якій роль першої ударної сили відводилася козакам. З метою підтримки цих планів на початку серпня 1645 р. до Польщі прибув венеційський посол Дж. Т'єполо, в переговорах якого з Владиславом IV і королівським урядом одне з чільних місць посіла організація козацьких походів на турків, котрі мали перерізати їхні комунікації на Чорному морі й скувати турецький флот або значну його частину (257). У своїх депешах Т'єполо повідомляв, що австрійський цісар і король Іспанії схвалюють організацію козацьких акцій як “справу важливу й корисну для християнського світу” (там само, с. 77). Далі Т'єполо (він залишався в Польщі до липня 1647 р.) регулярно інформував венеційський сенат, як іде організація “козацьких диверсій” на Чорному морі. В депеші від 4 червня 1646 р. він сповіщав, що похід козаків на турків розпочався, і на цей похід ним було виплачено 20 тисяч талерів (там само, с. 287). Про те, що козаки вийшли в море, доповідали також австрійський і французький послі із Стамбула, але насправді цей похід не відбувся (289).

Визвольна війна, яка вибухнула 1648 року, зруйнувала плани Венеції щодо втягнення у війну з турками Польщі й українських козаків. Як писав М. Кордуба, “повстання Хмельницького відібрало надію на польську поміч, але, з другого боку, виявило також велику могутність козаків, і давні плани, при допомозі козаків викликати диверсію на Чорному морі, ожили знову” (567, с. 52). Після Зборовської угоди 1649 р. між Україною і Польщею у Венеції склалося враження, нібито створилися передумови для антитурецького союзу з козаками, і влітку 1650 р. було відряджене вже безпосередньо до Хмельницького посольство Альберто Віміні, яке, власне, було дипломатичною розвідувальною місією.

Слід зазначити, що республіка св. Марка, прагнучи до союзу з козаками, враховувала й великий резонанс всенародного повстання в Україні серед південних слов'ян, який проявлявся передусім у посиленні їхньої визвольної боротьби проти турецького поневолення (946, с. 252–256). Віміна ж заявляв у своїй реляції венеційському сенату, що навіть сама звістка про козацький похід на турків може викликати повстання серед поневолених балканських народів і спонукати до виступу придунайські князівства (628, с. 65–66).

Безсумнівно, Хмельницький був обізнаний з цими настроями південних слов'ян і, очевидно, не без їхнього впливу в нього почали снуватися плани активної балканської політики, до реалізації якої він частково приступив уже в 1654–1657 рр. (958, с. 254–255).

Однак ці плани й сподівання Венеції на антитурецький союз з козаками були марними, оскільки в тодішній ситуації війна з Туреччиною була б для України самовбивчею. Щоправда, Хмельницький не хотів повністю поривати зв'язків із Венеційською республікою, але практично дипломатична місія Віміні виявилася безрезультатною. Її найцікавішим наслідком є реляція Віміні про козаків і Хмельницького, яка належить до важливих пам'яток західноєвропейської документальної літератури про Україну часів Визвольної війни.

Реляція була написана після повернення автора на батьківщину, відомий її список 1654 року; згодом Віміна скористався нею, працюючи над своєю "Історією громадянських війн у Польщі", яка була видана 1671 року (417). Наприкінці XIX ст. список реляції Віміні знайшов італійський історик Д. Ферраро і опублікував її 1890 р.; через десять років М. Молчанівський видрукував її в російському перекладі (21), а 1941 р. з'явився і її український переклад (49). Отже, ця пам'ятка документальної літератури давно вже широко ввійшла в науковий обіг, що звільняє мене від необхідності її всебічної характеристики.

Написана вона у відповідності з вимогами специфічного жанру реляції, виробленого венеційськими дипломатами XV–XVII ст., які докладно звітували сенатові про свої посольства і місії (див. розділ II). Реляція Віміні, поряд з актуальною інформацією, зібраною ним самим та його помічниками, містить також географічні, історичні та етнографічні відомості про Україну й козаків. На відміну від більшості західних авторів того часу, Віміна не зосереджується на військових подіях, не менше його цікавить життєвий уклад українського народу, його побут і звичаї, цікавлять козаки як люди і як військо, цікавить Хмельницький та його оточення. В цілому до Визвольної війни він виявляє підхід, не залежний або мало залежний від прошляхетських і прокатолицьких стереотипів, про які йшлося вище.

Так, про козаків він пише без упередженості, зі стриманою і суворою об'єктивністю. В його описі це "люди благородні, але суворі й грубі", люди волелюбні, які "очевидно, не цінують багатства і вміють задовольнятися малим" (21, с. 70–74). Йдеться також про їхні вояцькі якості, їхню невибагливість та витривалість як у морських, так і в сухопутних походах. Цікава розповідь Віміні про Хмельницького з портретною характеристикою: "Зросту він скоріше високого, ніж середнього, широкої кості й міцної будови. Його мова й спосіб правління показують, що він наділений зрілим судженням і проникливим розумом... В поведженні він м'який і простий, чим викликає до себе любов вояків, але, з другого боку, він підтримує серед них дисципліну суворими стягненнями" (там само, с. 73). Фіксується в реляції козацька простота способу життя й побуту гетьмана, те, що в його житлі "немає ніякої розкоші... в узголів'ї висять лук і шабля, єдина зброя, яку він завжди носить" (там само).

Слід сказати, що об'єктивність Віміні значно послаблюється в написаній ним пізніше "Історії громадянських війн у Польщі" (1671 р.), де він засновувався вже не так на особистих спостереженнях, як на письмових джерелах, прошляхетських і прокатолицьких за своїм змістом і характером. Але про його книгу мова буде далі.

І ще в загальних обрисах про рецепцію Визвольної війни у Франції. Ця країна першою у XVII ст. порвала з конфесійними принципами у своїй зовнішній політиці й провадила її, виходячи лише зі своїх державних інтересів. У середині XVII ст. остаточно визначається її політичний курс, спрямований на досягнення гегемонії в Європі, і в цій "великій європейській політиці" важливе місце відводилося Польщі як "природному союзнику" Франції. В 40-х рр. XVII ст. посилюються французько-польські політичні зв'язки, які були закріплені в 1646 р. шлюбом принцеси Марії-Луїзи Гонзага з Владиславом IV; цей шлюб у політичних колах Франції розглядався як великий успіх у боротьбі з Габсбургами. Трохи згодом славетний Кольбер доводив Людовіку XIV, що оскільки Франція затиснута між Німеччиною й Іспанією, то для успішної боротьби з Габсбургами їй необхідний союз із Польщею, і тоді, запевняв міністр, "ми можемо поставити імперію в таке ж становище, в якому пере-

буваємо самі між нею й Іспанією, тобто затиснемо її між Францією і Польщею” (цит. за: 865, с. 200). Однак успіху на цьому шляху Франція не досягла, і небезпідставно відомий французький історик Е. Лавісс назвав цей курс “ілюзією французької політики XVII ст.” (там само).

Проте ця “ілюзія” великою мірою визначала цілком негативне реальне ставлення правлячих кіл Франції до Визвольної війни українського народу, яка підривала міць шляхетської республіки. Регент Мазаріні підтримував постійний зв'язок із польським коронним канцлером Оссолінським і отримував від нього докладну інформацію про хід “війни з козаками”. Більше того, французький уряд заявляв польському урядові про згоду допомогти в придушенні “козацької ребелії”, але справа далі декларації не пішла, – цьому завадила Фронда в самій Франції, а також складна політична обстановка в Європі (494, с. 122–123, 134–135). Зокрема, французький уряд мусив зважати на позицію свого давнього північного союзника – Швеції, яка бажала послаблення Польщі й енергійно реагувала на спроби інших європейських держав допомогти їй.

Свого часу І. П. Крип'якевич писав у відомій монографії про Богдана Хмельницького: “Чи Франція вживала заходів до того, щоб зв'язатися з Богданом Хмельницьким, поки що немає даних” (576, с. 398). Нині можемо сказати, що такі контакти мали місце в 1656–1657 рр. при шведському дворі, де французький посол Юге де Терлон встановив дружні стосунки з Юрієм Немиричем, який прибув з дипломатичною місією по укладенню згадуваної вище військової угоди України із Швецією і Трансільванією. На цю мету місії Немирича вказує й Терлон у своїх “Мемуарах”, опублікованих 1671 р. (400, с. 69–70). Разом з тим, вступаючи в контакти з Немиричем, Терлон виконував спеціальне доручення свого володаря. Людовік XIV, який знав про високі військові якості українських козаків (очевидно, він читав “Опис України” Боплана, бо в його бібліотеці зберігся екземпляр цієї книги), доручив своєму послові завербувати на французьку службу чотиритисячний козацький корпус. З проханням допомогти йому в цій справі Терлон і звернувся до Немирича. В його “Мемуарах” говориться: “Коли ваша Величність доручили мені в одній із депеш постаратися набрати чотири тисячі козаків, я звернувся до

мсьє Немирича, який був мені другом, допомогти виконати це завдання, на що він люб'язно відгукнувся" (там само, с. 70). Звичайно, про цей намір французького короля Немирич інформував Хмельницького, і набір козаків був дозволений, зокрема, як повідомляє Терлон, дали згоду "послужити Франції... кілька козацьких офіцерів" (там само, с. 71). Однак через деякий час Людовік XIV наказав відкласти набір, вже після того як Немирич відбув на Україну.

Цікава та характеристика, яку Терлон дає "козацькому послові" Немиричу. Атестуючи його як свого друга, він наголошує на тому, що це була людина високої європейської освіти й культури (там само, с. 69). В цьому немає нічого несподіваного, оскільки Юрій Немирич, який походив з українського аристократичного роду, що сповідав антиринітаризм і виступав опорою цього радикального реформаційного руху на Київщині, молоді роки провів у Західній Європі, навчаючись у Лейденському, Паризькому й Оксфордському університетах (див. 853). Згадуючи в мемуарах про пізнішу загибель Немирича, Терлон пише з цього приводу, що "це була втрата людини довершеної шляхетності, яка мала рідкісні чесноти" (400, с. 69).

У Франції Визвольна війна українського народу теж викликала значний резонанс і відбилася в численних і різноманітних історико-літературних джерелах і пам'ятках. При цьому слід зазначити, що в більшості своїй французькі автори того часу, які писали про події на Україні, не дуже зважали на характеризовану позицію уряду, і в їхніх творах можна знайти численні сторінки, на яких об'єктивно, а то й співчутливо відображені визвольні боріння українського народу. Як говорилося, вже в той час, коли йшла Визвольна війна, з'явився "Опис України" Боплана, і ця війна активізувала інтерес до названої книги. Їй присвячені книги "Історія війни козаків проти Польщі" (1663 р.) П'єра Шевальє і "Дійсні причини повстання козаків проти Польщі" (1674 р.) Лінажа де Восьєнна, центральне місце відведене їй в "Історичному описі Польщі" (1685 р.) Отевіля (Тандра де Гаспара). Але про ці історіографічні пам'ятки мова буде далі.

Тут же вкажемо ще на деякі документальні видання, які можна віднести до "літератури факту". Головним чином відомості про політично-дипломатичну гру, що велася

навколо України в період 1649–1652 рр., знаходимо в “Мемуарах”, складених французьким літератором Лінажем де Восьєнном із депеш дипломата Шаню, котрий у зазначений період був послом Франції у Швеції. У квітні 1649 р. він був посланий Людовіком XIV у Стокгольм із завданням домогтися укладення угоди про мир між Швецією та Польщею; як зазначає Шаню, це доручення він прийняв неохоче, “знаючи про складність справи”. Проводячи згадувану “велику європейську політику” і вбачаючи в Польщі свого “природного союзника”, французький уряд цією угодою хотів розв’язати руки полякам у їхньому конфлікті із шведами, щоб їм легше було впоратися з козаками.

Дізнаємося з мемуарів Шаню, що наприкінці листопада 1650 року в Стокгольмі побував посол кримського хана з пропозицією спільного виступу шведів і татар проти Москви, причому посол заявляв, що в цей похід можна втягнути й козаків; перед цим посол побував у Варшаві, де, безперечно, погодив даний план з польським королівським урядом (174, с. 177–178). Посилена підготовка до нової війни з козаками, що велася в Польщі на початку 1651 року, викликала занепокоєння і в Швеції: оскільки мирна угода з поляками все ще не була підписана, там допускали можливість нападу на їхні володіння, і королева Христина дала наказ привести в бойову готовність війська в Лівонії (там само). У шведській столиці поширювалися чутки, що цей наказ означає підготовку до спільного з козаками й татарами виступу проти Московії.

Добре обізнаний із шведською політикою, Шаню зазначає, що уряд королеви Христини, не вступаючи в прямі контакти з козаками, в той же час ревниво стежив за їхніми зносинами з Москвою, побоюючись їхнього союзу. Так, канцлер Оксеншерна був занепокоєний посольством Хмельницького до царя навесні 1651 року й пропозицією гетьмана спільно виступати проти Польщі та його запевненням, що “Польща не зможе захиститися від навали ворогів, якщо татари, козаки й московити спільно її атакують” (там само, с. 247). Складність шведської ситуації полягала в тому, що для цієї держави, яка в той час перетворила Балтійське море на своє “внутрішнє море”, однаково небажаним і небезпечним було як посилення Польщі, так і посилення Росії, і звідси її політика балансування в цьому питанні.

Цим пояснюється й більш ніж стримана реакція політичних кіл Швеції на звістку про поразку козаків під Берестечком. Як спостережливо зауважує Шаню, те, що було великою радістю для поляків, для шведів було чимось зовсім іншим; в Швеції небезпідставно сподівалися на те, що цією поразкою козаків їхня війна з Польщею не закінчиться, що Хмельницький лишився серед них і знову їх згуртує для продовження боротьби, а кримський хан знову прийде на підтримку (там само, с. 248, 294–295).

Цікава деталь: польський посол влаштував у Любеку, де провадилися переговори із шведами, в яких брав участь і Шаню, гучне свято на честь перемоги під Берестечком, народові виставили на площі вино, в натовп кидали монети-медальйони, був влаштований феєрверк, місто здригалося від гарматного салюту (там само, с. 269). Все це, зауважує Шаню, аж ніяк не було приємним для шведів, до того ж після Берестечка поляки стали зовсім непоступливими на переговорах. Але для шведів залишалася надія, що невдовзі розпочнеться нова війна на Україні, яка змінить ситуацію й на польсько-шведських переговорах. Чекати довго не довелося: в січні 1652 р. Шаню дізнається, що “нова війна з козаками назріває, і дванадцять тисяч німців (найманців) приведені в готовність на перший же порух Хмельницького; польський король не сумнівається щодо того, що зможе його приборкати, коли захоче...” (там само, с. 408–409). Але ця певність виявилася марною, в битві під Батогом польська армія зазнала нової жорстокої поразки.

Багатші “українським матеріалом” “Листи” П’єра де Нуае, секретаря королеви Марії-Луїзи в 1655–1659 рр., які містять відомості про зовнішню політику держави Богдана Хмельницького. Листи Нуае цікаві й тим, що в них відверто й критично говориться про польську правлячу верхівку того часу, яка в основному складалася з людей нікчемних і бундючних, “відданих” насправді лише своїм корисливим інтересам. Король Ян Казимір, за якого Марія-Луїза вийшла заміж після смерті Владислава IV, в листах Нуае характеризується як лицемірний святенник, обмежений і придуркуватий нікчемник, що був під каблуком королеви, яка фактично й вершила всі справи. Не випадково публікація листів Нуае в середині ХІХ ст. викликала роздратування тих польських істориків, які ідеалізували в своїх працях Яна Казимира.

Разом з тим листи Нуае містять багато відомостей, що стосуються історії України в діапазоні 1655–1659 рр., і особливо зовнішньополітичної діяльності Богдана Хмельницького й Івана Виговського. Як секретар королеви Марії-Луїзи, Нуае мав доступ до різномірної інформації, у своїх листах він наводить копії документів, в тому числі й секретних, розповідає про різні переговори, що велися польським урядом, передає думки й чутки, що циркулювали при польському дворі з приводу різних подій і акцій сторін, втягнутих у масштабний військово-політичний конфлікт.

Перші відомості в листах Нуае відносяться до літа 1655 р., коли він взявся до виконання своїх нових обов'язків. Тут, зокрема, повідомляється, що шведи пропонували полякам спільно атакувати Пруссію, але ті від цього відмовилися і натомість запропонували повести спільний наступ на козаків, від чого, в свою чергу, рішуче відмовилися шведи (337, с. 11–12). З листів Нуае дізнаємося також, що коли восени 1655 року Богдан Хмельницький узяв в облогу Львів, Карл Густав послав генерала Дугласа з військом, щоб той взяв місто й не допустив захоплення його козаками; але козаки ще до приходу Дугласа зняли облогу, дізнавшись про наступ татар (там само, с. 23). Далі Нуае наводить копію листа кримського хана королю Яну Казиміру від 27 грудня 1655 р., в якому говориться про поразку, завдану козакам татарами біля Львова. Тут же Іслам Гірей обурюється “зрадою” Хмельницького своєму “законному” сюзерену, польському королю, і обіцяє вести проти нього воєнні дії разом з королівськими військами (там само, с. 41–42).

З листів Нуае бачимо, що з ускладнень, які виникли у відносинах між Хмельницьким і Карлом Густавом через Львів і західноукраїнські землі, прагнув скористатися польський уряд. До гетьмана України на початку 1656 р. було направлено посольство Любовецького, яке мало схилити його до спільного з поляками виступу проти шведів. При королівському дворі поширилися чутки, що козаки й татари йдуть у Польщу на підтримку короля Яна Казиміра в його війні зі шведами і що це не на жарт стривожило останніх (там само, с. 89–90, 105). До Варшави прибув посол Хмельницького, який заявив від імені гетьмана, що “король Швеції його обдурив і що він більше йому не вірить”, а тому готовий шукати порозуміння з Яном Казиміром і на-

дати йому підтримку (там само, с. 96). У листі до Яна Казимира Хмельницький писав, що він прагне переконати старшин послати військо в Польщу проти шведів. Але характерно, що як причину й привід до цієї акції він висував те, що шведський король “згідно з обіцянкою, повинен був зі зброєю дійти лише до Вісли, а якщо вже й перейшов межі, то повинен був відступити, згідно зі своєю умовою” (37, с. 476).

Однак згадані сподівання польського двору не справдилися. Насправді це була дипломатична гра Хмельницького, який і не збирався поривати з шведами, а тим більше виступати проти них у союзі з Польщею і Росією. Це суперечило справжнім інтересам України, і в одному з наступних листів Нуае вже повідомляє про “козацьке посольство” до короля Швеції в пошуках протекції, бо “московський гніт виявився ще тяжчий, ніж польський” (337, с. 149). Цікава розповідь Нуае про те, що після походу в Польщу на підтримку Яна Казимира татари організували під Люблінном справжній невільничий ринок, “де, як на ринку в Константинополі, продавали чоловіків і жінок, захоплених після останньої поразки шведів. Найкращих серед жінок продавали лише за триста дукатів...” (там само, с. 237). Багатьох із цих шляхтянок викупила Марія-Луїза.

Слід зазначити, що Нуае інформує про події в Польщі, враховуючи політичну ситуацію в Європі і пов’язуючи з нею описувані події. За його інформаціями й аналізами, здебільшого опосередковано, можна судити про роль і значення України в європейському політичному житті того часу. При цьому Україна вимальовується як самостійна політична сила, з якою мали рахуватися всі держави Східної Європи. Так, коли почав складатися її союз із Швецією і Трансільванією, спрямований проти Польщі, Туреччина почала чинити тиск, погрожуючи, що турецька армія буде кинута на Україну, якщо козаки підуть у наступ на поляків (там само, с. 268–269). В свою чергу, Росія, розпочавши війну із Швецією, вимагала від України замирення з Польщею і підтримки в шведській кампанії. Однак Богдан Хмельницький не піддавався на цей тиск і твердо проводив свою політичну лінію, виходячи з національних інтересів України. Успішно велися переговори про союз зі Швецією і Трансільванією, козаки атакували татар, які воювали зі шведами

в Польщі й винищували їхні загони, не припинялися військові дії й проти польських військ.

У листі від 4 лютого 1657 р. Нуае писав: “Ми маємо достовірні відомості про те, що цар, дізнавшись про зібране в Барі двадцятитисячне козацьке військо, яке має за угодою зі шведським королем піти на Польщу разом із князем Трансільванії, поставив вимогу перед Хмельницьким, щоб він остерігся надавати цю допомогу, якщо не бажає, щоб зовсім скоро він, цар, не послав сильну армію на Україну” (там само, с. 295–296). Це вже було не що інше, як спроба Москви зірвати плани Хмельницького завдати вирішального удару шляхетській Польщі й покласти край невідступній загрози, її спробам поновити своє панування на Україні.

Проте Богдан Хмельницький зігнував ці погрози з боку Росії та Туреччини й послав на Польщу двадцятитисячний корпус Ждановича. Як відомо, ця експедиція успіху не мала внаслідок причин, про які вже йшлося вище. Союзники потерпіли поразку й змушені були відступати, причому, як зазначає й Нуае, в цій складній обстановці найбільшу витримку і мужність виявили козаки. Він теж високо оцінює їхні військові якості, вирізняючи їх у цьому плані (там само, с. 336).

У листі, датованому 8 вересня 1657 р., Нуае передусім повідомляє про смерть Богдана Хмельницького: “Не в останню чергу сповіщаю вас про мирну кончину знаменитого Хмельницького, *протектора козаків*” (там само, с. 345). Слова “протектора козаків”, нав'язні поширеними в Європі порівняннями Хмельницького з Кромвелем (лорд-протектор – офіційний титул останнього), підкреслені автором у тексті, що засвідчує його повну згоду з названим порівнянням. Ця смерть, інформує далі автор листів, була сприйнята в Польщі з великою полегкістю, вона означала зникнення надто небезпечного ворога шляхетської республіки і породжувала надії (як виявилось, небезпідставні), що “при наступниках Хмельницького не буде згоди і вони почнуть воювати між собою” (там само, с. 347).

Поряд з тим, повідомляючи про обрання гетьманом Івана Виговського, Нуае зазначає, що Україна перебуває в небезпечній ситуації, що турки, татари, волохи й молдавани разом з поляками готові накинутися на неї (там само, с. 348–349). Самі ж козаки роз'єднані, одна їх частина, розсва-

рившись з московитами, готова повернутися під протекцію польського короля, друга частина продовжує дотримуватися московської орієнтації. В цілому ж, характеризуючи складну обстановку, що склалася в Україні і навколо неї після смерті Богдана Хмельницького, Нуае схиляється до думки, що ця смерть допомогла Польському королівству вибратися з дуже скрутного становища й через деякий час перехопити ініціативу у свої руки.

Слід ще сказати й про те, що в архівах і рукописних фондах бібліотек Франції зберігається чимало матеріалів про Визвольну війну українського народу, які лишаються неопублікованими. Це, зокрема, реляції графа де Брежі, французького посла у Варшаві в 1644–1649 рр. З них деякі відомості наводив І. П. Крип'якевич у своїй монографії “Богдан Хмельницький”, зокрема ті, що стосуються участі де Брежі в організації наймання козаків на французьку службу 1656 р. (576, с. 398). Це листи королеви Марії-Луїзи до пані Шуазі з розповідями про “козацьку війну” та ті лиха, що їх вона приносить Польському королівству, а також брошура про битву під Зборовом та Зборовську угоду, рукопис про битву під Берестечком італійською мовою та інші (про ці рукописні матеріали див.: 458, с. 242–246).

Визвольна війна українського народу була великою історичною подією, що мала всеєвропейський резонанс і значення, тож природно, що найширше висвітлення вона знайшла в західноєвропейській історіографії другої половини XVII ст. Вона ще тривала, коли західноєвропейські історики робили перші спроби її широкого висвітлення й осмислення в контексті європейської історії. Це були шостий і сьомий томи “Театру Європи”, своєрідного німецького видання хронікального типу, які з’явилися відповідно 1652 і 1661 рр. (403), і двотомна “Історія громадянських війн останнього часу” італійського історика й письменника Майоліно Бізаччіоні, перше видання якої вийшло у Венеції 1653 р. (145). Цей процес тривав в 60–80-х рр., коли в різних країнах Західної Європи з’являлися історичні праці про Визвольну війну українського народу (П. Шевальє і Лінажа де Восьєнна у Франції, А. Віміні в Італії, Еразма Франціска в Німеччині), а також окремі розділи, іноді значні за обсягом, з докладним її викладом, в панорамних працях про тогочасну європейську історію (В. Сірі, Г. Пріорато, Оте-

віля, С. Пуфендорфа тощо). Як і інші явища тогочасної історіографії, всі ці видання не були науковими історичними дослідженнями в сучасному розумінні, це були нарративні пам'ятки традиційного типу, в яких науково-інформативний елемент поєднується з літературно-описовим. Втім про специфічний характер історико-літературних пам'яток доби бароко вже йшлося у вступі, тож не будемо тут повторювати сказаного.

Ці пам'ятки засновувалися на інформації про події в Україні, що різними шляхами приходила на Захід, інформації як писемній, так і усній, і були узагальненнями різнорідних відомостей. Разом з тим автори цих пам'яток нерідко використовували латиномовні видання про “козацьку війну”, що з'являлися в Речі Посполитій, зокрема відому “Скіфсько-козацьку війну” Й. Пасторія, яка вийшла в Данцігу 1652 р. (347). В ній описані перші етапи Визвольної війни, кінчаючи Білоцерківським миром 1651 р. Книга Пасторія була досить відома в Західній Європі й послужила джерелом для багатьох авторів XVII–XVIII ст., для деяких – одним з найважливіших (П. Шевальє, Еразма Франціска та інших). Тому, хоч латиномовна “Скіфсько-козацька війна” й з'явилася в межах Речі Посполитої, необхідно її тут розглянути хоча б у загальних рисах.

Йоганн Пасторій (справжнє прізвище – Гіртенберг) був відомим свого часу істориком, автором низки історичних праць, із яких найбільший успіх випав на долю “Скіфсько-козацької війни” (слід сказати – не внаслідок її високих наукових чи літературних якостей). Сілезький німець з походження, Пасторій дістав ґрунтовну освіту, володів багатьма мовами, побував у різних країнах Західної Європи, де став антитринітарієм. Коли в 30–40-х рр. по всій Європі почалися гоніння на адептів цієї радикальної реформаційної течії, він разом з багатьма одновірцями приїхав на Україну, яка в той час стала для них останнім пристановищем, і тривалий час прожив на Волині. Спалах Визвольної війни змусив його тікати до Данціга, де й була ним написана “Скіфсько-козацька війна”; в невеличкій мірі завдяки їй Пасторій через певний час став придворним істориком короля Яна Казимира.

Автор “Скіфсько-козацької війни” був досить характерним представником барокової історіографії; належачи в ній

до ерудитської школи, він першорядним завданням вважав збирання фактів і докладне та безстороннє описування їх. У передмові до названої книги він проголошував, що історик повинен поєднувати “ретельний опис подій, підпорядкований певній думці й викладений гарним стилем, з безстороннім викладом фактів, у якому немає місця ні симпатіям, ні антипатіям” (цит. за: 668, с. 154). Як уже говорилося (див. вступ), історики доби бароко не скупилися на подібні декларації, але в подальшому викладі забували про них і недвозначно ставали на бік своєї партії чи класу, віросповідання чи монарха. Повною мірою це стосується й Пасторія, як зазначив Ю. А. Мицик, “у вісвітленні Визвольної війни він стоїть на позиції беззастережного захисту інтересів панівних кіл Речі Посполитої. Хоч хроніст всіляко декларує свою об’єктивність і безсторонність, однак його прагнення очорнити повстанців і справу, за яку вони боролись, видно й неозброєним оком” (631, с. 25).

Дотримуючись моделей дворянсько-монархічного політичного мислення свого часу, Пасторій головним супротивником Речі Посполитої зробив татарського хана: польському монарху достойніше воювати з іншим монархом, кримським ханом, ніж із повсталим народом своєї держави. Ці “етикетні міркування” позначилися й на назві твору, де під скіфами маються на увазі татари (668, с. 158). На друге місце поставлені у Пасторія козаки, як певна станово-військова організація, і на останнє – народ України, який він називає “руською черню” і виявляє до нього найбільшу ворожість. В цьому знаходить пряме вираження соціально-політична позиція польського шляхетства, яка поділялася автором “Скіфсько-козацької війни”. Щодо “вищого”, філософічного осмислення описуваних подій, то в цій сфері Пасторій вдається до провіденціалізму, пожвавлення якого загалом характерне для барокової історіографії. Дотримуючись цієї філософсько-історичної доктрини середньовічного походження, він вважає, що все в людському світі відбувається з волі провідіння, накреслення якого недоступні людському розуму. Таким же прихованим уявлявся йому й вищий сенс “скіфсько-козацької війни”, однак це не завадило Пасторію приділяти велику увагу й надавати належного значення конкретним, “людським” чинникам зображуваних подій.

З цим пов'язана у Пасторія увага до фактів, до їхнього точного опису, що не тільки істотно послаблює його про- шляхетську тенденційність і провіденціалізм, а й часом знімає їх у розповідях про конкретні події Визвольної війни. А це означає, що "Скіфсько-козацька війна" має й сильні сторони, безперечні достоїнства. До них слід передусім віднести ґрунтовну документованість викладу: працюючи над своєю книгою, Пасторій зібрав і використав величезну кількість джерел, серед яких були документи з королівської канцелярії, листи короля і сенаторів, гетьманів і командирів німецьких найманців, реляції послів і легатів; багато матеріалів було зібрано ним під час сеймів, немало інформацію він одержував від своїх численних кореспондентів (там само, с. 155). Словом, ним було проведено величезну роботу по збиранню фактичного матеріалу, його обробці та літературному викладу. Разом з тим він використав історичні праці про "велику козацьку війну", які вже були надруковані в Речі Посполитій, зокрема хроніку А. Кояловича "Про дії проти запорізьких козаків у 1648–1649 рр." (Вільно, 1651 р.) і твір Я. Битомського "Облога Замостя" (Замостя, 1649 р.). В сумі своїй усе це й забезпечило "Скіфсько-козацькій війні" Пасторія помітне місце в літературі про Визвольну війну і її вплив на пізніші історико-літературні пам'ятки про цю визначну історичну подію, що з'явилися в Польщі й країнах Західної Європи.

До перших широких описів Визвольної війни, що засновувалися на емпіричному матеріалі, на різномірній документальній інформації, слід віднести й відповідні розділи шостого й сьомого томів "Театру Європи". "Театр Європи, або докладний і правдивий опис усього, гідного згадки в історії, що відбувалося в світі, переважно в Європі й Німеччині..." – це своєрідне видання хронікального типу, яке виходило у Франкфурті-на-Майні з 1634 по 1738 рік (про нього див.: 785). Усього вийшов двадцять один том "Театру Європи", в яких хронікально охоплюються події німецької і європейської історії з 1634 по 1738 рік. Томи цієї порічної хроніки створювалися різними німецькими істориками, та при всьому тому їй притаманна певна цілісність, оскільки їх автори дотримувалися спільних методичних принципів, вироблених відомим німецьким істориком Й. Ф. Абеліном, яким були написані перші два томи цього видання. Абелін

та його продовжувачі були близькі до ерудитської школи, для якої основне завдання історії полягало в збиранні якомога більшого числа фактів та документів і в якомога докладнішому й точнішому (з суто фактографічної точки зору) їх описанні.

Автором шостого й сьомого томів “Театру Європи”, в яких ідеться про Визвольну війну українського народу, був Й. Г. Шледер, маловідомий німецький історик середини XVII ст. Представник згаданої ерудитської школи, він теж старанно збирав, групував і описував історичні факти, не прагнучи, однак, до поглибленого їх осмислення і до масштабних узагальнень. Саме в такому розрізі й постає Визвольна війна українського народу в написаних ним томах “Театру Європи”, де їй відведене значне місце, близько вісімдесяти сторінок. Цікаво зазначити, що в своїй щорічній хроніці автор звертається до опису подій на Україні одразу ж після розповіді про події Англійської революції, подібним розміщенням матеріалу виділяючи їх як найзначніші явища європейської історії середини XVII ст. і зближуючи їх.

Як і в багатьох пам’ятках барокової історіографії, згадувані “точність” і “безсторонність” Шледера – це скоріше категорії стилю, ніж змісту. В змісті ж твору недвозначно проявляється вороже ставлення автора до повсталого українського народу, повстанці для нього – “ребелянти”, тобто бунтівники, “гультяї”, “розбійники”, “вороги”, а Визвольна війна в цілому – не що інше, як “ребелія”, бунт проти “законного монарха”. Як бачимо, в загальній інтерпретації Визвольної війни Шледер дотримувався стереотипів панівної в той час дворянсько-монархічної ідеології – як і Пасторій, як і багато інших польських і західноєвропейських авторів XVII ст.

Та разом з тим проявляється у Шледера й певний диференційований підхід до сил, що брали участь у визвольній боротьбі українського народу. Найбільш непримиренно він ставиться до повсталих народних мас, українських селян і міщан, яких і засуджує безапеляційно. Більш стримане й нерідко об’єктивне, особливо в замальовках конкретних подій війни, у нього ставлення до козаків, у яких він теж вбачає своєрідний соціально-військовий стан чи прошарок. Шледер відзначає силу й високі бойові якості козацького війська, віддає належне мужності й хоробрості коза-

ків, їхній стійкості в найскрутніших і безнадійних ситуаціях. Так, докладно описуючи Берестецьку битву, він розповідає про панічну втечу татар на чолі з їхнім ханом і про стійкість козаків, які чинили опір до останньої можливості. “Зазнавши поразки, – говориться в його хроніці, – п’ятдесят тисяч козаків, які брали участь у битві, відступили до вигідного місця посередині свого табору. В оточеному возами таборі козаки окопались так, що перебували в безпеці від королівських військ і змогли протриматись там одинадцять днів. Після того вони прорвалися через болото на Україну. І хоч втратили весь свій провіант і все своє майно, спромоглися вийти з оточення” (112, с. 85).

Загалом у Шледера козаки характеризуються як організована військова сила, що володіє великим військовим досвідом і може не тільки гідно протистояти добірному королівському війську й німецьким найманцям, а й перемагати їх. Зрештою, зображення Визвольної війни у нього теж, як і в багатьох тогочасних авторів, набуває обрисів війни козаків з Польським королівством. Необхідно відзначити й об’єктивне, навіть не без піетету ставлення хроніста до гетьмана козаків та його полковників. Хмельницького він називає “козацьким генералом” і “генералісимусом”, “хитрим”, “хоробрим і розумним воїном”, підкреслює його мужність і далекоглядність, але поряд з тим закидає йому владолюбство і жорстокість (там само, с. 89). Такий же піетет виявляє Шледер і до соратників Богдана Хмельницького, його полковників, що їх він називає “генерал-лейтенантами” і характеризує як мужніх і досвідчених військових командирів. Наприклад, Данило Нечай характеризується в хроніці Шледера як “славетний козацький генерал-лейтенант, провідник козацьких рейтарів...” (там само).

Слід зазначити ще один момент у висвітленні Визвольної війни у хроніці Шледера. Як відомо, в боротьбі з повсталим українським народом панівні кола Речі Посполитої широко користувалися послугами німецьких найманців, і тисячі їх брали участь у військових діях у складі королівської армії і військ магнатів. У той час, після завершення Тридцятилітньої війни (1648 р.), Німеччина була переповнена, сказати б, безробітними ландскнехтами й офіцерами, і вони у великій кількості вербувалися в польську армію. Як зазначалося, вербуванню їх активно сприяли Австрія і папський

Рим. Не секрет, що в багатьох битвах Визвольної війни німецькі найманці грали велику роль, не раз вони рятували шляхетські війська від поразок і розгрому. Всі ці факти старанно фіксуються Шледером на сторінках "Театру Європи" і трактуються як внесок земляків автора в боротьбі з "ребелією" і відновленні "порядку". Розповідає він і про вербування найманців у німецьких землях, і про дії їхніх загонів під командуванням різних оберстів, про їхню участь у Зборовській, Берестецькій та інших битвах. Очевидно, все це було об'єктивним наслідком того, що Шледер широко користувався інформацією, яка надходила від цих найманців, звідси досить відчутна "німецька забарвленість" висвітлення Визвольної війни в цій історико-літературній пам'ятці.

Стиль хроніки Шледера сухуватий, підкреслено діловитий, вільний від "художніх вольностей"; літературними якостями він не відзначається, і лише в описі деяких конкретних епізодів автор досягає своєрідної графічної виразності, як, наприклад, у розповіді про героїчну смерть запорозького козака, який у фіналі Берестецької битви один протягом години відбивався від ворогів. Цьому епізодові автор хроніки відвів окремих невеличкий розділ під назвою "Нечувана хоробрість козака". Один з козацьких загонів, розповідається тут, був оточений у болотистій заплаві річки Стир. "Ось тут вони вперто боронилися, а один, якого було вбито останнім у цій кривавій битві, сам протидіяв усій польській армії. Він був у поганенькому барку або рибальському човні і з нього безперервно стріляв, аж поки не скінчився порох. З небувалим завзяттям він мстився за смерть та жалісний кінець своїх товаришів... Козака вже було чотири рази поранено кулями, але він зустрів цих трьох вояків з такою мужністю, що вони змушені були облишити його. Все це вельми здивувало його величність короля Польщі, який прибув на це місце і побачив, як багато людей не можуть перемогти одного. Ось чому король сказав, що подарує йому життя, коли він складе зброю" (там само, с. 89). Однак козак відхилив цю пропозицію короля, заявивши, "що він хоче не тільки жити, а й померти, як воїн".

Слабкість літературно-художнього елемента в хроніці Шледера якоюсь мірою компенсується багатим ілюстративним матеріалом, який містять її розділи, відведені розповіді

про події на Україні. Як вже зазначали дослідники, “Театр Європи” містить, напевне, найбагатший ілюстративний матеріал з історії Визвольної війни серед інших історичних видань XVII ст. (631, с. 22).

Інший характер має перший широкий опис Визвольної війни українського народу, що з’явився в Італії, – книга М. Бізаччіоні “Історія громадянських війн останнього часу” (вона вийшла першим виданням 1653 р.; я користуюся четвертим доповненим виданням 1654 р.). Це не щорічна хроніка подій на Україні, а перша цілісна й завершена історична монографія про Визвольну війну, включена в широку панораму тогочасної європейської історії. Передусім цей твір Бізаччіоні дає підстави говорити про те, що на Заході в масштабному висвітленні Визвольної війни, в пов’язанні її з контекстом європейської історії провідна роль належала італійській історіографії. Це не було випадковістю: в XVII ст., принаймні до останньої його третини, італійська історіографія йшла в авангарді європейської, а твори італійських істориків нерідко правили за взірець для їхніх колег із інших країн, і ті, щоб завоювати довір’я видавців і читачів, іноді видавали себе за італійців, через що з них глузував Г. Пріорато, один з кращих італійських істориків того часу (355, I, Вступ).

Відвертаючись від політичного життя дрібних італійських держав, яке дедалі більше впадало в провінційне убозтво, і спираючись на блискучі досягнення італійської суспільно-політичної думки XVI й початку XVIII ст., від Макіавеллі до Кампанелли, італійські історики зосередили увагу на висвітленні всеєвропейської історії того часу, де й посіли впевнено провідне місце. Особливого значення вони надавали таким проблемам, як теорія політики, як діяльність католицької церкви в європейському й світовому масштабі, як занепад могутності Іспанії та імперії Габсбургів і зростання могутності Франції, як турецька агресія, що тоді загрожувала всій Європі, як, нарешті, становище італійських держав у їхньому співвідношенні з мобільною політичною ситуацією на континенті. Окремі з цих проблем, зокрема такі, як наступ контрреформації чи турецька загроза, мали пряме відношення й до України, і вона в XVII ст. входить у поле зору італійських істориків.

Разом з тим XVII ст. – це час великих суспільних

зрушень і конфліктів, і звідси активний інтерес італійських істориків до соціальних і національно-визвольних рухів тогочасної Європи, поява значної кількості їхніх книг про Нідерландську й Англійську революції, французьку Фронду, повстання в Італії й Іспанії тощо. Цим же пояснюється й інтерес таких істориків, як М. Бізаччіоні, Г. Пріорато, В. Сірі й П. Гадзоті, до Визвольної війни українського народу. Не можна заперечити того, що на їхнє висвітлення цієї війни мали вплив шляхетська Польща й ідеологія контрреформації; проте було б помилкою ставити зміст їхніх творів у повну залежність від цього впливу. Їм притаманна внутрішня складність, ідеї контрреформації, “неокатолицизму” переплітаються у них з ренесансно-гуманістичними традиціями, а в цілому вони являють собою досить характерні породження культури італійського бароко (див. 803).

Звичайно, в своїх творах італійські історики ставили перед собою наукові цілі, прагнучи до достовірного відтворення подій недавнього минулого й сучасності, але разом з тим багатьма своїми елементами й гранями їхні твори належать до літератури. Власне, вони йдуть у річищі багатовікової традиції, яка в історіографії вбачала не лише науку, а й жанр художньої прози. Італійські історики XVII ст. теж виходили в своїй творчій діяльності як з раціонально-наукових, так і з літературно-художніх засад. Розповідаючи про Нідерландську революцію чи Тридцятилітню війну, Визвольну війну на Україні чи чергову турецьку агресію, вони прагнули не тільки дати точний виклад фактів, а й намалювати широкі, по можливості барвисті й конкретні картини подій, створити живі й виразні образи історичних діячів, вплинути не тільки на свідомість читачів, а й на їхні почуття, на їхню “моральну природу”. В частині цих творів літературно-художній елемент настільки розвинений, що за своєю структурою вони стоять десь на грані між історичними працями й історичними романами.

Найповніше й найгрунтовніше висвітлення Визвольна війна українського народу знайшла в “Історії громадянських війн останнього часу” М. Бізаччіоні, яка створювалася в 1651–1654 рр., синхронно з розгортанням подій в Україні, і остаточної завершеності набула в четвертому виданні, що з’явилося наприкінці 1654 року. Цю книгу італійські дос-

лідники, зокрема Б. Кроче, відносять до найкращих творів історіографії XVII ст., в яких дається “панорамне” відображення соціально-політичного життя різних європейських країн протягом певного історичного періоду (803, с. 102).

Але, перш ніж аналізувати цей твір, слід хоча б коротко сказати про його автора. Поряд з Пріорато, Бентівольї й Вітторіо Сірі, Майоліно Бізаччіоні належить до найвидатніших італійських істориків XVII ст. З його численних історичних писань крім “Історії громадянських війн...” у свій час широко відомий був ще твір про Тридцятилітню війну в Німеччині, який неодноразово перевидавався у XVII ст. Історичні твори Бізаччіоні відзначаються багатством фактичного матеріалу, чим історик у неабиякій мірі зобов'язаний тісним зв'язкам з Венецією, яка в той час усе ще залишалася одним з найбільших у Європі центрів збору й поширення інформації. За виразом В. Сірі, Венеція була “саме тим містом, яке Плутарх вважав бажаним для історика”.

Одна з характерних рис Бізаччіоні-історика – інтерес до тогочасних суспільно-політичних рухів, котрі ним осмислювалися як боротьба народів, виборювання їхніх давніх свобод і привілеїв, узурпованих феодалами й монархами. Слід сказати, що ця його концепція визвольних рухів виразно позначилася й на тлумаченні “козацького повстання” в “Історії громадянських війн...”. Замислювався він також над теоретико-методологічними проблемами історичної науки і, зневірившись у можливості дошукатися істини в суперечливому хаосі фактів, схилився до релятивізму й скептицизму в філософсько-історичних поглядах. Крім творів у жанрі “*istorie*”, до яких належить “Історія громадянських війн...”, він писав твори в жанрі “*metodie*”, які є своєрідними попередниками історичного роману. Він був також відомим італійським письменником XVII ст., автором кількох новелістичних збірок, які належать до помітних явищ італійської барокової новелістики.

“Історія громадянських війн...” Бізаччіоні являє собою цикл монографій про європейські соціальні й національно-визвольні рухи середини XVII ст. в різних країнах Європи – в Англії, Каталонії, Португалії, Італії, Україні, Франції та інших. Це нариси різного обсягу, деякі на два десятки сторінок, а вирізняються серед них два найбільші – про Анг-

лійську революцію (т. I, с. 1–230) і про Визвольну війну на Україні (т. II, с. 281–412). Уже цим паралельним висвітленням двох великих явищ європейської історії XVII ст. твір Бізаччіоні становить для нас неабиякий інтерес.

Про включений до книги нарис про Визвольну війну італійський вчений А. Кронія пише: “Не вдаючись у деталі і не на шкоду іншим слов’янським народам, про які тут теж ідеться, можна з певністю сказати, що тут, уперше в творі такого широкого дихання, знайшла своє ґрунтовне висвітлення козацька проблема. Заголовок твору, щоправда, говорить про “громадянську війну в Польщі”, але центром твору є козаки, які дуже цікавлять автора, і саме про них він весь час веде мову, про їхнє походження, етимологію, найменування, про героїчні діяння їхнього керівника Богдана Хмельницького” (804, с. 214–215). Це не означає, зауважує далі Кронія, що симпатії автора повністю на боці козаків, що він подолав ідеологічний вплив шляхетської Польщі й Ватикану, однак це не применшує значення його твору. “Хоч би як там було, – резюмує дослідник, – але відбувся козацький прорив у історіографію. Про козаків заговорили й далі говоритимуть інші автори, звичайно, з інших точок зору і з іншими висновками” (там само, с. 215).

Слід тут зазначити, що слово “козаки” Бізаччіоні, як і інші автори того часу, вживає в двох значеннях: як народ України (*natione cosacca*) і як її військо (*esercito cosacco*). Щодо українського народу в його тогочасних етнічних межах, то він називає його “руським народом” (*popolo russo*), а країну – Руссю (*Russia*). Отже, “козаки” в широкому значенні – це, власне, метонімія, що нерідко переходить у синонімію.

Свою розповідь про Визвольну війну українського народу Бізаччіоні розпочинає зі з’ясування її причин, власне, з характеристики козаків, їхнього походження та суспільного і юридичного статусу в Речі Посполитій. “Козаки, про повстання яких піде тут мова, – пише він, – це переважно хлібороби, люди від природи сильні, здібні до війни, рухливі й активні, можливо, що їх назва походить від кози, тварини надзвичайно рухливої” (145, II, с. 282). Як говорить далі автор, це вільні хлібороби й вояки, котрі захищали південні кордони королівства від татар і мали значні привілеї; коли ж польська знать і монархи посягнули на їхню

свободу, вони відповіли грізними повстаннями. Серед них італійський історик виділяє повстання 1594–1595 і 1637–1638 рр., розглядаючи їх як прелюдію до Визвольної війни. У з'ясуванні її причин та характеру він дотримується вже згадуваної “преромантичної” концепції, за якою європейські соціальні й національно-визвольні рухи середини XVII ст. – це боротьба народів за їхні давні права й привілеї. Так, розповідаючи про агітацію Хмельницького серед козаків, він зазначає, що той “закликав захищати спільну справу всього козацького народу, доводив необхідність взяти шаблі в руки для захисту вітчизни й збереження давніх завойованих привілеїв, говорив, що тільки зі зброєю в руках і потім на чолі можна скинути ярмо польської шляхти і надто довгий ланцюг несправедливостей над козацьким військом, яке захищало Польщу від нападів татар, не отримуючи в нагороду нічого, крім тяжкої тиранії” (там само, с. 285). У книзі наводиться також заява Хмельницького польському королеві про те, що козаки взяли зброю до рук “не для нападу, а для захисту свого життя і волі” (там само, с. 288).

Після перших перемог Хмельницького, говорить далі Бізаччіоні, по всій Україні піднялися селяни, “які прагнули завоювати собі волю, і з загальної згоди обирали собі командирів як з козаків, так і з-поміж себе, а Хмельницькому всі вони дали титул визволителя вітчизни й народу” (там само, с. 290–291). Тут же історик наводить таку цікаву деталь: влітку й восени 1648 р. православні священники використовували у своїй агітації звістку про смерть короля Владислава IV, твердячи, що сам Бог умертвив “фараона”, який “переслідував православну віру й віддавав руський народ у рабство”, що його смерть – це “знак виходу руського народу з полону єгипетського” (там само, с. 291). Немов вогняний вихор, розповідає далі автор, повстання охопило всі “інші руські провінції Польського королівства” (тобто охопило всю Україну), а також перекинулося на Велике князівство Литовське (тобто на Білорусь). Пояснюючи, як це могло статися, Бізаччіоні пише: “Причиною цього повстання було ще лихе поводження, якого селяни зазнавали від своїх панів, бо останні тримали їх у таких тяжких умовах, в яких перебувають лише раби, і поводитися з ними зовсім поварварськи. Щодо законів Польського королівства, то вони зовсім не захищають селян” (там само). Сільський люд,

зазначається далі, палко бажав помститися за всі ці знущання і звільнитися від немилосердного гноблення, і у виступі козаків він побачив чудову нагоду для здійснення цих своїх заповітних бажань (там само).

Відповідно в жорстокостях повсталого народу, які патетично розписували польсько-шляхетські джерела, Бізаччіоні побачив помсту за нелюдський гніт і знущання. Однак уникнути впливу цих джерел він теж не зміг і в своєму творі чимало місця відвів розповідям про “козацькі жорстокості”. Загалом слід сказати, що Бізаччіоні справді прагнув до об’єктивності, не чужою йому була певна симпатія до козаків, і все-таки, внаслідок односторонності інформації, яка йшла лише від польсько-шляхетської сторони або ж при її участі й посередництві, певні моменти Визвольної війни набувають у нього викривленого висвітлення. І він, і інші історики того часу не мали змоги зіставляти інформацію від обох воюючих сторін, оскільки Україна не мала розвинених комунікацій з державами Заходу, каналів і засобів впливу на рецепцію своєї справедливої визвольної боротьби.

Проте не буду тут зупинятися на суто фактографічному змісті твору Бізаччіоні, на автентичності відтворення в ньому окремих сторін і подій Визвольної війни – для цього необхідне спеціальне дослідження. До того ж твір цікавить нас передусім як історико-літературна пам’ятка, котра виражає рецепцію Визвольної війни в тогочасній Італії, поєднуючи науково-аналітичний виклад з літературно-образним відображенням.

Важливо вказати, що у Бізаччіоні Хмельниччина постає як боротьба всього українського народу, “схизматичної Русі”, за його термінологією, із шляхетсько-католицькою Польщею. Вже на початку твору він зазначає, що “ті піддані корони, які належали до грецької віри, будь-що прагнули викликати релігійну війну (котра справедливо вважається найжорстокішою серед громадянських війн, бо зачіпає найделікатнішу сторону людської душі)” (там само, с. 292). Але, як показує далі й сам Бізаччіоні, це була війна передусім національна й соціальна, хоч і релігійний момент відігравав у ній велику роль. Цінною стороною його твору є й те, що в ньому відбито активну участь населення всіх українських земель у цій війні. Не раз говориться в ньому про те, що у військо Хмельницького “стікаються люди з

усієї Русі”, тобто України, зафіксовано й те, що в моменти загострення боротьби з Польщею гетьман направляв своїх козаків до західноукраїнських земель, щоб вони піднімали там повстання. Цікава розповідь про те, що восени 1648 року українське населення Львова кликало Хмельницького й обіцяло йому підтримку під час штурму міста, і лише випадковість “розладнала цю змову схизматиків з козаками” (там само, с. 295–296). Словом, Визвольна війна постає у Бізаччіоні як боротьба всього руського (українського) народу в його тогочасних етнічних межах з польсько-шляхетським пануванням.

І хоч автор цей свій твір відносив до жанру “історії”, де на перший план висуваються завдання науково-аналітичні, маємо в ньому й немало епізодів та фрагментів, де істотну роль відіграє літературно-образний елемент. Особливо він значний в описах битв Визвольної війни, зокрема таких, як “подвійна битва” під Збаражем і Зборовом та Берестецька трагедія; тут розповідь Бізаччіоні місцями стає настільки детальною й конкретною, що набуває художнього характеру. Тут уже відчувається письменник, який не просто інформує про події, а й прагне передати їхній своєрідний характер і колорит, їхню неповторну конкретику. В такому стилі, наприклад, витримано розповідь про розгортання подій у Берестецькій битві, починаючи з несподіваної зрадницької втечі кримського хана, який до того ж полонив Хмельницького. Тут Бізаччіоні не тільки розповідає про вибори тимчасового козацького воєначальника, ультиматум Яна Казимира, відмову козаків, наступ шляхетського війська і т. д., тобто не тільки передає канву подій, а й прагне відтворити торжество шляхти й трагічну атмосферу в козацькому таборі, повну тривоги ніч перед вирішальним боєм, стійкість козацького загону, що залишився захищати табір, а завершає всю цю картину “індивідуальним епізодом” героїчної смерті невідомого козака, який мужньо відбивається від цілого загону шляхти, відкинувши королівську пропозицію про помилування.

Значну увагу приділив Бізаччіоні створенню образів історичних діячів, передусім образу Богдана Хмельницького, котрий, як це вже зазначав А. Кронія, перебуває в центрі його монографії про Визвольну війну українського народу (так само, до речі, як образ Кромвеля – в центрі

паралельної монографії про англійську революцію). Вже на початку розповіді італійський історик характеризує Хмельницького як “одного з найстаріших і найавторитетніших воїнів цього (запорозького. – Д. Н.) війська. Він був освічений, що було рідкісним явищем серед цих варварів, а тому далекоглядний, був наділений гострим розумом і хитрістю” (там само, с. 283). На сторінках книги Бізаччіоні Хмельницький постає як видатний полководець і державний діяч, тонкий дипломат і гнучкий політик, який добре розуміється на людях і вміє дібрати до них ключі, але разом з тим не відзначається перебірливістю у виборі засобів досягнення своїх цілей. Безперечно, особистість Хмельницького викликала у Бізаччіоні неабиякий інтерес, не позбавлений навіть певної симпатії, котра, однак, не могла запобігти тому, що під впливом тенденційної інформації шляхетської Польщі й Ватикану він підкреслив в образі гетьмана такі риси, як надмірна жорстокість і підступність.

До четвертого видання свого твору Бізаччіоні вніс додаток “Продовження громадянської війни в Польщі”, де довів виклад подій до 22 липня 1654 р. Тут у центрі уваги переговори Хмельницького з царем, акт приєднання України до Росії і початок нової війни з Польщею, яку вели спільно українські й російські війська. Щодо прийняття Українською козацькою державою протекторату російського царя, то Бізаччіоні витлумачив його як акт відчаю Богдана Хмельницького, покинутого його союзником, кримським ханом (там само, с. 407). Як зауважує італійський історик, в такій ситуації козацький гетьман “згодився пустити тирана в свій дім, що не заслуговує прощення” (там само). З монографією про Визвольну війну на Україні пов’язаний у книзі нарис “Про громадянську війну в Молдаві”, тобто про заколоти початку 50-х рр., викликані втручанням Хмельницького.

На завершення слід сказати, що твір Бізаччіоні заслуговує на особливе місце серед західноєвропейських історико-літературних пам’яток про Визвольну війну українського народу. Адже твір не тільки хронологічно перший (якщо не брати до уваги “Скіфсько-козацької війни” Й. Пасторія, написаної в Речі Посполитій), а й один з найбільш глибоких і ґрунтовних у висвітленні подій в Україні. До того ж його авторові було притаманне прагнення до їх об’єктивного

тлумачення, хоча внаслідок причин, про які йшлося вище, йому не завжди щастило цього досягнути.

Серед творів західноєвропейської історіографії про Визвольну війну українського народу найбільшого розголосу набула “Історія війни козаків проти Польщі” П’єра Шевальє. На відміну від аналізованого твору Бізаччіоні, який пережив короткочасну популярність на батьківщині й потім “канув у Лету”, книга Шевальє потрапила в річище розвитку європейської історіографії й широко ввійшла в обіг історичної літератури. На Україні вона стала відомою наприкінці XVII ст., а в наступному XVIII ст. навіть зажила значної слави і послужила джерелом для кількох історіографічних праць (П. Симоновського, О. Рігельмана та інших). Пізніше до неї зверталися Бантиш-Каменський, Маркевич, Костомаров та інші українські історики, а 1960 року вона вийшла в українському перекладі з передмовою А. З. Барабоя (109).

Складається твір Шевальє з трьох нарисів, різних за змістом і характером. Перші два з них, “Розвідка про походження, країну, звичаї, спосіб правління і релігію козаків” та “Розвідка про перекопських татар”, належать скоріше до етнографії, аніж до історіографії, і лише третій, який дав назву всій книзі, є історичним нарисом, присвяченим Визвольній війні з 1648 по 1651 рік. Слід зазначити, що перший з нарисів, доповнений стислим викладом подій Визвольної війни, за кілька місяців до виходу всієї книги був опублікований у відомому свого часу “Збірнику Тевено” – двотомному виданні географічно-етнографічних описів різних країн і народів (405, I, с. 1–13). Хоч книга Шевальє й скомпонована з різнорідних нарисів, їй не можна відмовити в певній змістовій цілісності: перші два нариси з їхніми характеристиками козаків і татар сприймаються як розгорнуті інтродукції до третього, головного.

Книга Шевальє вже не раз досліджувалася, проте слід сказати, що в більшості праць, зокрема в передмові А. З. Барабоя, надто переоцінюється її оригінальність. Але ж вона, на відміну від творів Шледера й Бізаччіоні, не була наслідком вивчення поточної інформації, збирання й узагальнення різноманітних відомостей. Це, однак, не означає, що мають рацію дослідники, які в книзі Шевальє вбачають лише вдалу компіляцію “Опису України” Боплана і

“Скіфсько-козацькі війни” Пасторія. На нашу думку, істина десь посередині: безперечно, в перших двох нарисах Шевальє базувався на знаменитому творі Боплана, так само як основою для третього, головного нарису йому послужила праця Пасторія, але це аж ніяк не виключає, особливо в третьому нарисі, вагомого елемента творчої роботи – переосмислення, уточнення й доповнення джерела-основи. Не слід забувати й про те, що Шевальє бував на Україні, займався вербуванням козаків на французьку службу і разом з ними воював проти іспанців під Дюнкерком; на це він сам вказав у посвяті книги графові де Брежі, який був французьким послом у Варшаві в 1648–1649 рр. (109, с. 27–28). Найвність особистих вражень надала конкретності й живості як його змалюванню козаків, їхнього життя, побуту, військової організації тощо, так і розповіді про їхню війну із шляхетською Польщею.

Як сказано, джерелом-основою для третього, головного нарису послужила Шевальє книга Пасторія, з якої він взяв основний фактографічний матеріал та сюжетну канву, теж довівши розповідь лише до Білоцерківської угоди (“Скіфсько-козацька війна” Пасторія була опублікована 1652 року). Та разом з тим слід наголосити, що Шевальє досить-таки радикально переосмислює запозичений історичний матеріал. Як відомо, Пасторій виступав істориком Польського королівства, його війни з козаками і “скіфами”, тобто татарами, і в її змалюванні та тлумаченні він послідовно дотримувався польсько-шляхетської точки зору, та й книга його присвячена королю Яну Казиміру. Щодо Шевальє, то його спокушала честолюбна думка виступити “першим історіографом козаків”, і він прагнув до висвітлення війни “з козацької сторони” (що відбилося і в заголовку книги), а це викликало зміну ракурсу, а також певне переосмислення матеріалу й зміщення акцентів.

Проте на шляху до здійснення згаданого честолюбного наміру Шевальє постали численні перешкоди об’єктивного й суб’єктивного характеру, подолати які було йому не під силу. Це і його належність до французького шляхетства й католицької конфесії, і тиск оточення, яке палко співчувало “нещастям польської корони” та польській шляхті, а також вплив пропольських і прошляхетських джерел, насамперед того ж Пасторія, поширених на Заході упе-

реджених уявлень про “варварство” козаків і т. д. Прошляхетська тенденційність Шевальє найчіткіше проявляється в різко негативному ставленні до масового повстання українських селян, хоч сам він констатує, слідом за Бопланом, що “селяни України та сусідніх провінцій неначе раби”, що саме їхнє “тяжке рабство було причиною розквіту всього хороброго запорозького війська” (там само, с. 46). Не до кінця подоланий вплив концепції Пасторія проглядає у порівнянні козацького і татарського війська, що виступило проти Польщі в 1649 р., з “ордами часів Аттіли й Тамерлана” (там само, с. 89). Зрештою, вийшло так, що Шевальє, суб’єктивно прагнучи виступити “історіографом козаків”, об’єктивно у своєму висвітленні “великої козацької війни” стоїть ближче до польсько-шляхетської точки зору.

Однак важливіше віддати належне тому істинному й позитивному, що вносила книга Шевальє в обізнаність західноєвропейської громадськості з Україною та її вільною боротьбою. Так, слідом за Бопланом автор вносив повну ясність у питання про козаків, про їхнє походження та відношення до українського народу, вкрай заплутане в Західній Європі некомпетентними авторами, котрі навіть називали козаків окремим народом татарського походження. Шевальє правильно визначив українців як окремий народ у його тогочасних етнічних межах, але називав його “русами” (les Russes) або “русинами” (les Russiens), що, слід сказати, не вело до злиття його з росіянами, яких йменовано у нього “московитами” (les Moscovites). Завершуючи характеристику козаків, він наголошував, “що козаки – це тільки військо, а не народ, як багато хто думав”, але військо народного, селянського походження “на зразок французьких франтірерів часів Столітньої війни” (там само, с. 98).

На відміну від багатьох західноєвропейських авторів, які вбачали в запорозьких козаках різноплеменне збіговисько ледве не з усієї Європи, Шевальє правильно вказував, що в основному вони прийшли в Придніпров’я з Русі (Галичини), Волині й Подолії, тобто мають суто українське походження, і з населенням цих земель належать до одного народу. Запорозьких козаків він зливає з усіма українськими козаками, гадаючи, що з-за порогів вони прийшли на Україну і розсіялись по всій її території, утворивши особливий військовий стан зі своїми правами й привілеями. “Колись,

як про це вже була мова, – пише Шевальє, – вони мали своїм пристановищем лише одне місто, де була резиденція їхнього гетьмана, а також пороги Бористена, звідки походить їхня назва запорозьких козаків, на відміну від козаків з Московії з-над Дону, або Танаїса” (там само, с. 39). У Шевальє знаходить підтвердження той факт, що саме запорозькі козаки, створивши на південних кордонах Речі Посполитої заслон від кримців і турків, забезпечили бурхливу колонізацію Наддніпрянської України та її соціально-економічне піднесення наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. “Створене таким чином військо для охорони кордону, – розповідає він, – так його забезпечило від татарських нападів, що всі безлюдні землі за лінією міст Брацлав, Бар та Київ почали заселюватися, і там побудовано велику кількість міст та фортець, оскільки кожний (козак) приводив туди людей із сусідніх провінцій” (там само, с. 34).

Свій третій, головний нарис Шевальє починає слушним твердженням, що жодна з війн, які вела Польща, не була для неї такою небезпечною, як та, що він описує. Поляки, пише він, “завжди чинили опір усім, навіть найгрізнішим ворогам, і все ж ці війни не здавалися їм такими небезпечними, як війна з козаками, що розпочалася 1648 р., майже в момент смерті короля, бо ці бунтарі втягнули в свій заколот мало не все населення Чорної Русі” (там само, с. 68–69). Отже, як цілком вірно вказує автор, найгрізнішою для Речі Посполитої цю війну робило не приєднання татар до козаків, а те, що слідом за козаками весь український народ піднявся на боротьбу проти польсько-шляхетського панування. Слід відмітити, що книга позначена увагою автора до соціального аспекту Визвольної війни, хоч і не обійшлося без тенденційності в його тлумаченні. У докладному висвітленні воєнних дій 1648–1649 і 1651 рр., “першої козацької війни” і “другої козацької війни”, за поширеними тоді на Заході визначеннями, яких дотримується й Шевальє, відчувається його значна залежність від польсько-шляхетських інформаторів, зокрема від Пасторія, але поряд з тим в окремих моментах досить яскраво показано мужність і хоробрість козаків, їхні високі вояцькі якості.

В 1668 р. книга Шевальє повторно вийшла французькою мовою, а через чотири роки з'явився її англійський переклад, без прізвища автора (200), який був зроблений відомим

у той час медиком і мандрівником Е. Брауном, що перебував у дружніх стосунках з Бопланом. Як гадають дослідники, саме Боплан і інспірував цей переклад (790). Англійська громадськість проявила значний інтерес до цього видання, про що Браун з гордістю сповіщав у передмові до своєї книжки про мандрівку по Угорщині, яка вийшла наступного 1673 року (159). До речі, цю книжку Брауна французькою мовою переклав Боплан.

Досить цікава стисла передмова до перекладу книги Шевальє, в якій Браун вказує на причини, що спонукали його до цієї праці. “Україна, – писав він, – є однією з найбільших країн Європи, й ім’я козаків дуже відоме, до того ж недавно вона була театром воєнних дій і її жителі мали змогу придбати велику славу у військовій справі, більшу, ніж якийсь інший народ. Тому я й вирішив видати цей твір англійською мовою” (159, Preface, с. 1).

Отже, ще до виходу книги в світ перекладач був впевнений в її успіху серед англійських читачів, він заявляв у передмові, що “інакше й бути не може, бо звитяжства цього відважного народу викликають почуття вдячності й весь світ має вельми зацікавитися і високо цінувати його відчайдушні зусилля й мужність” (там само, с. 2). Високо оцінюється перекладачем Богдан Хмельницький, про якого в передмові говориться: “Дії Хмельницького, козацького гетьмана, є найвидатніші, він піднявся до величі, його шанував з побоюванням козацький народ. Ні потуги західного християнства (тут протестант Браун має на увазі Польщу й весь католицький світ. – Д. Н.), ні турки не могли його повалити” (там само, с. 4).

Цікаво ще вказати, що країну козаків Браун вважав за “східні рубежі Європи” і зазначав, що через цю країну приходили до Європи великі лиха, маючи на увазі, очевидно, вторгнення кочових народів Азії від гуннів до татар. Тут маємо, сказати б, алюзію щодо геополітичного положення України в Європі.

Як зазначалося, особливо значний резонанс Визвольна війна українського народу викликала в Німеччині, країні, сусідній з Польсько-Литовською державою. У 50-х рр. XVII ст. тут з’явилося найбільше реляцій, брошур, “летючих листків”, у яких розповідалося про різні події “козацької війни з Польщею”, публікувалися також розповіді

очевидців та учасників цієї війни, здебільшого найманців у шляхетському війську. У 1666 р. в Нюрнберзі вийшла книга під довгим заголовком “Новий польський Флорус, правдива й достовірна розповідь про криваві війни, які нинішній польський король його величність Ян Казимір вів з початку свого правління до нинішнього дня в різні роки проти козаків, татар, московитів, шведів, бранденбурзького курфюрста, семигородців...” (209). На титульній сторінці ім'я автора не позначене, але можна з певністю сказати, що ним був Еразм Франціск, німецький історик і письменник, який у другій половині XVII ст. опублікував велику кількість творів на географічні, історичні, етнографічні та інші теми. На те, що він є автором “Нового польського Флоруса”, Еразм Франціск вказав в іншій своїй книзі, про війни з турками на Дунаї і Україні в 70-х рр. XVII ст. (208, с. 154–155). “Новий польський Флорус” складається з чотирьох частин; перша частина книги, яка становить добру третину її тексту (с. 1–310) відведена “війні Яна Казимира з козаками й татарами”, тобто Визвольній війні в діапазоні 1648–1654 рр. Крім того, в наступних трьох частинах книги чимало місця й уваги приділено діям українських козацьких військ проти шляхетської Польщі спільно з російськими військами (1654–1655 рр.) і спільно з шведськими й трансільванськими військами (1656–1657 рр.).

Отже, твір Еразма Франціска містить один з найдокладніших серед західноєвропейських пам'яток опис Визвольної війни українського народу. Створюючи його, автор “Нового польського Флоруса” широко використав “Скіфсько-козацьку війну” Пасторія, а також шостий і сьомий томи “Театру Європи”, написані Шледером (630, с. 69–70). Проте книга Франціска не є компіляцією Пасторія й Шледера, як схильні вважати дніпропетровські дослідники Ю. Мицик і С. Плохий. Щодо Пасторія ставити питання подібним чином невиправдано вже тому, що в “Скіфсько-козацькій війні” розповідь зупиняється на 1651 р., тоді як Франціск доводить її до 1657 р. “Театр Європи” використано в ширшому часовому діапазоні, але й він не був для “Нового польського Флоруса” єдиним джерелом. Автор черпав і з інших джерел, у тому числі усних. На одне з них він вказав у пізнішій книзі про турецькі війни: це розповіді, почуті ним “від одного вищого німецького воєначальника, який

служив королю Казиміру під час його війн з Хмельницьким” (208, с. 155). До речі, цей мемуарний струмінь, місцями дуже відчутний в “Новому польському Флорусі”, надає розповіді суб’єктивного забарвлення, відсутнього в хроніці Шледера й історичній праці Пасторія.

З названим усним джерелом (чи джерелами) пов’язана посилена увага, яка приділяється в книзі діям німецьких найманців у складі військ Речі Посполитої, гарна обізнаність з цими діями і особливо докладний їх виклад. Досить часто, говорячи про найманців, автор вживає вираз “наші німці”. Розповідаючи про битву під Берестечком, Е. Франціск вказує, що в ній брало участь двадцять тисяч німецьких найманців і навіть називає її “битвою поляків і німців з козаками й татарами” (209, с. 178). І це визначення, слід сказати, не таке вже й далеке від історичної дійсності: справді, ці загони становили кістяк королівської армії і відіграли важливу роль у битві під Берестечком, як, до речі, і в ряді інших важливих епізодів “великої козацької війни”. У своїй книзі, дійсно, Франціск часто згадує “Скіфсько-козацьку війну” Пасторія, але нерідко це робиться й для того, щоб внести уточнення в це відоме на Заході латиномовне видання; зокрема, він методично уточнює кількість військ козаків і татар під час важливих битв, яку Пасторій (а за ним і Шевальє) дуже завищував.

Головним і найбільш небезпечним ворогом Польського королівства Еразм Франціск теж вважає козаків і приділяє їм основну увагу в першій частині своєї книги. Власне, з розгорнутої характеристики їх розпочинається його розповідь про війни Яна Казиміра. Серед козаків він виділяє запорозьких і досить докладно описує їхнє місце проживання, тобто низов’я Дніпра, пороги й острови, їхній життєвий уклад і звичаї, їхню військову організацію і озброєння, їхні війни з татарами й морські походи на Туреччину (там само, с. 7–10). При цьому Франціск зазначає, що понад усе козаки цінують їхню “дику свободу” (там само). Вони одразу ж беруться за зброю, як тільки королівський уряд порушує їхні права та їхню свободу, і це призводить до численних козацьких повстань. З виступу запорозького війська на підтримку Хмельницького розпочалася війна козаків проти Польщі, воно ж у союзі з татарами завдало полякам перших жорстоких поразок.

Щодо інтерпретації Визвольної війни в “Новому польському Флорусі”, то автор підходить до неї вкрай прямолінійно й однозначно, в повній відповідності з панівною в тогочасній Європі феодально-абсолютистською ідеологією, в тому її варіанті, який був характерний для пересічного німецького дворянина. Для нього козаки – це ребеліанти, бунтівники, які виступили проти свого законного монарха і втягнули в повстання все “руське селянство”, котре викликає у нього найбільшу ворожість. Симпатії Франціска беззастережно віддані польській шляхті, дуже емоційно, вдаючись до барокової патетики, говорить він про “нещастя Польського королівства”, виявляє зразковий пієтет до Яна Казимира, котрий у його зображенні постає і мудрим монархом, і мужнім полководцем (що в однаковій мірі далеко розбігається з історичною дійсністю). Словом, з усіх аналізованих у цьому розділі західних пам’яток цей твір – найбільш апологетичний до шляхетської Польщі та її короля.

Тенденційність її автора яскраво проявляється хоча б у такому епізоді. Про невідомого героя-козака, який при завершенні Берестецької битви один протягом кількох годин відбивався від ворогів, розповідається в багатьох західних джерелах того часу. Чи не найдокладніше описує цей героїчний епізод автор “Нового Флоруса”, але завершує його таким характерним резюме: “Можна було б назвати славною цю смерть, якби могли сказати, що загинув він як християнин і вояк, котрий наклав головою за справедливу справу. Але ж помер він як бунтівник, і тому навіть його вражаюча мужність втрачає свій зміст і перетворюється на безумство” (там само, с. 209).

Звичайно, багато говориться в “Новому польському Флорусі” про “варварську жорстокість” козаків і повсталих селян. Поряд з цим, але вже без обурення, розповідає автор про жорстокі розправи польської шляхти над повсталими козаками й селянами. Наприклад, наводиться такий факт: восени 1648 р. Януш Радзивілл, відвоювавши Бобруйськ, захоплений невеликим загonom козаків і білоруськими селянами, наказав посадити на палю керівника загону Піддубича і вісьмох “старих козаків”, сорока козакам відрубати голови й настромити їх на кілки, а двомстам сімдесяти селянам відрубати праву руку і “відпустити їх на всі чотири сторони, щоб вони могли продемонструвати всім іншим, яку спра-

ведливу винагороду заслужено отримують за бунти” (там само, с. 35–36). Сказано з простодушною, але жорстокою відвертістю. Як говориться в книзі, особливого розмаху ці розправи набули в серпні-вересні 1651 р., коли польсько-шляхетські війська після Берестечка знову вдерлися в Придніпров’я (там само, с. 241 і далі).

Загалом ворожість до “ребеліантів” і демонстративне співчуття “нещастям польської корони” старанно декларуються Еразмом Франціском, але ці декларації не завжди узгоджуються з нарративним змістом твору. Він має розвинену фактографічну сторону, містить численні факти й епізоди, описи й деталі, які в цілому давали тогочасному німецькому читачеві досить широку й конкретну картину “великої козацької війни”. До книги включено чимало документів у німецьких перекладах, щоправда, взятих здебільшого з історичної праці Пасторія і хроніки Шледера. Наводяться в ній не тільки такі широко відомі документи, як Зборовський та Білоцерківський мирні трактати, а й, приміром, листування Яна Казимира і Богдана Хмельницького на початку 1651 року (там само, с. 135–137, 142–146). Автор передає зміст листа Яна Казимира до кримського хана від 11 серпня 1649 р., зазначаючи, що писав його від імені короля канцлер Оссолінський, а також зміст відповіді Іслам-Гірея, в якому той по-зрадницькому пропонував сепаратні мирні переговори. В книзі є цікаві факти про активну симпатію західноукраїнського населення до Хмельницького і прагнення допомогти йому. Так, коли король під час Зборовської битви несподівано розпочав 5 серпня наступ на козаків, щоб виручити відрізану за рікою Стрипою частину свого війська, “невірні жителі міста Зборова за допомогою дзвонів дали ворогові (тобто козакам. – Д. Н.) зрадницький знак”, і маневр польської армії провалився, а відрізана частина війська була знищена (там само, с. 51–52). Слід також зазначити, що в книзі Е. Франціска з особливою докладністю розповідається про дії козацьких загонів у Великому князівстві Литовському та про визвольний рух білоруського народу. Автор, особливо в рамках 1648–1649 рр., постійно тримає в полі зору цей другий, литовський фронт Визвольної війни і детально розповідає про перебіг подій на цьому фронті. Цією своєю стороною його книга особливо цікава для білоруських дослідників.

Та найдокладніше, більш ніж на шістдесяті сторінках, описана у Еразма Франціска битва під Берестечком. Тут його розповідь стає настільки конкретно й детальною, що набуває великою мірою літературно-художнього характеру. Починаючи розділ про Берестечко, Е. Франціск розповідає про символічний подарунок римського первосвященника Яну Казиміру – про присланий разом з благословенням меч, щедро оздоблений перлами, на знак напуття на нещадну війну з бунтівниками-схизматиками і знищення їх (там само, с. 152). В цілком художньому стилі змальована автором картина втечі кримського хана з поля битви під Берестечком. Дізнавшись від полонених, що хан вирушив у похід разом з Хмельницьким всупереч бажанню, за наказом із Стамбула, поляки перший удар спрямували на татар, небезпідставно розраховуючи без особливих труднощів розладнати їхні лави. Вони “почали обстрілювати з гармат пагорб, на якому стояв хан, цілячись у його великий білий прапор. І коли поряд з ханом ядром був збитий з коня татарин, який тримав цей прапор, хан з лицем, побілілим від жаху, повернув свого коня і взяв курс на відхід”, – евфемічно завершує автор (там само, с. 185–186). За ханом, немов отара за пастухом, кинулася вся орда.

Як зазначалося, творові Еразма Франціска притаманний певний мемуарний струмінь, який накладається на історіографічну основу. Особливо відчутний він стає там, де автор переходить до деталізованого, “картинного” змалювання подій і наближається до художнього стилю, барокового за своїм характером. Тут зображення набуває суб’єктивної забарвленості, постає таким, яким переломилося в сприйнятті учасника цих подій і збереглося в його пам’яті. Загалом розповідь, за винятком хіба що суто наукових, географічно-етнографічних і історичних викладок, відзначається емоційною насиченістю й піднесеністю, час від часу автор вибухає патетичними вигуками й риторичними запитаннями. “Але дивіться! Що відбувається? Постійне воєнне щастя цього переможного союзу козаків і татар ось-ось обернеться в нещастя!” – приміром, вигукує він, розпочинаючи змалювання битви під Берестечком (там само, с. 159).

У цілому за стильовими ознаками твори Еразма Франціска можна назвати типовим явищем німецької барокової прози. Коли знайомишся з ними, передусім впадає у вічі по-

бароковому пишна й ускладнена метафоричність їхнього стилю. Чого варта вже хоча б назва твору цього автора про війни з турками на Дунаї і в Україні в 60–70-х рр. XVII ст., котру можна перекласти приблизно так: “Кривавий, довго очікуваний і прекрасний удар орла, який нарешті запалав перемогою і затьмив блиск верварських шабель і пожеж убивць” (“Der blutiglang-gereizte endlich aber Sieghafft-entzündete Adler-Blitz wider den Glantz der barbarischen Sebels und Mord-Brander”). Само собою, до подібних ускладнених, “декоративних” за своїм характером метафор, які іноді тільки затемнюють зміст, Еразм Франціск часто вдається в тексті обох своїх творів з української історії. Охоче звертається він і до розгорнутих порівнянь, нерідко досягаючи при цьому справжньої художньої виразності. Так, про паузу у війні взимку 1648–1649 рр. він пише: “... Козаки притихли взимку, немов бджоли та джмелі, щоб пробудитися до дій весною. Вони тільки того й чекали, щоб настала весна й виросла трава; знову закликали на допомогу татарські орди і, з’єднавшись із ними, рушили на польські війська величезною масою” (там само, с. 37). Ще більше полюбляє він алегоричне вираження думки, символи, які нерідко покликані натякати на “вищий” провіденційний зміст зображуваних подій. Загалом же в його творах панує характерна для бароко атмосфера емоційної збудженості, яка шукає виходу як у різких контрастних зіставленнях та надмірній метафоризації, так і в риторичній патетиці. Але при всьому цьому Еразм Франціск ніде не піддається емоційному поривові співчуття чи захоплення, постійно зберігає чіткість оцінок, зокрема соціально-політичних, прямолінійну послідовність дворянсько-монархічного підходу до зображуваних подій. Одне слово, емоційність його викладу – суто риторична, данина модному стилеві.

У 60–70-х рр. XVII ст. до Визвольної війни продовжує звертатися італійська історіографія. Після Бізаччіоні про неї писали ще два провідні італійські історики того часу, Галеаццо Пріорато й Вітторіо Сірі, а також П. Гадзотті. Окремо слід вказати на значну за обсягом “Історію громадянських війн у Польщі” А. Віміні, колишнього венеційського посла до Хмельницького.

За об’єктивністю висвітлення Визвольної війни та глибиною її тлумачення першість серед цих творів слід віддати

книзі Г. Пріорато "Історія цісаря Леопольда" (355). Але спершу кілька слів про її характер і жанр, що стосується також однотипного твору В. Сірі про історію правління французького короля Людовіка XIV. Оскільки в XVII ст. італійські історики користувалися високим авторитетом у Європі, королі й імператори нерідко замовляли їм опис свого правління або ж правління своїх попередників. Такою замовленою книгою був і даний твір Пріорато, проте не слід думати, що зміст цього твору зводиться до панегіричного опису правління австрійського імператора Леопольда II. Справжній його зміст сформульовано в підзаголовку, де читаємо: "Про найзначніші події, які відбулися в Європі в 1656 по 1670 рік". І справді, в книзі Пріорато охоплено важливі події й процеси в суспільно-політичному житті Європи за часу правління Леопольда II, незалежно від того, стосувалися вони імператора й Австрії чи ні. І що важливо зазначити, серед них значну увагу автор приділив подіям української історії, насамперед Визвольній війні і війнам з турками.

Аналогічну будову й характер має також багатотомна праця В. Сірі "Меркурій, або історія нашого часу", замовлена Людовіком XIV і видана 1672 року в Парижі італійською мовою; в її XII томі вміщено окремих, досить значний за обсягом розділ про визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького (387). У 1755 році вона з'явилась у скороченому французькому перекладі.

Пріорато й Сірі, слідом за Бізаччіоні, вбачали в Хмельниччині і національну війну "козаків з поляками", і соціальну революцію. Починаючи виклад того, що в середині століття "сталосся в Польському королівстві", Пріорато зауважує, що у цей час великі революції відбулися також у деяких королівствах Європи", маючи на увазі передусім англійську революцію, а також Фронду у Франції, повстання в Неаполі, Португалії тощо (355, I, с. 598). Такий підхід вимагав значної уваги до соціальних причин Визвольної війни українського народу, і Пріорато вказує на те, що польські пани дивилися на українських селян, "як на своїх рабів", піддавали їх жорстоким утискам, а козаків польський уряд позбавляв завойованих кров'ю привілеїв і "хотів примусити цих хоробрих та мужніх вояків орати землю й пасти вівці" (там само, с. 600). На думку історика, все це,

разом з релігійними переслідуваннями, і призвело до грізного вибуху “громадянської війни” в Речі Посполитій, яка поставила її на грань загибелі.

Хід подій цієї війни переданий у Пріорато стисло, але разом з тим з високою мірою об’єктивності. Слід зазначити, що в такому підході до “козацької війни” італійський історик не потрапляв у тон своїм замовникам, адже імперія Габсбургів виявляла вороже ставлення до боротьби українського народу й активно підтримувала Польщу.

Щодо “Меркурія, або історії нашого часу” В. Сірі, то за широтою й об’єктивністю висвітлення Визвольної війни українського народу він поступається творові Пріорато. Хід Визвольної війни переданий у ньому жваво й виразно, але в її тлумаченні відчувається більша залежність автора від пропольських джерел. Слід ще зазначити, що за книгою Сірі знайомився з визвольною війною в Україні великий французький драматург XVII ст. Жан Расін; але про це мова буде далі.

Стислий і досить об’єктивний виклад історії Визвольної війни українського народу містить також двотомна “Історія війн у Європі, що відбулися з 1643 по 1680 рік” П. Гадзотті, що вийшла у Венеції 1681 р. (218). У другому томі цієї книги розповідається також про війни з турками на Україні в 70-х рр. XVII ст., викликані відомим фатальним кроком гетьмана Дорошенка.

Книга А. Віміні “Історія громадянських війн в Польщі” (1671 р.) теж належить до тих творів західноєвропейської історіографії XVII ст., повз які пройшла наша історична наука. На неї вказав Костомаров у бібліографії до монографії про Богдана Хмельницького, але в самій монографії немає слідів її використання. Пізніше М. Молчанівський, публікуючи переклад “Реляції про походження і звичаї козаків” Віміні, між іншим, кинув фразу: “Здається, тому ж Альберто Віміні належить надрукована 1671 р. у Венеції “*Storia delle guerre civili in Polonia*” (628, с. 65). Наскільки мені відомо, не зверталися до неї й українські історики пізніших часів. Зате відомим джерелом була вона для західноєвропейських авторів кінця XVII й XVIII ст.: звертався до неї англійський вчений Б. Коннор, описуючи Визвольну війну українського народу в третьому розділі своєї “Історії Польщі”, присвяченому Україні (184, розділ III).

Не слід думати, виходячи з заголовку, що книга Віміні є дійсно “історією громадянських війн Польщі”, – мається на увазі Визвольна війна українського народу під проводом Хмельницького з 1648 по кінець 1651 року. До того ж автор за усталеною в той час традицією ділить її на дві “громадянські війни” – 1648–1649 і 1651 рр. Безперечно, книга Віміні становить певний інтерес, передусім у плані вивчення міжнародного відгомону Визвольної війни. Значний матеріал, почерпнутий з різних, переважно польських джерел, поєднується в ній з безпосередніми враженнями автора, який 1650 року побував на Україні в ролі венеційського посла. Та разом з тим на книзі виразно позначилося й те, що Віміна був добрим католиком та належав до духовництва, і те, що як історик він залежав від польських і пропольських джерел. Щодо ракурсу, в якому постає в книзі Визвольна війна, то складається враження, ніби побачена вона очима людини, яка весь час перебувала у польсько-шляхетському таборі. Звідси і диспропорції в розподілі уваги: так, у книзі навіть на згадується розгром польсько-шляхетської армії під Пилявцями, зате битва під Берестечком описана в ній детально (417, с. 256 і далі). Щоправда, залежність Віміні від польських і пропольських джерел до певної міри нейтралізується його враженнями від перебування на Україні, включеною до книги вже згадуваною реляцією з її досить об’єктивним і колоритним змалюванням козаків та Богдана Хмельницького. Як уже зазначалося, за своїм змістом і характером ця реляція істотно відрізняється від написаної значно пізніше “Історії...”.

Необхідно ще зазначити, що Віміна не хотів обмежуватися звичайним описом подій на емпіричному рівні і прагнув дати їм поглиблене витлумачення відповідно до норм і стилю мислення людини барокової культури. З цього погляду його книга цікава як досить характерне явище італійської барокової історіографії, котра в осмисленні історії схилилася до провіденціалізму. Розповідаючи про те, що сталося в Польському королівстві, Віміна одразу ж вдається до філософічного, урочисто-патетичного тону, часто посилається на провидіння, наголошує на подіях і деталях, яким можна надати “вищий” символічний чи алегоричний зміст, тобто витлумачити їх як знаки провидіння. Так, розпочинається книга описом комети, що з’явилася

над Польщею 15 травня 1648 р. як “могутній знак неба про полум’я цієї війни”, ім’я Хмельницького (Богдан, “Богом даний”. Dio dato) тлумачиться автором як знак, котрим “рутенському народові” була подана згори надія на визволення, і т. д. Іноді, прикладаючи провіденціалістську концепцію до того, що відбувалося в Україні напередодні і під час Визвольної війни, Віміна досягає неабиякої експресивності. Наприклад, він говорить: те, що чинила польська шляхта на Україні перед 1648 роком, було настільки жорстоким і злочинним, що “ображало вищу справедливість” і “побуджувало її не менше (ніж людей. – Д. Н.) бажати відплати” (там само, с. 2). В цілому для стилю, в якому Віміна описує “громадянські війни Польщі”, вважаючи їх виключно руйнівними й кривавими, характерне тяжіння до барокової урочисто-похмурої патетики й провіденціалістської символіки.

Не буде перебільшенням сказати, що найбільшу зацікавленість викликали у Віміні козаки і їхній гетьман Богдан Хмельницький. Саме козаки, наголошується в його книзі, виступили головними призвідцями повстання і його головною рушійною силою. Конкретний виклад “історії громадянських війн у Польщі” автор розпочинає з розповіді про кривду, вчинену Хмельницькому, та про його втечу на Запорозжя, де він знайшов підтримку у козаків. Як розповідає Віміна, козаки в той час були сповнені гніву й обурення, бо польський уряд позбавив їх давніх привілеїв і поставив у майже рабське становище, і тому вони охоче взялися за зброю. Вони хотіли “повернути народові давню свободу і з цією метою домовилися про спосіб і час виступу проти поляків” (там само, с. 5). Було також вирішено привернути на свою сторону простолюди (Plebe), тобто селян та міщан, і підняти на Україні загальне повстання.

Цікаво, що Віміна, описуючи край запорозьких козаків, говорить не про Січ, де він не побував, а про землі цієї козацької республіки, якими він проїздив. За його визначенням, вони тягнуться від Бористена (Дніпра) до Евксіна (Чорного моря) і майже доходять до тих місць, де жив у засланні Овідій. І тому, описуючи цей край та його природу, він наводить вірші з “Понтійських послань” давньоримського поета (там само, с. 7). Характеризуючи запорозьких козаків, Віміна насамперед відзначає, що це професійні

вояки (“козаки не навчаються ніяких наук, крім військової...”), мужні й витривалі, які звикли стійко переносити голод і холод (там само, с. 7–8). На думку автора, успіх Хмельницького забезпечило те, що його підтримали й за ним пішли ці загартовані вояки “з укріпленого острова на Бористені”, тобто Запорозької Січі (там само, с. 10). Передусім завдяки їм він і зміг здобути блискучі перемоги над польсько-шляхетськими військами.

Скоріше до белетристики, ніж до серйозної історіографії, слід віднести книгу французького літератора Лінажа де Восьєнна “Дійсні причини повстання козаків проти Польщі” (1674 р.), хоч її автор претендував зовсім на інше. У присвяті він проголошував: “Ось уже більше двадцяти років говорять про війну Польщі з козаками, у багатьох книгах можна знайти розповідь про її визначні події, але ніхто ще не розкрив її дійсних причин, хоч у цьому й полягає основне завдання історії” (297). Але сам Лінаж де Восьєнн, претендуючи на заповнення цієї прогалини, “дійсні причини” повстання українського народу розумів дуже поверхово; слідом за своїм оповідачем і замовником, колишнім польським віце-канцлером Радзівеським, він їх шукав головним чином у тих політичних комбінаціях та інтригах, до яких звелася боротьба Владислава IV з магнатами напередодні Визвольної війни українського народу. Як відомо, Владислав IV у своїх спробах зміцнити королівську владу прагнув скористатися з підтримки козаків і виявляв до них прихильність, а практичну реалізацію цих планів поклав на віце-канцлера Радзівеського, свого висуванця, який походив з незначного роду й викликав у родовитій аристократії заздрість і зневагу. Після смерті Владислава IV, що сталася 5 травня 1648 року, Радзівеського звинуватили в тому, що він є “творцем бунту козаків”, зрадником батьківщини, і йому довелося залишити Польщу. Після тривалих блукань по різних країнах Європи він знайшов пристанок у Парижі, де зустрівся з Лінажем де Восьєнном і, власне, надиктував йому книгу.

Інспірований Радзівеським з метою самореабілітації твір Лінажа де Восьєнна має характер досить грубої апології і відзначається вільним поводженням з історичними фактами. Він мав зняти звинувачення з Радзівеського і перекласти його на канцлера Оссолінського, який і оголошується головним винуватцем козацької війни. “Ніхто в Польщі, —

заявляється в книзі, – не сумнівається в тому, що війна, яка нині так спустошила нашу країну, була викликана згубними порадами канцлера Оссолінського” (там само, с. 110–111). До речі, написаний твір у формі діалогу між автором і замовником з тим, щоб, як говориться в передмові, був він “вільніший та інтимніший і відповідав смакам сьогодення” (там само, с. 3). Однак ці елементи художньої прози виявляються теж підпорядкованими апологетичним цілям, бо автор, як він сам у цьому зізнається, бачив своє завдання в тому, щоб, нічого не міняючи, передати читачам почуте (там само).

Але цей твір, за всіх його вад і “художніх домислів”, вільний від антикозацької тенденційності. Навпаки, автор ставить до козаків з симпатією, не без захоплення розповідає про їхні війни з турками й татарами, про їхню мужність та стійкість на полі бою і заявляє, що до повстання 1648 року “вони були однією з головних військових сил королівства, одні з них ходили в походи разом з поляками, інші жили розсіяно на кордонах Подолії з тим, щоб давати відсіч татарам, коли ті робили свої напади” (там само, с. 77).

Очевидно, зі слів Радзівєвського автор твору твердить, що не тільки самі козаки “рутенського”, тобто українського, походження, а й слово “козак” теж “рутенське”, на відміну від “казака”, слова й утворення татарського (там само, с. 78). Це колишні підневільні люди, які вирвалися на свободу, в більшості своїй вони живуть воєнною здобиччю і не бажать нікому коритися. Не хочуть козаки визнавати себе й підданими Польського королівства і заявляють, що вони “тільки союзні з ним (allié), і на цьому ґрунті часто виникають великі незгоди. Вони завжди хотіли мати керівників тільки з їхнього народу, а не призначених польським королем, і обирали їх з-поміж себе за своєю фантазією; цей їхній гетьман один повинен засвідчувати підлеглість Польській Короні” (там само, с. 81–82).

Загалом же перетворення козаків на непримиренних ворогів Польського королівства трактується в книзі як велика небезпека для цього королівства, що таїть у собі загрозу для його існування. Це була й певна відповідь колишнього віце-канцлера його опонентам, які вершили політику Польщі за правління Яна Казимира і в деяких принципових моментах по-іншому підходили до “козацької проблеми”.

В останній третині XVII ст. на Заході з'явилося ще

чимало видань, у яких з різною мірою глибини й об'єктивності відображена Визвольна війна українського народу. Той же Лінаж де Восьенн на основі реляцій де Шаню, який у 1649–1652 рр. був французьким послом у Польщі й Швеції, написав у кінці 70-х рр. ще одну книгу, в другому томі якої йдеться про події в Україні (174). Ця книга більш серйозного змісту, ніж “Дійсні причини повстання козаків”, але українські справи тут не є в центрі уваги. Визвольна війна посідає центральне місце в присвяченому Україні п'ятому розділі “Історичного опису Польщі” Отевіля, серйозної і ґрунтовної праці, яка в кінці XVII ст. була широко відома й за межами Франції (245). Її автор, французький офіцер і дипломат Тандр де Гаспар, кілька років провів у Польщі, а 1674 року в ролі секретаря французького посла Форбена-Жансона побував також в Україні. Тандр де Гаспар визначає чотири причини грізного вибуху на Україні і серед них найвагомішою вважає те, що польська шляхта жорстоко гнобила селян, які “вже більше не могли працювати і прагнули тільки скинути непосильний гніт повинностей, вони хотіли бути такими ж вільними, як козаки, і жити без гноблення...” (цит. німецький переклад – 244, с. 34–35).

Друга причина – та, що польський уряд прагнув відібрати у козаків їхні привілеї, третя – гострий релігійний антагонізм між русичами і поляками, який виключав будь-яку можливість примирення, і, нарешті, четверта – це здирство й шахрайство євреїв-лихварів (там само). Позитивно характеризує Тандр де Гаспар Богдана Хмельницького, підкреслюючи, що це була освічена й розумна людина, котра на собі зазнала сваволі й несправедливості (там само, с. 36). Досить яскраво змальована в книзі битва під Пилявцями й панічна втеча польського шляхетського війська (там само, с. 37–38), що є рідкістю в західних джерелах XVII ст. Але битву під Берестечком автор трактує дуже спрощено, як блискучу перемогу Яна Казимира над об'єднаним військом козаків і татар, замовчуючи зраду кримського хана, полонення Хмельницького, нерівність сил на заключній стадії битви. Авторіві була відома відсутність єдності інтересів серед старшини, і він зазначає, що частина її на чолі з Виговським прагнула зрівнятися в правах з польською шляхтою і “так само розпоряджатися життям і смертю селян” (там само, с. 38).

Значну увагу Визвольній війні українського народу при-

ділив у своєму “Вступі до історії основних європейських держав” (1682 р.) С. Пуффендорф, один із відомих зачинателів Просвітництва в Німеччині, але про цей опис скажемо в наступному розділі.

Важливе місце відведено Визвольній війні в книзі про українських козаків, написаній шотландцем А. Тейлором і виданій 1658 року в Единбурзі. Найбільше уваги приділено їй також у нарисі “Козаки”, опублікованому в німецькому періодичному збірнику “Theatrum cosmographico-historicum”, що виходив у Аугсбурзі. Цікаво, що тут невідомий автор називає Визвольну війну “народною війною” (Volks-Krieg), яка “заподіяла величезної шкоди Польському королівству” (402, с. 71). Описи Визвольної війни можна знайти і в таких західноєвропейських виданнях другої половини XVII ст., які не мають до неї прямого стосунку. Наприклад, такий опис містить “Історія турків” англійця П. Рікоута (375, с. 233 і далі), популярна в той час книга, яка в Англії витримала шість видань і була перекладена на інші мови. Не раз звертається до неї М. Бізаччіоні у своїй “Космографії”, розповідаючи про ті зміни, які вона викликала в Речі Посполитій і в усій Східній Європі (146, с. 722–741).

Визвольна війна українського народу знайшла відгомін також у західноєвропейському красному письменстві XVII ст., зокрема в поезії. Тут у першу чергу слід вказати на М.-А. Жерара де Сент-Амана (1594–1661), видатного поета французького бароко, творчість якого викликає значний інтерес у сучасних дослідників. Український відгомін у його поезії пов’язаний з тим, що в 1650–1651 рр. він побував у Польщі, в безпосередній близькості до “великої козацької війни”. Щодо причини появи Сент-Амана при польському дворі, то в цьому нема нічого таємничого чи авантюрного: належачи до літературної богеми XVII ст. і не маючи ніяких засобів до існування, він усе життя змушений був шукати покровителів серед знаті; в 1654 р. друзі влаштували йому протекцію Марії-Луїзи Гонзага, яка через три роки стала дружиною Владислава IV (а після його смерті – Яна Казимира). На її запрошення в березні 1650 р. він прибув до Варшави, де його зустріли приязно й осипали королівськими милостями. Спершу Польща припала йому до душі, у віршах він оспівував королівське подружжя, “широку вдачу” родовитих шляхтичів, яка розкривалася передусім у бучних бенкетах, і навіть політичний устрій Речі Посполи-

тої. Наприклад, у “Стансах на вагітність королеви Польщі” (1650 р.) він захоплено і не зовсім доречно вигукував:

О, як люблю я цей звичай!
 Це вільне обирання короля!
 (377, I, с. 95).

Не слід думати, що це захоплення було вдаваним, – адже Сент-Аман усе життя був пов’язаний з фрондуючою аристократією Франції. Однак через деякий час він впав у жорстоку ностальгію і, скориставшись тим, що влітку 1651 р. Марія-Луїза послала його до Швеції, повернувся на батьківщину. Після цього він ще деякий час стежив за подіями в Польському королівстві й відгукувався на них у своїй поезії.

Перша згадка про “козацький бунт” з’являється в поемі Сент-Амана “Прохання Вісли” (1650 р.), де він виражав радість з приводу народження польської принцеси, пророкував їй у майбутньому “щасливе правління” і тут же грізно застерігав “бунтівників”, тобто козаків:

Le frère est en la sœur, et la rebellion
 Tremble de sa venue à pas du Lion
 (там само, с. 228).

(“Брат схожий на сестру, і реbelieя
 Тремтить, як ступить він левиним кроком”)

Ширшу картину війни він малював в уже згадуваних “Стансах”. Події 1648–1654 рр. уявлялися йому грандіозною боротьбою Польського королівства з ордами степових просторів від Дунаю до Волги, чимось на зразок боротьби давніх греків з персами. Так у буйній уяві французького барокового поета переломлювалась інформація придворного шляхетського середовища, яке поневолення України видавало за цивілізацію “дикого краю”, а визвольну боротьбу козацтва – за опір “варварів” поширенню культури. Зазначивши у “Стансах”, що “ми живемо тут в муках і неспокої”, Сент-Аман писав далі:

Les hordes nombreuses qui roulent
 Avec leurs foyers et leurs toiles
 Trembleront à ma forte voix
 Jusqu’a du long Volga les derniers
 flots s’ecoulant

(“Численні орди, що набігають з своїми вогнищами й

наметами, затремтять від мого дужого голосу, аж до тих місць, де довга Волга котить свої останні хвилі” (там само, с. 97).

Проте справедливо буде сказати, що за політичні справи Польщі поет не дуже уболював, незрівнянно більше захоплюючись у Варшаві раблезіанськими втіхами життя, і тільки час від часу, хоча б із почуття вдячності гостинним хазяям, він вважав за необхідне осипати козаків прокляттями й грозити їм “своїм дужим голосом”. Частково цю інертність Сент-Амана можна пояснити тим, що його перебування в Польщі збіглося з тимчасовим затишшям у війні – періодом між Зборовом і Берестечком.

До теми “козацької війни” Сент-Аман звертався й після виїзду з Польщі. В “Посланні до Теандра” (1658 р.), написаному в бурлескному тоні, він згадував про свої мандри до польської столиці і, з гумором малюючи себе в “екзотичному вбранні”, заявляв, що тепер “ні татарин, ні козак не змусять мене тремтіти” (там само, с. 26). Того ж 1658 року з’явився найзначніший відгук Сент-Амана на “велику козацьку війну” в “героїчній ідилії” “Німфа Вісли”. В цей час, після вступу у війну Росії і вторгнення шведів, Річ Посполита опинилась у відчайдушному становищі. “Героїчна ідилія” була написана після того, як до Сент-Амана дійшли вісті про оборону Варшави від шведів (1656 р.), в якій активну участь взяла Марія-Луїза. До речі, ці події докладніше описані у згадуваній пам’ятці тогочасної французької “літератури факту” – в “Листах” П. де Нуае (337, с. 214–216). Саме Марія-Луїза й введена в образі “німфи Вісли”, яка “в тіні своїх верб” оплакує нещастя королівства, руйнованого численними ворогами, і “кличе на допомогу”. Поети бароко полюбляли ускладнені алегорії, що переростають, як писали теоретики того часу, в “символічну Метафору”, і “німфа Вісли” у Сент-Амана не тільки Марія-Луїза, а й уособлення опечаленої й стражденної Польщі. Темпераментно накидаючись у цій “героїчній ідилії” на “віроломних московитів” і “підступних шведів”, поет найнебезпечнішими ворогами Польщі вважає все-таки козаків із татарами, і “німфа Вісли” вже бачить, що “Бористен і дикий Танаїс йдуть на її країну, вона певна, що спустошення неминучі, і здається, вона про себе говорить, що її села і ліси не в змозі перенести цей напад” (377, II, с. 366).

Безперечно, до Визвольної війни українського народу Сент-Аман підходив з польсько-шляхетської точки зору, та інакше й бути не могло, оскільки він, власне, був придворним поетом Марії-Луїзи. І все-таки його ставлення до козаків, як це вже відзначали А. Мансюї і М. П. Алексеев, не позбавлене ускладненості, певного моменту захоплення, можливо й мимовільного. “Епітет “варварський”, – писав Мансюї, – яким Сент-Аман безперервно жбурляє в козаків, не завадив йому, вишколеному війнами часів Рішельє воякові, захоплюватися енергією й чудовими вояцькими якостями козаків, гнучкою спритністю, тоді як у польському середовищі він спостерігав поширену апатію” (886, с. 444). Характерне в цьому плані його динамічне й живописне змалювання “степового воїна” в тій же героїчній ідилії, де він, забувши про всі печалі “німфи Вісли”, відверто захоплюється його силою й витривалістю (377, II, с. 368–369). М. П. Алексеев висловив цікаве припущення, що цей уривок був нав'язаний Сент-Аманові “Описом України” Боплана, популярним в той час у Франції (657, с. 624). У зв'язку з цим скажемо, що останні роки життя Сент-Аман провів у Руані, де тоді проживав і Боплан, отже, цілком ймовірна можливість їхнього особистого знайомства.

Події 1648–1654 рр. знайшли також специфічний відгомін в “Історіях” Телемана де Рео (399), цього “найзлішого язика XVII ст.”, який залишив жваві й відверті замальовки життя й побуту французької придворної аристократії, за жанровими ознаками близькі до анекдотів. За його відгуком на “козацьку війну” можна судити про те, як вона сприймалася й тлумачилася у згаданому середовищі. “Війна козаків і шведів, – пише Телеман в “історійці” про Марію-Луїзу, – то кидала її вниз, то піднімала вгору, а пішло все з того, що покійний король (Владислав IV. – Д. Н.), який хотів правити більш всевладно, розпалював у себе під носом повстання козаків з тим, щоб мати у своєму розпорядженні військову силу” (там само, II, с. 435). Таке тлумачення, за яким Визвольна війна на Україні була наслідком нерозумної антимагнатської політики Владислава IV, було поширене серед французької аристократії, яка не симпатизувала сильній абсолютній монархії.

Найбільш численні й цікаві відгуки на Визвольну війну українського народу знаходимо в “Історичній музі” Жана

Лоре, яка являє собою своєрідну поетичну хроніку життя Франції й усієї Європи з травня 1650 по листопад 1664 р. (303). Її поява пов'язана з розквітом у Франції під час Фронди (1648–1653) бурлескної літератури, й передовсім таких її різновидів, як “бурлескні листки” і “бурлескні газети”. Не обмежуючись травестіями класичних античних сюжетів, бурлеск виступав у тогочасній Франції гострим знаряддям політичної та ідеологічної боротьби. Частіше вдавалася до нього демократична громадськість Парижа, проте й аристократія не гребувала бурлескними віршами. “Протягом багатьох років, – пише дослідник цього явища, – Франція була вражена дивною хворобою, яку можна назвати бурлескоманією; головним її симптомом був невичерпний потік віршиків, іноді легких, дотепних і в'їдливих, частіше банальних і грубих, про політичне життя, королівський двір, різні події, кінець-кінцем про все” (897, с. 220).

Одним з популярних бурлескних поетів і був тоді Лоре. Нормандський селянин за походженням, він 1650–1656 рр. виступав своєрідним поетом-хронікером герцогині де Немур. В його обов'язок входило щотижня описувати їй у бурлескних віршах новини, що відбувалися при дворі, в Парижі, у Франції і всій Європі. Виробляючи свій бурлескний стиль, Лоре виходив з фацеційного струменя, органічно властивого французькому фольклорові, вміло імітував хитру простакуватість і грубуватий селянський гумор. Так виникла його “бурлескна газета”, яка мала великий успіх, яку із задоволенням читав Людовік XIV, його двір та городяни і навіть “вся Європа захоплювалася Лоре чи його газетою” (837, с. 617).

Визвольна війна українського народу належала до тих зовнішньополітичних подій, які послідовно привертали увагу Лоре, і він старанно заримовував новини, що приходили з країни козаків. Основним джерелом його інформації було “те, що говорять при дворі та в місті” (303, I, с. 11), і це дає підстави зробити висновок, що Визвольна війна викликала значний інтерес серед різних верств французької столиці. Щодо витлумачення цих подій у Лоре, то воно не було прихильним до визвольної боротьби українського народу. Звичайно, тут слід зважати й на специфіку бурлеску, але безперечний факт, що Лоре дотримувався пануючої в придворно-аристократичних колах польської орієнтації і з

позиції наївного монархізму засуджував “козаків-бунтівників”.

Наведемо найбільш цікаві “українські відгуки” цієї бурлескної “історичної музи”. Перший з них – на битву під Берестечком, яку Лоре розцінив, як свідчення того, що “козаки почали знесилюватися і готові впасти” (там само, с. 165). Примітний його широкий коментар до Білоцерківської угоди, який свідчить про те, що в Парижі вона була сприйнята, як капітуляція козаків і відновлення польсько-шляхетського панування в Україні. “Козаки, горді вояки, – писав Лоре у своїх віршах, – повністю скорилися своєму законному королю, який їм пробачив злочин, але з умовою, що при першому ж заколоті стратить їх без милосердя” (там само, с. 181).

В козаках Лоре насамперед вбачав бунтівників проти “законного короля”, що цілком вкладається в той стереотип соціально-політичного мислення, який виробився в Європі в епоху абсолютних монархій. Тому козаки, власне, український народ, постійно виступають у Лоре поряд з англійцями, які не тільки збунтувалися проти свого “законного монарха”, а й стратили його, що в очах автора “Історичної музи” – найбільший із злочинів. Та й взагалі Англійська революція і Визвольна війна на Україні в сприйманні Лоре – явища аналогічного характеру, а Кромвель і Богдан Хмельницький для нього – “найбільші бунтівники”, яких він засобами бурлеску прагне викрити і знеславити. В цьому плані показовий “випуск” його бурлескної газети від 27 грудня 1653 року з його підсумковим оглядом найважливіших подій року. Спершу в ньому йдеться про Хмельницького: “Генерал козаків тепер не дуже процвітає; цей могутній і знаменитий бунтівник ще не зовсім розбитий, але, кажуть, лишився з одним крилом” (там само, с. 445). І тут же Лоре переходить до Кромвеля: “Монсеньйор Кромвель справді з тієї породи бунтівників, злочинна манія яких лишається непокараною” (там само). Обидві ці досить довгі філіппіки (повністю я їх не наводжу) закінчуються “новорічним побажанням”, щоб бунтівники нарешті отримали “заслужену нагороду”, тобто щоб були покарані.

Як і Сент-Аман, Лоре не шкодував емоцій у вираженні співчуття шляхетській Польщі, яка в 1654–1655 рр., після приєднання України до Росії, зазнала спільного удару ук-

раїнських і російських військ. Гіперболізуючи, він писав: "П'ятсот чи шістсот тисяч московитів та чотириста тисяч козаків-бунтівників з усіх сторін спустошують королівство" (303, II, с. 101). Про Переяславські трактати відгуків в "Історичній музи" немає, зате спроба Виговського перекреслити їх викликала в Лоре схвальну реакцію: "Козаки, які раніше були бунтарями, знову стали вірними своєму королю", – повідомляв він у 1658 р. (303, III, с. 77). Ця реакція Лоре відбивала, зрештою, неприхильне ставлення абсолютистської Франції, яка провадила пропольську політику, до переходу України під російський протекторат.

Своєрідний відгомін Визвольної війни українського народу знаходимо також у відомій "іроїкомічній" поемі "Гудібрас" англійського поета С. Батлера, написаній в 60–70-х рр. XVII ст. (162). В одному з епізодів поеми, змальовуючи в бурлескному стилі добу Кромвеля з її торжеством пуританства, Батлер наводить таку ж бурлескную замальовку запорозьких козаків, яких у "кромвелівській Англії" вважали за потенційних союзників у боротьбі з "папістами". Іронічне зображення їх впливає як із загального бурлескно-пародійного характеру поеми, так і її сатиричної спрямованості проти войовничого пуританства доби Кромвеля. Згадки про українських козаків у тому ж бурлескно-сатиричному плані ще не раз з'являються в цій поемі, яка належить до найзначніших явищ англійської літератури періоду Реставрації.

По-своєму цікава італійська книга "Елогії уславленим воєначальникам" Лоренцо Крассо, в якій великий розділ відведено Богдану Хмельницькому (190). Присвячена Карлу II, королю Іспанії і Неаполя, батьківщини поета, ця книга містить панегіричні розповіді про діяння європейських королів, принців та полководців. Прямо скажемо, Хмельницький тут опиняється в оточенні, яке йому не зовсім пасує, тому й елогія, присвячена йому, за змістом і стилем різко відрізняється від інших; єдина у збірнику, вона є скоріше філіппікою, ніж панегіриком (660, с. 32). У сприйнятті Крассо Визвольна війна українського народу – це зухвале повстання козаків проти їхнього монарха, очолив його Богдан Хмельницький, який і став "головним винуватцем руйнування Польщі" (190, с. 334). Разом з тим, віддаючи належне Хмельницькому, автор елогії далі говорить, що

він “відзначається дивовижною відвагою, дуже гострим розумом та великою освіченістю, а також палким прагненням до грандіозних справ” (там само, с. 338). В своїй елогії Крассо розповідає біографію Хмельницького, яка, однак, у нього перетворюється на примхливе переплетіння дійсних і вигаданих фактів. Вдаючись до образної метафорики в бароковому стилі, Крассо говорить, що Хмельницький – це спершу “ледь видний дим, який потім здійнявся над землею і запалав над Польщею зловісною кометою” (там само, с. 338). Портретну характеристику Хмельницького він завершує такими словами: “Мав велике лице, був чорнявий, дужий тілом, бистрий умом, палкий до зрозуміння важливих справ, розважний у пригодах, відданий пияцтву й жорстокості, красномовний і повний хитрощів” (там само, с. 339). Вважаючи Хмельницького “зрадником батьківщини” (Польського королівства), автор алогії приписує йому розлад духу в останні роки життя, який нібито змусив його постригтися “в монастир для схизматиків у Московії” і там закінчити свої дні.

Завершується ця елогія віршованою латинською епітафією Хмельницькому, яка в підрядковому перекладі Івана Франка звучить так: “Знаменитий силою тіла і хитрістю ума, щоби побороти шляхту, він озброїв селян. Здобувши посеред них шляхетство, руйнував міста, примушував війська тікати, здобував провінції; раз побитий, знов побивав, змушений до втечі, сам змушував втікати, немов той Антей, сам себе попихав вперед. Збунтувавшись проти короля, просив у нього прощі, одержавши її, бунтував знову. Хоч в союзі з татарами, московитами, турками, – часто ламав їм віру, в тім однім не ламаючи свого слова. Хоча невдячний вітчизні (мається на увазі Польське королівство. – Д. Н.), бо прискорив обіцяну їй загибель, зруйнував її до основи. Непостійний, покидав замки і йшов під шатра. Чоловік без ніякої релігії, вмер без неї неспокійний, бо його бунтівничий дух одна тільки смерть могла втихомирити” (739, с. 19).

Як бачимо, італійський письменник, складаючи епітафію Хмельницькому, насправді створює довільний образ барокової людини, незбагненої й ірраціональної, сповненої нерозв’язних суперечностей, що переростають в антиномії. Скоряючись примхливим велінням своєї незвичайної долі, вона виконує загадкову роль на “сцені світу”, дивуючи і

жахаючи сучасників-глядачів. Для того щоб створити такий образ, що відповідав умоностям і смакам епохи, автор вільно повівся і з біографією, і з дійсним образом Хмельницького, які, слід сказати, були знані в Італії другої половини XVII ст.

З французьких письменників другої половини XVII ст. визвольною боротьбою українського народу цікавився Ж.-Б. Боссює. Як ідеолог галіканської церкви, він уважно слідкував за релігійною боротьбою у Східній Європі, не обминаючи, природно, й подій в Україні, які в цьому аспекті теж мали велике значення. Проте симпатії Боссює були на боці католицької Польщі, і наприкінці 50-х рр. він, зокрема, писав: "Польща спустошена бунтівниками-козаками, віроломними московитами і до того ще татарами, вона у відчай кличе на допомогу" (886, с. 412). Визвольна війна в Україні викликала також зацікавленість у пані де Севіньє, відомої французької письменниці, і вклала їй до рук бопланівський "Опис України", який у той час з'явився друком (там само).

Бурхливі події української історії привернули увагу Жана Расіна, великого французького драматурга епохи класицизму. І коли Людовік XIV у 1677 р. призначив його, разом з Н. Буало, своїм придворним історіографом і доручив написати історію свого правління, він до огляду подій європейської історії включив у своїй праці Визвольну війну українського народу. Судити про цей опис ми не можемо, оскільки рукопис історичної праці Расіна загинув під час пожежі в палаці Валенкура, але серед чернеток до неї, що збереглися, маємо початок розділу про Хмельниччину. "Козаки, – пише тут Расін, – почали своє повстання в 1648 р., незадовго до смерті короля Владислава. Цей король планував війну з татарами й вторгнення в Крим, а на чолі козацької армії хотів поставити Хмельницького. Республіка не схвалила цього наміру, і король був змушений, всупереч бажанню, розпустити свої війська. Його охопила така досада, що він таємно підбив Хмельницького підняти бунт козаків з тим, щоб мати в своєму розпорядженні армію" (361, V, с. 139).

Отже, причини "козацької війни" Расін тлумачить за версією, поширеною у той час у Західній Європі; про цю довільну версію вже йшлося вище. При цьому він посилається на вже згадану багатотомну книгу "Меркурій,

або історія нашого часу” В. Сірі, в якій ідеться про події європейської історії часу правління Людовіка XIV (387, XII). Але далі Расін, всупереч щойно сказаному, зазначає, що Хмельницький, обурений свавіллям польської шляхти на Україні, “почав підбурювати козаків, для яких мир був нестерпний (мається на увазі угода від 4 грудня 1638 року. – Д. Н.), особливо ж народ Русі, який страждав від жорстокості й гніту польської аристократії” (361, V, с. 140).

У Расіна викликали інтерес запорозькі козаки та їхнє походження. Серед чернеток його історичного твору зберігся фрагмент, де він тлумачить це питання, спираючись на аналізований вище “Трактат про Польське королівство” Ж. Лабурера. Пояснюючи етимологію слів “запорозькі козаки”, він говорить, що “слово “козак” походить від слов’янського слова “коза”, а “запорожець” – від слова “пороги” (les escueils), оскільки оселилися ці козаки в тому місці Дніпра, де їх особливо багато” (там само). Ще в одному фрагменті з чернеток рукопису Расіна йдеться про пізніші події української історії, але про це скажемо в належному місці.

Отже, Визвольна війна на Україні викликала в Західній Європі незгасаючий інтерес протягом майже всієї другої половини XVII ст., інтерес, який відбився в численних і різномірних історико-літературних пам’ятках. Але це, звичайно, не означає, що тогочасне життя України й подальші драматичні події її історії пройшли на Заході непоміченими. В другій половині XVII ст. в Західній Європі з’явилося також чимало різномірних видань – брошур і трактатів, історичних праць і творів “літератури факту”, в яких досить широко, часом яскраво відображені окремі явища і події тогочасного життя України.

Принаймні до останнього десятиліття XVII ст. Україна належала до тих “неспокійних регіонів” континенту, які постійно пробуджували зацікавленість в різних західноєвропейських країнах. Складні перипетії боротьби між різними угрупованнями козацької старшини й сусідніми державами досить широко висвітлювалися в західноєвропейських часописах, які засновувалися на розповідях дипломатів, агентів, мандрівників, найманців тощо, які побували в Україні або в сусідніх державах, втягнутих у боротьбу. За свідченням дослідників, обізнаних з цими джерелами, в 60–

80-х рр. XVII ст. повідомлення про події в Україні регулярно друкували французька "Gazette de France", англійська "The London Gazette", німецька "Ordiner Postzeitung" (пізніше перейменована в "Europäischer Mercurius"); багато інформації про Україну з'являлося також на сторінках голландського журналу "Mercure hollandais", що виходив французькою мовою з 1672 по 1684 рік. Незмінно приділяв значну увагу перебігу подій у "країні козаків" французький часопис "Mercure historique et politique contenant l'état présente de l'Europe", що розпочав своє існування у 80-х рр. XVII ст. (791, с. 41). На жаль, комплекти всіх цих періодичних видань відсутні в бібліотеках колишнього Радянського Союзу, і я не зміг з ними ознайомитися, а тим часом вони могли б стати істотним джерелом для вивчення історії України в даний період і особливо для вивчення рецепції в Західній Європі того, що відбувалося тоді в "країні козаків".

Про події в "країні козаків" розповідалося також у багатьох брошурах і вже згадуваних "летючих листках", цих попередників сучасних журналів. Найбільше їх видано німецькою, а також італійською, французькою і англійською мовами, епізодично вони з'являлися в Голландії, Іспанії та інших країнах. У двох брошурах, французькій і німецькій, виданих у 1659 р., розповідалося про політичні ускладнення в Україні після смерті Богдана Хмельницького, зокрема про повернення гетьмана Виговського під протекторат Речі Посполитої (290; 330). Це "повернення козаків під владу їхнього законного монарха", тобто польського короля, вистали автори обох брошур, в чому знайшла відбиття реакція тих кіл на Заході, які боялися повного занепаду Польщі й надмірного посилення Росії. В окремій брошурі німецькою мовою був опублікований текст Гадяцької угоди, укладеної Виговським з Річчю Посполитою у вересні 1659 р., угоди, за якою козацька держава в межах, визначених Зборовською угодою 1649 р., входила до складу Речі Посполитої як її третя державна частина під назвою Великого князівства Руського; в цій же брошурі було вміщене повідомлення про обговорення Гадяцької угоди на Варшавському сеймі в травні 1659 р. (418). Слід зазначити, що "порозуміння з козаками" правлячі кола шляхетської Польщі розцінювали як великий успіх своєї дипломатії, як здійснення одного з

основних політичних завдань в існуючій ситуації – завдання відриву козаків від Росії. Польський посол до гетьмана Виговського С. К. Беншовський писав у своїй реляції: “Вповні щасливий, що справи козацькі до безладу приведені, що з Москвою вони зітнулися, з татарами теж у лютій вороженечі й до цього часу ворогують. До того ж вони самі між собою пересварилися. Все те з волі Божої плоди трудів моїх...” (цит. за: 965, с. 33).

У західноєвропейських часописах, “летючих листках” і брошурах досить широко висвітлена Чуднівська війна 1660 року, тобто спільний похід російських військ під командуванням Шереметьєва і козацьких полків Юрія Хмельницького на Волинь, який завершився жорстокою поразкою Шереметьєва в битві під Чудновом і оточенням Юрія Хмельницького під Ставищами, який, перелякавшись, переметнувся на бік Польщі і згодився поновити Гадяцьку угоду. 17 лютого 1661 р. “Gazette de France” повідомляла: “Останні листи з України підтверджують гарне порозуміння між Польщею й татарами, а також те, що їх війська повинні з’єднатися для продовження війни з московитами”. Докладніше з цими подіями знайомили французьку громадськість брошури, видані в 1661–1664 рр. В одній з них описувалася Чуднівська війна і особливо відзначалося, що гетьман козаків знову піддався Польщі (291). У другій розповідалося про похід польського короля Яна Казимира на Лівобережну Україну в 1663–1664 рр., який, всупереч твердженням автора брошури, не був успішним, а завершився поразкою польського війська під Глуховом (292). В ці ж роки в Німеччині з’явилися брошури про битви під Любарем і Слободищами (185), про Слободищенську угоду Юрія Хмельницького з поляками (183), про битви під Криловим та Бучином і вторгнення польсько-шляхетських військ на Лівобережну Україну (186). Ширше, але також з пропольських позицій описано поразки російських і українських військ в битвах під Чудновом і Слободищами восени 1660 року в “Уривку з пруської хроніки”, видрукованому наприкінці того ж року (125). Слід тут згадати й “Щоденник” шотландця Патріка Гордона, який був учасником битви між польсько-татарськими й козацькими військами під Слободищами і залишив її докладний опис, більш об’єктивний і точний, ніж у Коховського (32, IV,

с. 191–210). У ньому, зокрема, Гордон переконливо показав, що поразка українських і російських військ у “подвійній битві” під Любарем і Слободищами була насамперед наслідком повільності й неузгодженості їхніх дій. В цей час з’являлися також у західноєвропейських країнах брошури й “летючі листки” про війни запорозьких козаків з турками й татарами, про їхні походи на Крим і турецькі володіння. Щоправда, вони вже не викликали на Заході такого резонансу, як у першій третині XVII ст., але привертали до себе увагу, особливо в Італії та Австрії; однак про це скажемо далі окремо.

Життя українського народу, бурхливі події української історії знаходили відображення і в книгах західноєвропейських істориків, і в творах “літератури факту” – в реляціях і описах мандрівок, в мемуарах і щоденниках. Але треба одразу сказати, що це відтворення в західноєвропейських історико-літературних пам’ятках другої половини XVII ст. в деяких істотних моментах відрізняється від того, що знаходили в пам’ятках попереднього періоду. Перш за все в них уже відсутнє змалювання життя українського народу як масштабного й цілісного історичного процесу, представленого в основних його проявах і закономірностях, з досить глибоким і адекватним його витлумаченням. Натомість у висвітленні історичного життя українського народу в західноєвропейських пам’ятках з’являється фрагментарність і однобічність: вони зосереджують увагу на певних його явищах та аспектах і залишають в тіні або й обходять мовчанням інші. Найбільш широко й докладно висвітлені в них “турецькі війни” в Україні в 70–80-х рр. XVII ст., досить виразно відбите в деяких із них жахливе плондрування української землі, що було наслідком цих війн; як і раніше, привертає увагу боротьба запорозького козацтва з турками й татарами, але зображується у вигляді розрізнених епізодів і без пов’язання з контекстом європейської історії.

Загалом же відчувається, що західноєвропейським історикам і літераторам українська історія другої половини XVII ст. здавалася якимсь хаосом, в якому неможливо знайти провідну нитку й піддати її концепційному осмисленню. І треба сказати, що таке її сприймання було небезпідставним, якоюсь мірою навіть закономірним.

Природно, що західноєвропейські історики й літератори

могли лише торкнутися поверхні основного змісту історії України даного періоду, який народ виразно назвав Руїною, змісту деструктивного, глибоко трагічного. Відомі слова Володимира Винниченка про те, що “читати українську історію треба з бромом”, чи не в найбільшій мірі підходять до цього її періоду. У Визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького були майже досягнуті ті великі завдання, які історія поставила перед козацтвом: відсіч татарсько-турецькій агресії, визволення від польсько-шляхетського панування і відновлення національної державності, розгромленої в XIII ст. ордами Батия. Здавалося б, пробуджені сили народу, окриленого перемогами у Визвольній війні, спроможні були реалізувати названі історичні завдання, довести їх до завершення. Однак Хмельниччина стала лише апогеєм визвольних борінь українського козацтва і всього народу, після якого, щоправда, з ретардаціями, починається рух по низхідній лінії, вповзання в Руїну.

Трагічною ілюзією виявилася надія Богдана Хмельницького на можливість існування Української козацької держави під протекторатом “одновірного царя” на правах найширшої автономії. Одразу ж після приєднання України до Росії царський уряд взяв курс на обмеження, а згодом і повну ліквідацію української автономії. Як писав В. І. Вернадський, “у XVII та XVIII ст. російсько-українські відносини зводились до поступового поглинення й перетравлення Росією України як чужорідного політичного тіла, причому попутно ліквідовувалися основи місцевого культурного життя (школа, свобода книгодрукування) та зазнавали переслідування навіть етнографічні відмінності” (475, с. 172).

Передусім цим і породжувалися тертя між Україною і царським урядом після 1654 року, хитання гетьманів і старшини між Росією і Польщею, виступи запорозького козацтва проти царських воєвод, воєнні конфлікти і народні повстання. Тяжкого удару завдала Україні Андрусівська угода 1667 року, яка узаконила її поділ між Росією та Польщею і створила ґрунт для постійних усобиць між лівобережними й правобережними гетьманами. Десь із 60-х рр. Україна стає об’єктом і ареною боротьби між трьома тогочасними “великими державами” у східній половині Європи, між Польщею, Росією і Туреччиною. Ці війни були тривалими та запек-

лими і величезною мірою спричинилися до Руїни. Але найтрагічнішим для України було те, що вони весь час супроводжувалися й перепліталися з гетьманськими усобицями, а в цих усобицях відбувалося самознищення козацтва як національної військово-політичної сили. Звичайно, не можна, говорячи про гетьманські усобиці, ставити на одну дошку, скажімо, Петра Дорошенка й Івана Брюховецького: Дорошенко був, за характеристикою Яворницького, “людиною видатних здібностей і палким патріотом”, який щиро вболівав за Україну (762, II, с. 279), тоді як дрібний інтриган і честолюбець Брюховецький завжди переслідував лише корисливі цілі й готовий був заради їх досягнення запродати Україну кому завгодно. Але в тій трагічній ситуації, що склалася в Україні після смерті Хмельницького, сміливі задуми і дії Дорошенка обернулися лише поглибленням Руїни.

В “жахливе вавилонське стовпотворіння”, як писав про тогочасну Україну один польський спостерігач, була втягнута й Запорозька Січ. У другій половині XVII ст. запорозькі козаки брали активну участь і в гетьманських усобицях, і у війнах “великих держав” на території України, і треба сказати, що їхнім діям теж далеко не завжди можна дати однозначну оцінку. В неабиякій мірі це пов'язано з тим, що після Визвольної війни відбулися значні зміни як у державно-політичному статусі Запорозької Січі в складі України, так і в її ролі та функціях у суспільно-політичному житті українського народу. І якщо раніше воєнно-політичні дії запорозького козацтва йшли в спільному річищі оборонних і визвольних змагань українського козацтва і всього народу, то тепер Запорозька Січ виступає переважно як автономна військово-політична сила в Україні, і далеко не всі її акції відповідали загальноукраїнським інтересам.

Як відомо, після Визвольної війни 1648–1654 рр. Запорожжя перетворилося на окрему військово-політичну одиницю, незалежну від “Гетьманщини”. Воно визнало протекторат російського царя, але фактично діяло невіддільно, керуючись своїми давніми законами й звичаями. “Сірко і все запорозьке козацтво, – писав Яворницький, – хоч і визнавали над собою протекцію російського царя з часів Богдана Хмельницького, але все ще, за старою традицією,

вважали себе людьми вільними і ні від кого не залежними, людьми, що мають за собою право вирішувати питання про мир і розмир з сусідніми царствами і входити у відносини з близькими й далекими царями й володарями” (там само, с. 231–232).

Словом, Запорозька Січ діяла в той час як суверенна козацька республіка в складі України. Цей статус Запорожжя був скріплений досить дивною статтею в Андрусівській угоді 1667 року, за якою воно мало перебувати як під протекторатом російського царя, так і під протекторатом польського короля. Втім це “двовладдя” тривало недовго, десь у середині 70-х рр. воно стихійно було зліквідоване внаслідок рішучої відмови запорозьких козаків залежати від короля Польщі й коритися йому. Склалася така ситуація, що “запорозька рада і особисто Іван Сірко, як кошовий отаман, відкидали будь-які пропозиції польських послів, заявляючи, що вони виконуватимуть доручення лише з санкції російського царя” (444, с. 47). Отже, перехід Запорозької Січі під “одноосібну” протекцію російського царя відбувся стихійно, “знизу”, тобто з ініціативи самих запорозьких козаків.

У всьому цьому далася взнаки притаманна запорозькому козацтву глибока антипатія до шляхетської Польщі, яка переросла в ненависть. Проте зазначений стихійний перехід під одноосібну протекцію зовсім не означає, що запорожці були ентузіастичними прихильниками російського царя, як їх намагалися зображати не так навіть історики дореволюційної монархічної Росії, як українські радянські історики, антимонархісти й “демократи”. З двох неминучих лих запорозькі козаки обирали те, яке їм здавалося більш прийнятним, не знаючи, до чого в кінцевому підсумку приведе одноосібний царський протекторат над Січчю. Разом з тим виступи й повстання проти засилля царських воевод і ширше – проти політики царського уряду були далеко не рідкісним явищем в історії Січі протягом другої половини XVII ст. Щодо ставлення запорозького козацтва до третьої сили в тогочасній Східній Європі, до Туреччини й Кримського ханства, то в них воно традиційно вбачало особливо небезпечних ворогів і боротьбі з ними незмінно надавало першорядного значення, незалежно від того, яка ситуація складалася на роздертій Україні.

Як говорилося, найбільш докладне і яскраве висвітлення дістали в західноєвропейських історико-літературних джерелах турецькі війни в Україні в 70–80-х рр. XVII ст. Прелюдія цих подій, які виявилися для України трагічними, – прийняття Петром Дорошенком, гетьманом Правобережної України, протекторату турецького султана, – була зафіксована Расіном у підготовчих матеріалах до його праці про історію правління Людовіка XIV. Зі слів маркіза де Нуантейля, французького посла в Константинополі, Расін занотував, помилково приписавши названу акцію гетьману Тетері: “Султан менше всього сподівався на покору козаків, коли вони запросили у нього протекції. Він був тоді на полюванні в Ларісі, під кінець облоги Кандії. Це був гетьман (*général*) Тетеря, керівник козаків, який вдався до такого кроку, щоб помститися полякам за те, що вони стали на бік його писаря, який збунтувався. Султан вислав козакам бунчук на знак того, що він прийняв їх під свій протекторат” (361, V, с. 138).

Загалом звістка про цю подію була сприйнята в Західній Європі не без подиву, оскільки вона не в’язалася з ustalеним уявленням про українських козаків як “християнських лицарів”, непримиренних ворогів турків, котре склалося ще наприкінці XVI – на початку XVII ст. І тому навіть Отевіль (Тандр де Гаспар), який відзначався тверезим підходом до політичних справ і подій, характеризував “союз козаків з турками” як “несподіваний і неприродний”, зазначаючи разом з тим, що турки скористалися з нього для пограбування багатой країни (244, с. 43–44). В такому ж плані тлумачив “союз козаків з турками” П. Рікоут, автор популярної у той час “Турецької історії”, який вважав, що війни з турками й татарами, походи на їхні землі – перманентний і природний стан для козаків (375, с. 66–67). Справжніх причин кроку Дорошенка західноєвропейські автори не розуміли, і лише проникливий Г. Пріорато наблизився до його розуміння, пов’язавши дії козацького гетьмана з Андрусівською угодою 1667 року, за якою Україну було поділено між Польщею і Росією (355, III, с. 210–214, 234, 240–242).

У зв’язку з цим нагадаю, що Дорошенко направив послів до Константинополя, як тільки до нього прийшла звістка про підписання Андрусівської угоди, котра “узаконила”

поділ України між Росією і Польщею. Визначний політичний діяч і патріот гетьман Дорошенко наважився на такий крок, не знаходячи іншого виходу з ситуації, що склалася на Україні після названої угоди. Він справді був, як трактували його Костомаров, Грушевський та інші українські історики, борцем за здійснення національних прагнень свого народу, за незалежність своєї батьківщини. Розігруючи “турецьку карту”, він ставив на меті знову об’єднати Україну в межах, визначених Богданом Хмельницьким, поновити її державність під тимчасовим турецьким протекторатом. Він ризикував тим, що вимушеного союзу з “басурманами” не зрозуміють козацькі маси і народ, як воно, зрештою, й сталося; цим насамперед і був зумовлений крах його планів.

Уже перші спроби контактів Дорошенка з турками були зафіксовані європейською дипломатією і викликали занепокоєння в ряді країн. В 1666 р. Д. Корнаро, венеційський посол у Відні, неодноразово доповідав дожеві, що турки збираються вступити в Україну з наміром “об’єднати її з Молдавією і Волощиною в одну провінцію Османської імперії”. У грудні 1666 р. козаки Дорошенка атакували польське військо під Стіною та Браїловим і знищили його, що було справжньою катастрофою для шляхетської держави. Король Ян Казимір спішно видав наказ про посполите рушення і водночас звернувся до європейських держав з проханням про допомогу (965, с. 220). Про всі ці події розповідав збірник “Театр Європи” (403, X, с. 249 і далі), повідомляла про них “Газетт де Франс” та інші західні часописи. У зв’язку з діями Дорошенка в Європі чекали появи турків в Україні, і “Газетт де Франс” в лютому-березні 1667 року не раз писала, що їхній напад на Річ Посполиту – лише питання часу.

В 1667 р. на Правобережній Україні склалася ситуація, яка загрожувала крахом для шляхетської Польщі. Назустріч польському війську, яке під проводом польного гетьмана Яна Собеського вирушило, сказати б, втілювати в життя рішення Андрусівської угоди, виступив Дорошенко, підтриманий кримськими татарами, і оточив його у Підгайцях. До цього походу Дорошенко наполегливо запрошував запорозьких козаків, але ті відмовилися. Більше того, запорожці на чолі з Сіркою напали на татарські улуси,

що дуже негативно позначилося на розв'язці Підгаєцької битви. Спішний відхід татар, викликаний походом запорозьких козаків на Крим, дозволив Собеському уникнути повної поразки й підписати перемир'я з Дорошенком. Як говориться в “Літописі Самовидця”, Дорошенко досягнув би перемоги в Підгайцях, “але татарам стала помішка в Криму, бо запорожці з Сірком кошовим ходили в Крим, которих зостріл хан з ордами у Перекопу, где, давши бой, козаки орду зламали, й мусіл хан уступати, и орда розно пойшли кождїй до жони й дітей. И так козаки тиждень Крим пустошили, палили села, и узявши немалую здобич, повернули на Запорожже. О чем почувши орда, учинивши згоду з гетманом коронним, и повернули у Крим, а гетман Дорошенко до Чигирина” (58, с. 102).

Про похід запорозьких козаків на Крим під час Підгаєцької кампанії писав не раз уже згадуваний “Театр Європи” в десятому томі, що вийшов 1677 року (403, X, с. 530–533). В цьому виданні теж зазначається, що напад запорожців на Крим вплинув на завершення Підгаєцької битви, і Дорошенко змушений був підписати перемир'я з Польщею (там само, с. 533). Однак, незважаючи на це перемир'я, становище в Україні залишалось вкрай напруженим, і вся Європа чекала вибуху великого військового конфлікту при безпосередній участі Османської імперії. Про це, зокрема, інформував своїх читачів той же “Театр Європи” (там само, с. 826–827). Розгортання подій на Україні після Андрусівської угоди досить широко висвітлював також Г. Пріорато в третьому томі своєї “Історії цесаря Леопольда”, приділяючи посилену увагу діям гетьмана Дорошенка й об'єктивно інформуючи про них (355, III, с. 240–246). Безперечно, Пріорато вбачав у ньому центральну постать тогочасної історії України, визначного політичного діяча й полководця, і вмістив його портрет у третьому томі свого значного за обсягом твору. Додам ще, що в четвертому томі твору, який являє собою збірку документів не лише з австрійської історії, а й з історії інших європейських країн, Пріорато вмістив італійський переклад тексту Андрусівської угоди, кваліфікуючи її як поділ України між Росією і Польщею (там само, IV, с. 117–124).

Восени 1670 року в Острозі проходили переговори між представниками Польщі й Дорошенком, на яких гетьман

вимагав поширення статусу "України", тобто автономної козацької держави, на Полісся, Волинь і Поділля, а також визнання церковної влади київського митрополита на всіх руських землях Речі Посполитої. Ці переговори закінчилися безрезультатно, і тоді Річ Посполита використала маріонетку Ханенка, обраного гетьманом нечисленною групою козацької старшини; 2 листопада 1670 р. Ханенко підписав угоду, запропоновану польським урядом, за якою вся Україна мала знову перейти під владу Польщі, і цю угоду спішно затвердив сейм. На її підставі Ян Собеський влітку 1671 року вдерся на Брацлавщину й витіснив звідти військо Дорошенка. Безперечно, польний гетьман в цій операції виявив талант полководця, але не слід забувати про те, що успіхи його війська були досягнуті й завдяки активним діям запорожців проти союзників Дорошенка, кримських татар. На дніпровських переправах запорожці на чолі з Сірком атакували орду і після запеклої триденної битви примусили хана Ааділь-Гірея не тільки відступити, а й підписати з ними договір про спільну боротьбу проти Дорошенка (444, с. 242–247). Справді, це була одна з блискучих перемог Сірка над татарами, але в складній ситуації, що виникла тоді в Україні, об'єктивно вона сприяла поновленню польсько-шляхетського панування на Правобережжі, тобто була ударом по загальноукраїнських інтересах.

У зв'язку з цим, децю відхиляючись від теми, хотілося б висловити незгоду з тією ідеалізацією кошового Сірка, в яку впадають деякі наші історики і особливо письменники. Безсумнівно, Іван Сірко був видатним запорозьким воєначальником, досвідченим і відважним воїном, який заслужено прославився перемогами над турками й татарами. Але разом з тим його діяльність свідчить, що йому бракувало якостей політичного діяча, розуміння загальноукраїнських інтересів і координування своїх акцій з ними. Уявімо собі, що сталося б, якби навесні 1649 року кошовий Січі замість того, щоб підтримати Хмельницького, рушив би на його татарських союзників і розгромив їх на дніпровських переправах, як це вчинив Сірко влітку 1671 року. Не випадково ж, коли царський уряд у 1672 р. зіслав Сірка в Сибір, за нього клопотав уряд Речі Посполитої: польський гонець доводив у Москві, що ув'язнення Сірка утруднить спільну боротьбу Польщі й Росії проти Дорошенка та його союзників, кримських татар (там само, с. 260–261).

Підсумовуючи свою простору характеристику Івана Сірка, Д. І. Яворницький писав, що “і за характером, і за всіма своїми діями Сірко являв собою тип істинного запорожця. Він був хоробрий, відважний, пристрасний, не завжди постійний, не завжди вірний своїм союзникам; він любив часом погуляти й сильно випити і в хмелю показати своє козацьке завзяття; він схильний був миттєво захопитися новою думкою, новим заходом, щоб потім відмовитися від цього задуму й прийти до протилежного рішення” (762, II, с. 231). Словом, Сірко був “найтиповішою особистістю” серед запорожців, завершеним втіленням запорозької козацької вольниці з усіма її сильними й слабкими сторонами. І коли вникаєш в його діяльність, яка припала на бурхливий і складний період історії України з 1654 по 1680 рік, складається враження, що в її основі не вироблений політичний курс, а скоріше архетипи колективного підсвідомого, що виробилися в дуже специфічному середовищі запорозького козацтва. Тут на першому місці ненависть до “ворогів віри Христової”, до хижих мусульманських сусідів; як зазначає Яворницький, “Сірко ненавидів їх всією своєю козацькою душею і всім своїм щирим козацьким серцем” (там само). Він заявляв, що якби його хоча б на рік обрали гетьманом, то він скористався б цим для знищення Кримського ханства (444, с. 259). Не піднімаючись до розуміння політичних задумів і комбінацій Дорошенка, він продовжував однозначно вбачати в кримських татарах головних ворогів і невтомно воювати з ними “во славу Божу і на вічну пам'ять козацького імені”, але це, слід сказати, далеко не завжди йшло на користь національним інтересам України.

Але повернімося до нашої безпосередньої теми. Війна 1671 року дістала певне відображення в “Щоденнику подорожі” Ульріха фон Вердума, який можна віднести до найзначніших пам'яток західноєвропейської україніки другої половини XVII ст. Фрізький шляхтич за походженням, Вердум здобув освіту в університетах Голландії і Німеччини, а 1670 року, після смерті батьків і поділу маєтностей між дітьми, поїхав до Польщі на “пошуки фортуни”. Там він зблизився з Ж. де Куртоном, французьким агентом, на якого було покладене завдання створити шляхетську конфедерацію для усунення з престолу Михайла Вишневецького і обрання королем французького принца де Лонгвіля. До

цієї конфедерації абат де Польм'є (під цим ім'ям Куртон виступає в "Щоденнику подорожі") прагнув залучити Яна Собеського, який командував польськими військами в Україні; активну участь у здійсненні цього задуму брав Вердум, у зв'язку з чим йому довелося багато поїздити по українських землях, зокрема по Поділля, Брацлавщині й Галичині. Вердум був наділений літературним хистом, як зауважив І. І. Сварник, "у деяких місцях "Щоденник", на перший погляд, нагадує пригодницький роман у стилі О. Дюма-батька: нічні втечі, погоні, переодягнення, шифри, запечені в буханці хліба чи залиті у свічці, старанно сховані коштовності і т. ін." (20, с. 85). Але найцікавіше в цій пам'ятці полягає в іншому, – передусім у широкому й достовірному змалюванні життя тогочасної України.

В цій панорамі України нас цікавить лише зазначений вище аспект, на якому й зупинимось. Слідуючи за Яном Собеським, у серпні 1671 р. Вердум разом з Польм'є прибув на Поділля й Брацлавщину. У своєму "Щоденнику", який в основному вівся синхронно, він відтворив розорення України нескінченними війнами, як польськими військами, так і татарськими загонами. Захоплюючись багатством і мальовничістю подільської землі, він разом з тим постійно зазначає в своєму подорожньому щоденнику: "Місто те (або село) нині доценту спустошене (або спалене)". Прибувши 23 серпня до Бара, Вердум фіксує, що "раніше це було багате й людне місто, з гарними храмами, монастирями й іншими будівлями, тепер же в більшій частині зовсім спустошене" (20, № 10, с. 89). Тут же він зазначає, що це староство, власність гетьмана Собеського, "до козацької війни (мається на увазі Хмельниччина. – Д. Н.) воно щорічно давало від двадцяти до тридцяти талярів прибутку, а тепер ледве шість чи сім тисяч" (там само). Автор щоденника проливає світло на немаловажну причину відчайдушної боротьби знаменитого Яна Собеського за Україну, яку обходять мовчанкою польські історики.

Просуваючись на південний схід берегами Бугу, Вердум скрізь бачив руїни і згарища, зустрічалися йому й татарські загони. "Дня 25 серпня, – описується в щоденнику, – тільки-но благословилося на світ, ми натрапили на татарський табір під цим містом (Печерою. – Д. Н.), що лежить на березі Бугу. Воно не надто велике, але забудоване й заселене

козацьким народом. Татари, діставши “язика”, стрімголов утекли перед нами. Потім лісом, а далі веселою долиною, з якої видно було навколишні й численні села понад Бугом” (там само, с. 90). Досить докладно описаний у Вердум тогочасний Брацлав, “місто по-козацьки сильно укріплене”, в якому “були тільки грецькі церкви, бо живуть тут лише козаки”. Побував автор щоденника й під Батогом, на полі битви, що відбулася на початку червня 1652 року, оглянув залишки польського табору, в якому “за першої козацької війни окопалися тридцять чотири тисячі поляків; його штурмував козацький генерал Хмельницький, зламав їхній опір і наказав усім, кого в першому шаленстві не вбито, пізніше стягти голови. Між останніми був також найстарший брат в[еликого] гетьм[ана] кор[онного] Собеського” (там само, с. 90). Були жорстоко спустошені, як свідчить Вердум, околиці й передмістя Могилева, але саме місто вціліло завдяки вдалому розташуванню між Дністром та озером і міцним мурам. Згадується в “Щоденнику” “вірний Польщі гетьман Ханенко, який діяв спільно з Собеським”, не раз заходить мова про Дорошенка, але в спокійному й об’єктивному тоні. Разом з тим Вердум вважав, що найтяжчим наслідком останніх війн було жорстоке спустошення України татарами. Як він засвідчує, вже 1671 р. в “руських воєводствах” Речі Посполитої “багато округ стали такими ж пустинними й безлюдними, як ті дикі поля, що відділяють Поділля й Україну від кримських татар”. Але це був ще тільки початок Руїни.

Події на Україні привернули увагу великого німецького вченого й філософа Г. В. Лейбніца. Про це свідчить його трактат “Про єгипетський похід короля Франції”, який був написаний у 1672 р. і лишився неопублікованим до початку ХХ ст. (286). У ньому молодий Лейбніц детально розробив план розгрому Османської імперії, де основна роль відводилася Франції, яка мала вторгнутися в Єгипет і заволодіти ним. Як допоміжні фактори “походу короля Франції” план Лейбніца включав, по-перше, повстання пригноблених турками християнських народів, а по-друге – воєнні дії інших європейських держав від Іспанії до Росії. За традицією, що здавна існувала в Західній Європі й особливо зміцніла після Хотинської битви 1621 року, головною антитурецькою силою на європейському сході вважалася Річ Посполита, і

Лейбніц 43-й розділ трактату відводить аналізу її можливостей як учасника загальної війни з турками. Значну увагу тут він приділяє запорозьким козакам, виявляючи обізнаність з їхньою роллю в боротьбі з турецькою агресією.

Втім висновки, до яких приходять Лейбніц у своєму аналізі, невтішні: Польща, на його думку, зовсім не спроможна розпочати наступ на турків, і одна з головних причин цієї нездатності в тому, що тепер немає у неї згоди з козаками, яка раніше забезпечувала їй успіх у війнах з Османською імперією. Лейбніц знав, що запорозькі козаки відіграли вирішальну роль в епохальній Хотинській битві, яка була першою великою поразкою турків на суші. “Але козаки, які перемогли турків під Хотиним, – констатує він, – тепер найбільші вороги поляків” (цит. за: 787, с. 29). Нічого вони тепер так не бажають, як послаблення або розгрому Польщі, і в будь-який момент готові розпочати з нею війну. Прийняття Дорошенком протекторату султана було помилково розцінене Лейбніцем як створення “варварського союзу турків, татар і козаків”, який становить небезпеку для всієї Європи. Все-таки симпатії він віддав шляхетській Польщі, поділяючи поширений на бароковому Заході погляд, за яким вона є форпостом європейсько-християнської культури на просторах, де Європа переходить в Азію.

Додам до сказаного, що інтерес до України не зник у Лейбніца й на пізніших етапах його діяльності. Але у пізнього Лейбніца радикально змінилися орієнтації в слов'янському світі: одним з перших серед великих західних мислителів і вчених він зосереджує увагу на “перетвореній Росії” Петра I, вбачаючи в ній державу, якій належить авангардна роль на сході Європи. Відповідно й прояви інтересу до України пов'язані у пізнього Лейбніца з його захопленістю Росією та вивченням її; але це вже проблема, що виходить за хронологічні рамки даного розділу.

У той час, коли Лейбніц писав свій трактат, величезне турецьке військо на чолі з султаном Магометом IV перейшло Дністер і обложило Кам'янець-Подільський. Під стінами цієї фортеці до нього приєдналися орда кримського хана й козацькі полки Дорошенка. Шляхетська Польща була безсила відбити це вторгнення й захистити підвладні їй західноукраїнські землі від розгрому й спустошення. 27 серпня 1672 р. польське командування здало туркам

Кам'янець-Подільський – фортецю, яка до того часу вважалася неприступною. Турецькі й татарські війська захопили все Поділля і вдерлися в Галичину, розгортаючи наступ на Львів. Їхнє вторгнення супроводжувалося небаченим пограбуванням і спустошенням цих українських земель. 18 жовтня 1672 р. Польша уклала з Магометом IV Бучацьку угоду, за якою вона поступалася Поділлям, що перейшло до Османської імперії, і Правобережжям, яким правив Дорошенко під турецьким протекторатом.

Вторгнення турків на Україну в 1672 р. й подальші події викликали найширший відгук у всій Європі. Їх висвітлювали тогочасні періодичні видання, про них з'явилися численні брошури й “летючі листки” (791, с. 37–43). Всі ці видання, що містили стисло (і не завжди точну) інформацію, цікаві головним чином як свідчення європейського резонансу подій української історії. Поряд з ними з'явилися твори “літератури факту”, що становлять більший інтерес і цінність: засновані на спостереженнях і враженнях свідків та учасників подій, вони дають досить широке й докладне, місцями художньо виразне відображення трагедії українського народу. Серед них слід виділити “Розповідь про війну турків у Польщі й на Україні” у книзі “Дзеркало Оттоманської імперії”, автор якої сховався за псевдонімом “Мадлен”, “Мемуари” Шарля де Ля Круа, який наприкінці 60-х і в 70-х рр. служив секретарем французького посольства в Константинополі, “Щоденник” Патріка Гордона, а також “Мемуари” Божо (Ф. П. Деларака, французького агента в Речі Посполитій за правління Яна Собеського). Серед історіографічних творів найбільший інтерес становить книга “Війни турків з Польщею, Московією і Угорщиною” того ж де Ля Круа, яка перегукується з його “Мемуарами”, і вже згадувана книга Еразма Франціска, в якій турецькі війни на Україні висвітлюються в плані всеєвропейської історії другої половини XVII ст.

Найповніше війни з турками на Україні описані в “Мемуарах” та історичній праці де Ля Круа. Причину цих війн він бачив у тому, що “козаки та їхній правитель” (leur Prince) Дорошенко, неспроможні більше терпіти гніт їх законного монарха (польського короля. – Д. Н.), вирішили віддатися під протекцію іншого, турецького султана” (279, с. 262). Очевидець цих подій Ля Круа свідчить, що “турки з

великим задоволенням прийняли знаки покори від тих, хто часто примушував тремтіти Константинополь” (278, с. 8). Щоб запобігти цьому, поляки направили до султана посольство, але успіху воно не мало. Коли ж польські війська розпочали наступ на Україну, “султан послав польському королю винятково принизливого листа, в якому гордо заявив, що вирушить навесні на Польщу з величезною армією, якщо той йому не підкориться і не залишить козаків у спокої” (там само, с. 33). Йдеться тут про ультиматум, що його навесні 1668 року Магомет IV послав Польщі.

У своїх книгах Ля Круа докладно розповів про підготовку турків до війни 1672 року, про облогу Кам'янця-Подільського та про здачу поляками цього міста й фортеці. Під стіни Кам'янця Дорошенко привів дванадцятитисячне козацьке військо, тут же відбулася його зустріч з Магометом IV, яку Ля Круа описав так: “Назавтра Дорошенко, гетьман козаків, прибув цілувати землю в присутності його величності. Ці слова не повинні вас дивувати, тому що йому справді довелося тицьнутися носом у пил біля ніг султана. Якби він цього не зробив, його дуже погано прийняли б при дворі, і Капідіс-паша, який його супроводжував, однак примусив би його це зробити” (279, с. 314–315).

Про облогу й капітуляцію Кам'янця-Подільського чимало писали й інші автори західноєвропейських історико-літературних пам'яток. Як очевидець, розповідає про них у своєму “Дзеркалі Оттоманської імперії” Мадлен, котрий, судячи з тексту, був французьким резидентом при турецькому командуванні. Цікаво, з наведенням конкретних деталей описаний у нього вступ турків у Кам'янець: “Назавтра (після підписання капітуляції. – Д. Н.) візир взяв мене з собою і двома іншими персонами, і після того, як були зайняті ворота, сторожові приміщення й склади, ми ввійшли в місто, щоб побачити церкви, і він розпорядився перетворити їх в мечеті” (306, II, с. 21). Це було порушенням умов капітуляції, причому турки перетворили на мечеті в основному католицькі храми, які були в центрі міста, а деякі православні церкви віддали католикам, що викликало обурення українського населення. Депутація від останнього заявила сілістрійському паші, що “хай краще султан перетворить їхні церкви в приміщення для псів, ніж віддає їх полякам, і цей невірний був скандалізований тим, як ті, що

вірують у Христа, взаємно ненавидять одне одного". Багато розповідається у Мадлена про жорстокість турків, про їхню підступність і віроломство, але я не буду тут наводити ці факти. Окремий невеликий розділ відведений у Мадлена облозі Львова турками та їхніми союзниками, яка тривала п'ятнадцять днів, але місто не було захоплене через розходження між султаном, з одного боку, і Дорошенком та кримським ханом, з другого, і змогло відкупитися від нападників (там само, с. 222–224).

Дістав відображення в західноєвропейських пам'ятках також похід турків на Україну в 1674 р., який супроводжувався жахливим плондруванням міст і сіл, насильствами й звірствами. Ось так, наприклад, змальовує Мадлен захоплення турками Умані, яке сталося в серпні 1674 р.: "Жорстокість, яка тріумфувала в цей день, дійшла до того, що дівчат і жінок поставили в ряд і замість того, щоб повестися з ними так, як велить обов'язок по відношенню до слабшої статі, всім їм жорстоко відтяли голови, дітям розпорювали животи на руках у матерів, в інших дітей стріляли для розваги. До того ж вогонь, який охопив усі дерев'яні будинки, поглинув багато людей". І трохи далі: "Ця катастрофа була найбільша й найжахливіша з усіх, про які тут ідеться (мається на увазі захоплення турками Ямполь, Ладижина та інших міст. – Д. Н.), було неможливо пройти вулицями цього нещасного міста, не наступаючи на кров і тіла понад сорока тисяч християн; були й такі, що зберегли життя, але втратили волю" (там само, с. 264–265).

Поряд з тим західноєвропейські пам'ятки відбили й "дивовижно стійкий опір" (так Мадлен назвав свою розповідь про оборону Ямполь), який вчинили турецьким нападникам запорозькі козаки й жителі ряду міст Правобережної України. Заслугує на довіру інформація Мадлена про те, що 12 серпня 1674 р. козаки ледве не вбили султана Магомета IV під час його полонання: "12 серпня, коли вони (султан зі своїм супроводом. – Д. Н.) були між двома лісами, їх несподівано атакував загін козаків, які вбили б його величність, якби вони його впізнали; все, що він міг зробити, так це поміяти коня і втекти. Охорона, яка супроводжувала султана, була приведена в безлад, п'ятдесят двох драгунів козаки взяли в полон і повісили на деревах, шістдесят сім були вбиті на місці і тридцять шість поранені,

ще у восьми були за наказом султана відрубані голови за те, що вони втекли з поля бою. Ця зустріч змусила султана відмовитися від полювання до кінця кампанії” (там само, с. 253–254).

Мадлен не говорить про те, які козаки вчинили цей напад на султана, але слід думати, що то були запорожці, які в той час активно діяли в тилах турецьких і татарських військ.

По-іншому, в широкій історичній перспективі висвітлені турецькі війни на Україні у згаданому вище творі Еразма Франціска з вишуканою бароковою назвою (208). Розуміючи історію як своєрідний театр, грандіозний і повчальний, цей бароковий автор розпочинає свій виклад з характеристики учасників конфлікту, приділивши при цьому особливу увагу козакам. Досить докладно і в цілому слушно розповідає він про походження козаків і про їхній соціальний статус у Речі Посполитій, про їхню військову організацію і війни з турками й татарами, про їхні повстання проти польсько-шляхетського панування і Визвольну війну під проводом Хмельницького. Подібно до інших західних істориків того часу, він теж шукає в ній зав'язку і пояснення складних та заплутаних подій української історії другої половини XVII ст.

Свою розповідь про турецькі війни на Україні Еразм Франціск розпочинає з 1667 р., з переговорів, які вів Дорошенко з султаном Магометом IV про встановлення протекторату над Україною. Далі розповідь ведеться хронікально, тобто за роками, причому “війни турків на Україні” висвітлюються паралельно з їхніми війнами на Дунаї, в Угорщині. Тут не місце входити в аналітичну характеристику цього висвітлення, зазначу лише, що в книзі докладно описується боротьба Дорошенка з шляхетською Польщею в 1667 і 1668 рр. При цьому німецький історик зазначає, що восени 1668 року під час Підгаєцької кампанії польний гетьман Собеський потрапив у дуже скрутне становище, із якого йому допомогли вибратися напади запорозьких козаків на Крим (там само, с. 188–189). Для Еразма Франціска центральною постаттю української історії цього періоду теж є Дорошенко, і він послідовно розповідає про дії і боріння гетьмана десь до 1676 рік. Тракує він його як честолюбного політичного діяча і воєначальника, який прагнув

об'єднати Україну й самовладно правити нею. Значна увага приділена в книзі війні 1671 року з поляками, під час якої, на погляд автора, стався розкол між козаками і частина їх, очолювана Ханенком, перейшла на бік Польщі. Війну 1672 року й взяття турками Кам'яця-Подільського історик розцінив як військово-політичну катастрофу Речі Посполитої. Вказує він і на допомогу, яку в цей критичний для Польщі момент надавала їй Росія, насамперед шляхом організації походів запорозьких і донських козаків на Кримське ханство (там само, с. 188–189, 258–259, 261).

Пересвідчившись, що союз з турками привів до небаченого плондрування України, Дорошенко в 1675 р. відмовляється від турецького протекторату й поновлює переговори з Росією. А це призводить до того, що обстановка в Україні різко міняється, відбувається перегрупування сил, які брали участь у жорстокій історичній драмі. Річ Посполита, скориставшись як приводом присягою правобережного гетьмана Росії, припинила боротьбу проти Туреччини. Польський уряд вступив у переговори з султаном, і в 1676 р. був укладений Журавинський мирний договір, за яким Польща навечно віддавала Туреччині Поділля, південне Правобережжя і Запорожжя. Уклавши цей договір, Османська імперія всі свої сили спрямувала тепер проти українських козаків і Росії. Характерною особливістю нової обстановки на Україні було й те, що на цьому етапі все козацтво об'єднується і разом з російськими військами веде боротьбу проти турецько-татарської агресії.

Головний удар у війнах 1677 і 1678 рр. турки спрямували на Чигирин, резиденцію гетьмана Правобережної України, тут же розігралися їхні основні події; тому ці війни в українській історіографії отримали назву "чигиринських". В російській і радянській історіографії їх прийнято називати "російсько-турецькими війнами", що не зовсім точно, оскільки визначальну роль відіграли в них українські козацькі полки. Цей факт досить переконливо засвідчують і західноєвропейські джерела.

Про зміну становища в Україні й підготовку турків до нової війни докладно розповів Ля Круа у своїх "Мемуарах" та "Історії війн турків". Перехід Дорошенка під протекторат Росії він пояснював тим, що "для цього народу (українських козаків. – Д. Н.), схильного до бунтарства, мос-

ковський протекторат підходив найбільше через спільність їхньої релігії, звичаїв, близькість їх місця проживання” (278, с. 151–152). Про Дорошенка Ля Круа твердить, що він не мав ніякої іншої мети, як “стати правителем всіх козаків, але ті не хотіли коритися рівному собі” (там само, с. 154). Знаходимо в книгах цього французького автора й таку інформацію, якої не знайти в інших джерелах. Певний час у Стамбулі, повідомляє він, покладали надії на те, що константинопольський патріарх доможеться повернення Дорошенка під васалітет Туреччини, але “цей папа (le pape) порадив відмовитися від втікачів” і використати в своїх цілях “в’язня Семивежної фортеці, сина правителя козаків Хмельницького, який вже багато років перебував у полоні, а до того, після смерті батька, керував цим народом” (там само, с. 161).

Тут Ля Круа робить відступ у своїй “Історії війн турків” і подає біографію Юрія Хмельницького, не уникнувши в її викладі елементів белетризації. Слід думати, спонукав до цього відступу французького автора не Юрась сам по собі, а всеєвропейська слава його батька, гетьмана Богдана Хмельницького. Як розповідає Ля Круа, ще на початку ув’язнення, у 1670 р., Юрась спробував втекти із Семивежної фортеці, але мотузка, по якій він спускався з вежі, виявилася короткою, він впав і розбився, а під ранок його напівмертвого підбрала сторожа. У 1677 р. Юрія Хмельницького викликав великий візир і наказав йому написати звернення до козаків із закликом повернутися під протекторат султана. Константинопольський патріарх “розстриг” його, а Магомет IV присвоїв йому звання гетьмана козаків і “князя Малої Росії”. Проте козаки підозріло поставилися до відозв Юрія Хмельницького і, за свідченням його посланця Стамателло, не виявили готовності йти за “новим гетьманом” (там само, с. 171–172, 179–180, 182).

На початку серпня 1677 р. стотисячна армія турків і татар підійшла до Чигирини і взяла його в облогу. Про цю облогу найдокладніше розповів у своєму щоденнику Патрік Гордон, який був серед обложених і виконував функції військового інженера, водночас командуючи полком. За інформацією Гордона, російський загін обороняв фортецю, а козаки – саме місто Чигирин. Зазнавши невдачі у спробах схилити козаків на свій бік за допомогою Юрія Хмельниць-

кого, турки спрямували основний удар на місто, але козаки виявили стійкість і відбили їхні атаки. Мужня оборона міста й фортеці, а також загроза з боку російського війська Ромадановського й лівобережних козаків Самойловича, які були неподалік, змусили нападників зняти облогу й поспішно відійти. При відступі на турецькі загони несподівано напали запорозькі козаки й завдали їх великих втрат (32, III, с. 111–123).

Наступного 1678 року турки й татари, подвоївши свої сили, тобто чисельністю до двохсот тисяч вояків, знову рушили на Чигирин. Цілий опис другої чигиринської війни знаходимо в творах того ж Ля Круа, який засновувався на турецьких джерелах. За його повідомленням, цього разу Чигирин обороняло шість тисяч російських стрільців та найманців і дев'ять тисяч козаків, які “вчинили такий відчайдушний опір, що після чотиригодинного бою турки змушені були відступити на пагорби, втративши близько двох тисяч вояків і багатьох офіцерів” (278, с. 205). Коли ж нападники почали рити траншеї до стін Чигиринна, обложені атакували їх у цих траншеях з такою рішучістю й завзяттям, що це налякало самого великого візира. Відзначаючи стійкість і мужність козаків при обороні Чигиринна, Ля Круа передає реакцію турків: “Турки твердили, що вони зазнали надто великих втрат і ніколи не зустрічалися з таким сильним опором, який їм вчинили козаки, котрі, втративши одну руку, продовжували битися другою, доки не вмирали” (там само, с. 229). Коли ж турки ввірвалися у фортецю, козаки висадили в повітря пороховий погріб і загинули разом з ворогами. Вдершись у місто, “турки вбивали всіх підряд, не зважаючи ні на вік, ні на стать” (279, с. 252). Хоча, робив висновок Ля Круа, турки й взяли Чигирин, але їхнє становище залишилося важким, і з наближенням осені вони спішно відступили, що було рівнозначне поразці.

Під час другої чигиринської війни Патріка Гордона не було серед обложених, але він включив у свій “Щоденник” відомості про неї, запозичивши їх із реляцій генерала Трауреліха і полковника Фростена. Однак обидва вони виявили настільки упереджений підхід до козаків, що видавці російського перекладу цієї пам'ятки, князь М. О. Оболенський і М. Є. Поссельт, змушені були вказати на їхню

“необ’єктивність щодо козаків, які винесли на собі основний тягар оборони” (32, III, с. 120).

Продовжувала привертати увагу в Західній Європі й невтомна боротьба запорозького козацтва з турецько-татарською агресією, зокрема дії Івана Сірка. Так, Ля Круа писав у своєму історичному творі, що в 1672 р. “Сірко, один з головних козацьких ватажків, об’єднавшись із великим загоном московитів (насправді донських козаків. – Д. Н.) та калмицьких татар (?), спустошив округу Астри і закликав своїх товаришів (тобто козаків) наслідувати його приклад, підмовляв їх кидати Дорошенка, про що той сповіщав Порті та вимагав від неї негайної допомоги, бо без неї він не міг втримати своїх підданих у покорі” (278, с. 62–63). Розповів Ля Круа й про переможні походи Сірка на Кримське ханство в 1675–1677 рр., які були відчутним ударом по турецькому васалу й союзнику (там само, с. 235–236). Як зазначалося, військові дії Сірка проти турків і татар привертали увагу Еразма Франціска, про героїчний опір запорозьких козаків турецьким нападникам писав також Мадлен.

Як і раніше, громадськість багатьох західноєвропейських країн виявляла значний інтерес до боротьби запорозьких козаків проти турецько-татарської агресії. Так, в Італії на цю тему протягом останньої третини XVII ст. було видано багато реляцій, брошур, “летючих листків” тощо; їх найбільш повний список навів А. Кронія у своїй підсумковій праці з історії культурних зв’язків Італії зі слов’янським світом (804, с. 240–242). Здебільшого це повідомлення про морські й суходільні походи запорожців на турків і татар та їхні блискучі перемоги над “невірними”. Деякі з цих видань мені вдалося розшукати в бібліотеках колишнього Радянського Союзу, головним чином у Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна. В одній з брошур розповідається про те, що в 1683 р. запорожці захопили на Чорному морі корабель, що ним турецький посол плив до кримського хана, везучи гроші, подарунки, а також наказ спільно виступити проти Польщі й Росії, які об’єдналися в антимусульманський союз (645, № 2, с. 136). В іншій розповідається про блискучу перемогу козаків на чолі з гетьманом Куницьким у жовтні 1683 року над двадцяти-тисячним татарським і десятитисячним турецьким військом у Молдавії, а також повідомляється, що після цієї поразки

за наказом султана у Белграді було страчено великого візира, який командував турецько-татарським військом (там само). Більш докладно ці ж події описано в німецькій брошурі, яка містить також переклад переможної реляції гетьмана Куницького й стислу історичну характеристику козаків; вказується в ній, що козацьке військо Куницького налічувало двадцять тисяч вояків (там само). На що ж козацьку перемогу відгукнувся Й. Й. Мюллер у своїй "Історичній дисертації про козаків", захищеній 1684 року в Ляйтпцігському університеті: "Мало хто знає, що у 1684 р. козаки завдали відчутної пам'ятної поразки туркам і татарам. Останні прикидалися, наче обмірковують їхню пропозицію щодо війни чи миру. Козаки так їх переслідували після блискучої перемоги, що можна написати нову "Іліаду" після Гомера, після того, як спеціальна реляція була опублікована і зблиснула як промінь сонця. Ми молимо Бога, щоб він сприяв прагненням козаків до перемоги і надихав їх на нові хоробрі вчинки" (72, с. 136).

Ще в одній італійській реляції, яка вийшла 1685 р. водночас у Венеції і Мілані, йшлося про атаку запорожців на Перекоп і захоплення його, а також про значні втрати татар вбитими й захопленими в полон (635). Про "славну перемогу, здобуту козацьким гетьманом над турками й татарами на Чорному морі", розповідала іспанська брошура, видана 1691 р. в Барселоні (там само). Узагальнений опис війн запорозьких козаків з турками й татарами містить книга Д. Б. К'ябелло про тогочасну боротьбу народів Європи з Османською імперією (176), але це видання мені не вдалося розшукати.

Не пройшла непоміченою на Заході, особливо в Німеччині та Італії, участь козаків у поході Яна Собеського під Відень в 1683 р., рятівному для австрійської столиці й усїєї імперії. В липні того року величезна турецька армія, до трьохсот тисяч вояків, перейшла Дунай і взяла в облогу Відень. Австрійська імперія не мала сил, щоб розірвати цю облогу, і через деякий час становище столиці стало безнадійним. І тоді на допомогу імперії поспішив польський король Ян Собеський зі своїм військом, до якого входили й козацькі полки (одним з них командував Семен Палій). Цей похід Собеського, не обумовлений спеціальними угодами й утилітарними мотивами, нерідко розцінюється як остання

рицарсько-романтична акція в історії європейських війн і політики. Об'єднані сили союзників підійшли під Відень, і 12 вересня 1683 р. там відбулася запекла битва, яка завершилася розгромом турків. Активну участь і в цій битві, і в подальшому переслідуванні турків взяли козаки, що відзначають як польські, так і західноєвропейські джерела.

Як же західноєвропейська громадськість у цілому ставилася до подій, що відбувалися в Україні, і в якому плані вона їх осмислювала? Характеризуючи сукупність видань на цю тему, що з'явилися в Італії, А. Кронія пише: "Ця література про війни, переважно анонімна, повна захоплення невтомним у боротьбі народом, який був відкриттям століття. Але полонофільська інформація призводила до того, що сприймали все це в пропольському аспекті" (804, с. 242). До такої аберації сприймання призводила насамперед активність папського Риму, католицького ідеологічного центру, який разом з тим був одним з найбільших центрів збирання й поширення інформації, де всі симпатії повністю й беззастережно були віддані шляхетсько-католицькій Польщі. Поряд з цим значний і загалом співчутливий інтерес до козацьких війн з турками, який існував тоді в Італії та інших країнах Заходу, істотною мірою пояснюється тим, що ці війни були співзвучні духові часу, поширеним умоунастроєм доби бароко. Адже це був час, коли феодално-католицькі кола докладали зусиль до відродження старої рицарської традиції хрестових походів на "невірних", коли знаменням доби виступала популярність поеми Тассо "Звільнений Єрусалим", яка діяла в тому ж напрямі. Все це, врешті, й приводило до того, що козацькі війни з турками й татарами сприймалися на католицькому Заході як справа лицарська й християнська. Цим і можна, скажімо, пояснити таке явище, як поетизація героїки цих війн у єзуїтській шкільній драмі, яку в останній третині XVII ст. розігрували по містах Австрії і Чехії (див.: 946, с. 234).

Разом з тим у багатьох західноєвропейських пам'ятках того часу знайшло відображення жакливе розорення України, сумнозвісна Руїна. Тут особливо слід виділити "Мемуари" Божо, що вийшли в Парижі 1699 р. (137). Як вважають сучасні дослідники, їх автором був Ф. П. Деларак, секретар королеви Марії Казиміри й агент Яна Собесьького, який бував на Україні в першій половині 80-х рр. Його замальовки Руїни –

це достовірні свідчення очевидця, спостережливого й обізнаного в східноєвропейських справах, який до того ж не без співчуття ставився до українського народу.

Ще донедавна, говориться в "Мемуарах" Божо, Україну "за розміром території й чисельністю населення можна було б назвати великим королівством; за кількістю великих міст і багатствами землі це щедра, родюча й розкішна країна, справжня "земля обітована", на думку поляків, які зуть її краєм, де течуть молочні ріки в медових берегах" (там само, с. 82–83). Стисло розповівши про війни, які точилися на Україні в 60–70-х рр. XVII ст., автор констатує: "Внаслідок усіх цих тривалих злих примх долі країна була вщент зруйнована й перетворена на широку пустелю" (там само, с. 90). Населення України (під нею Божо розумів Придніпров'я), яке вціліло у воєнних лихоліттях, залишило насиджені місця й подалося у великій кількості на схід, у межі Російської держави. "На Україні, – свідчить автор, маючи на увазі південне Правобережжя, – залишилося лише кілька міст поблизу польського кордону: Кальник, Брацлав, Бар та ще кілька менш важливих" (там само, с. 87). Вказує він і на те, що після всіх війн та внутрішніх конфліктів "збереглася тільки тінь від суверенітету козаків" (там само); Божо мав на увазі Правобережну Україну, але сказане ним з повним правом можна поширити й на Лівобережжя.

Як бачимо, автор "Мемуарів" відтворює Руїну широко, охоплюючи і її державно-політичний аспект. І це відповідає історичній дійсності, адже Руїна в Україні – це не тільки пљондрування міст і сіл, які стиралися з лиця землі, а й руйнування української козацької державності, що виникла у вогні Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Цікаве повідомлення Божо, що в цей час голландці, зважаючи на повне запустіння південного Правобережжя, запропонували польському уряду проект його колонізації, але уряд відхилив цей проект, побоюючись, щоб "вони не зробили потім з Польщею того, що зробили з Індією" (там само, с. 89–90). По-своєму сильно й виразно звучить висновок, який робить автор: "Сьогодні ця країна геть зруйнована, війна, немов гангрена, мало-помалу з'їдає все, що зустрічає на своєму шляху, перетворюючи найкращий куток Європи на пустинні поля, де трава вкриває залишені міста ..." (там само, с. 97).

Змальована Божо картина української Руїни знайшла відгомін у західних літературах часів Просвітництва й романтизму. Як побачимо далі, його мемуари послужили Вольтерові одним з джерел для "Історії Карла XII" (1731 р.), де описується Україна, і не без їхнього впливу у великого просвітника склалося уявлення про "країну козаків" як про дуже багатий і родючий, але разом з тим цілком занедбаний і сплондрований край. І вже на Вольтера спирався Байрон, малюючи романтичну картину української пустелі в поемі "Мазепа" (1819 р.), причому тут прямо говориться, що ця "пустеля" – наслідок руйнівних турецьких походів на Україну:

За рік приходило сюди
Турецьке військо ... Всюди, де
Ступали спагів тих копита,
Там кров'ю вся земля полита
І зелень більше не росте.

(Переклад Д. Загула)

Картину української пустелі знаходимо і в поемі В. Гюго "Мазепа" (1828 р.), але вона надто загальна, позбавлена рис місцевого колориту й "слідів історії", істотних у двох попередніх авторів.

Але повернімося до другої половини XVII ст. В цей час з'являються на Заході й загальні описи України, які продовжують традицію географічно-етнографічних описів з історичними екскурсами, що склалася в добу Відродження. Порівняно з попередніми, ці видання відзначаються більшим багатством і конкретністю матеріалів, особливо історичних. Характерним прикладом цих видань може служити німецький періодичний збірник "Theatrum cosmographico-historicum oder Welt-Curier", який видавався у 80-х роках в Аугсбурзі. В ньому публікувалися географічно-етнографічні описи різних країн Європи та інших континентів, короткі нариси й повідомлення про визначні події сучасності. Значне місце в окремих випусках збірника посідали матеріали про Україну. Так, у першій його частині за 1688 р. вміщено розповідь про вторгнення козаків у Молдавію і на Поділля, яке було тоді захоплене турками, опис Дніпра й нарис "Козаки", який являє собою стислий виклад історії українського козацтва. Найбільше уваги приділено в ньому Визвольній війні під проводом Хмельницького, причому

автор нарису називає її “народною війною” (Kriegs-Volk) і зазначає, що вона “завдала непоправної шкоди Польському королівству” (402, I, 71). У другій частині збірника за 1688 р. опубліковано опис ріки Дністер, Поділля й Галичини, огляд українських міст Львова, Галича, Стрия, Кам’янець-Подільського (з малюнком знаменитої фортеці), Брацлава, Немирова, Теревовлі, Луцька, Дубна, Вінниці й “головного міста цієї країни” Києва з екскурсом у його історію (там само, II, с. 39–55).

Подібні описи міст України, історичні й географічно-етнографічні нариси про неї маємо також у книзі “Суапеае”, котра являє собою щось подібне до сучасного повітника (193). Це видання багате ілюстративним матеріалом, знаходимо в ньому рідкісні гравюри фортеці Кодак, зруйнованої запорожцями, Очакова, Акермана, Кам’янець-Подільського й давнього козацького центру Трахтемирова. Цікаво зазначити, що в матеріалах з “Суапеае” використовуються українські народні легенди. Так, описуючи Кам’янець-Подільський і його фортецю, яка вважалася неприступною, невідомий автор наводить легенду про те, як у 1621 році “султан Осман підступив до цього міста й запитав людей: “Хто так твердо зміцнив недосяжний Кам’янець?” “Бог так зробив!” – була відповідь. “То хай Бог його і здобуде!” – сказав на це Осман” (цит. за: 95, с. 118).

Окремо слід сказати про описи Києва та екскурси в його історію, які робили автори “Космографічно-історичного театру” та інших п’ям’яток подібного типу. Так, автор нарису про Київ, вміщеного в названому виданні, зявляв, що давню історію міста подає за “московськими хроніками”, тобто літописами, але це твердження потребує уточнень. “Московські хроніки, – пише він, – говорять, що люди, які заснували Київ, це руси (Reussen), раніше вони жили неподалік від Меотійського озера (Азоваського моря. – Д. Н.) і їх називали полянами (Polenos), що означає “люди полів” (Feldleute), оскільки їхні поселення розташовувалися на широких рівнинних полях; від них ведуть своє походження також поляки. Це місто було побудоване Києм, руським князем, десь 863 християнського року” (402, II, с. 54–55). Немає ніякого сумніву, що ці відомості автор нарису брав не з “московських хронік”, а з відомих на Заході латиномовних праць польських істориків XVI ст., котрі, в свою

чергу, засновувалися на знаменитій праці Длугоша, де широко використані руські літописи, піддані відповідній обробці. І вказівка на спільне походження полян і поляків, і перебільшення успіхів Болеслава Хороброго у війнах з Київською державою свідчать про це з достатньою переконливістю. Разом з тим йому були відомі й уривки з літопису Нестора, наведені Герберштайном у його "Нотатках про Московію", і саме це, слід думати, дало йому підстави для посилення на "московські хроніки". Ні про які інші руські, а тим більше суто "московські" літописи на Заході тоді ще не було відомо.

Трохи раніше голландський ерудит А. Целларій, наводячи ці ж факти у своєму "Описі Польського королівства й Великого князівства Литовського" (1659 р.), вказав на їхні джерела – "Сілезькі хроніки" Шикфузія і хроніку Кромера. В його книзі даються ще стислі відомості про захоплення Києва й Південної Русі литовським князем Гедиміном, також почерпнуті у Кромера. "Колись це місто, – писав Целларій про Київ, – було столицею київських князів, які володіли всією Руссю або Сарматією, як європейською, так і азійською, і тіснили спершу грецьких, а потім римських імператорів, але тепер ледве збереглися сліди його колишньої величі, та й то майже стерті безжалісно-руйнівним часом (92, с. 94). Далі він повідомляє, що "останніми роками Київ підкорили козаки, забравши його у поляків 1651 року, коли пожежа під час перебування тут Радзивілла, полководця польського війська, знищила шістдесят будинків. Наступного дня ще сильніша пожежа знищила, крім звичайних будинків і крамниць, до двохсот чудових будівель і стільки ж грецьких та латинських храмів" (там само, с. 98).

Тут Целларій неправильно виклав факти: козаки визволили Київ 1648 року, а велика пожежа сталася 1651 року, коли Радзивілл захопив місто і переважна більшість жителів залишила його. Загалом же до козаків голландський вчений ставився не без симпатії, особливо наголошуючи їхній войовничий дух і волелюбність. "Вони багато разів допомагали польській республіці в скрутних обставинах, – писав Целларій, – але в роздратуванні завдавали їй також великих збитків, внаслідок чого їх дуже ненавидить польська шляхта, особливо останнім часом, коли польські магнати, заявивши про свій намір покінчити повністю з цими

людьми, почали невдало цю справу й накликали на самих себе нещастя” (там само, с. 93).

У своєму описі Целларій повторив вигадки Л. Мюллера про київські печери, які нібито тягнуться під землею на сто миль, до самого Смоленська. Цю легенду в 1675 р. спростував німецький педагог і вчений Й. Гербіній у спеціальній праці про “київські підземелля” (247). Сам він у Києві не був, а всі необхідні відомості отримав від Інокентія Гізеля, з яким почав листуватися ще під час свого перебування у Вільно. Загалом цей твір Гербінія тісно пов’язаний з українською культурою, його ґрунтовний критичний розбір зробив Теофан Прокопович у праці “Arologia sacraarum reliquiaarum et caetarum”. Але це тема спеціального дослідження, на якій я не буду тут зупинятися. В розрізі тематики нашого дослідження цікаве твердження Гербінія про те, що “двома місцями славиться Дніпро у географів: порогами й Києвом”. І далі він пояснює: порогами – тому, що біля них живуть запорозькі козаки, які захищають Східну Європу від нападів татар, а Київ славний своїм минулим і своїми християнськими святинями (92, с. 108–109). Міркуючи про походження і давню історію міста, Гербіній вважав за необхідне наголосити на двох контртезах, спрямованих проти культурно-історичних домислів гуманістів Відродження: “По-перше, Київ не давня Троя, і хибно думати, що в київських печерах лежать неушкоджені тіла Гектора, Приама, Ахілла та інших троянських героїв, по-друге, Київ не був місцем вигнання Овідія” (там само).

Як столиця України і одне з найдавніших та найславніших міст світу характеризується Київ у “Новому театрі світу” Буссенгольта, праці енциклопедичного змісту, виданій у Парижі 1666 р. й перевиданій через десять років. Тут, зокрема, говориться: “Україна лежить між Московією і Трансильванією (визначення Боплана, винесене в заголовок його книги. – Д. Н.). Київ, головне місто цієї просторої країни, належить до старовинних міст Європи, про що свідчать ще й досі широкі вали, глибокі рови, руїни церков та стародавні могили численних королів” (157, с. 380). Очевидно, зі слів Боплана автор виражав захоплення чудовими мозаїками давніх київських храмів.

Але треба сказати, що у виданнях подібного типу поєднуються, нерідко в примхливому переплетінні, достовірні

відомості сучасників про Україну з книжними знаннями, почерпнутими з трактатів та космографій XVI ст. Характерним прикладом може тут служити анонімний "Сумарний і ґрунтовний опис Польського королівства, особливо Подолії або так званої України", що вийшов у Нюрнберзі 1672 р. (376). Тут уже в заголовку етноісторична реальність стикається з книжною традицією, і автор ототожнює Україну з Подолією, до якої у свій час Меховіта, а за ним і космографи XVI ст., зокрема Мюнстер, відносили також Придніпров'я. Але далі, описуючи сучасну йому Україну, автор забуває про прецеденти і характеризує її як етноісторичну єдність, як країну, заселену одним народом і поділену між трьома державами – Польщею, Росією і Туреччиною. Однак цей народ він називає козаками ("вся Україна заселена одним народом, який називається козаками" – там само, с. 31), припускаючись помилки, поширеної в тогочасній Європі. Проте він не відділяє козаків від русів (Reussen) і, очевидно, схильний вважати їх "руським народом". Їм і відводиться почесне місце у виданні, автор стисло розповідає їхню історію, починаючи від Остапа Дашкевича, характеризує запорозьких і реєстрових козаків, подає короткий виклад історії "козацьких війн" від Хмельницького до Дорошенка (там само, с. 32–44).

Зв'язок з книжною традицією ще сильніше дається взначки в космографіях другої половини XVII ст. Так, англієць П. Гейлін у своїй "Космографії в чотирьох книгах" (1666 р.) описує українські землі за державно-політичним станом до Люблінської унії 1569 р., тобто про Волинь і Поділля йдеться у нього в розділі про Велике князівство Литовське, а про Галичину – в розділі про Польське королівство (251, с. 525–530, 531–540). Із змісту розділів видно, що за основні джерела для Гейліна правили все той же "Трактат про дві Сарматії" Меховіти, "Нотатки про Московію" Гарберштайна, космографія Мюнстера, але в конкретних описах використовувалися ним і пізніші матеріали, що не позначилося, сказати б, на концепції і структурі його праці.

Отже, найбільш складним і заплутаним у західноєвропейських джерелах другої половини XVII ст. залишається питання ономастики України, і тому зупинимось на ньому докладніше. Зробити це тим необхідніше, що і в сучасній науковій літературі витлумачується воно досить-таки суперечливо, іноді з ненаукових позицій.

Як показано в попередньому розділі, в першій половині XVII ст., передусім завдяки військово-політичній активності козацтва, на Заході досить активно формувалося розуміння українського народу як етноісторичного утворення в його тогочасному складі й обсязі, в єдності козаків і населення “руських земель”. Найбільш чітко це розуміння зафіксувалося в таких різних за змістом і характером пам’ятках, як “Трактат про Польське королівство” Ж. Лабурера і “Опис України” Боплана. Трактат Лабурера ґрунтувався на письмових джерелах про Україну і був, власне, їхнім узагальненням; славетний твір Боплана був наслідком сімнадцятирічного перебування автора на українській землі та всебічного вивчення її, але принципово важливим є те, що, за всіх їхніх відмінностей, в обох цих пам’ятках Україна описана як цілком визначена етнічна й суспільно-політична реальність.

Інтерес до України особливо загострила Визвольна війна під проводом Хмельницького, породивши численні й різномірні пам’ятки, про які йшлося вище. В нашій науковій літературі поширене уявлення, що в цих пам’ятках стабілізувалася назва “Україна”, яка поширювалася на всі українські землі. Але це уявлення далеко розбігається з дійсністю. Насправді ж автори цих пам’яток, так само як і Боплан, називали Україною тільки Придніпров’я, “край козаків”. Наприклад, Отевіль у заключному V розділі своєї книги, який має характерну назву “Про Україну та козаків”, дає таке визначення: “Україна – це прикордонний край, що прилягає до володінь турків і татар, вона є завзятим і жахливим ворогом Польщі” (244, с. 28). Але характерно: політично виділяючи Правобережну Україну як фактично не підлеглу Польщі країну, Отевіль у загальному описі Речі Посполитої називає її, поряд з Поділлям, Волинням та Галичиною, як одну з “руських провінцій” шляхетської республіки. Аналогічні або близькі погляди на цей предмет висловлювали також Пріорато, Вердум, Еразм Франціск, Божо (Ф. Деларак), Круел та інші західноєвропейські автори другої половини XVII ст. Серед серйозних авторів лише Б. Коннор, англійський вчений-медик, який певний час був лікарем Яна Собеського, відходить від цих “канонічних уявлень” і в своїй “Історії Польщі в кількох листах до знатних осіб” зливає Україну з Волинням і Поділлям. “Ця велика й родюча країна, – пише він, – ділиться на дві

головні провінції, Волинь і Поділля. Головне місто Волині Київ, на ріці Бористен чи Дніпро; в давні часи воно було одним з найбільших міст Європи" (184, I, с. 129). Але це не вихід за рамки локально-історичного змісту назви "Україна", а скоріше плутанина, породжена, очевидно, тим, що Коннор, йдучи від польських географічних праць XVI ст., які нерідко приєднували Придніпров'я до Волині й Поділля, перетлумачив їх на "сучасний лад" і перетворив Волинь та Поділля на "провінції України", що сягнули Дніпра.

Характеризуючи Україну після Хмельниччини, західноєвропейські автори вказували на політичну автономію її частин і в складі Російської держави, і в складі Речі Посполитої. Наприклад, італійський історик Г. Пріорато писав про Правобережну Україну: "Ця провінція підлегла польській короні, але з найширшими привілеями, бо інакше козаки не стали б захищати це королівство й приєднуватися до поляків у разі війни проти турків і татар, а також і проти московитів, хоч ті й сповідають ту ж грецьку віру" (355, I, с. 599). Ще виразніше про політичну автономію України говорить Божо: "Вона має окремо свого гетьмана і свої війська, які діють сепаративно, як не підлеглі Короні, а як союзні й конфедеративні. Їх налічують до двохсот чи трьохсот тисяч, і історія Польщі засвідчує, що ця республіка була непереможною до того часу, поки до її володінь входила ця прекрасна країна" (137, с. 86). Статус козацької автономії в складі Російської держави найбільш виразно схарактеризував англієць Д. Круел у спеціальному розділі своєї книги "Давній і сучасний стан Московії", що вийшла наприкінці XVII ст. (191, с. 122-125). Але про цю книжку докладніше буде сказано нижче.

Однак хоч би в яких аспектах названі та інші західні автори розглядали Україну, під "Україною" вони розуміли лише Придніпров'я, Брацлавщину й Чернігівщину, тобто "козацькі землі". Щодо всієї сукупності тогочасних українських земель, то вона в західних джерелах того часу визначалася етнонімом "Русь". Аналіз цих джерел показує, що на Заході в XVII ст. назви "Україна" й "українці" з етнічним значенням не вживалися. Коли мова заходила про населення Придніпров'я, то його здебільшого називали "козаками", але тільки поверхово обізнані автори вкладали в це слово значення окремої народності, як, приміром,

французький географ П. Бержерон, котрий заявляв, що козаки – це народ татарського походження (141, с. 170). Проте такі твердження були рідкістю, переважна ж більшість західних авторів вбачала в козаках або суспільний стан, яким вони й були насправді і як їх, по суті, характеризував Боплан, або ж військо, як це знаходимо у Лабурера чи Бізаччіоні, і разом з тим своєрідне відгалуження “руського народу”, споріднене з населенням Поділля, Волині, Галичини та інших “руських земель”.

Одне слово, на Заході в XVII ст. досить добре усвідомлювали, що козаки й населення “руських земель” становлять один народ і називали це етнічне утворення “русами”, або ж, на латинський лад, “рутенцями”. Найглибше й найчіткіше формулювання цієї проблеми, складної для чужоземців того часу, дав Г. Пріорато. Він навіть заявляв, що козаків “зовсім не слід було б називати цим іменем, занесеним турками”, тому що “ні походженням, ні укладом життя вони ні в чому не відрізняються від русів”, і наголошував, що “люди, яких наділили цим іменем, менше всього народ, окремий від руського” (355, II, с. 145–147). Цілком слушно цей видатний італійський історик вказував, що козаки – це, власне, прошарок “серед інших русів” що заселяють Україну”, своєрідна міліція, наділена вольностями й привілеями, “до якої тепер прагне завербуватися все населення” (там само). Також Д. Круел рішуче заявляв: “Ті, хто вважає козаків за окремий народ, грубо помиляються в своїй opinii; ще за часів Сигізмунда I вони були всього лише волонтерами або флібуст’єрами і склалися з голодранців, які кидали свої оселі в сусідніх провінціях польської Русі (Галичини. – Д. Н.), Волині та Поділля й селилися на островах ріки Бористен нижче Києва” (191, с. 120).

Отже, можна констатувати, що в Західній Європі другої половини XVI ст. існували досить визначені уявлення про український народ у його тогочасних етнічних межах, але назви “Україна” й “українці” в цьому значенні не вживалися. Народ називали “руським”, або “рутенським”, а в поняття “Україна” вкладали лише характеризований вище історично-локальний зміст. І це, зрештою, було не чим іншим, як відбиттям тієї системи етнічно-політичних понять, яка існувала в самій Україні.

Тут наприкінці XVI і в XVII ст., в умовах запеклої релі-

гійно-політичної і національно-визвольної боротьби, народ самоусвідомлювався як “народ руський”, як “Русь”, котра має свої глибинні етнокультурні й релігійно-політичні традиції, відмінні від традицій “латинської Польщі”. Згадаймо й те, що козацтво в час свого розквіту відчуло себе репрезентантом і захисником усього “руського народу”; це дістало яскраве вираження в діяльності Богдана Хмельницького, в його прагненні “визволити народ руський весь”, в межах, що їх сягала влада великих київських князів і дотепер звучить руська мова (576, с. 505). Водночас і український народ у цілому, і козацтво зокрема аж ніяк не ототожнювали себе з “Московщиною” і “московськими людьми”, хоч і вбачали в них одновірців.

Таким чином, у західних джерелах XVII ст. українські землі в їх сукупності визначалися, як правило, етнонімом “Русь”, куди включалася й Україна, “земля козаків”, яка викликала особливу зацікавленість. Щодо Російської держави, то вона там звичайно виступала, як і в попередньому столітті, під назвою “Московія”. Щоправда, бували й винятки, як, приміром, згадувана книга Д. Флетчера “Про Російську державу”. Флетчер побував англійським послом у Москві, отже, йому була відома офіційна назва держави, яку він і виніс на титульну сторінку своєї книги, але симптоматично, що в назву він ввів уточнення, важливе для орієнтацій своїх читачів, які знали цю державу та її правителя під іншою назвою (“... або спосіб правління російського царя, котрого звичайно називають московським царем”). Деякі західні джерела XVII ст. фіксують і той факт, що “руси” й “московити” говорять різними мовами і називають ці мови відповідно “русською” і “московською”, маючи на увазі розмовну мову. Так, у своїй реляції з Москви австрійський посол Я. Генкель фон Доннесмарк, інформуючи також про українських козаків, чітко розрізняє Московію і Україну, причому мову першої він називає “московською”, а другої – “русською” (95, с. 63–64). Зокрема, про польського посольського секретаря Ганса Гритина в реляції говорить-ся, що він “дуже добре був ознайомлений з русською і московською мовами” (там само, с. 64).

Зазначу, що таке ж розрізнення українців і росіян, “русів” і “московитів” було прийняте в той час і серед західних та південних слов’ян. Я не кажу тут про Польщу, де воно

усталилося вже в XV–XVI ст., про що свідчать численні історико-літературні пам'ятки й джерела, характеризовані в попередніх розділах. У XVII ст. воно поширюється в Чехії, зокрема властиве воно було Я. А. Коменському, який писав у “Короткій історії слов'янської церкви”: “Серед слов'янських народів першими християнами стали болгары, за ними швидко пішли інші племена цієї ж мови ... серби, боснійці, хорвати, і сталося це внаслідок діяльності Кирила й Мефодія, грецьких єпископів, які знали слов'янську мову. Потім християнство прийняв моравський князь Сватоплук і чеський Борживій, далі Польща і, нарешті, руси й московити” (267, с. 16–17). Те ж саме спостерігається і серед південних слов'ян, наприклад, відомий болгарський історик і письменник Паїсій Хилендарський говорить у своїй “Історії словено-болгарській” (1762 р.), що йому довелося перечитати “рукописні й друковані книги, що їх руси й московити спеціально видали про слов'янський народ” (75, с. 24). Тут теж “руси” – українці, у примітці на тій же сторінці він називає “русом” Інокентія Гізеля, за “Синопсисом” якого викладає стародавню історію.

Отже, в Європі XVII ст. Російська держава була знана здебільшого під назвою “Московії”. Поряд з тим у другій половині століття, особливо в дипломатичних документах, дедалі частіше починають називати її “Росією”. Оскільки ж у західних мовах відсутні історично диференційовані етноніми “Русь” і “Росія”, це загрожувало плутаниною, що її автори деяких пам'яток пробували уникнути в оригінальний спосіб.

Так, уже згадуваний німецький бароковий історик Еразм Франціск, який багато писав про Україну в своєму “Новому Флорусі” і в книзі про турецьку агресію в Україні й Угорщині в 70-х рр. XVII ст., росіян називає або “московитами” (Moscovitem), або ж новонімецькою формою етноніму “Russen”; наприклад, він пише, що “schlugen sie (козаки. – Д. Н.) sich zu ihren Religions Genossen den Russen oder Moscovitem” (“робили вони походи й на своїх одновірців росіян або московитів”) (208, с. 156–157). Коли ж виникає необхідність назвати весь український народ, а не тільки козаків, Еразм Франціск вдається до старонімецької форми етноніму “Reussen”, з яким зустрічаємося в німецькому середньовічному епосі й лицарській поезії і якою називали Київську

Русь. Наприклад, він пише: “Богдан Хмельницький зібрав під свої прапори двісті тисяч завдяки тому, що всі руси стали тоді віроломними бунтівниками (weil ganz Reussen damals untreu und rebellisch worden)” (там само, с. 154). А в “Новому Флорусі” вже на самому початку він говорить про “повсталих козаків і русів” (“rebellischen Cossaken und Reussen”), розуміючи під останніми все населення тогочасної України по Сян і Віслицю (209, с. 1–2). Відповідно вся тогочасна Україна у нього виступає під старонімецькою назвою Русі (Reussen), тоді як Росія у нього – Russland. Щодо італійських і французьких пам’яток другої половини XVII ст., то вони цілком дотримуються старої ономастичної традиції у визначенні України і Росії, тобто першу називають “Руссю”, а другу “Московією”. Форма “Мала Росія” (Kleingussland, Petite-Russie, Piccolo Russia тощо) починає з’являтися в західноєвропейських пам’ятках тільки з XVIII ст.

В багатьох західних історико-літературних пам’ятках другої половини XVII ст. знаходимо змалювання життя українського народу, його соціального стану, побуту, звичаїв і т. д. В цьому плані найбільш цікаві твори Боплана, Віміні, Вердума, Божо, Круела та інших авторів, які побували в Україні й ґрунтувалися на безпосередніх враженнях. Разом з тим значний етнографічний матеріал містять і деякі твори “ерудитського характеру”, зокрема Б. Коннора, Лінажа де Восьенна, А. Целларія та інші. Так, Б. Коннор у третьому зі своїх “Листів до знатних осіб”, розповідаючи про Україну, описав українське село, життя селян, їхні житла, одяг, звичаї, слушно наголошуючи при цьому на їх тяжкому соціальному становищі, на кріпосному рабстві: “Селяни цього краю (Україна в локально-історичному значенні. – Д. Н.) і сусідніх з ним (тобто західноукраїнських земель. – Д. Н.) перебувають у справжньому рабстві. Їх примушують чотири дні на тиждень працювати на їхніх поміщиків і понад те виконувати ще інші важкі повинності. Пани не тільки розпоряджаються їхнім господарством, а й саме життя селян у їхніх руках. Тож і не дивно чути, що ці нещасні часто повстають і з великим заповзяттям виборюють собі волю” (184, I, с. 124).

Особливо цікавий своїми географічно-етнографічними замальовками “Щоденник” вже згаданого У. Вердума. Мандруючи в 1670–1671 рр. по Галичині, Волині, Поділлі й

Брацлавщині, він гостро відчував їхній “руський характер” і прагнув відбити його в своїх нотатках. Описуючи те чи інше українське місто або містечко, він не забував зазначити, скільки в ньому руських церков і скільки католицьких костьолів. Цікаво вказати, що, за свідченнями Вердума, навіть у таких найбільш західних містах тогочасної України, як Жовква й Замостя, на початку 70-х рр. XVII ст. ще було домінуючим руський (український) релігійно-культурний первінь. “Русько-грецька релігія, – пише Вердум про названі міста, – тут найпоширеніша; деякі її прихильники поєдналися з римською церквою (тобто прийняли унію. – Д. Н.), але більшість ще відокремлена і не визнає римського папу за главу своєї церкви, лише константинопольського патріарха” (298, с. 77–78). Львів постійно називає Вердум “руським Львовом”, в чому, до речі, він не самотній, – те ж саме знаходимо у Еразма Франціска, у Коннора, у Божо та інших авторів. Фіксується у нього також повна відсутність католицьких костьолів у містах і містечках Брацлавщини, котра належала тоді до “козацької України” (там само, с. 143–145).

У “Щоденнику” проявилася безперечна симпатія Вердума до України, її мальовничої природи й колоритної самотності народного побуту, позначеного потягом до поезії й краси. Як говорилося вище, його етнографічні замальовки відзначаються гострою спостережливістю й неабияким художнім хистом. Ось, приміром, його замальовки одягу українських дівчат: “У селянок сорочки з грубого полотна, у городянок і заможних дівчат із гаптованої китайки, причому всі форми тіла проступають під ними дуже виразно. Верхня частина їхніх сорочок біля шиї й пояса стягнена у збори, ніби плащ, і чепурно обрамована різнокольоровими стрічками. Над стегнами вони підперезані червоними, жовтими, зеленими або іншого кольору пасками і виглядають так зовсім незле. Щодо оздобы голови, то вона відзначається вишуканістю. Влітку її прикрашають свіжими квітами і зеленими вінками, взимку їх замінюють восковими вінками. Носять вони також персні на пальцях, дуже великі сережки і намисто з кришталю, скла, міді, мусяжу, відповідно до фантазії й достатків” (там само, с. 99–100).

Цікаво зазначити, що автори західних пам’яток другої половини XVII ст. вже починають звертати увагу на ук-

раїнську народну мову, – називаючи її, звичайно, “руською” або “рутенською”, – на відміну від польської й російської, на її красу й милозвучність. Щоправда, української мови вони не знали і оцінювали її “на слух”, у кращому разі спираючись на найзагальніші відомості. Так, Вердум зауважує, описуючи Галичину: “Найбільше лагідності в словах і жестах знайдеш на Русі, особливо у жінок, до чого спричиняється також руська мова, акцент у якої не такий твердий, як у польської. Тому кажуть, що у Львові живуть такі гарні, делікатні й спокусливі наречені, як, зрештою, ніде на земній кулі” (там само, с. 96). Серйозніше підійшов до справи Божо, зазначаючи, що “ця мова досить відмінна від польської як вимовою, так і лексикою, але походить вона з тієї ж материнської слов’янської мови” (137, с. 217). Англієць Круел писав, ніби узагальнюючи сказане Вердумом і Божо: “Мова козаків – це діалект польської, яка в свою чергу є діалектом слов’янської. Але козацький діалект більш плавний і багатий на пестливі форми, ніж польський, що робить його дуже приємним для слуху” (191, с. 134). Майже в цих же словах характеризує українську мову й Б. Коннор (184, I, с. 125), але запозичення тут виключається, оскільки його твір вийшов одночасно з твором Круела. І хоч усі ці характеристики ще дуже поверхові й не вільні від похибок, вони цікаві як свідчення появи інтересу до української народної мови.

І, нарешті, вкажемо ще на враження від українських народних пісень і танців, зафіксовані в “Мемуарах” Божо. “Кажуть, – не без галантності писав цей автор, – що руська мова найбільш делікатна й приємна в устах жінок. Я не пізнав цього на досвіді, зате мав змогу почути руські співи й танці, котрі вражають незрівнянно більше, ніж польські співи й танці. Руські пісні набагато ніжніші за змістом і звучанням” (137, с. 217). Ці фіксації цікаві й тим, що це один з найперших відгуків про український фольклор у Західній Європі.

В цілому численні пам’ятки західноєвропейської україніки другої половини XVII ст. засвідчують, що в той час на Заході існував значний і різнобічний інтерес до України. Особливо загострила цей інтерес Визвольна війна середини XVII ст., яка викликала широкий резонанс в усій Європі, і подальші бурхливі події української історії. Найширше й

найповніше відбита в тогочасних західних джерелах військово-політична історія України, але поряд з нею привертали увагу соціальні процеси й події, життєвий уклад народу, його побут і звичаї, тобто ці джерела містять також багатий суспільно-історичний та етнографічний матеріал. Природно, що в Західній Європі найбільшу зацікавленість викликало козацтво та його військово-політична активність, але особливо варто наголосити, що водночас і не без дії цих чинників формується усвідомлення руського (українського) народу як етноісторичної єдності в її тогочасних межах.

Можна також сказати без перебільшення, що в XVII ст. у Франції й Італії, Німеччині й інших країнах Заходу про Україну знали набагато більше й уявляли її набагато точніше, ніж у пізніші епохи, в XIX й XX ст., коли вона була інтегрована Російською імперією і її наступницею Радянською імперією. В західноєвропейській рецепції XVII ст. і значною мірою XVIII ст. чітко диференціювалися “Русь” і “Московія”, тобто Україна і Росія, в пізніші часи на Заході про це забули, ідентифікувавши “Русь” і “Росію”, і в цій ідентифікації була загублена Україна як етноісторична реальність.

5. У ЗАХІДНИХ ДЖЕРЕЛАХ ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

Західноєвропейська україніка набуває іншого характеру й спрямування у XVIII ст., що тісно пов'язано з великим ідейним рухом того часу, з Просвітництвом. Під прямою дією цього руху складаються нові підходи до тогочасної дійсності й історії України, нові принципи їх осмислення й інтерпретації, що однаковою мірою охоплюють історіографію і "літературу факту", публіцистику й красне письменство. Звідси необхідність стислої характеристики руху Просвітництва, зокрема тих його аспектів і тенденцій, які позначилися на розвитку тогочасної західноєвропейської україніки.

Як відомо, соціально-історична сутність Просвітництва полягала в ідеологічній підготовці зміни суспільно-історичних формацій. Воно було породженням глибокої кризи авторитарних феодально-кріпосницьких режимів у Західній Європі й посиленого розвитку нових, буржуазних відносин і пов'язаних з ними в суспільно-політичній сфері демократичних тенденцій. Назва цього руху – а також доби та діячів – походить від безмежної віри передових людей того часу в можливість перетворення суспільства, закладені в освіті, в "просвіті умів". Вони надавали величезного значення поширенню знань в усіх станах суспільства й відводили просвіті виняткове місце й значення в історії людства, в його русі до загального щастя. Слід зазначити, що під "просвітою" вони розуміли не тільки поширення освіти, знань, а й "просвіту умів" у плані громадянського й філософсько-морального виховання, утвердження "істинних" ідей", світогляду на протигагу "хибним ідеям", олжі й забобонам старого феодального світу.

Ці риси просвітницької ідеології досить виразно проявляються і в численних пам'ятках західноєвропейської україніки XVIII ст., що передусім і надає їм згаданій специфічності. Для них теж характерне посилення інтересу до суспільно-політичного устрою України, загальна ідеоло-

гізація змісту, загострення критики феодально-кріпосницького ладу як шляхетської Польщі, так і царської Росії, загальне співчутливе ставлення до поневоленого українського народу та його визвольної боротьби, специфічний інтерес до козацтва як суспільно-політичного феномена. Звичайно, і критика жорстоких кріпосницьких порядків, і співчутливе відображення визвольних борінь українського народу й раніше зустрічалися в західноукраїнських історико-літературних пам'ятках, але вся справа в тому, що на даному етапі вони набувають ідеологічно свідомого й цілеспрямованого характеру відповідно до провідних засад і принципів просвітницького руху.

На цих пам'ятках позначився просвітницький раціоналізм, культ розуму, який уявлявся тоді всемогутньою силою, здатною розвіяти хибні поняття і забобони, що породжують суспільне й моральне зло, скасувати засновані на обмані й насильстві закони, подолати темний хаос життя і впорядкувати його, перебудувати відповідно до принципів розумності й справедливості. Цей послідовний і досить-таки самовпевнений раціоналізм, особливо притаманний "вольтерівській лінії" Просвітництва, виявляв таку ж рішучість у критиці тогочасної східноєвропейської, зокрема української, дійсності, у викритті феодального гноблення, монархічного деспотизму, релігійного фанатизму, численних пережитків Середньовіччя в різних сферах життя.

Але були тут і свої складнощі та суперечності, що тією чи іншою мірою позначалися на певних пам'ятках західноєвропейської україніки. Так, у середині XVIII ст. вказаним засадам трактування "імперії царів" починає суперечити політична концепція "освіченого абсолютизму", яка набула поширення серед західних просвітників та була перенесена на деяких російських царів, неабиякою мірою – внаслідок відомої демагогічної політики Катерини II. Імператриця кріпосників Катерина II розігрувала перед Європою роль "освіченого монарха", і їй вдалося ввести в оману Вольтера, Дідро та інших просвітників, видаючи свою напівазіатську кріпосницьку деспотію за реалізацію "освіченого абсолютизму". І це у деяких західних просвітників, які не мали конкретної обізнаності з життям царської імперії, породжувало відповідні аберації в її сприйманні й витлумаченні. Досить характерним прикладом тут може

служити вольтерівська "Історія Російської імперії за Петра Великого" (1763 р.), замовлена Катериною II, де правління Петра I витлумачується як втілення "освіченого абсолютизму", а сам цар постає ідеальним монархом, що підняв свою імперію із стану варварства до висот цивілізації. Неадекватне витлумачення отримала тут і колонізаторська політика Петра I на Україні, яка зводилася до повної ліквідації автономії і закріпачення селянства.

Ще однією визначальною категорією в просвітницькій філософії і всій ідеології, поряд з "розумом", виступала "природа", до якої органічним складником входила й "людська природа". Суть цієї категорії – в тому ж, що і в ренесансному гуманізмі, розумінні природи як розумної і благодійної сили, закони й веління якої ведуть людей до щастя й досконалості. Зло, що панує в житті суспільства, було визнане наслідком його відхилення від природи, звідки Руссо робив висновок, що для подолання суспільного зла й морального ганджу людей необхідно повернутися до природи і йти за її законами і веліннями. Це був висновок, що ніс у собі величезний революційний заряд, але нас у даному разі цікавить інший аспект просвітницького вчення про природу й суспільство, який інтенсивно позначився на характері сприймання й інтерпретації життя народів поза межами західноєвропейської цивілізації, в тому числі й українського народу.

Піддаючи запереченню тогочасне суспільство та його культуру, Руссо і його послідовники разом з тим протиставили цивілізації "природний стан" і віддавали йому перевагу перед цивілізацією. Оригінальність Руссо й полягала неабиякою мірою у нечуваному для гуманістичної традиції запереченні абсолютної цінності культури й "людини культури" і в апології природи й "природної людини", але як ще не використаного резерву культури, гаранта появи в майбутньому її вищих і досконалих форм. Ці постулати змушували також по-іншому підходити до народів, не втягнутих або порівняно слабо втягнутих в орбіту західноєвропейської цивілізації, по-іншому глянути на їхнє життя й культуру.

Слід сказати, що просвітникам-раціоналістам, при всій гостроті їхньої критики феодалізму й середньовічних пережитків, було властиве певне зверхне ставлення "носіїв розуму" до народів, що перебували, як вони вважали, у

“варварському” або “напівварварському” стані, до їхніх звичаїв і повір’їв, до їхньої духовної культури. На зміну йому в руссоїстів приходить уважне й шанобливе ставлення до життя й культури цих народів, свідомість їхньої цінності й значення для спільного культурного поступу людства. Більша близькість до “природного стану” сприймається тепер не як вада, а як позитивна якість. У своєму “Щоденнику подорожі за 1769 рік” молодий Гердер зробив огляд тогочасної Європи зі своєї рідної культурологічної точки зору, і скрізь – на скандинавській півночі, на романському півдні, на слов’янському сході він знаходить невичерпні духовні багатства народної культури, грандіозний потенціал всеєвропейського культурного поступу. В своєму прогнозуванні майбуття європейської культури почесне місце він відвів слов’янському світу, зокрема Україні, пророкуючи, що з часом вона стане “ною Елладою” (див. 249, с. 158–160). Словом, у структурі просвітницької ідеології відбулися важливі зрушення, які істотно вплинули й на розвиток західноєвропейської україніки останньої третини XVIII ст. й доби романтизму.

Важливо брати до уваги, що західноєвропейська україніка XVIII ст. розвивалася в системі українсько-західноєвропейських культурних і літературних відносин, які на даному етапі продовжували поглиблюватися й розширюватися. Це не просто її фон, а скоріше культурно-історичне середовище, від якого великою мірою залежали поступ обізнаності Західної Європи з Україною, глибина осмислення її сучасності та історії, переконливість їх відображення в різномірних історико-літературних пам’ятках.

Переходячи до нашої теми, слід ще зазначити, що західноєвропейська україніка XVIII ст. відзначається широтою і розмаїтістю змісту, в ній представлені пам’ятки, що репрезентують різні ідеологічні й художні течії, іншими словами, вона не зводиться до пам’яток просвітницької історіографії, “літератури факту” й красного письменства; у той час з’являлися й твори з іншим, не просвітницьким підходом до української ідеології. Однак домінуюча роль Просвітництва в західноєвропейській україніці XVIII ст. не підлягає сумніву, і це дає достатні підстави для того, щоб даний етап її розвитку назвати українікою доби Просвітництва.

Необхідно також зазначити, що вона складалася

поступово з другої половини XVII ст., як і сама ідеологія Просвітництва, в процесі формування останньої. Певний український відгомін, породжуваний передусім наполегливою визвольною боротьбою “козацького народу”, знаходимо вже у раних західних просвітників, зокрема німецьких. Тут слід передусім згадати того ж таки Г. В. Лейбніца, який, будучи однією з центральних постатей культури бароко в Німеччині, відіграв разом з тим велику роль у становленні німецького Просвітництва. У 1669 р. він опублікував під псевдонімом Й. Г. Литвин трактат “Спроба політичних доказів у справі виборів польського короля”, де зачепив і козацьку проблему, але оцінив козаків як деструктивний елемент у державно-політичному житті Речі Посполитої. Через три роки він написав уже згадуваний у попередньому розділі трактат “Про єгипетський похід короля Франції”, де ставилося питання про можливе використання українських козаків у спільній боротьбі європейських народів проти Османської імперії.

Вище вже говорилося, що Лейбніц, який постійно виявляв активний інтерес до слов'янського світу, спершу особливо значення надавав шляхетській Польщі, вбачаючи в ній державу, що виконує “цивілізаторську місію” на межі Європи з Азією. Ця його концепція складалася не без впливу контрреформаційного католицизму і є досить характерним породженням західної барокової культури. Але згодом орієнтації Лейбніца в слов'янському світі радикально змінилися: десь із середини 90-х рр. XVII ст. у центр уваги він ставить Росію, розглядаючи її як державу, до якої переходить провідна роль у Східній Європі, і її залучення до сфери європейської освіти й культури тепер видається йому справою всесвітньо-історичної ваги й значення. Відповідно у пізнього Лейбніца зацікавленість Україною вже пов'язана з цим активним інтересом до Росії та вивченням її. Щоправда, згадана зацікавленість проявлялася у нього спорадично, але й за цим проявом можна судити, що ставлення великого вченого й філософа до “козацького народу” зазнала змін, почав пробуджуватися інтерес до його мови й культури (918).

Бурхлива історія України XVI–XVII ст. привернула до себе увагу С. Пуфендорфа, “батька німецького Просвітництва”, за визначенням Е. Вінтера. У широко відомий

свого часу “Вступ до європейської історії” Пуфендорф включив ряд подій і процесів з історії України. Як на важливе історичне явище вказав він на формування козацтва в Україні (Придніпров’ї), слушно зауваживши при тому, що завдяки козакам багаті землі південніше лінії Брацлав–Бар–Київ між Дніпром й Дністром аж до Чорного моря “густо почали населятися” (85, с. 383–384). Далі він коротко розповідає про війни козаків з турками й татарами, про їхні морські походи, які “завдавали туркам великих поразок і руйнувань. Не обмежуючись Трапезундом, Синопом та іншими містами, вони наважувалися руйнувати передмістя самого Константинополя” (там само, с. 384). Докладніше зупинився Пуфендорф у своїй книжці на Визвольній війні українського народу та приєднанні України до Росії, яке змінило співвідношення сил у Східній Європі. Головну причину попередніх козацьких повстань і Визвольної війни під проводом Хмельницького він побачив у політиці утисків і репресій, яку польський уряд проводив щодо козаків.

Ці ж події української історії посіли помітне місце ще в одній історичній праці Пуфендорфа “Історії Карла X Густава” (1696 р.): тут маємо екскурс в історію Визвольної війни, а більш докладно висвітлюється державно-політична й військова діяльність Богдана Хмельницького в останні роки його життя, зокрема відносини із шведським королем Карлом X та війна в союзі з Швецією і Трансильванією проти Речі Посполитої в 1656–1657 рр. (358).

Вкажу принагідно, що “Вступ до європейської історії” Пуфендорфа за бажанням Петра I був перекладений з латинського оригіналу російською мовою і виданий 1711 р. (85). Переклад був зроблений Г. Бужинським, вихованцем Києво-Могилянської академії, який у той час був секретарем Синоду. Тим же Бужинським і знову ж таки за розпорядженням Петра I, який цікавився “природним правом”, була перекладена ще одна праця Пуфендорфа “Обов’язки людини й громадянина”; переклад вийшов 1724 р. під назвою “О должности человека и гражданина”.

Названі історичні праці Пуфендорфа, передусім “Вступ до європейської історії”, зажили у XVIII ст. значної популярності в Україні, до них зверталися історики й літописці, в тому числі Г. Грабянка і С. Величко; останній навіть називав книгу Пуфендорфа серед найважливіших джерел

свого “козацького літопису”. Зрозуміла річ, у Пуфендорфа автори “козацьких літописів” брали відомості із “загальної”, тобто європейської, історії, оскільки факти української історії в його “Вступі ...” викладені дуже стисло, до того ж не без помилок і переколючень. Загалом же цей твір цікавий тим, що в ньому важливі події історії України, і насамперед Визвольна війна, постали в широкому контексті європейської історії як її примітні явища.

Просвітницькі тенденції проявилися також в “Історії Польщі в особистих листах до знатних осіб” Бернарда Коннора, яка вийшла в двох томах наприкінці XVII ст. (184). Її автор, професор-медик Кембріджського університету, в 1693–1694 рр. побував у Речі Посполитій в ролі лікаря при дворі Яна Собеського. Назва книги Коннора далеко не повно відбиває її зміст, власне історії Польщі від її початків до кінця XVII ст. відведено в ній лише перший том, перші шість листів (тобто розділів), а другий том – це скоріше трактат про державно-політичний лад і суспільну структуру речі Посполитої. І якщо перший том, за винятком хіба що четвертого і п'ятого листів, засновується майже повністю на письмових джерелах, польських (латиномовних) і західноєвропейських, то в другому томі Коннор спирався й на свої спостереження і враження, на інформацію, одержану при королівському дворі й від різних людей під час мандрів по країні. В другому томі його твір набирає також рис, притаманних пам'яткам “літератури факту”.

Вчений-медик за фахом, Б. Коннор був досить характерним представником тогочасної англійської інтелігенції, в середовищі якої ширилися й міцніли просвітницькі тенденції. У зв'язку з цим варто нагадати, що медики були тоді прошарком інтелігенції, особливо сприйнятливим до нових ідейних віянь, і відігравали важливу роль у поширенні просвітницької ідеології. Як видно з книги, особливо другої її частини, автору було притаманне критичне ставлення до суспільно-політичного ладу Речі Посполитої, переобтяженого феодально-середньовічними пережитками. Осудливо він пише про всесилля магнатів, про анархічну свободу й свавілля шляхти і про “справжнє рабство селян”. Сьомий лист другого тому відведено торгівлі в Польщі й купецтву, що говорить про слабкий розвиток третього стану в цій державі, що розцінюється автором як ненормальне явище.

У своїй книзі Коннор багато уваги приділив Україні, її сучасному станові й історії. Однак у висвітленні історії України він малооригінальний, засновується воно на відомих письмових джерелах, зокрема на творах А. Гваньїні, Г. Боплана, П. Шевальє, А. Віміні, С. Пуфендорфа, на які він сумлінно посилається. Цілісного нарису історії України в книзі Коннора немає, їй відведені, за періодами, значні фрагменти в різних листах, причому порушується хронологічна послідовність її викладу: про давніший, “литовський” період ідеться у шостому листі, відведеному Великому князівству Литовському, про період від Люблінської унії до 1674 року, тобто до правління Яна Собеського, – у третьому листі, окремі відомості про сучасну авторові Україну знаходимо в четвертому та інших листах. При цьому в поле зору автора потрапляють лише Правобережна Україна й західноукраїнські землі, які в той час належали до Речі Посполитої, Лівобережна Україна лишається поза його увагою, хоч у загальні обшири “країни козаків” він її включає.

Коннор визначає Україну як “прикордонну країну”, що розташована на межі з володіннями турків і татар. Але далі він подає застарілі відомості про її адміністративний поділ, запозичені з джерел XVI ст.: “Ця широка й родюча країна поділяється на дві великі провінції, Волинь і Поділля. Головним містом Волині є Київ, побудований на Дніпрі, котрий колись був, як вони кажуть, одним з найбільших у Європі” (184, I, 119–120). Необхідно зазначити, що до Києва автор звертається ще раз, у другому томі своєї книги, де це місто вже визначається як центр одного з воєводств “провінції Червоної Русі” (“четверте воєводство провінції Червоної Русі – Київське”). Якщо ж урахувати, що поряд з Київським він вказує тут на воєводства Руське, Волинське і Подільське, то можна констатувати, що “Червоною Руссю” Коннор називає, власне, Україну в її тогочасних етнічно-географічних межах. Що ж до етноніму “Україна”, то він вживається Коннором у вузькому значенні, як “країна козаків”, і розміщує він її в середньому й нижньому Придніпров’ї. Етимологію цієї назви він виводить із того, що “слов’янською мовою вона означає прикордоння, оскільки ця країна міститься на кордонах Польського королівства з турками й татарами” (там само, с. 119).

В “Листах ...” Коннора описуються різні українські землі (з тих, що належали тоді до Речі Посполитої), але найбільш

докладно та різнобічно – Україна у вузькому історичному значенні, “країна козаків”. “Мешканці України, – розповідає автор, – стали називатися козаками, словом, яке на слов'янській мові означає вільні люди (lovers of Liberty). Спершу це були селяни, які прийшли з Русі та інших сусідніх країн і оселилися на островах ріки Бористена, а згодом розселилися по всій Україні, живучи військовою здобиччю. Вони нападали на татар і турків, руйнували Трапезунд і Синоп, з'являлися іноді й під Константинополем” (там само с. 120). Козаки робили важливі послуги Речі Посполитій, вони прикривали її південні кордони від татар і турків, у великій мірі сприяли її успіхам у війнах з ними. Далі Коннор, спираючись на “Опис України” Боплана, розповідає про суспільний устрій і звичаї козаків, про їхнє військове виховання і методи ведення війни, наголошуючи на їхній витривалості й сміливості, на їхній военній винахідливості. “Я не знаю для них кращого порівняння, ніж з іспанськими мігалетами або ж з шотландськими горцями”, – узагальнює Коннор свою характеристику козаків.

Коннор також нагадує, що землі запорозьких козаків лежать там, куди колись був засланий Овідій. Слідом за ренесансними авторами, яких це питання активно цікавило і обростало різними здогадками й легендами (див. розділ II), він повідомляє, що й “сьогодні там є замок, який називається Овідов (Owidow), де, очевидно, похований Овідій” (там само, с. 121–122). Але Коннор не погоджується з А. Віміною, який у своїй “Історії громадянських війн у Польщі” твердив, що римський поет в своїх елегіях описав предків сучасних козаків; автор “Листів ...” слушно зазначає, що козаки з'явилися в цих місцях набагато пізніше, що походять вони від руських (українських) селян-втікачів.

Країна козаків, інформує Коннор, така багата на хліб, що вони не знають, куди його подіти, багата вона також на худобу, рибу й птицю. Продовжуючи характеризувати козаків, він далі пише: “Мешканці України здебільшого люди здорові й сильні, широкої душі, мають велику зневагу до скупості; це справжні вільні люди, які не терплять ніякого рабства. Вони також невтомні, владні й відважні, але в той же час дуже схильні до пияцтва, ненадійні друзі й підступні вороги” (там само, с. 123–124). Сповідують вони грецьку, тобто православну віру, але більша частина їхньої шляхти

(gentry) прийняла римське або протестантське віросповідання; тут Коннор фіксує стан речей, що склався на Правобережній Україні, яка залишилася в складі Речі Посполитої; інша ситуація існувала тоді на Лівобережній Україні. Українську мову Коннор помилково називає діалектом польської, але разом з тим зазначає, що вона “дуже ніжна (soft), повна зменшувальних форм і внаслідок цього звучить чарівно” (там само, с. 125).

Становище українських селян Коннор характеризує в історичному плані, близько до Боплана, і це не суперечило його власним спостереженням, оскільки на тих землях України, де він побував, радикальних змін у становищі селян не відбулося. На його думку, кріпацтво в Речі Посполитій майже не відрізняється від рабства. В історичній перспективі досить докладно розповідає він про козацько-селянське повстання 1637–1638 рр. і про Визвольну війну середини XVII ст. Однак тут відчувається залежність автора від про шляхетських джерел, наголошуються жорстокості “козацьких війн” і їхній руйнівний характер (там само, с. 156–166).

Того ж 1699 року в Лондоні вийшла ще одна книга, в якій вміщено розлогий нарис про Україну й козаків. Це вже згадувана книга Дж. Круела “Давній і сучасний стан Московії, з географічним, історичним і політичним звітом про всі народи й території, підвладні цареві” (191). Хоч у ній загальний аспект опису України інший, ніж у Коннора (тут ідеться про Лівобережну Україну, яка входила до Російської держави), у змісті описів і в підході до сучасності й минулого нашої вітчизни багато спільного, аж до текстових збігів, що пояснюється використанням авторами одних і тих самих джерел, зокрема творів Боплана, Шевальє, Віміни та інших.

Свій нарис Круел ропочинає рішучим запереченням авторів, які вважали козаків окремим народом, та встановленням їхнього дійсного походження. На відміну від Коннора, який дав правильне визначення етимології слова “козак” (хоч і не вказав на його тюркське походження), Круел виводить його, слідом за Віміною, із польського слова “коза”. Розселилися козаки, розповідає він далі, “в країні, яка відтепер зветься Україною; до того спустошена країна, вона за короткий час була заселена народом, вкрилася

містами й містечками" (там само, с. 121–122). І сталося це тому, слушно констатує автор нарису, що козаки створили надійний заслін від турків і татар, які до того постійно плондрували ці землі. Тут Круел, як і інші західні автори, розходиться з поширеною польсько-шляхетськими ідеологами версією, за якою заселення й соціально-економічне піднесення українських земель було наслідком цивілізаційної політики Речі Посполитої.

У тому ж розрізі й з тими ж акцентами, що й Коннор, описує Круел становище селян України (пояснюється ж цей збіг тим, що обидва автори спиралися на Боплана). Круел теж зазначає, що через нестерпне становище українські селяни часто повставали, "приєднувалися до козаків і відчайдушно відстоювали свою свободу від шляхти, яка разом з євреями спричинювала всі ці повстання і, зрештою, спонукала їх шукати кращої долі в сусідній державі (там само, с. 131–132). Окремий підрозділ Круел відводить козацько-селянським повстанням на Україні наприкінці XVI й у першій половині XVII ст., які вилилися у "велику козацьку війну" й приєднання козаків до Росії (там само, с. 122–126). І хоч у Круела теж відчувається вплив прошляхетських джерел, історію України XVI–XVII ст., зокрема національно-визвольних рухів, він викладає підкреслено об'єктивно. Характерною рисою цього викладу, як і в книзі Коннора, є рішучий осуд феодально-кріпосницького гніту як в Україні, так і в інших східноєвропейських країнах, "рабство селян", котре в очах англійського автора є явищем, несумісним і з правовими, і з моральними нормами.

Про інтерес до України й запорозьких козаків в Англії на зорі Просвітництва свідчить переклад "Опису України" Боплана, який з'явився 1704 р. в IV томі "Збірника подорожей і плавань" Дж. Черчілля (177). Упродовж XVIII ст. переклад книги Боплана виходив в Англії ще двічі, 1752 і 1764 рр.

Наприкінці XVII ст. до Москви прибув французький вчений-математик і мандрівник Філіп Авріль з тим, щоб здійснити свій план прокладення через Росію і Сибір торговельного шляху до Китаю. До речі, подібний проект цікавив також сучасника Аврілья, відомого англійського письменника Д. Дефо, що знайшло відбиття в його романі "Робін-

зон Крузо", в його другому томі, який давно вже не читається і не видається. Філіп Авріль навідався також в Україну і в книзі "Мандри по різних країнах Європи та Азії" дав стислий опис запорозьких козаків та їхніх чайок, на яких вони робили свої морські походи, і супроводив цей опис цікавою гравюрою (126). Розповідаючи далі про Сибір та його завоювання козацькими загонами, Авріль помилково приписав цю акцію запорозьким козакам.

Початок XVIII ст. ознаменувався новим спалахом зацікавленості Україною на Заході, пов'язаної з діями гетьмана Мазепи та кульмінацією Північної війни, що відбулася на території України. На цьому ґрунті в Західній Європі виникає значна література про військово-політичні події в Україні й про гетьмана Мазепу, який стає відомою історичною особистістю в Європі, а потім і популярним літературним героєм. Про все це повідомляли дипломати й агенти різних держав, багато писала тогочасна західноєвропейська преса, згодом почали з'являтися мемуари й нотатки учасників і свідків подій, історичні праці й, нарешті, твори красного письменства, щоправда, вже переважно за межами XVIII ст.

Вся ця різномісна й різножанрова література вивчалася українськими дослідниками, головним чином Західної України (до 1939 р.) й діаспори; в УРСР, особливо з 30-х рр., можливість її дійсно наукового вивчення виключалася, тут могли з'являтися тільки заідеологізовані квазінаукові "праці", свідомо спрямовані на фальсифікацію й перекручення цієї епохи української історії. В тій науковій літературі українською і західноєвропейськими мовами, що була видана за межами СРСР, слід виділити численні праці І. Борщака, особливо його "орликіану" й нарис "Мазепа. Людина й історичний діяч" (459), Д. Дорошенка (522; 816), Б. Крупницького (581; 582; 584), Т. Мацьківа (622; 624), О. Оглоблина (656), С. Томашівського (722). Проте слід сказати, що в переважній більшості цих праць увага зосереджена на особі гетьмана Мазепи та його діях, тоді як відображення життя України західними авторами залишається в них переважно тлом.

Важливо підкреслити, що західноєвропейські джерела дають цінний і в основному об'єктивний матеріал для вивчення бурхливої і складної епохи історії України. В сумі своїй вони переконливо спростовують ту офіційну версію

подій на Україні, “зради Мазепи”, яка була поспіхом сфабрикована в канцелярії Петра I і якої незмінно дотримувалися в царській імперії. Піддана певному перегляду після 1917 р., вона була поновлена в 30-х рр. і в СРСР проводилася в життя ще з більшою ретельністю і послідовністю, ніж за царизму.

За “височайшим указом” 1709 року Мазепа був оголошений зрадником, слухняна “русская церковь” виголосила йому анафему, яка протягом півтора століття лунала по всіх церквах Російської імперії. Вона була скасована, як анахронізм, церковним синодом лише у другій половині XIX ст. Та вона продовжувала лунати, ця анафема, до останнього часу, до проголошення незалежності України, тільки вже не по церквах, а з вузівських кафедр, зі сторінок шкільних підручників, академічних фоліантів та енциклопедичних видань ... На цьому нас виховано, це міцно втокмачено в ледачі наші голови.

“Якби ви вчилися так, як треба ...” – застерігав нас іще мудрий Кобзар. Даремно... Не те слухали. Інакше, може, й спало б на думку, що зрада самодержцеві, тиранові – то ще не зрада народові; що історичний процес за зовнішньою однозначністю (“так було”) ховає чимало нереалізованих альтернативних варіантів, а за політичними орієнтаціями і переорієнтаціями, за фатальними рішеннями і трагічними помилками криється туге, заплутане переплетення певних об’єктивних причин і суб’єктивних мотивів; що, нарешті, формула прокляття не вичерпує всієї складності проблеми” (448, с. 140–141).

Та щоб з’ясувати цю проблему, необхідно передусім звернутися до історії України тих неповних шести десятиліть, що передували “зраді Мазепи”. Переяславська акція в політично-правовому відношенні означала входження України в склад Російської держави на засадах широкої автономії. За Березневими статтями 1654 року, ствердженими царем, зберігався суспільно-політичний устрій України, встановлювався розмір її збройних сил в 60 тис. вояків, визнавалося право гетьманів на зносини з іншими державами тощо. Однак у наступні десятиліття основний зміст політики царського уряду в Україні звівся до утисків і обмежень її автономії, а потім і до повної її ліквідації.

Окрім інших моментів, справа полягала і в несумісності

різних державних утворень, різних політичних систем – своєрідної козацької республіки з виборним гетьманом та вищою адміністрацією і самодержавної монархії з деспотичним правлінням, політикою жорсткого централізму та уніфікації. Справді, автономна Україна була “чужорідним політичним тілом” у складі царської монархії, котра неухильно й послідовно прагнула до її ліквідації, поширення на Україну загальної державно-політичної системи, повного подолання автономності. Це не могло не зустрічати опору як серед правлячої верхівки Гетьманщини, так і серед козацьких мас. Як писав В. І. Вернадський, “процес розпаду політичної єдності на Україні проходив не без протестів з боку свідомих елементів українського населення і не без надзвичайних заходів з боку держави, що ними прискорювалося встановлення нового ладу на руїнах старого. Були спалахи місцевих бунтів, спроби перших гетьманів врятувати політичну самостійність краю з допомогою інших держав, були відкриті військові повстання, придушення яких вело за собою жорстокі репресії з боку центрального уряду. Разом з тим останній вдавався до різноманітних заходів знищення воєнної сили України аж до спеціальних каральних експедицій (зруйнування Січі) та виселення” (475, с. 172).

Наступ на автономію України особливо активізувався за Петра I, реформаторська політика якого включала також різке посилення тенденцій державно-політичної централізації та уніфікації. Ставлячи на меті повністю “прибрати до рук” Україну, він грубо ігнорував її автономні права й вольності і, щоб остаточно підірвати її автономію, у 1707 році оголосив Мазепі про намір перетворити козацькі полки на регулярні частини російської армії. Дотримуючись історичної дійсності, слід сказати, що дії Мазепи в 1707–1709 рр., його трактати з шведським королем Карлом XII та перехід на його сторону були, власне, відповіддю на політичні наміри царя щодо України, які на той час цілком визначилися.

В тих анафемах Мазепі, які у нас проголошувалися до останнього часу, неодмінно звучало звинувачення його в зраді українського народу, в тому, що він хотів “запродати Україну шведським і польським феодалам”. Але при цьому в жодному виданні не наводився і навіть не згадувався текст

угоди Мазепи з шведським королем Карлом XII і польським королем Станіславом Лещинським, чого вимагає елементарна наукова етика. А в ньому щодо державно-політичного статусу України говориться: “Україна з двох сторін Дніпра з військом Запорозьким і народом малоросійським має бути вічними часами вільною від усякого чужоземного володіння. Союзні держави ні під претекстом визволення її, чи опіки над нею, чи під яким іншим не мають претендувати на абсолютну владу над Україною й військом Запорозьким, ні на ленну залежність, чи якусь підвладність, ані не мають права брати з неї яких-небудь доходів чи податків ... Цільність границь її, непорушність вольностей, законів, прав і привілеїв її свято мають заховувати, аби Україна вічними часами тішилася своїми правами і вольностями без всякого ущербу” (505, с. 18–19).

Отже, мета Мазепи полягала у збереженні суверенності козацької України, збереженні її вольностей і прав, здобутих у тривалій і запеклій боротьбі з польсько-шляхетським пануванням. Як побачимо далі, на це вказують і численні західноєвропейські джерела, зазначаючи, що “зрада” Мазепи була відповіддю на політику царя щодо України, спрямовану на повне її поневолення. Узагальнюючи їх, німецький історик Й. Х. Енгель писав наприкінці XVIII ст., що “шведські історики не єдині, що виправдали виступ Мазепи проти Росії” (205, с. 322). Коротко скажемо, що до цієї думки приходило й чимало зарубіжних дослідників у XIX й XX ст., висловлювали її також деякі російські історики, хоч у цілому російська історіографія дотримувалася згадуваної офіційної версії. Так, О. Мартинов у рецензії на книгу М. Костомарова “Мазепа і мазепинці”, опублікованій у французькому часописі “Revue des questions historiques”, рішуче заперечив тому “нищівному” трактуванню Мазепи, яке дав у своїй монографії відомий історик: “М. Костомаров засуджує Мазепу без жалості й найкатегоричніше... Але чому властиво Костомаров думає, що Мазепа хотів піддатися Польщі, безсилля якої знав і яка була ненависна українцям? Що він міг зробити польському королеві такі обіцянки, це цілком імовірно, але він міг їх зробити, щоб краще заховувати свою гру. Це був з боку Мазепи політичний хід, дипломатичний підступ... Ні, подібно Богдану Хмельницькому, Мазепа в дійсності мав амбіцію зробити

Україну незалежною державою, і він вибрав для цього момент якнайсприятливіший. Росія конала під ударами ворожих армій, Швеція тріумфувала. Польща була в агонії. Союз зі Швецією не являв жодної небезпеки для політичної свободи України. Спроба Мазепи знищити всяке чужинецьке панування на Україні дійсна й щира" (цит. за: 622, с. 39).

Слід тут згадати й монографію Ф. Уманця "Гетьман Мазепа", що вийшла в Петербурзі наприкінці минулого століття; в ній автор переконливо показав, що Мазепа був українським патріотом і на союз зі Швецією пішов не заради особистих інтересів, а щоб вивести з найтяжчого стану Україну, яка за Петра I зазнавала особливо жорстокого гноблення, що, зокрема, засвідчують іноземні джерела (728).

У західноєвропейських джерелах, зокрема в реляціях дипломатів і в часописах, знайшла відбиття участь українських козаків у походах російської армії на Крим в 1687 і 1689 рр. Інтерес до цих походів на Заході, особливо в Австрії і Німеччині, підігривався тим, що австрійський імператор Леопольд II, після перемоги над турками під Віднем 1683 року організує Святу Лігу, чергову антитурецьку коаліцію, до якої ввійшла й Росія разом з залежною від неї Гетьманщиною. Найбільше про кримські походи та участь у них українських козаків писали німецькі й австрійські газети, говорилося в них і про переобрання козацького гетьмана під час першого походу, зняття та засудження Самойловича і обрання Мазепи. Найбільш докладно інформував про ці події "Theatrum Europaeum", слухно зазначаючи при цьому, що татари підпалили траву без намови Самойловича, якого офіційно звинуватили в цьому підпалі, щоб виправдати провал походу (403, XII, с. 66–67).

Про кримські походи й участь у них українських козаків писала також англійська преса, зокрема урядовий орган "London Gazette". Про перший похід докладно розповів його учасник, генерал на російській службі Патрік Гордон у своєму "Щоденнику". Йдеться тут і про вже добре знайомих авторові щоденника українських козаків, детально описується козацька рада, на якій було обрано гетьманом Мазепу (225, II, с. 189–191).

Фуаой де ля Невіль, який у той час був французьким послом у Москві, теж розповідає в анонімно виданій книзі про перший кримський похід і про "останні вибори у козаків",

тобто про козацьку раду, на якій “був обраний гетьманом писар або ж державний секретар Мазепа; цей принц не красень, але дуже інтелігентний і чудово говорить латинською мовою. Він козак з походження, був пажем і офіцером гвардії у короля [Яна]-Казимира, тому прихильно ставиться до Польщі” (334, с. 80–81). Згодом цей же Невіль виконував таємне доручення Яна Собеського і пробував підбити Мазепу перейти під протекторат Польщі та вів з ним відповідні переговори: “Незважаючи на небезпеку, я пробував кілька разів зустрітися з ним (Мазепою. – Д. Н.). Перевдягнувшись, я в супроводі придворного німецького лікаря зустрівся з ним уночі й запропонував перейти під протекцію польського короля” (там само, с. 91). Але Мазепа відхилив цю пропозицію.

З початком Північної війни Україна як васал Російської імперії була втягнута в цю війну. Цар Петро вимагав від Мазепи посилати козацькі полки проти шведів і проти Станіслава Лещинського, ставленика Карла XII в Польщі, на допомогу королю Августу, який зазнавав нескінченних поразок. 1704 р. Мазепа вирушив у похід в Польщу з сорокатисячним козацьким військом, і про цей зтяжний похід чимало писала західноєвропейська преса. Загалом у цей період неухильно зростає обсяг інформації про українських козаків та їхнього гетьмана як у західній пресі, так і в реляціях дипломатів та агентів, сягнувши апогею в 1708–1709 рр., що було пов'язане з переходом Мазепи на бік шведів, який став європейською сенсацією, і битвою під Полтавою. Ці численні матеріали зібрані й висвітлені в ґрунтовній монографії Т. Мацьківа (622), який спирався на попередні конкретні розвідки українських дослідників, і я обмежуся тут лише їх загальним обрисом.

Як про Північну війну загалом, так і про українських козаків та дії Мазепи найбільше й найґрунтовніше писала німецька преса, що пояснюється не тільки більшою географічною близькістю Німеччини, а й тим, що названа війна на першому її етапі відбувалася переважно або по сусідству з нею, в Речі Посполитій, або й на німецьких землях, зокрема в Саксонії (Август, союзник Петра I, був не тільки польським королем, а й саксонським курфюрстом). А це означало, що Північна війна мала й пряме відношення до німецьких держав, що від її перебігу й розв'язки багато що

залежало в самій Німеччині, і звідси посилений інтерес до всього, пов'язаного з цією війною, зокрема до українських козаків і Мазепи.

Про них багато писали такі німецькі часописи, як "Historische Remarques", юрнберзький "Neue eröffnete Historische Bilder-Saal", ляйпцігська "Die europäische Fama". Так, у тижневику "Historische Remarques" у 1703 р. з'явилася докладна біографія Мазепи, автор якої виявив добру обізнаність із життєвим шляхом гетьмана, його родинними справами тощо. Через рік не менш ґрунтовну й прихильну біографію Мазепи вмістив часопис "Die europäische Fama", супроводивши її портретом гетьмана, гравюрою з якого пізніше скористався Енгель для своєї "Історії України та українських козаків".

Цінною рисою німецької преси є те, що вона давала інформацію з перших рук, від свідків і учасників подій, тоді як преса інших західних країн нерідко передруковувала або переказувала те, що раніше з'являлося в німецьких часописах. До них же дописували дипломати, агенти, вчені й військові, що у великій кількості перебували на російській службі. Разом з тим німецькій пресі в її висвітленні українських справ властива більша залежність, так би мовити, від політичної кон'юнктури, що з особливою виразністю проявилось в її ставленні до Мазепи. Якщо до 1709 р. це ставлення було прихильне, а характеристики нерідко майже панегіричні, то після Полтавської битви тон німецької преси змінився, Мазепу почали називати "зрадником", "безчесною людиною" тощо, – звичайно, озираючись на переможця Петра I, з яким тепер ще в більшій мірі необхідно було обачливо рахуватися. Та не обходилося в усьому цьому й без прямого тиску російського уряду, підкупу редакторів часописів і т. п. Як відомо, цар Петро та його підручні, зокрема Меншиков, надавали важливого значення формуванню європейської громадської думки, не відзначаючись при цьому делікатністю у виборі засобів впливу на цей процес.

Слід тут виділити вже не раз згадуваний "Театрум Європеум", який вирізнявся об'єктивністю у висвітленні подій на Україні, в тому числі й 1708–1709 рр., поєднуючи її з ґрунтовністю, про що скажемо далі.

Значну увагу цим подіям приділяла й преса інших країн

Західної Європи – французька, англійська, голландська, в меншій мірі італійська. Якість її інформації поступалася тій, що давали німецькі часописи, – як зазначалося, нерідко це були передруки з останніх, вміщалося також чимало неперевіраних відомостей, чуток, що не підтверджувалися, і т. п. Але є в їхній інформації і певна перевага: відсутність згадуваної залежності від політичної кон'юнктури, незалежність суджень і більша об'єктивність у трактуванні драматичних подій 1708–1709 рр., зокрема дій Мазепи.

Характерним прикладом тут може служити англійська преса: на відміну від німецької, яка почала таврувати Мазепу після його переходу на бік Карла XII, вона писала про нього з підкресленою нейтральністю, хоч і користувалася інформацією німецьких часописів (622, с. 120–121). В сумі своїй, сказати б, спільними зусиллями тогочасна англійська преса настільки докладно інформувала своїх читачів про перебіг подій на сході Європи, що за її матеріалами, наприклад, можна було б досить детально простежити походи козацького війська в Річ Посполиту 1703–1708 рр., навіть дії окремих козацьких загонів, що їх посилав Мазепа на допомогу польським генералам і самому королю Августу II. Водночас матеріали преси відтворюють рецепцію подій української історії в країнах Західної Європи, їх сприйняття й інтерпретацію громадською думкою, що становить для нас специфічний інтерес.

Багато відомостей про події в Україні вміщала також французька преса. Так, про них постійно інформувала “Gazette de France”, яка на той час стала офіційною урядовою газетою. Матеріали французької преси, що стосуються України початку XVIII ст., ще на початку 20-х рр. були зібрані й висвітлені І. Борщакон (464; 465). З цих матеріалів можна зробити висновок, що хоч французька преса теж використовувала інформацію німецької, у витлумаченні подій на Україні, зокрема у 1708–1709 рр., вона становить очевидний контраст останній. Вона не виявляла прихильності до Петра I та його дій на Україні й засуджувала його жорстокості після переходу Мазепи на бік шведів. Так, згадана “Gazette de France” писала після Полтавської битви, що “страшний цар жадає крові України” (“l’implacable Zsar a soif du sang de l’Ukraine”).

Цікаві матеріали з історії України початку XVIII ст.

містять реляції та мемуари західних дипломатів та агентів у Росії, а також у Польщі й Швеції. Це, зокрема, донесення вже згадуваного французького посла в Москві Фоя де ла Невіля і його наступника Ж. де Балюза, англійського посла в Москві лорда Ч. Вітворта, австрійського посла О. Плеєра, прусського Г. Й. фон Кайзерлінга, данського посла Ю. Юста. Всім цим джерелам відомостей про трагічну епоху української історії присвячені дослідження українських істориків (465; 582; 624; 722), а підсумок підведено у вже цитованій монографії Т. Мацьківа.

Українські справи посідають значне місце в донесеннях своєму уряду Ч. Вітворта, англійського посла в Москві у 1704–1711 рр. У 1710 р. він опублікував у Лондоні “Звіт про Росію, якою вона була 1710 року”, в якому два розділи повністю відведені Україні: “Козаки України” (428, с. 22–24) і “Запорозькі козаки” (там само, с. 24–26). У першому з них говориться про українських козаків, яких автор чітко відрізняє від донських: “Їхні володіння простяглися на кілька сотень миль між ріками Бористеном, або Дніпром, і Доном. У 1654 р. внаслідок повстання вони з їхнім гетьманом відділилися від Польщі й віддалися під протекцію царя... Їхня країна гарно заселена й оброблена, їхні села великі й охайно забудовані дерев'яними будинками, їхні мешканці займаються також різними ремеслами” (там само, с. 24). У своїх донесеннях Вітворт досить докладно інформував англійський уряд про дії українських козаків, керованих Мазепою, в Північній війні у 1704–1706 рр. Перехід Мазепи на бік шведів він слушно пояснював тим, що козаки дуже цінують свою автономію та свої права, а царський уряд прагнув позбавити їх усього цього, що викликало серед них велике невдоволення і побудило гетьмана вступити в союз з Карлом XII (там само, с. 23–24). За це цар наказав доценту зруйнувати Батурин, резиденцію Мазепи, а його населення знищити без різниці віку й статі. “Та хоч страшне зруйнування, – зазначає Вітворт, – викликало в Україні жах, це не завадило запорозьким козакам приєднатися до Мазепи й ділити з ним до кінця його долю” (там само, с. 26).

Слід сказати, що таке мотивування дій Мазепи, його союзу з Швецією, було поширене, більше того – перевалює в тогочасних західних джерелах. Пруський посол

у Москві Г. Й. фон Кайзерлінг, доповідаючи про перехід Мазепи на бік шведів і про можливі наслідки цієї акції, робив такий висновок: “Не треба думати, що цей чоловік, якого народ так дуже любить, як і шанує, не мав би своїх прихильників. Тим більше що козаки дуже невдоволені цим (московським) урядом, який жорстоко з ними поводить, й часто порушує їх вольності. Тому треба думати, – якщо не весь народ, то принаймні велика його частина піде за своїм вождем” (582, с. 24–25).

Подібну мотивацію дій знаходимо в книзі Й. В. Барділі, що є обробкою спогадів принца вюртемберзького Максиміліана Емануїла який командував драгунським полком у шведській армії і потрапив у російський полон під Полтавою. Тут говориться про те, що “козаки є вільним народом, який не хоче бути ні під Польщею, ні під Москвою”, і політика обмежень, а потім і ліквідація їхньої автономії викликала зростаюче обурення у них і їхнього гетьмана (130, с. 420–421). Французький дипломат у Стамбулі Феріоль доповідав з приводу переходу Мазепи на бік шведів: “Козаки не є природними підданими царя, вони тільки піддалились ніби під його протекцію, й ніхто не може звинувачувати їх за те, що, бачачи, як нищать їхні вольності, вони підняли повстання...” (цит. за: 95, с. 142). А Ф. Й. фон Штраленберг у своїх цікавих спогадах, щоб пояснити причини переходу Мазепи на бік Карла XII, наводить стислий нарис історії козаків і наголошує, що гетьман прийняв рішення про перехід, пересвідчившись у намірах царя ліквідувати гетьманат і перетворити козаків у драгунів, тобто в регулярні полки російської армії. Після цього Мазепа “вирішив перейти на шведський бік, його наміром було зробити цю країну незалежним князівством” (“Aber seine Intention gewesen sey dieses Land zu einen aparten Fürstentum zu machen” – 394, с. 251–252).

До подібних об’єктивних висновків, що спростовували офіційну російську версію зради Мазепи, приходили й інші західні спостерігачі, але я не буду тут їх каталогізувати.

Як уже не раз вказували українські дослідники, із тогочасних західних джерел вимальовується досить привабливий образ Мазепи як людини високоосвіченої й інтелігентної, зовсім не авантюриста, а розсудливого і рівноваженого

правителя, доброго дипломата, патріота своєї козацької вітчизни, якого сувора необхідність штовхнула на ризикований крок. Так, Ж. де Балюз, який відвідав Батурин з дипломатичною місією в 1704 р., писав у своєму листі: "Він дуже поважаний у козацькій країні, де народ загалом свободолюбний і гордий, мало шанує тих, хто ним володіє. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою військовою відвагою та розкішним прийняттям у своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком одного прийняття, в якому багато чого було на польський зразок" (459, с. 28–29). Мета приїзду Балюза в Батурин полягала у тому, щоб вивідати у Мазепа деякі політичні секрети, що стосувалися відносин у Східній Європі, але цієї мети він не досягнув і написав у листі: "Належить він до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж таки гадаю, що ледве чи любить він московського царя, бо ні слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя. Однак щодо корони польської пан Мазепа сказав, що воно, мовляв, іде, як у стародавньому Римі, до занепаду. Про шведського короля говорив із пошаною, хоч вважає його за надто молодого" (там само, с. 29).

Балюз був вражений рівнем освіченості Мазепа, його знанням різних мов. У тому ж листі, опублікованому в свій час І. Борщакон, він говорить: "Я розмовляв з господарем України польською та латинською мовами, бо він запевнив мене, що не володіє добре французькою мовою, хоч у молодих літах відвідав Париж та південну Францію" (там само, с. 29). Встановлено, що Мазепа добре володів польською, німецькою та італійською мовами, знав голландську, французьку, татарську мови, що ж до латинської мови, то, як говорить у тому ж листі Балюз, нею він "так досконало володіє, що може ривалізувати з нашими отцями єзуїтами" (там само, с. 11). Високу освіченість Мазепа, який був людиною європейської культури, відзначали й інші західноєвропейські посланці, що з ним спілкувалися. Про це йдеться, зокрема, в мемуарах Бонака, французького посла в Польщі, який бував на Україні й зустрічався з Мазепою. На Україні, заявляв Бонак, він не знає людини, яка могла б рівнятися з Мазепою не тільки багатством і владою, а й освіченістю та широтою кругозору (там само, с. 24). В мемуарах герцога вюртемберзького Максиміліана Емануїла

оброблених і виданих Барділі, Мазепа характеризується як вже стара, але енергійна людина, з гострим розумом і європейською освітою, з досконалим володінням латинською мовою (130, с. 417).

Великий резонанс викликала в Західній Європі битва під Полтавою, тим більше що перемога в ній російської армії була для Заходу неочікуваною і сенсаційною. Про цю битву повідомляли в своїх реляціях дипломати й агенти різних держав, багато писала про неї західна преса, підносячи її як грандіозну сенсацію нового століття, з'являлися про неї брошури й "летючі листки"; були це головним чином німецькі публікації, але з'являлися вони і в інших країнах; так, у Неаполі невдовзі після битви була опублікована "Докладна реляція про битву, що відбулася 8 липня біля Полтави на Україні" (201). Згодом описи Полтавської битви посіли важливе місце в мемуарній та історичній літературі.

Чи не першим ґрунтовний і об'єктивний виклад про цю визначну подію дав "Theatrum Europaeum", який, за традицією, що бере початок з часів Хмельниччини, приділяв значну увагу тому, що діялося в Україні. Розповідається в ньому, зокрема, про повстання Семена Палія проти польсько-шляхетського панування, що відбулося в 1701–1704 рр. (403, XIV, с.414–415, 444, 1043). У XVIII томі цього видання, що вийшов 1720 р., широко описується Полтавська битва, ґрунтовно висвітлюється її "передісторія" і її розв'язка, яка була для Швеції великою поразкою, а для України – катастрофою. Автор цього розлогого нариса, що охоплює майже сто сторінок, розповів про трактати Мазепи з Карлом XII і його перехід на бік Швеції, проаналізував причини цього переходу, не розходячись істотно з переважною позицією тогочасних західних джерел, подав біографію гетьмана, написану досить-таки стримано, змалював знищення Батурина російськими військами, показав важке становище шведської армії в Україні – її виснаженість нескінченними походами й битвами, надзвичайно сувору зиму 1708–1709 рр., яка завдала їй значних втрат, складні стосунки з українським населенням і козаками, далі докладно описав саму битву і втечу Карла XII й Мазепи в межі Турецької імперії (там само, XVIII, с. 262–350).

Докладний опис битви під Полтавою завершується в нарисі епізодом гострої розмови Карла XII з Мазепою, який

дорікав гетьману за те, що той нібито призвів його до поразки. Втекти до Туреччини, зазначає далі автор, вони змогли лише завдяки тому, що Мазепа й козаки “знали всі балки, ріки й струмки, як найкращий моряк знає без компасу дорогу в морі”. Як спостеріг Т. Мацьків, цей образний вислів списаний у Барділі, який, у свою чергу, запозичив його із шведського документа (622, с. 63). Цікава ще розповідь про те, як цар Петро домагався, пускаючи в хід усі засоби, видачі Мазепи турками, але ті йому постійно відмовляли. Завершується цей ґрунтовний історичний нарис смертю Мазепи: “3 листопада 1709 р. помер у Бендерах старий Мазепа, вірний, але нещасливий союзник шведського короля. Це була людина глибокого розуму й великого військового досвіду, і хоч він мав велике багатство й владу серед козаків, прагнув до чогось більшого, може, з бажання помститися, і зазнав краху. Ходили чутки, що турки отруїли Мазепу, бажаючи його позбутися, але цьому важко повірити, бо вони постійно рішуче відмовлялися його видати” (403, XVIII, с. 350).

Слід ще зазначити, що цей нарис із “Theatrum Europaeum” написаний не з російської, а скоріше з українсько-шведської точки зору. На цю думку наводить і його зміст, відбір матеріалу, і його структура, аспект висвітлення всіх цих драматичних подій; починається він розповіддю про встановлення союзу Мазепи з Карлом XII, а завершується смертю гетьмана в Бендерах після полтавської катастрофи.

Як на одну з головних причин поразки шведів у Полтавській битві “Theatrum Europaeum” вказує на те, що козаки в більшості своїй не пішли за Мазепою; на це вказують також інші західні джерела. Очевидно, гетьман допускав таку можливість та побоювався її, і не випадково він до останнього моменту приховував від козаків і народу перехід на бік Карла XII. Колишній духівник, а потім історик шведського короля Й. А. Норберг розповідає у своїй книзі, що коли в жовтні 1708 р. Мазепа вийшов назустріч Карлу XII, то “козаки вважали, що вони йдуть атакувати шведів. Коли ж він оголосив свої справжні наміри, то більшість полковників ретирувалися зі своїми людьми, і з ним лишилося десь близько семи тисяч чоловік” (336, с. 248).

Як відомо, в Полтавській битві одні козацькі полки й запорожці билися на боці шведів, інші – на боці росіян,

велася й партизанська війна з військами Карла XII. Однак, хоч український народ у значній своїй частині не пішов за гетьманом Мазепою і вів боротьбу проти шведів, це не завадило царю Петру після перемоги під Полтавою обрушити жорстокі репресії на Україну. Згадувана сумна доля Батурина не була якимсь прикрим епізодом; в "Історії русів" так говориться про цей час: "Равной участи подвержена была большая часть Малороссии. Разъезжавшие по ней партии воинства царского сожигали и грабили без изъятия, и по праву войны, почти неслыханному, Малороссия долго ещё курилась после пожиравшего её пламени" (47, с. 207).

Сучасний англійський історик Л. Р. Левіттер пише про цей похід російської армії на Україну, що він "своїми грабунками, підпалами, побоями та гвалтуваннями нагадував скоріше карну експедицію, ніж союзне військо" (цит. за: 790, с. 160).

Скориставшись сприятливими для його планів обставинами, цар Петро I вирішив звести нанівець автономію України й підготувати ґрунт для повної її ліквідації. Водночас великого розмаху набуло закріпачення українського селянства та його "розкозачування": цар щедро роздавав своїм "вірним слугам" маєтності разом з селянами, які перетворювалися на кріпаків. Внаслідок всіх цих дій "царя – визволителя від шведів" на Україні склалася народна точка зору на нього, яку згодом афористично висловив Тарас Шевченко в поемі "Сон": "Це той П е р в и й, що розпинав нашу Україну..."

Розгром України, вчинений Петром I, досить широко висвітлювався в західноєвропейських джерелах, викликаючи в основному негативну реакцію. Значний резонанс викликало зруйнування Батурина і винищення його населення: про цю варварську акцію писали газети, повідомляли про неї дипломати в своїх реляціях, розповідається про неї в мемуарах та історичних працях. Лорд Вітворт повідомляв свій уряд, що після переходу Мазепи на бік шведів "його резиденція місто Батурин негайно було взяте й спалене, і понад сім тисяч чоловік було забито незалежно від віку й статі" (428, с. 26). Пруський посол Кайзерлінг сповіщав у звіті від 28 листопада 1708 р., що цар наказав Меншикову захопити й знищити Батурин, і той це зробив у найжорстокіший варварський спосіб, не пощадивши ні

жінок, ні дітей (582, с. 27–28). Про сплюндрування Батурина й винищення його мешканців розповідала австрійська газета “Wienerisches Diarius” за 2–4 січня 1709 р., тут же вона писала й про те, що Мазепа засуджений заочно до страти, а його манекен за наказом царя повішений на шибениці (622, с. 86). Французькі й голландські газети вміщали інформацію про жахливі царські репресії під промовистими заголовками: “Жахлива різанина”, “Плюндрування України”, “Ціла Україна купається в крові”, “Жінки й діти на вістрі шабель” (460, с. 73). “Всі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як наказують нелюдські звичаї московитів”, – писала одна з газет (там само).

Не менш жорстоко розправилася російська армія з Запорозькою Січчю, на яку напад було вчинено в той час, коли основна маса запорожців пішла на допомогу Мазепі. Віденська газета “Post-tägliche Mercurius” від 24 липня 1709 р. розповіла, що після взяття Січі її було вщент зруйновано й розграбовано, а триста запорожців, яких полковник Яковлев полонив, “для прикладу посадили на палі”; цифра, наведена австрійською газетою, збігається з тією, що навів Меншиков у звіті цареві за 19 травня 1709 р. (622, с. 87). До речі, у відповідь на це цар писав Меншикову: “Ми прийняли з великою радістю звістку, що ви здобули це прокляте місце, джерело всякого лиха і надії наших ворогів” (цит. за: 460, с. 85). І він же повідомляв генералу Апраксину, що “полковник Яковлев заволодів цим клятим кублом і вирізав усю наволоч. Тим робом ми винищили останній пень Мазепиного роду і з цієї нагоди складаю вам побажання” (там само).

Про Україну початку XVIII ст. й про бурхливі військово-політичні події, що відбувалися на її терені, знаходимо відомості в багатьох книгах, що видавалися тоді на Заході. Серед них слід виділити книги авторів, які побували на Україні чи принаймні в Росії й спиралися на свої спостереження та враження або хоча б брали інформацію з перших рук.

Слід тут згадати книгу Й. Г. Корба під іронічною назвою “Щоденник подорожі в уславлену Московію”, яка вийшла у Відні латинською мовою на самому початку XVIII ст. (268). Як секретар посольства цесаря Леопольда II, Корб побував у Москві в 1698–1699 рр. і на основі своїх спостере-

жень і вражень написав книгу, в якій дав настільки гостро критичне зображення тогочасної Росії, її порядків і установ, звичаїв і моралі різних верств суспільства, військової організації тощо, що російський уряд домігся від австрійського заборони її розпродажу й перевидань; лише в другій половині XIX ст. вона вийшла у французькому й англійському перекладах. Російська держава постала в ній як азіатська деспотія, де все тримається на необмеженій царській владі, страху та рабській покорі (фрагменти з цієї книги див.: 95, с. 125–127).

Книга Корба містить окремі стислі відомості про Україну, подані в нейтральному тоні, зокрема про українське козацьке військо. “Важливим скріпленням для царських (військових) сил є козаки. Московити схиляють їх на свій бік щорічними подарунками і намагаються втримати їх вірність найщедрішими обіцянками, щоб вони (козаки) не задумали перейти до поляків, бо разом зі своїм переходом вони можуть забрати цілий нерв московського війська; цей народ (козаки) сильний і перевищує московитів і військовим умінням, і хоробрістю” (там само, с. 127). Розповідається також у Корба про війни з турками й татарами, в яких брали активну участь українські козаки “під проводом козацького вождя Мазепи”, подаються географічні й топографічні відомості про південь України, гравюри міст та укріплень у Приазов'ї.

Більш численні й конкретні відомості про Україну містить інша латиномовна пам'ятка того часу “Історія делегації до шведського короля Карла XII” Д. Крмана, видана угорською Академією наук наприкінці минулого століття (273). Словак з походження і фанатичний протестант, Даніель Крман у травні 1708 р. був посланий протестантською общиною і з рекомендацією князя Трансільванії до Карла XII з тим, щоб домогтися його допомоги й протекції протестантам в Угорщині. Через Закарпаття, Польщу й Литву він прибув у Білорусь, де в Могилеві був уперше прийнятий шведським королем. Залишившись при шведській армії, він разом з нею вирушив на Україну, побував під Полтавою, втікав до Туреччини, в Бендери, звідки вже через Молдавію повернувся на батьківщину. Отже, Крман став свідком великих і драматичних подій, що в 1708–1709 рр. розігралися на Україні, але не можна сказати, що він на-

лежав до вдумливих і проникливих спостерігачів. На те, що відбувалося навколо нього, він дивився крізь шори протестантського віросповідання, виявляючи поверхове й одностороннє розуміння подій. Як зазначив В. Січинський, властиве йому негативне ставлення до православної віри він механічно поширював на український народ, козацьке військо і Мазепу (95, с. 130–131). Але цікаві своїм емпіричним змістом фіксації тих конкретних подій, які пройшли перед очима Крманна або про які він чув у шведському таборі.

Про перехід Мазепи до шведів Крман пише, що гетьман “скликав коло тридцяти полковників, яких мав за вірніших, предложив їм питання, що треба чинити і з ким хочуть лучитися: цар порушив багато їх вільностей, накидаючи московські залоги на Україні, забираючи щороку певну кількість коней, відмовляючи козакам приналежної платні, відриваючи вже три роки від України три полки; противно, шведський король живе дуже далеко і від нього нема небезпеки для їх вільностей, навіть можна надіятися їх прибільшення; він дуже вірний своєму королівському слову, не покине їх, як віддадуться під його владу, досі все перемагав, а по тому, що за ним справедливість і Божа поміч; гетьман уже над гробом та хоче ще покласти свої сили і кров за добро своєї України. Всі присутні однодумно згодилися на план гетьмана, запрягли тайну і розійшлися” (там само, с. 131).

Особливо цікава замальовка прийому й обіду на честь Мазепи у Карла XII, на якому, судячи з детальності опису, був присутній і Крман: “Пришов Мазепа до короля з невеликою військовою дружиною, що несла замість хоругви довгу жердку, вершок її був прикрашений золоченою короною і величезним кінським хвостом. Це була княжа хоругва, інші були менші, почасти з короною, почасти з китайки, що на ній був знак хреста, без хвостів. Після авдієнції сидів при столі з королем, що займав сам-один одну сторону довгого стола; з другого боку, по правій королеві сидів Мазепа зі своїми достойниками, може, де-сятьма, з-поміж них сестриниця Мазепи, польний маршал Войнаровський, по лівім боці (короля), напроти Мазепи. Обід тривав ледве годину, король не говорив ані одного слова, вони ж між собою підносили легкий гомін кілька

разів. Було багато шведських достойників, що були цікаві побачити Мазепу. По обіді король велів собі принести ту Мазепину хоругву, заінтересований новістю, а Мазепа пішов до свого війська в сусідстві, де зібралось повно шведів” (там само, с. 132).

Крман був також свідком прибуття у шведський табір запорожців на чолі з кошовим Гордієнком та їх прийому Карлом XII і Мазепою, що сталося 6 квітня 1709 р. “Запорозький отаман з товариством став перед королем, промовив до нього і зложив присягу вірності. Король відповів через свого комісара Солдана, що знав українську мову. Потім кожний із запорожців за порядком похилився низько перед королем, буцімто падали до його ніг. По годині відійшли від короля до гетьмана Мазепи. Цей приймав щедро старшину, а король гостив решту; бенкетували три дні” (там само, с. 132–133).

Розповідь Крмана про Полтавську битву відзначається фрагментарністю, це спостереження людини, що випадково потрапила на поле битви й зафіксувала розрізнені епізоди, які потрапили їй на очі. Одна з таких фіксацій: ранній ранок, поле навпроти північних воріт Полтави, “і тут ми побачили гетьмана Мазепу, що їхав на прекрасному (*gepegosissimo*) коні: він у пишнім уборі виїхав був рано до битви; король його похвалив, але велів йти до багажів, щоб шанував своє життя, коли й так здоров’я слабе” (там само, с. 133). Вже під час битви, бажаючи її побачити, Крман поїхав до ставки Карла XII, але опинився “аж на самім краю лівого крила, котре замикали запорозькі козаки і котре було справді найбільш небезпечне, бо ворог легкої зброї напірав на нього” (там само, с. 134). Після Полтавської битви серед шведів була поширена думка, що причиною їхньої поразки є хибно обраний королем напрям наступу й прихід на Україну, а обрав він цей шлях під впливом Мазепи. Передаючи цю думку, Крман повністю з нею погоджується. Насправді ж це рішення Карл XII прийняв до переходу Мазепи на його бік, і гетьман, дізнавшись про нього, був цим дуже невдоволений і стривожений.

Необхідно тут вказати й на книгу “Російська держава за нинішнього царя” (1716 р.) Дж. Перрі, англійського інженера, який шістнадцять років провів у Росії, займаючись будівництвом каналу Волга–Дон, воронізької верфі, каналу

на Ладозі. Перрі був добре обізнаний зі справами в Російській імперії, і хоч його діяльність проходила в місцях, далеких від України, події на її терені теж привертали його увагу, насамперед військово-політичні. Він теж вважав, що Карл XII пішов на Україну за запрошенням Мазепи, але, зазначається далі, сталося все це тому, що московський уряд дуже зле поведився в цій країні, так що не тільки козаки, а й усе населення готове було повстати (350, с. 25). Залежний від російських джерел інформації, він твердив, що Мазепа, вступивши в союз зі Швецією, зобов'язався підпорядкувати Україну Речі Посполитій, як це було до часу, коли вона прийняла московський протекторат (там само). В цілому про події в Україні автор пише лаконічно й стримано, констатуючи факти й уникаючи вираження свого ставлення до них. Чи не єдине, про що він говорить з обуренням, так це знищення Батурина й розправа з безвинними мешканцями, і зауважує при цьому, що ці жорстокості, однак, "не відстрашили козаків і народ України давати підтримку Мазепі" (там само, с. 27).

Особливий інтерес становить книга Ф. К. Вебера "Росія, що змінилася", і не багатством та розмаїттям матеріалів про Україну, а витлумаченням процесів у Російській державі, в якому виразно проступають просвітницькі тенденції; її перший і найцікавіший том з'явився 1721 р. (424). В ролі резидента Ганноверського курфюрста Вебер провів у Росії п'ять років, з 1714 по 1719 р., де його захопила реформаторська діяльність Петра I, і він став її переконаним прихильником. Саме Петро I та його діяльність перебувають у центрі уваги цього автора, і небезпідставно російський переклад його книги вийшов під зміненим заголовком "Записки Вебера о Петре Великом и его преобразованиях" (16). Цим же визначається й кут зору, під яким висвітлюється в книзі Вебера все, що відбувалося в Російській державі на початку XVIII ст. Однак слід зазначити, що її автор не обмежувався своїми спостереженнями та враженнями (хоч первісна щоденникова структура книги сильно відчутна в першому томі), а й вдавався до вивчення різномірних матеріалів про тогочасну Росію. Завдяки цьому в книзі, особливо в першому томі, досягаються широке охоплення різних сфер її життя і ґрунтовність їхнього висвітлення.

Досить виразно проявляються у Вебера тенденції, характерні для раннього Просвітництва. Автор різко виступає проти кріпосного права, він не може прийняти того, що в Росії “всі селяни – раби і працюють на своїх панів” (там само, с. 1151). І що найгірше, кріпосницькі порядки перетворилися на тяжкі пута соціально-економічного розвитку держави. Вебер вважав, що найбільшим благом для Росії, для її поступу було б скасування кріпосного права, що привело б до включення економічних механізмів розвитку суспільства. Але цар Петро пішов іншим шляхом – шляхом примусових державно-адміністративних методів у своєму “перетворенні Росії”. Хоч теоретично Вебер і не визнавав його по-справжньому “розумним” і “плідним”, він вітав активну реформаторську діяльність Петра, яка виводила Росію зі стану азіатського застою.

Цікаві судження Вебера про козацтво, українське й донське. В козаках він вбачав окрему суспільну групу, соціально пов’язану з селянством; разом з тим це вільні люди зі своєю військовою організацією, які охороняють південні й південно-східні кордони. В цьому їхня практична користь для держави; але водночас вони, на думку Вебера, становлять для неї, для її суспільно-політичного ладу велику небезпеку як деструктивний елемент, фермент народних повстань, що з усією очевидністю засвідчило повстання Булавіна на Дону. Тому цар проводить політику обмеження козацтва, встановлення над ним державного контролю, яка в цілому схвалюється автором. В цьому ж плані він характеризує й політику царя Петра на Україні, яка зробилася особливо жорстокою після Полтавської битви.

Складність ситуації, що постала на Україні, якоюсь мірою усвідомлювалася Вебером, тому в її аналіз він вводив історичний момент. “Козаки або черкаси, – говориться в його книзі, – володіють так званою Україною, тобто смугою земель, що простяглася між Доном і Дніпром, вище від його порогів, від яких вони ще зуть себе запорозькими козаками” (там само, с. 1150). Спершу козаки були під владою Польщі, коли ж ця держава почала їх надто гнобити, вони перейшли під протекторат Туреччини, а потім визнали зверхність московського царя. Здійснення всіх цих акцій Вебер приписав гетьману Дорошенку, який нібито в трактатах з Москвою “зумів так укласти умови договору,

що нове підданство не внесло в життя країни ніяких змін, а козаки, незважаючи на свою підвладність, не відчували того, що таке неволя” (там само, с. 1151). Головне їхнє зобов’язання, за Вебером, полягало в тому, що вони мали під час війн виставляти шістдесятитисячне військо, а це була велика військова сила, тим більше що козаки мали репутацію першокласних вояків.

Але згодом, розповідає Вебер, царський уряд почав урізати козацьке військо, хоч спершу він уникав крутих заходів, побоюючись, щоб козаки не перекинулися до поляків або турків. Але це була, підкреслює автор, усталена й неухильна лінія царського уряду на Україні, яку Петро I почав проводити з такою наполегливістю, що внаслідок його заходів “від колишньої України не лишилося й тіні” (там само, с. 1152). Вебер розрізняє запорозьких і “гетьманських” козаків, зазначаючи, що останні “підлягають гетьманові, який живе в Батурині. Це місто мало колись величний замок і чудовий собор, було обнесене старими оборонними мурами. Але коли Мазепа покинув царя, князь Меншиков зайняв Батурин збройною рукою та зрівняв мало не ціле місто з землею” (там само). Більшою свободою користуються запорозькі козаки, які після Полтавської битви покинули межі Російської імперії. Розповідає Вебер і про те, як цар Петро щедрою рукою роздавав на Україні своїм підручним маєтки разом із селянами, які ставали кріпаками.

Вебер звернув увагу й на певні аспекти тогочасних російсько-українських культурних зв’язків. Говорить він, зокрема, про те, що таких необхідних йому освічених людей цар-реформатор запрошував не тільки з Західної Європи, а й з України. Зазначає він і те, що в заснованих царем школах, зокрема в московських гімназіях, викладали вчителі-росіяни, які “здобули освіту в Польщі, в Україні і в Пруссії” (424, с. 1378). Слід тут згадати й свідчення лорда Вітворта, який, описуючи в своїй книзі безграмотність і безкультур’я, що панували тоді в російському суспільстві, в тому числі й серед духівництва, зазначає, що виняток серед них становлять духовні особи, що здобули освіту в Києві (428, с. 46).

Твір Вебера, а точніше перший його том, викликав значний інтерес у Західній Європі. Упродовж першої половини XVIII ст. перший його том ще тричі виходив німецькою мовою, в 1723 р. з’явився його англійський переклад, у

1725 р. – французький, який ще двічі перевидавався. Щодо другого й третього томів книги Вебера, які вийшли відповідно у 1729 й 1734 рр., то вони успіху в читачів не мали, не перевидавалися й не перекладалися іншими мовами. Слід думати, пояснюється це тим, що написані вони на матеріалах, взятих із чужих рук, із друкованих джерел, в них відсутні свідчення очевидця, які дуже цінувалися тогочасними читачами.

Протягом першої половини XVIII ст. в різних країнах Західної Європи виходила мемуарна й історична література про Північну війну й Полтавську битву. Виділимо в ній ті твори, які містять значний український матеріал і мають вагу безпосередніх свідчень. Деякі з цих видань, до того ж ті, що належать до найцікавіших для нас, поєднують у собі риси мемуарної й історичної літератури, – наслідок того, що їхні автори прагнули так обробити мемуарний матеріал, щоб надати йому змісту й вартості літературного твору. Це, зокрема, книга Норберга “Історія Карла XII”, меншою мірою книга Адлерфельта “Військова історія Карла XII”. Слід сказати, що тогочасна історіографія, яка залишалася оповідною, “літературною”, легко допускала подібний синтез.

Цікаві написані Й. В. Барділі мемуари про “подорожі й походи” вюртемберзького герцога Максиміліана Емануїла який командував драгунським полком в армії Карла XII і здійснив з нею похід із Саксонії на Україну, брав участь у Полтавській битві, був полонений росіянами і, повертаючись на батьківщину, у вересні 1709 р. помер на Волині. Духівник і секретар герцога, Барділі пережив свого патрона, повернувся в Німеччину і 1730 р. опублікував мемуари в скороченій редакції (130). Повне їх видання з’явилося в 1739 та 1755 рр. у Франкфурті й Ляйпцігу. Вийшла ця книга також французькою мовою 1740 р. в Амстердамі під зміненою назвою “Мемуари Максиміліана Емануїла, герцога вюртемберзького ...” (131).

Автор цієї книги і його патрон пройшли весь маршрут шведської армії в 1707–1709 рр. від Саксонії до Полтави. У запису від 25 жовтня 1708 р. Барділі фіксує зміну в напрямі руху війська, яке повернуло на південь, на Україну замість подальшого просування на Смоленськ і Москву, і вказує, що причиною цієї зміни був Мазепа. “Козацький керівник, –

говориться далі, – дуже невдоволений царем, вирішив перейти з усім своїм народом під протекцію Карла XII. Про цей свій намір Мазепа передавав ще раніше через польського короля Станіслава, але якщо тоді шведський король не надав цьому значення, то тепер він дуже захотів скористатися послугами гетьмана, зважаючи, зокрема, на чисельність козаків і на їхнє добре знання території” (130, с. 417). Коли ж Мазепа прибув у шведський табір, Карл XII був розчарований тим, що з ним прийшло так мало козаків (Барділі називає цифру 1500 чоловік, занижуючи її, бо насправді їх було десь шість чи сім тисяч).

Із вступом шведської армії на Україну автор дає її опис з деякими історичними ремінісценціями, які свідчать лише про його поверхову обізнаність з історією країни. Україна у нього цілком ідентифікується з козаками, яких він вважає народом, що її заселяє, до того ж народом автохтонним. “Україна або Козакія, – пише він, – це країна, де раніше жили скіфи, спадкоємцями яких і є козаки, вільний народ, що не хоче підкорятися ні Польщі, ні Москві, тому вони постійно борються за свої привілеї і права, що, власне, й стало причиною переходу Мазепи до шведів” (там само, с. 420). Серед козаків він розрізняє “гетьманських”, тобто підлеглих гетьманові, й запорозьких, про яких він розповідає, що вони живуть у наметах на Дніпрі, не мають жінок, займаються полюванням, рибальством та нападами на турків і татар (там само, с. 423–424).

Як і все шведське військо, Барділі був вражений природними багатствами України, про яку він говорить як про нову землю ханаанську, де течуть молочні ріки в медових берегах. Земля тут надзвичайно родюча, збіжжя збирають стільки, що не знають, куди його подіти, і тому, вважає автор, її жителі так багато гонять горілки. Разом з тим Барділі висловлює здивування: чому при таких природних багатствах населення, козаки, не живуть у великих достатках, і пояснює це тим, що вони більше схильні жити грабунком, “від чого й походить слово “козаки” (там само, с. 421). Тут теж дається взнаки відсутність обізнаності автора з історією України, пограничної з “великим степом”, що протягом віків унеможливило стабільність життя, зокрема стабільного економічного розвитку.

Твір Барділі містить ще чимало фактів і відомостей, що

становлять значний інтерес, передусім для істориків. З подробицями описує він сувору зиму 1708–1709 рр., від якої тяжко постраждала шведська армія: “... зазнано таких великих втрат, ніби було програно битву ... тисячі вояків, які не замерзли, не могли нормально нести службу, не було майже нікого, хто не мав би відморожень на носі, вухах, руках, пальцях на ногах та інших частинах тіла” (там само, с. 428–429). Цікаві його відомості про запорожців під Полтавою, про їхню участь у військових діях при облозі міста й під час битви.

Про саму битву під Полтавою Барділі говорить як про “злочасний день”, коли “добре оснащена російська армія виступила проти змученої та голодної шведської армії, вояки якої не мали навіть достатньо спорядження і деякі з них мушили з одним мечем у руці йти в атаку” (там само, с. 485). Безперечно, автор тут надто згущує барви, аби виправдати поразку Карла XII: адже у шведів було достатньо часу до середини літа, щоб прийти до тям після суворої зими, та й у їхнє голодування на багатій українській землі не дуже віриться.

В додатку до мемуарів йдеться про події, свідком яких не міг бути герцог Максиміліан Емануїл – про втечу Карла XII й Мазепи з залишками військ у межі Туреччини та їхнє перебування в Бендерах. Найбільш докладно тут описуються переговори про видачу Мазепи, що їх вів цар Петро з турецьким урядом. Однак султан, посилаючись на Коран та старий звичай надання притулку втікачам, рішуче відхилив ці домагання. “Хоч ці прохання, – пише Барділі, – й не були такими вже безпідставними, вони не дістали схвалення при турецькому дворі ... щоб видати людину, котра так ревно боролася за свободу, звичаї і права свого народу, зазнала стільки переслідувань і лих, аби вберегти свій народ від повного поневолення під московським ярмом, і внаслідок цього змушена була шукати захисту спершу у шведського короля, а потім у Туреччини” (там само, с. 553–554).

Цінним джерелом є щоденник Густава Адлерфельта, шведського історика, який постійно перебував біля Карла XII і мав описати його правління, його війни і перемоги. Цікава історія публікації цієї пам'ятки, що нагадує роман. Свої записи Адлерфельт довів до Полтавської битви, в якій він був убитий, а врятував їх уже відомий нам вюртем-

берзький принц Максиміліан Емануїл, який побував з ними в російському полоні. Повертаючись з полону, принц несподівано помер у Дубні, і рукопис перейшов до рук Барділі, який привіз його в Німеччину. Далі вже мати Барділі переслала рукопис до Стокгольма вдові Адлерфельта, а син переклав його французькою мовою й видав 1750 р. в Амстердамі під назвою "Військова історія Карла XII, короля Швеції"; через рік це видання було повторено в Парижі (117). Через деякий час твір Адлерфельта з'явився в англійському й німецькому перекладах, а в оригіналі він побачив світ лише в 1919 р.

В цьому розлогодному творі (його французьке видання вийшло в чотирьох томах, а англійське в трьох) докладно розповідається про походи й битви Карла XII під час Північної війни до Полтавської битви, в якій автор поліг. Щоправда, увага Адлерфельта зосереджена на особі монарха, його діях та вчинках, але він описує також умови й обставини, в яких йому доводилося діяти, країни та регіони, в яких розгорталися події. Досить докладно описує Адлерфельт в останньому томі Україну, її природу та багатства, причому йдеться у нього не тільки про те, що проходило перед очима, а й у цілому про країну. Говорить він і про Київ, як головне місто України, і повідомляє, що є в ньому університет (мається на увазі Києво-Могилянська академія, яка пережила розквіт в час Мазепи) і резиденція митрополита (там само, III, с. 77–78). Найбільшу увагу Адлерфельт приділяє козакам, характеризує їхній спосіб життя та військову організацію, вводить історичний екскурс, у якому розповідає про їхню боротьбу з Польщею й Москвою (там само, с. 76–77).

Зважаючи на статус Адлерфельта при Карлі XII, його щоденник слід вважати, принаймні у фактографічному аспекті, джерелом, що заслуговує на довіру. Це, зокрема, стосується його інформації про те, що шлях на Україну обрав сам Карл XII, а гетьман лише згодився з цим планом: "До цього рішення, – пише автор, – пристав і Мазепа, великий генерал (гетьман) козаків, який був дуже незадоволений царем і прагнув скинути царське ярмо та перейти під протекцію шведського короля" (там само, с. 16).

Після сплондрування Батурина Адлерфельт разом із шведською армією та козацьким військом побував на зга-

рищі міста й так описав його трагедію: “Жадаючи помсти Мазепі, цар наказав Меншикову негайно захопити його столицю, доки шведи не прийшли на допомогу. Той напав на місто 3 листопада й здобув його. Далі він наказав винищити всіх його жителів без різниці віку й статі, а після нелюдського побоїща були виведені жінки, які ще лишилися живі. Він забрав з собою важкі гармати, яких було десь близько сорока. Так у варварський спосіб було сплондроване й спалене все місто та млини” (там само, с. 72–73).

Тут слід ще згадати, що французький король Людовік XIV, який уважно стежив за перебігом Північної війни, висловив думку в листі до Безенваля, що Мазепа припустився помилки, не потурбувавшись як належить про укріплення Батурина перед переходом на бік Карла XII (622, с. 107–108). Він же ще в січні 1709 р. скептично поставився до союзу шведського короля з Мазепою, дізнавшись, що за гетьманом пішла лише частина його війська, а решта від нього відійшла (там само).

Збереглося ще кілька щоденників учасників шведського походу на Україну, які були опубліковані в збірнику “Щоденники вояків Карла XII”, що вийшов у Швеції 1907 року (262). Вони були розглянуті в статті С. Томашівського (101), а окремі уривки з цих щоденників, що стосуються України, навів В. Січинський у книзі “Чужинці про Україну” (95, с. 135–138). У щоденнику Вейге знаходимо також описи України та запорозьких козаків, тут же відзначається, що залишки шведської армії на чолі з королем не уникнули б перехоплення росіянами під час втечі з-під Полтави, якби не козаки, які з великими труднощами організували нічну переправу через Дніпро (там само, с. 138).

Серед історичних праць великий інтерес становить для нас “Історія Карла XII” Й. Норберга, капелана й духівника шведського короля. Під Полтавою її автор потрапив у полон до росіян і на батьківщину повернувся 1715 р., але до написання книги взявся лише після смерті її протагоніста в 1731 р. У передмові Норберг повідомляє, що в книзі використані нотатки, які він робив раніше; це певною мірою надає їй характеру свідчень очевидця. Різко нападає він у передмові на “Історію Карла XII” Вольтера, звинувачуючи її автора у незнанні й перекрученні фактів, але спростування, які він при цьому дає, справляють враження дрі-

б'язкової прискіпливості. Схвально наводить він твердження анонімого французького критика, що вольтерівська "Історія Карла XII" є скоріше "історичним романом", ніж "історією" (нагадаю, що в той час у романах вбачали твори, які ґрунтуються на вимислі, а в історії – розповідь про дійсні події і дійсних людей).

В розрізі нашої теми становить інтерес другий том книги Норберга, де йдеться про похід Карла XII на Україну й Полтавську битву. Тут знаходимо ряд цікавих свідчень, які проливають додаткове світло на хід і характер подій на Україні. Так, від Норберга дізнаємося, що Карл XII спершу не згоджувався пристати на пропозицію Мазепи, "не бажаючи брати участь у козацькому бунті" (336, II, с. 240). Однак на осінь 1708 р. обставини склалися таким чином, що він почав схилитися до плану гетьмана, розраховуючи знайти на Україні військову підтримку козацького війська й плацдарм для наступу на Москву. Проте на Україні його чекало розчарування, оскільки в більшості своїй козаки не пішли за Мазепою і почали воювати проти шведів.

Дії Мазепи, його виступ проти царя у Норберга теж мотивуються тим, що над Україною нависла загроза повної втрати автономії. Як на безпосередній поштовх до пошуків гетьманом союзу з Карлом XII вказується на рішення Петра I перетворити козацькі полки на регулярне військо, що позбавляло Україну її збройних сил. Повернувшись від царя, розповідає Норберг, "Мазепа відкрив козацьким воєначальникам наміри царя і вказав на їхні наслідки; тішачись надією зробити Україну вільним і невідлеглим королівством, він намагався схилити їх до союзу з шведським королем" (там само, с. 248). Слід зазначити, що плани царя щодо ліквідації козацьких полків Норберг розглядає в одній площині з його реформами, а головний стимул дій Мазепи та тієї старшини, що пішла за ним, знаходить у страхі перед реформами, які їм загрожували втратою свобод і привілеїв. Але в цьому трактуванні автором ігнорується національно-політичний момент, те, що в даному випадку йшлося про обмеження і ліквідацію автономії України.

Норберг навів у своїй книзі інші, ніж у Вольтера, біографічні відомості про Мазепу, зокрема про його молоді роки. Він називає його "польським дворянином", але тут мається на увазі не національна, а державна належність; до

речі, те ж саме він говорить і про Богдана Хмельницького (там само, с. 249, 282). “В молодості, – розповідає Норберг про Мазепу, – він служив пажем у короля Яна Казимира. Посланий коронним гетьманом під час чергового заворушення зі спеціальною місією, молодий Мазепа мав нещастя разом з конвою потрапити до рук запорожців. Приведений на Україну, він зумів так увійти в довір’я до гетьмана, що той призначив його своїм секретарем і ад’ютантом. Зрештою, він став його головним і єдиним радником. Коли через кілька років його хазяїн (мається на увазі гетьман Самойлович. – Д. Н.) потрапив у немилість до царя і був засланий у Сибір, козаків одноголосно обрали своїм гетьманом Мазепу” (там само, с. 249). Це дійсні факти й обставини біографії Мазепи, вільні від домислів і легенд, які потрапили в книгу Вольтера, про яку буде мова нижче.

Знаходимо у Норберга й екскурси в історію України, яким, однак, бракує точності. Розповідь про визвольну боротьбу українського народу проти польсько-шляхетського панування він включає в простору характеристику запорозьких козаків. Завершує він її Визвольною війною під проводом Хмельницького, котра, на його думку, набрала величезного розмаху й поставила Польщу на грань катастрофи тому, що до запорозьких козаків приєдналися селяни України, які прагнули покінчити з кріпосним рабством (там само, с. 282). Не без наївності Норберг заявляє, що “після цієї воєнної експедиції запорожці повернулися на свої острови” (там само). Далі він описує Січ, її демократичний устрій, побут і звичаї запорожців, їхню військову організацію. При цьому наголошується тісний зв’язок запорозьких козаків з простим народом України, який бачить у них своїх захисників, і коли запорожці виступають у похід, прості люди приєднуються до них (там само, с. 283). Їхньою заповітною метою, зауважує Норберг, було здобути таку ж свободу, яку мали запорожці. Досить докладно розповідає він про переговори Мазепи з Запорозькою Січчю, про його намагання повернути запорожців на свій бік, чого йому, зрештою, й вдалося досягнути (там само, с. 284–286).

Загалом у книзі Норберга відчувається, що у автора існував підвищений інтерес до запорозьких козаків, які на Заході уявлялися загадковим народом. У шведському таборі він мав змогу спостерігати за ними й винести запас

вражень, які згодом допомогли йому досить колоритно змалювати їх в “Історії Карла XII”. Але ці замальовки неоднозначні за змістом, поряд з позитивними якостями запорожців, такими як волелюбність і відвага, фіксується й грубість їхніх звичаїв, жорстокі розваги, пияцтво (там само, с. 287–288).

У 1745–1751 рр. в Гамбурзі вийшла ще одна історична праця про Карла XII та його війни – тритомна книга Й. Г. Гейбеля “Життя Карла XII, короля Швеції” (250). На відміну від книги Норберга, вона ґрунтується головним чином на друкованих джерелах про славетного воїownika, хоч автор збирав також усні свідчення учасників його походів і війн. Твір Гейбеля не містить нової інформації про Україну й козаків. Більше її в біографічній книзі про Петра I, яка раніше з’явилася, теж у Німеччині, без підпису автора, під велемовною назвою “Великого володаря, царя і великого князя московського Петра Олексійовича життя і діяння за особливими відомостями” (199). У цій двотомній панегіричній праці докладно описуються військові дії на Україні в 1708–1709 рр. і битва під Полтавою, але подаються вони тенденційно, у виразно промосковському висвітленні.

Різномірні матеріали про Україну містить видана в Голландії французькою мовою книга “Записки про правління Петра Великого”; вийшла вона під псевдонімом Іван Нестесюрануа (Nestesuranoï I.), що є анаграмою її укладача, французького журналіста й публіциста Жана Руссе (333). Ця тритомна книга, приурочена до смерті царя Петра, складається з повідомлень газет і різних періодичних видань.

Необхідно тут згадати й два твори відомого англійського письменника Даніеля Дефо – його “Історію війн Карла XII” (1715 р.) і “Неупереджену історію Петра Олексійовича, нинішнього царя Московії” (1723 р.). Але обидва вони не є історичними працями навіть у тому розумінні, яке існувало на початку XVIII ст., – це, власне, публіцистичні твори Дефо-журналіста з усіма специфічними ознаками цього різновиду його літературної продукції, і небезпідставно дослідники ставлять їх в один ряд з такими його творіннями, як “Історичний звіт про життя шести знаменитих вуличних грабіжників” і навіть з “Політичною історією диявола” (543, с. 377). Значною мірою вони були написані на основі статей Дефо про Північну війну, які він раніше, з 1704 по

1707 рік, публікував у журналі “Review of the Affairs of France” (так він називався в 1704–1705 рр., далі, в 1705–1707 рр., – “Review of the English Nation”, з 1707 р. – “Review of the British Nation”). Цей журнал був рупором англійського уряду і відбивав зигзаги його політики щодо учасників Північної війни, що притаманно й публікаціям Дефо (688).

Як “Історію Карла XII”, так і “Історію Петра Олексійовича” Дефо видав за твори вигаданих ним осіб, тобто за “літературу факту”, яка викликала посилений інтерес і довіру тогочасних читачів, – першу за твір “одного шотландського джентльмена на шведській службі”, а другу за твір “британського офіцера на царській службі”. Прийом, характерний для Дефо-журналіста, який передусім прагнув сенсаційності й своїм історичним писанням надавав сенсаційного тону й характеру, не гребуючи при цьому перекрученням фактів і домислами. В обох творах згадується Україна, але лише як нейтральне тло, номінально; дещо конкретніше говориться про Мазепу. Так, в “Історії Петра Олексійовича” Дефо говорить, що “Мазепа не мав королівського титулу, але за владою був рівний королю, в усякому разі в цьому відношенні був рівний королю Августу, якщо його не перевищував” (196, с. 208).

Особливий інтерес становить для нас “Історія Карла XII” (1731 р.) Вольтера, і не тільки тому, що її автор – уславлений французький письменник-просвітник, що один з її розділів відведено подіям на Україні в 1708–1709 рр. Справа також у тому, що в цьому творі Вольтера намітилась одна з провідних просвітницьких концепцій історії України, яка набуде значного поширення у західноєвропейській літературі й історіографії XVIII ст, а в останній його третині стане визначальною. До того ж вольтерівська “Історія Карла XII” мала величезний успіх у Франції та за її межами. В 1744 р., даючи в одному з її численних перевидань відповідь Норбергу, Вольтер не без гордості заявляв, що вона перекладена майже всіма європейськими мовами, що в Лондоні за короткий час вона вісім разів виходила в англійському перекладі.

Перший історичний твір Вольтера “Історія Карла XII” близька до традицій класичної й класицистичної історіографії. В центрі твору – історичний герой, король і пол-

ководець з незвичайною біографією і долею, яка вражала уяву своїми перипетіями й контрастами. Історична оповідь будується в творі за біографічним принципом, і зрештою, за слушним визначенням К. М. Державіна, у вольтерівській “Історії Карла XII” “маємо яскравий зразок роману-біографії, що не виходить за строгі рамки точної історії, але разом з тим визначається межами саме літературного завдання” (516, с. 183). Словом, літературно-художній елемент у цьому історичному творі Вольтера дуже вагомий та активний, і, до речі, надзвичайний його успіх у читачів сам автор пояснював його “романічними” якостями. “Героїчні безумства Карла XII, – писав він у листі до Лакомба 1760 р., – розважають навіть дам; романічні пригоди, яких не вигадася і в романі, тішать уяву ...” (там само, с. 185).

Разом з тим “Історія Карла XII” Вольтера – це твір просвітницької історіографії. Просвітницька ідейна настанова твору проявляється насамперед у тому, що він був задуманий і здійснений як “урок монархам”. Цей “урок” найвиразніше розкривається у зіставленні Карла XII і Петра I: Вольтер засудив протагоніста твору, короля-завойовника (книга про нього мала, за наміром автора, “виліковувати правителів від божевілля завоювань”) і протиставив йому “монарха-будівника”, який створював сильну державу й цивілізував її. Втім, на відміну від пізнішої праці “Історія Росії за Петра Великого”, він тут ще не ідеалізує Петра, не перетворює його на втілення “освіченого монарха”, тут він заявляє, що цареві-реформатору “бракувало головної чесноти – гуманності” (419, с. 55).

Хоч вольтерівська “Історія Карла XII” за жанровими ознаками тяжіє до роману-біографії, створювалася вона як серйозне історичне дослідження. Її написанню передувало ґрунтовне вивчення численних матеріалів і джерел, зокрема щоденників і мемуарів різних осіб, а також знайомство з працями інших істориків. В архіві Вольтера збереглась велика кількість підготовчих виписок і нотаток до книги, які свідчать про прагнення автора до можливої повноти й точності висвітлення предмета. Готуючись до написання четвертого розділу твору, він звернувся до джерел і матеріалів з історії України. На них вказав він сам у листах і нотатках, особливо ж у передмові до переглянутого й уточненого видання “Історії Карла XII” 1748 р. і в своїх “По-

радах журналістові". Із цієї авторської інформації дізнаємося про основні його джерела з історії України: це книга Боплана, "Мемуари шевальє Божо" (Деларака), "Історична реляція про Польщу" Отевіля, двотомна праця Пуфендорфа "Історія Карла Густава, короля Швеції", яка вийшла 1698 р. латиною, а наступного року – у французькому перекладі, рукописна латиномовна книга Д. Кантемира, молдавського господаря "Історія піднесення і занепаду Оттоманської імперії" (пізніше вона з'явилася в англійському й французькому перекладах).

Крім того, Вольтер отримував усну інформацію про Україну від людей, які підтримували зв'язки з гетьманом Пилипом Орликом та його оточенням в еміграції. Це був, зокрема, барон Фабріс, мемуари якого Вольтер називав серед основних джерел своєї "Історії Карла XII" і мав з ним стосунки; Фабріс же мав давні зв'язки з Орликом (див. 457, с. 36). Близьким другом Вольтера був у той час Мезон, з яким він постійно радився в літературних справах. Свою "Історію Карла XII" Вольтер писав у Англії, звідки слав Мезону листи, прохаючи нових матеріалів до свого твору. Як встановив І. Борщак, Мезон мав зв'язки з Григорієм Орликом і отримував від нього матеріали, які висилав Вольтерові. Про це, зокрема, свідчить лист Г. Орлика до батька від 6 березня 1730 року: "Всі ваші інструкції одержав ... а матеріали для життєпису короля Карла XII я також передав у належні руки. Дуже вдячний за ваші інструкції, тут дуже задоволені ними. Що особливо цікаво, так це відомості про гетьмана Мазепу й те, що ви розповідаєте про його проекти" (там само). І далі в листі говориться про труднощі друкування "Історії Карла XII" і про те, що ця книга могла б посприяти поліпшенню становища "старшин козацької нації, які досі так жорстоко страждають" (там само).

В описі України Вольтер спирався на західні, зокрема французькі, джерела останньої третини XVII ст., які відобразили сумнозвісну Руїну української землі. Звідси поширеність на тогочасному Заході уявлень про Україну як багату й родючу, але разом з тим сплюндровану й занедбану країну. З цим Вольтер не зовсім згоджувався, в "Історії Карла XII" він дав їй змалювання, ближче до дійсності. "Обжита й багата, – писав він, – найпівнічніша частина України. Найпівденніша її частина, біля сорок восьмої пара-

лелі (це приблизно лінія Умань–Чигирин–Полтава. – Д. Н.), є одним із найродючіших і водночас найбезлюдніших країв світу. Поганими правителями тут зовсім занедбані блага, які природа так щедро дарувала людині. Жителі цих місць, суміжних з Малою Татарією (Кримським ханством. – Д. Н.), не сіють і не жнуть, тому що татари буджацькі, перекопські, молдавани та інші варварські народи постійно спустошують їхні ниви” (419, с. 181).

Говорячи про “поганих правителів”, Вольтер мав на увазі правлячі кола Речі Посполитої, яким залишалася підвладною Правобережна Україна. З просвітницьких позицій за-суджував він “нерозумний” суспільно-політичний лад Речі Посполитої, зокрема безправність усього третього стану й рабське становище селян, і на нього покладав відповідальність за запустіння багатих земель південної України. Разом з Монтеск’є він стоїть біля витоків тієї лінії у французькому Просвітництві, яка характеризується різко критичним ставленням до суспільного устрою шляхетської Польщі, трактуванням його як потворного породження феодалізму.

У вольтерівській “Історії Карла XII” відчутно дають себе знати специфічні просвітницькі стимули інтересу до історії України. В ній увагу західних просвітників передусім привернула багатовікова наполеглива боротьба українського народу, козацько-селянських мас, за національне й соціальне визволення, яка розпочалася ще в другій половині XVI ст. й тривала до середини XVIII ст.; останній великий її спалах, Коліївщина (1768 р.), стався вже в той час, коли західноєвропейське Просвітництво сягало свого апогею. Як показано в попередньому розділі, ця боротьба й раніше привертала увагу в Західній Європі й викликала значний резонанс, особливо Визвольна війна середини XVII ст., але тоді вона сприймалася й трактувалася по-іншому, ніж у добу Просвітництва. Так, барокова історіографія досить широко відображала події в Україні, але висвітлювала їх переважно з позицій дворянської і феодально-абсолютистської ідеології, співчуваючи “нещастям польської корони”. В просвітницькій історіографії підхід до визвольних змагань українського народу істотно змінюється, у переважній більшості авторів вони викликали співчутливий інтерес та витлумачення. І це закономірно, адже за своєю соціальною природою Просвітництво було ідейним рухом

третього стану, що піднімався на боротьбу проти феодально-абсолютистського ладу. Саме під дією цього чинника серед західноєвропейських просвітників складається домінуючий погляд на минуле України як драматичну й повчальну історію мирного й трудолюбного народу, котрий зазнав поневолення з боку сусідніх феодальних монархій і протягом століть наполегливо виборював свободу.

Цей погляд, ця специфічно просвітницька модель української історії часів козаччини проглядає в "Історії Карла XII" Вольтера. Тут Україна характеризується як країна, котра "завжди прагнула свободи" й боролася за її здобуття (там само, с. 181). І далі Вольтер пише: "Однак оточена з усіх боків Московією, Портою і Польщею, вона змушена була шукати протектора і, отже, володаря серед цих трьох держав. Спершу вона підпала під протекторат Польщі, але та надто її гнобила; потім вона перейшла під протекторат московського царя і потрапила в рабське становище. Спершу українці мали право обирати свого правителя, який називався гетьманом, але скоро їх позбавили цього права, і їхнього гетьмана призначає московський двір" (там само).

В тоні, що поєднує симпатію, подив і певну частку іронії, розповідає Вольтер про запорозьких козаків, на його думку, – "найдивовижніший народ на землі" за способом життя. "Це збіговисько русів, поляків і татар, яке славиться захистом християнства і розбоєм, подібним до того, що чинять флібустьєри. Вони самі обирають своїх керівників, яких часто зміщують і нерідко страчують при цьому. Вони не терплять у своєму середовищі жінок, а викрадають дітей в окрузі двадцяти чи тридцяти льє і виховують їх за своїми звичаями. Влітку вони весь час у походах, а взимку відпочивають у своїх куренях, де розміщаються по чотириста або п'ятсот чоловік. Вони нічого не бояться, живуть вільними людьми і зневажають смерть ..." (там само, 191–192). Як бачимо, в своєму змалюванні запорожців Вольтер йшов не тільки від історичних джерел, зокрема від Боплана, а й від поширених уявлень, не вільних від домислів і легенд, які, очевидно, спокушали його своєю "колеритністю".

Слід сказати, що дії Мазепи, його союз з Карлом XII Вольтер теж трактує як протидію політиці Петра I на Україні, котра спрямовувалася на ліквідацію автономії і повне підпорядкування її царській адміністрації. Він теж вказує,

що безпосереднім поштовхом до трактатів Мазепи з шведським королем був план Петра I перетворити козацькі полки на регулярне військо, з яким він ознайомив гетьмана. “Одного разу за столом у Москві, – розповідає Вольтер, – цар запропонував йому дисциплінувати козаків, щоб зробити цей народ більш підлеглим. Мазепа відповів йому, що ситуація на Україні й дух нації створюють непоборні перешкоди цьому плану. Тоді цар, добре розігрітий вином і нездатний у гніві керувати собою, назвав його зрадником і пригрозив посадити на палю” (там само, с. 182). Після цього Мазепа, розповідається далі в творі, “повернувшись в Україну, розробляє план бунту; шведська армія, яка з’явилася незабаром на кордонах, мала полегшити його здійснення”. Мета Мазепи, за Вольтером, полягала у тому, щоб створити в Україні назалежне королівство. Однак значна частина старшини й козацьких полків не пішли за ним, а разом з російською армією воювали проти шведів.

У своїй “Історії Карла XII” Вольтер розповів також про незвичайні пригоди молодого Мазепи, і ця його розповідь набула великого розголосу в літературі й мистецтві. “Він, – говорить у Вольтера, – народився в Подільському воєводстві; виховувався як паж Яна Казимира, при дворі якого набув певної обізнаності в красному письменстві. Коли було викрито любовний зв’язок, який він мав у молодості з дружиною одного польського магната, розгніваний чоловік звелів прив’язати його, зовсім голого, до дикого коня і відпустити у такому стані на всі чотири сторони. Кінь, приведений перед тим з України, примчав Мазепу туди, напівмертвого від втоми й голоду. Місцеві селяни виходили його. Він довго залишався серед них і через певний час відзначився в багатьох походах проти татар. Вищість в освіті забезпечила йому велику повагу серед козаків; його репутація, що зростала з дня на день, спонукала царя назначити Мазепу гетьманом України” (там само, с. 181–182).

Це не дійсна подія і не фольклорно-легендарний мотив, як гадали деякі дослідники минулого століття. Ця в сутності своїй фантастична історія є вигадкою Я. Х. Пассека, польського шляхтича і літератора кінця XVII ст., пущеною в хід з метою дифамації Мазепи, який свого часу при дворі Яна Казимира повідомив про його належність до конфедератів. За це Пассек і помстився тим, що згодом у своїх

мемуарах умістив вигадану історію про любовний зв'язок Мазепи з дружиною шляхтича Фальковського і про своєрідну помсту ревнивця, який нібито наказав прив'язати коханця дружини до спини коня й відпустити його. Щоправда, у Пассека це не дикий кінь, приведений з України, як це говориться у Вольтера, а кінь самого Мазепи, і поніс він його не в українські степи за сотні кілометрів, а додому, в маєток по сусідству (346, с. 302–304). Мемуари Пассека були видруковані лише в 20–30-х рр. XIX ст., але й до того вони були відомі в Польщі й поширювалися в списках. Працюючи над “Історією Карла XII”, Вольтер роздобув у Франції один із списків, що належав колишньому королю Станіславу Лещинському, і той у листі підтвердив істинність фактів, що стосуються Мазепи (841, с. 344). Як встановив французький дослідник К. Ж. Нордман, про цю історію Вольтер розпитував посла Франції в Стамбулі (900, с. 10) і вже після цього вмістив її в своїй книзі, внісши згадану зміну про дикого коня, який примчав зв'язаного Мазепу в Україну, що зробило її зовсім неймовірною.

Популяризована Вольтером у всій Європі, ця вигадана історія про молодого Мазепу не тільки набула поширення в добу романтизму, а й пережила цікаву трансформацію, сублімуючись у високий романтичний сюжет, який розробляли Байрон, Гюго, Словацький, Ліст, Делякруа, О. Верне та чимало інших митців. І як часто буває з подібними сюжетами, він набув символічного змісту, перетворився в тоpos європейської художньої культури, і вже в цій якості зустрічаємо його, наприклад, у Рільке й Брехта.

Зазначу ще, що Вольтер високо цінував свій перший історичний твір і незмінно відносив його до кращих своїх творінь. Не без підстав він пишався тим, що в цьому творі йому вдалося сказати чимало нового, маловідомого або й зовсім не відомого своїм сучасникам і співвітчизникам. “Наприклад, про Україну, – писав він у листі до Шуазеля 16 грудня 1767 р., – у нас знали тільки книгу Боплана, а цю книгу написала людина, прихильна до поляків. У той час, за гетьмана Хмельницького, Україна була майже незалежна держава, потім у союзі з Московією” (цит. за: 695, с. 46). Справді, цей твір Вольтера написаний з безперечною симпатією до України, до багатовікової визвольної боротьби українського народу.

Але треба ще сказати, що підхід Вольтера до України й висвітлення її історії та тогочасного стану значною мірою змінилися в його пізнішій праці “Історія Росії за Петра Великого”(1763 р.). Ця праця була написана Вольтером на замовлення царського уряду (але він сам довго й настирливо домагався цього замовлення), в ній він використовував матеріали й заготовки, які йому надсилали з Петербурга, там же перед друком вона проходила рецензування й коректуру (516, с. 200–201). Все це, зрештою, призвело до того, що на її змісті виразно позначилася офіційна політика царизму щодо України. Тут уже вона віднесена до “підкорених провінцій”, Мазепа недвозначно характеризується як “зрадник”, виправдовуються репресії Петра I на Україні після Полтави. По-іншому, в суто негативному плані оцінюється тут і запорозьке козацтво (420, с. 594), що теж є відбиттям політичного курсу російського уряду. Репрезентуючи Петра I як живе втілення “освіченого абсолютизму”, Вольтер виступає тепер апологетом його політики, в тому числі й щодо України.

На відміну від “Історії Карла XII”, ця історична праця Вольтера не мала справжнього успіху ні у Франції, ні за її межами. Як видно з численних матеріалів, наведених у книзі А. Лортоларі “Російський міраж у Франції XVIII ст”, в інтелектуальних колах країни до неї поставилися прохолодно, багатьох неприємно вразила улесливість автора, якою вона наскрізь пройнята. Д”Аламбер писав у листі від 25 липня 1763 р.: “О Боже мій, цей восьмий том Вольтера (з “Історією Петра Великого”. – Д. Н.) викликає огиду низістю й безсоромністю вихвалень” (цит. за: 878, с. 184). Дуже різко відгукнувся на цей вольтерівський твір Руссо, вільний від будь-яких ілюзій щодо “освіченого абсолютизму” російських царів. Стримано поставилися до нього також Маблі, Кондільяк, Мірабо, який вказав Вольтеру на деякі помилки і взяв під сумнів найменування царя Петра “Великим” (там само).

Становище на Україні по Полтавській битві знайшло відображення в нотатках данського дипломата Ю. Юста, який у 1709–1712 рр. був послом в Росії і в 1711 р. подорожував по Україні. Велике місце в його подорожньому щоденнику займають географічні й етнографічні матеріали, він описує різні міста Лівобережної і Правобережної Ук-

раїни, заняття, побут і звичаї населення різних районів, що теж становить безперечний інтерес. Поряд з тим знайшли відображення в його нотатках деякі цікаві явища й обставини суспільно-політичного життя тогочасної України. Так, відмічає він засилля царської адміністрації і невдоволення козаків новими порядками, введеними Петром I. “Будучи вільнолюбним народом, – зазначає Юст, – козаки невдоволені тим, що цар призначив російських комендантів у їхніх фортецях ... Вважаючи себе вільним народом, вони обурені тим, що їм постійно доводиться служити царю й виконувати його накази” (95, с. 145). Говориться у Юста й про встановлення царським урядом контролю над “малоросійським гетьманом”, який фактично позбавлений можливості самостійно вирішувати серйозні справи: “Цар постійно тримає на Україні міністра, який має пильно стежити за гетьманом. А під час походів до Скоропадського призначений ще генерал-майор Бутурлін з три- чи чотиритисячним загonom добре вивчених російських солдатів” (там само, с. 146).

В українських селах данський посол помічав спротив населення московським “приставам”, які вимагали виконання повинностей, зокрема забезпечення кіньми та підводами, і пояснював це ненавистю українського населення до царя і його чиновників (там само, 147). Їхав Юст по Україні в супроводі загону російських драгунів, які мали його охороняти як посла дружньої держави, і даремно намагався стримувати їх у грабіжництві й розбоях. “Я вжив, – пише Юст, – немало заходів, щоб утримувати посланих зі мною драгунів від грабувань і бандитизму. Свавільля їх доходило до того, що вони часто погрожували залишити мене, якщо я буду не дозволяти їм робити те, що вони хочуть. За моїми плечами вони грабували всякого стрічного, продавали євреям моїх коней, котрих після отримання грошей знову в них викрадали ...” (там само, с. 149).

Описуючи Правобережну Україну, її міста й райони, Юст майже постійно відзначає розорення, руїни, занедбаність. Внаслідок цього в багатому від природи краю йому часто не вистачало харчів, на що він не раз скаржитья в своєму подорожньому щоденнику. Так, про Немирів він пише як про зовсім розорене місто, однак зазначає при цьому, що “й останній його будиночок чистіший від най-

пишніших московських палат” (там само, с. 148). Зanedбаність і руїни відмічає він у Вінниці, а про Бар у його нотатках говориться: “Це велике й просторе, але знищене й запусіле місто. В ньому ще й досі є багато кам’яних церков і будинків, але вони здебільшого лежать у руїнах. Колись місто було сильною фортецею, нині від укріплень лишився лише фундамент” (там само).

До сторінок подорожнього щоденника Юста долетів відгомін військових дій, які тривали на Правобережній Україні після Полтавської битви, зокрема дій козаків гетьмана Пилипа Орлика. Описуючи Білу Церкву, Юст повідомляє, що минулого, тобто 1710 року її захопили козаки й татари “під керівництвом козацького головнокомандуючого або гетьмана Орлика, якого шведський король призначив на місце Мазепи, з ними був п’ятитисячний загін польського війська (із військ Станіслава Лещинського. – Д. Н.), в якому знаходилися, як інструктори, сорок шведських офіцерів” (там само). В іншому місці говориться про те, що “дорога в Ясси через Сороки на Дністрі небезпечна. Сильні загони запорожців захоплюють обози і ще недавно відбили у росіян сімсот підвод з хлібом і мукою” (там само).

Про тогочасні воєнні дії на Правобережній Україні йдеться і в книзі французького вченого й мандрівника А. де ла Моттреє, який тут побував у 1712 р. Цікаво, що до Бендер він добирався разом з Андрієм Войнаровським, який після смерті Мазепи став правою рукою гетьмана Орлика (322, I, с. 412–413). Книга подорожей Моттреє з’явилася спершу в англійському перекладі 1723 р., а в оригіналі вийшла в Голландії 1727 р., є також її пізніший німецький переклад (1787 р.).

Як бачимо, резонанс драматичних подій української історії початку XVIII ст. в західноєвропейських джерелах був стійким, тривав він протягом усієї першої половини століття. Та водночас з’явилися публікації, що відображали сучасний стан України, а також такі, що висвітлювали її історію. Треба сказати, що, незважаючи на різке погіршення становища України в другій половині XVIII ст., пов’язане з повною ліквідацією автономії, зруйнування Запорозької Січі, утисками національного життя й культури, інтерес до неї на Заході в добу Просвітництва не вмирав і своєї кульмінації досягнув в останні десятиліття XVIII ст.

При цьому в різні періоди переважали різні види історико-літературних пам'яток і джерел про Україну, що й дозволяє нам групувати матеріал не тільки за хронологічним, а й за жанрово-тематичним принципом.

Так, у західноєвропейській українці середини XVIII ст. найширше представлена "література факту", тобто документальна література: мемуари й щоденники, описи мандрівок і військових кампаній, звіти про різні місії тощо. Ця література не тільки переважає чисельно, а й за своїм змістом є найцікавішою і найвагомішою, звичайно, якщо брати її сумарно. За "літературою факту" залишається важливе місце і в західноєвропейській українці останніх десятиліть XVIII ст., але на цьому етапі провідна роль переходить до історіографії, що зумовлено рядом факторів; та про це мова буде далі.

Хоч на Лівобережній Україні у XVIII ст. царизм дедалі більше обмежував, а потім і зовсім ліквідував автономію, посилював національний і соціальний гніт, вона була в той час разом з Києвом центром національного й культурного життя українського народу. Поряд з тим, принаймні до останньої третини XVIII ст., вона залишалася й одним із найзначніших культурних вогнищ усієї Російської імперії, звідки виходили на загальноімперську арену письменники (Прокопович, Кантемир, Капніст та інші), живописці (Лосенко, Левицький, Боровиковський та інші), композитори (Березовський, Бортнянський та інші), загалом культурні діячі. Навпаки, Правобережна Україна та західноукраїнські землі у XVIII ст. приходили в стан дедалі більшого занепаду. На Правобережній Україні тривала боротьба проти польсько-шляхетського панування, виник і набув великого розмаху гайдамацький рух.

Цю соціально-політичну й культурну ситуацію на українських землях відбивають і деякі західноєвропейські джерела того часу. Цікавий у цьому плані щоденник англійського дипломата Д. Белла, який у 30-х рр. XVIII ст. побував на Україні, відвідав Глухів, Батурин та Київ, а також Правобережну Україну. Найбільш докладно описаний у нього Київ, де, зокрема, відмічається: "Крім того, є в них у Києві університет, який користується високою репутацією в тих краях" ("Besides they have an University of Kiev of considerable repute in the parts". – Цит. за: 790, с. 57). Мо-

вється тут про Києво-Могилянську академію, яка в 30-х рр. XVIII ст. ще перебувала на піднесенні. Про Правобережну Україну Белл говорить, що вона залишилася підвладною шляхетській Польщі, і тут гайдамаки та запорозькі козаки ведуть боротьбу з польською шляхтою (там само, с. 58). Щоденник Белла цікавий і тим, що в ньому чи не вперше в англійських і загалом західноєвропейських джерелах розповідається про гайдамацький рух, про його причини й розгортання.

Як і раніше, найбільший інтерес як у політичних колах, так і серед громадськості Західної Європи продовжують викликати козаки, зокрема козаки запорозькі. В 1736 р. спеціальну реляцію про запорозьких козаків надіслав своєму уряду К. Рондоу, англійський посол у Петербурзі. Щоправда, ніяких нових фактичних даних про Запорозьку Січ ця реляція англійського посла не містить, цікава вона загальним підходом і трактуванням цього, за визначенням Рондоу, “військового братства”. За словами автора, написати цю реляцію спонукало його те, що “нині багато говорять про запорозьких козаків, які заселяють кілька невеликих островів у гирлі ріки Дніпра або Бористена, а фельдмаршал Мініх часто згадує про них у своїх донесеннях, і, очевидно, тутешній уряд з вигодою скористається ними проти турків” (87, с. 445). Ці твердження англійського посла засвідчують, що запорозькі козаки і в 30-х рр. XVIII ст. залишалися значною воєнною силою, на яку змушені були зважати уряди сусідніх держав.

Проголошуючи, що “запорозькі козаки являють собою сильне і невтомне плем'я”, Рондоу описує їхній внутрішній устрій і спосіб життя, звичаї і військову організацію. Як і в інших західних джерелах того часу, наголошується демократичний лад Запорозької Січі, де будь-яке рішення старшин “не буде виконане, якщо воно не схвалене всім братством” (там само, с. 446). Загалом же з тексту реляції випливає, що Запорозька Січ була сприйнята й осмислена автором як своєрідне військово-християнське братство, за аналогією з рицарськими орденами, зокрема з мальтійським. “Запорозьці, – пише Рондоу, – допускають у своє братство всіх бажаних, незалежно від національності, аби лиш вступаючі прийняли грецьку віру і згодилися на семилітнє випробування, перш ніж одержать звання рицаря. Якщо

хтось залишає братство, то таких не переслідують, але вважають недостойними свого товариства” (там само).

Про те, що на Заході й після Полтавської битви продовжували стежити за тим, що відбувається в Україні, свідчить брошура про обрання Данила Апостола гетьманом козаків, яка вийшла в Берліні 1728 р.; вона містить також стислу біографію нового гетьмана й характеристику становища на Україні (331). Географічний та історичний опис України з’являється у французькому виданні про Південно-Східну Європу – поряд з описами Угорщини, Туреччини, Волощини, Молдавії та Кримського ханства (181). Це видання цікаве тим, що в ньому Україна виділена із складу Речі Посполитої та Російської імперії і віднесена географічно й історично до південно-східного регіону Європи, який має свою специфіку.

На Заході було відомо про те, що політика обмежень та утисків, яку царський уряд проводив на Україні, обурювала козаків і викликала у них спротив. Тому в урядових колах деяких західних держав виникають наміри скористатися цим фактором в політичній грі на європейській арені, зокрема в боротьбі з Російською імперією. Так, 1734 р. французький уряд доручив Ледрану, директору міністерства закордонних справ, скласти доповідну записку про зближення Росії з Імперією, тобто з Австрією, і про те, як можна цьому запобігти. Цей документ під назвою “Мемуар про московитів і лігу імператора з цим народом” зберігається в архіві французького міністерства закордонних справ (*Mémoires et documents. Russie, vol. III*). В ньому про Україну говориться так: “Росію можна ще значно турбувати Україною. Козаки, мешканці України, є нація незадоволена, відважна й численна, що віддавна стогне під ярмом росіян. Пан Апостол, вождь козаків, помер недавно. Козаки, знаючи кривд від поляків, перейшли до турків, а звідти до московитів. Україна, що вони її заселяють, є одна з найродючіших країн у світі. Козаки мають армію в сто тисяч піхоти. Україна є осередком, де схрещуються шляхи з Трансильванії, Відня, Копенгагена. Вона являє собою заслону проти варварів-росіян, татар і турків. Козаки самі є здатні не тільки стримати росіян, а й відкинути їх до кордонів між Україною й Московщиною” (105, с. 276).

Про рухи серед козаків, які боролися за збереження

автономії, за свої права й привілеї, говориться в "Історичних, політичних та воєнних мемуарах" К. Г. Манштайна, які належать до кращих західних історико-літературних пам'яток XVIII ст. про Російську імперію. Ці мемуари користуються високою репутацією у дослідників, відомий російський історик К. М. Бестужев-Рюмін твердив, що "крім Манштайна, немає про правління Анни Іванівни жодного західного джерела, на яке можна було б покластися" (цит. за: 61, IV). У цих мемуарах відбито події 30–40-х рр., коли їхній автор перебував на російській службі, але опубліковані вони були в 1770 р., майже через півтора десятиліття після його смерті.

К. Г. Манштайн – син Ернста Манштайна, генерала російської армії часів Петра I. Після закінчення Кадетського корпусу в Берліні він служив офіцером у прусській армії, а в 1736 р. перейшов на російську службу. Брав участь у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр., яка проходила на території південної України та Криму. Згодом у Петербурзі Манштайн грав активну роль у поваленні Бірона та проголошенні імператрицею Анни Леопольдівни; прихід до влади Єлизавети Петрівни привів до різкого погіршення його справ, і в 1744 р. він був змушений тікати з Росії. Після цього він повернувся на службу в прусську армію і загинув в одній із битв Семилітньої війни.

Свої "Мемуари про Росію" Манштайн написав німецькою мовою, але змушений був перекласти їх на французьку за бажанням прусського короля Фрідріха II, відомого своїм зневажливим ставленням до німецької мови. З рукописом мемуарів знайомився Вольтер, який у той час жив при дворі Фрідріха II, і вніс в їхній текст чимало коректив, у тому числі й в ті фрагменти, що стосуються України (791, с. 67). Спершу "Мемуари про Росію" Манштайна побачили світ в англійському перекладі, зробленому з французького рукопису (1770 р.), який був опублікований у Ляйпцігу через рік. Вони мали великий успіх у читачів і були ще двічі перевидані французькою мовою (1771 і 1772 рр.) і раз англійською (1775 р.), двічі виходили також німецькою мовою (одного року, 1771-го, але в різних містах – Бремені і Ляйпцігу). Їхнє перше російське видання з'явилося 1823 р., кращим російським виданням справедливо вважається видання 1875 р., яке є перекладом з рукопису Манштайна.

Відомості про Україну та українських козаків розсіяні в мемуарах Манштайна, особливо в першій їх частині. Як відомо, гетьманські й запорозькі козаки брали участь у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр., і Манштайн не забуває проінформувати про їхні дії під час різних операцій цієї війни. Він відзначає, що в армії фельдмаршала Мініха загальним числом в п'ятдесят чотири тисячі чоловік було дванадцять тисяч козаків: п'ять тисяч донських, чотири тисячі українських (тобто гетьманських) і три тисячі запорозьких (61, с. 72). Розповідає він і про те, що незважаючи на укріплені лінії, побудовані російським урядом на півдні України, татари продовжували робити напади на українські землі, плондруючи села й невеликі міста, забираючи полонених. Та ще обтяжливішою була для України сама російсько-турецька війна. Манштайн об'єктивно зазначає, що "Україна дуже постраждала від війни. Вона чотири роки підряд давала зимові квартири всім російським військам і весь час постачала армію підводами для похідних обозів. Все це привело її до жалюгідного стану: не тільки губернатори, а й другорядні чиновники грабували й розоряли народ" (там само, с. 187–188).

Крім усіх цих розкиданих відомостей, знаходимо в книзі Манштайна й окремих розділ під цікавою назвою: "Руки козаків України і що це за народ" ("Mouvements des Cosaques de l'Ukraine et ce que c'est que ce Peuple"). Очевидно, ніяких письмових джерел та історичних праць про Україну у Манштайна не було, за винятком хіба що "Історії Карла XII" Вольтера, засновувався він на власних спостереженнях та на усній інформації, яку одержував від офіцерів російської армії, а також від самих козаків, з якими він мав можливість спілкуватися. "Я розмовляв з українськими козаками, – заявляє Манштайн. – Вони заселяють Україну, яка є, без сумніву, однією з найкращих країн Європи. Одна її половина належить до Російської імперії, а друга до Польщі. Ці дві її частини розділяє Дніпро або Бористен, що править за кордон. Колись ці козаки були незалежним народом" (309, с. 221).

Під впливом отриманих вражень у Манштайна пробудився інтерес до минулого України, однак більш-менш ґрунтовної й системної обізнаності з її минулим у нього не було, і звідси "приблизність" висвітлення, численні помил-

ки й неточності в його історичному екскурсі. Для нас його мемуари становлять інтерес передусім як свідчення очевидця про становище на Україні в післяпетрівську епоху. В них відбилася і репресивна політика царизму на Україні, і піднесення руху за поновлення її автономії після смерті Петра I. На те, що цей рух серед козацтва особливо привертав увагу автора, вказує й заголовок розділу про Україну в його книзі (“Рухи козаків України...”). “На цей час (1728 р.), – розповідає Манштайн, – знову прийшли в рух українські козаки. Після повстання Мазепи Петро I так придушив їх, що вони не виступали більше проти його влади. Словом, поки жив цей правитель, вони не наважувалися підняти голову. Згодом вони вирішили, що дитинство Петра II створює для них сприятливі умови, і знову виступили. Однак невдовзі порядок серед них був відновлений військовою силою. Деякі з них, найбільш багаті й неспокійні, були послані депутатами до Москви, щоб просити пробачення у імператриці. На чолі цієї депутації став їхній князь або гетьман” (там само, с. 223). В російському виданні 1875 року, перекладеному з рукопису Манштайна, тут маємо дещо інший текст: “Найбагатших і найнеспокійніших козаків схопили й заслали в Сибір. Інші просили помилування, яке й одержали. Але все-таки вони змушені були відправити до Москви численну депутацію, щоб виклопотати прощення” (61, с. 261). Ймовірно, що змінений друкований текст – одна з тих коректив, які були внесені в мемуари Манштайна Вольтером.

В розповіді про конкретні події тогочасного суспільно-політичного життя України Манштайн теж допускає неточності й помилки. Але в цілому він достовірно передає його атмосферу, напружене становище на Україні, створюване боротьбою козаків за відновлення автономії і репресіями царської адміністрації.

З російсько-турецькою війною 1735–1739 рр. пов’язані й сторінки про Україну й запорозьких козаків у спогадах Й. Лерхе, військового лікаря в російській армії, який брав участь у її поході на Крим 1738 р. Написані вони були пізніше, після повернення їхнього автора на батьківщину, в Німеччину, й опубліковані відомим німецьким вченим-географом А. Ф. Бюшінгом (287). Не без художнього чуття описані в спогадах Лерхе “запорозькі землі” – незаселені,

напівпустинні степи південної України, скіфські баби на курганах, сутички з татарськими роз'їздами й загонами, участь козацьких слобідських полків у цьому поході.

Відчувається, що автора цих спогадів особливо цікавили запорозькі козаки. Російська армія просувалася на південь мимо Запорозької Січі, що Лерхе не забуває відмітити. Згодом загін запорожців (Лерхе називає іншу, ніж у Манштайна, його чисельність, у шість тисяч чоловік) приєднався між Кизикерманом та Кам'яним затоном до російської армії і взяв участь у поході, так що Лерхе мав можливість безпосередньо їх спостерігати. Поряд з тим йому багато розповідав про них оберст-лейтенант Оросманн, комендант недавно збудованої в запорозьких краях російської фортеці. Таким чином Лерхе зібрав досить значну інформацію про запорозьких козаків, яку узагальнено виклав у своїх мемуарах. Для нас у ній немає нічого нового, але ця розповідь мемуариста про запорожців становила безперечний інтерес для його сучасників і співвітчизників, особливо для німецьких науковців.

З російсько-турецькою війною 1735–1739 рр. пов'язаний “Докладний опис стану земель і народів областей між ріками Доном і Дніпром” Г. Ф. В. Юнкера, що повідомлення про нього було опубліковано Я. Д. Ісаєвичем (540). Його автор – німецький поет і вчений, який в 1731 р. вступив на російську службу і з початком російсько-турецької війни був призначений історіографом при фельдмаршалі Мініху; в обов'язок його входило вести журнал походу. Цей журнал 1843 р. був опублікований у Німеччині, причому видавець Е. Германн авторство його приписав Мініху, хоч насправді його автором є Юнкер (398). Тоді ж Юнкер почав на місці збирати матеріали для названого опису Лівобережної й Південно-Східної України, котрий у наступні роки був ним написаний, але повністю так і не був опублікований. У 1764 р. Г. Ф. Міллером був виданий його перший розділ під назвою “Про особливості природи областей між ріками Доном і Дніпром”, у якому описано природу Лівобережної України й Донецького краю під кутом зору вченого-географа (261). Слід ще сказати, що “Докладний опис...” Юнкера з російським перекладом у 1848 р. готувався видати О. Бодянський в “Чтениях в Московском обществе истории и древностей российских”, але після публікації книги

Флетчера “Про Російську державу” він був увільнений з посади секретаря товариства і його задум не здійснився; російський переклад “Докладного опису ...” зберігся в матеріалах “Чтений ...” (540, с. 206).

Про останні напади кримських татар на Україну в середині XVIII ст. розповів у своїх мемуарах барон де Тотт, який у 1766–1769 р. був французьким резидентом при дворі Кримського ханства. Угорець з походження, барон де Тотт тривалий час жив у Туреччині, знав турецьку мову й звичаї, потім переїхав до Франції, де вступив на дипломатичну службу. Він був людиною освіченою, з філософськими нахилами й не позбавленою літературного хисту, що досить переконливо проявилось і в його “Мемуарах про турків і татар” (“*Mémoires sur les Turcs et les tartares*”). Видав він їх у Парижі 1783 р. в чотирьох томах; про його перебування в Криму розповідається в другому томі. Фрагменти з цього тому, що стосуються України, були опубліковані в “Киевской старине” за 1883 р. (102).

Тут ідеться про похід кримського хана у 1769 р. на Нову Сербію, прикордонну область із центром у Єлизаветграді, яка входила до Російської імперії. Це вторгнення було інспіроване барськими конфедератами, які після вступу російських військ на Правобережну Україну знайшли пристановище в Хотині. Турецький султан схвалив військову акцію свого сателіта й послав йому на підмогу восьмитисячний загін. Барон де Тотт супроводжував кримського хана в цьому поході й таким чином став очевидцем чергового спустошення татарами й турками українських земель. Відповідні сторінки його мемуарів цікаві й тим, що вони дають виразне в своїй конкретиці зображення татарсько-турецьких нападів, від яких протягом віків тяжко страждав український народ.

Як розповідає Тотт, першим зазнало нападу прикордонне місто Балта, яке разом з навколишніми селами було дотла спалене й сплюндроване допоміжним турецьким загonom. І всі поселення, що зустрічалися на шляху просування татар і турків, зазнавали такого ж плондрювання. Прагнучи насамперед захопити якнайбільше невільників, татари глибоко проникали й за польський кордон. Турецькі спагі відбирали у них невільників, а коли їм набридало тягати їх за собою, то вони рубали їх на шматки. Ось одна з конкретних

замальовок мемуариста: “Наказ спалити Аджамку був виконаний з такою поспішністю, і вогонь охопив будинки, криті соломною, з такою силою і швидкістю, що ми самі ледве встигли вихопитися з полум’я. Дим і пара від снігу, що танув, заповнили повітря й затьмили сонце. Півтора ста сіл були так само спалені, величезна хмара диму поширилася на двадцять миль у межі Польщі і лише наш прихід туди з’ясував причину цього явища” (там само, с. 170). Тисяча двісті чоловік, що сховалися в монастирі й учинили нападникам запеклий опір, були спалені живцем. Як бачимо, в другій половині XVIII ст., в апогей європейського Просвітництва, на українській землі все ще повторювалися трагедії часів Батия і Тимура.

Вкажемо ще на один цікавий момент у мемуарах Тотта, хоч він і не стосується прямо нашої теми, а є досить своєрідним фактом міжнаціонального резонансу творчості Мольєра. Перебуваючи в дружніх стосунках з ханом Шагін-Гіреєм, Тотт знайомив його з комедіями уславленого французького драматурга. Хан особливо зацікавився “Тартюфом” і заявив Тотту: “Якщо ніхто не може обдурити людей щодо свого походження (тут він мав на увазі мольєрівського “Міщанина-шляхтича”. – Д. Н.), то легко ввести в оману щодо свого характеру. Всі країни мають своїх Тартюфів, є вони й серед татар, і я дуже б хотів, щоб ви зробили для мене переклад цієї п’єси” (там само, с. 148). Лишилося невідомим, чи вдовольнив барон де Тотт це прохання кримського хана.

Серед пам’яток “літератури факту”, в яких описується Україна середини XVIII ст., слід виділити “книгу мандрів” Джозефа Маршалла, який у 1768–1770 рр. об’їздив Центральну й Східну Європу (310). Автор цієї книги говорить, що реальна Україна, яку він побачив під час подорожі, виявилася зовсім не такою, якою він її уявляв на основі прочитаних книжок. Побачив він не спустошений напівдикий край, а цивілізовану країну з гарно поставленим сільським господарством і ремеслами. “Сучасне населення України, – пише Маршалл, – це цивілізований народ, найкращі хлібороби в усій Російській імперії” (там само, III, с. 169). Як “практичний англієць”, представник країни, де відбувався бурхливий економічний розвиток, Маршалл цікавився передусім суспільно-економічним життям відвіданих країн –

сільським господарством, ремеслами, комерцією, заняттями населення тощо. Подорожуючи по Україні, він насамперед приглядався до цієї сфери її життя, розмовляв з селянами, цікавився веденням господарства, обробкою землі, врожаєм, промислами тощо. Все це дало йому підстави для висновку, що “Україна є найбагатшою провінцією Російської імперії”, причому не тільки “завдяки щедрій природі, родючості ґрунту, а й завдяки гарному господарюванню її населення”. Маршалл навіть заявляє у своїй книзі: “Я не зустрічав жодної країни, яка була б так схожа на найкращі провінції Англії, як це зауважив на Україні” (там само, с. 169–170).

Під час своєї подорожі Маршалл побував і на Лівобережній, і на Правобережній Україні. Україна була ним сприйнята і описана як єдина етнічно-історична реальність, поділена між двома сусідніми державами – Російською імперією і Польським королівством. Така була державно-політична дійсність України, але як етнонаціональна реальність вона розглядається автором в одній площині з іншими країнами Центральної і Східної Європи, про що свідчить і заголовок його книги (“Подорожі по Голландії, Фландрії, Німеччині, Данії, Швеції, Лапландії, Росії, Україні й Польщі в 1768, 1769 і 1770 рр.”). На Україну він прибув у жовтні 1770 р., завершивши подорож по Росії; маршрут його пролягав через Стародуб і Чернігів до Києва, куди він приїхав 3 листопада і зробив тривалу зупинку; далі він вирушив у подорож по Правобережній Україні, звідки відбув до Польщі. В третьому томі своєї “книги мандрів” Маршалл описав різні регіони України, звертаючи основну увагу на їхнє економічне життя, на становище третього стану, зокрема селян. Слід зазначити його різко негативне ставлення до кріпосництва; долю покріпачених селян він порівнює з долею чорних невільників у колоніях. Описуються в книзі Маршалла й ті українські міста, в яких побував автор, причому найбільш докладно розповідає він про Київ, поєднуючи опис міста з історичними ремінісценціями: “Київ, одне з найзначніших міст серед побачених мною в Росії, посідає почесне місце в історії цієї імперії. Упродовж віків він пережив багато потрясінь, які призвели його до злиденного стану, що становив контраст його давній величі; тепер можна сподіватися, що він знову досягне колишнього

розквіту. Місто гарно забудоване цегляними й кам'яними будинками, в ньому є вулиці вузькі й широкі, всі гарно заощені; також є в ньому справді чудовий старовинний собор, який повільно відбудовується (тут автор має на увазі Софію. — Д. Н.), і ще одинадцять інших храмів. В місті налічується сорок тисяч жителів, і воно ґрунтовно укріплене" (там само, с. 168–169).

В розрізі нашої теми значний інтерес становлять "Подорожі" Вільяма Кокса, відомого історика й політичного письменника пізнього англійського Просвітництва. Як наставник старшого сина графа Пемброка, лорда Герберта, Кокс у 1778 році подорожував по Речі Посполитій, потім приїхав у Росію, де провів більше півроку. Повернувшись на батьківщину, він видав у двох томах свої "Подорожі" (189), які, незважаючи на значний обсяг, мали великий успіх у читачів, передусім завдяки їхньому високому літературному рівню. Цей твір можна віднести до кращих зразків художньої документальної прози доби Просвітництва. У XVIII ст. "Подорожі" Кокса витримали шість англійських видань, виходили в перекладах французькою, німецькою, італійською, голландською й шведською мовами.

Представник радикальної течії в англійському Просвітництві, Кокс з його позицій підходив як до дійсності Речі Посполитої, що описується в першому томі його книги, так і до дійсності Російської імперії, про яку йдеться в другому томі. Обидва ці державні утворення були в його очах потворними породженнями феодалізму, хоч і з різними структурами. Як і значна частина західноєвропейських просвітників, Кокс вбачав у Речі Посполитій державу, в якій законсервувався середньовічний феодалізм, збереглися його безглузді й шкідливі пережитки. З осудом пише він про "рабське становище селян", у тому числі й українських, про те, що "селянин стогне під ярмом феодального деспотизму, набагато гіршого, ніж тиранія абсолютного володаря" (там само, I, с. 89–93). Співчутливо говорить він про "повстання козаків України за часів правління Яна Казимира" (тобто про визвольну війну під проводом Хмельницького), яке "потрясло гніт польської аристократії" (там само, с. 115). З українських земель найбільш докладно описується у Кокса Галичина, яка за першим поділом Польщі перейшла до Австрійської імперії.

У другому томі своїх "Подорожей" Кокс піддав такій же різкій критиці суспільно-політичний лад Російської імперії, який характеризувався вже не феодальною анархією, а царським деспотизмом, аж ніяк не стаючи від цього привабливішим. Цей лад англійський просвітник визначає як "систему кнута" (the system of knout), яка в другій половині XVIII ст. була поширена й на Україну. Четвертий розділ другого тому "Подорожей" Кокса відкривається описом knout'a – як своєрідної емблеми самодержавно-кріпосницької системи "імперії царів". Не випадково ж правлячі кола останньої поставилися до цієї книги вкрай вороже, як до "наклепницької", і вона потрапила до числа "суворо заборонених"; ця заборона залишалася в силі й упродовж першої половини XIX ст., невеликий уривок із неї, про подорож автора з Москви в Петербург, у 1837 р. міг з'явитися в російському виданні лише без імені автора (436, с. 132).

Від наведених пам'яток західноєвропейської "літератури факту" за своїм змістом і характером відрізняються чотиритомні "Подорожі в Росію" відомого німецького вченого С. Г. Гмеліна, видані в 1770–1784 рр. (222). Відрізняються вони своїм суто науковим ухилом і колом завдань, що їх ставив перед собою автор. Під час подорожі по Лівобережній і Слобідській Україні, здійсненій з науковою метою в 1768–1769 рр., Гмелін цікавився передусім природою краю, його флорою і фауною, і поряд з тим виявляв певний інтерес до етнографії, до зовнішнього вигляду, одягу й життєвого укладу населення. В узагальненій характеристиці українців Гмелін говорить: "Малоросіяни ревні в своїй вірі, веселої вдачі, в поведженні товариські з усіма, дуже схильні до музики, а також до чарки. Вони люблять чистоту, а тому їхні бідні житла виглядають набагато краще, ніж чорні приміщення великоросів. Вони делікатні в їжі" (там само, I, с. 93).

Не будемо докладніше зупинятися на цій пам'ятці, оскільки за своїм змістом і характером вона виходить за межі проблематики дослідження. Те ж саме слід сказати й про книги Й. Г. Георгі, німецького вченого, який працював у російській Академії Наук, зокрема про його "Опис усіх народів Російської імперії" в трьох томах, який в 1776–1777 рр. вийшов у Петербурзі водночас німецькою, французькою і російською мовами, і про його "Географічно-фі-

зичний та природничо-історичний опис Російської імперії” в чотирьох томах, виданий в 1797–1806 рр. у Кенігсберзі. Більший інтерес у плані даного дослідження становить книга іншого німецького вченого, “Подорож по Росії і Кавказьких горах” Й. А. Гільденштедта (30), який теж був членом петербурзької Академії наук. Цей вчений цікавився економічним життям та господарством різних частин Російської імперії, в тому числі й України, і під цим кутом зору описав її східні регіони та міста. Його наукова подорож, здійснена 1774 р., охопила Лівобережну й Слобідську Україну, а також південні степи, колишні запорозькі землі, недавно приєднані до Російської імперії. Книга Гільденштедта була відома Я. М. Марковичу, і в своїх “Записках о Малороссии” він навів уривок із неї під назвою “Физическое описание Малороссии”.

Слід тут згадати й А. Ф. Бюшінга, видатного німецького вченого-географа, який у своїй всеосяжній праці “Новий опис землі” (13 ч., 1754–1777), виданий у Гамбурзі, подав географічно-історичний опис українських земель. Основні матеріали про Україну з історичним екскурсом, де основна увага приділена козацтву, зосереджені в розділі, відведеному Російській імперії, тоді як у розділі про Річ Посполиту даються лише деякі розрізнені відомості. В своєму описі Києва Бюшінг говорить і про “Київський університет”, тобто про Києво-Могилянську академію, і зазначає його важливу роль у розвитку освіти на Україні (160, с. 767–768). Не менш значним внеском Бюшінга в німецьку й західноєвропейську україніку були публікації матеріалів про Україну в “Magazin für neue Historie und Geographie”, що він видавав у Галле в 1765–1793 рр. В першу чергу тут слід назвати німецький переклад “Кратких политических и исторических сведений о Малой России” В. Рубана, який з’явився в IX томі названого видання (за 1775 р.). Ця пам’ятка української історіографії XVIII ст., перекладена німецькою Х. Г. Газе, мала значний відгомін у західноєвропейській історіографії кінця XVIII – початку XIX ст., про що мова буде далі. З інших матеріалів вкажемо ще такі, як анонімний опис “Подорожі із Петербурга в Молдавію через Москву і Київ”, що була звершена в 1770–1772 рр., як “Історичні й воєнні анекдоти та думки” М. Р. ле Г. де В., писані французькою мовою, і серед них – фрагмент про

запорожців, яких автор ставить високо й порівнює з мальтійськими рицарями, як додатки до “Мемуарів” Манштайна, де теж подаються відомості про запорозьких козаків (див. 457, с. 21).

Як відомо, у XVIII ст. в Західній Європі зародилася наукова славістика, причому найраніше значного розвитку набула вона в Німеччині. Одним з її складників вже з того часу виступає україністика. В першій третині XVIII ст. центром німецької славістики був університет в Галле, де вчені-пієтисти особливий інтерес виявляли до православних слов'янських країн, у тому числі й до України, і мали тісні зв'язки з діячами української культури Т. Прокоповичем, С. Тодорським та іншими (962, с. 321–341). В середині XVIII ст. центр славістичних студій в Німеччині зміщується до Геттінгена, до його славетного університету, де складалася група вчених-просвітників, які активно цікавилися слов'янським світом та його культурою і внесли вагомий вклад в їх вивчення (А. фон Галлер, Гебгарді, Гайне, Гмелін, Майнерс, Шлецер та інші). Їхній науковий орган “Göttingischen Gelehrten Anzeigem” систематично друкував розвідки й рецензії зі славістики, пробуджував інтерес громадськості до слов'янських народів та їхніх культур і прагнув впливати на її сприймання процесів і подій у слов'янському світі (див. 847). Зв'язки із слов'янськими країнами геттінгенські вчені здійснювали головним чином через університет, де навчалися вихідці з цих країн, які, повернувшись на батьківщину, висилали книги, надавали різномірну інформацію, писали рецензії і т. д. В університеті читалися лекції з історії Росії і Польщі – в рамках всесвітньої історії або історії Європи, в них висвітлювалася історія Київської Русі і деяких пізніших епох історії України.

Як видно з публікацій їхнього органу, геттінгенських вчених-просвітників найбільше цікавило походження слов'ян і їхня давня історія, зв'язок їхнього характеру й мови з географічним середовищем, християнізація слов'янських народів, гуситський рух у Чехії, діяльність Петра I і європеїзація Росії та інші проблеми. Із сучасного життя слов'янського світу особливий інтерес у них викликали взаємопов'язані процеси занепаду Польщі й піднесення Росії, поділи Польщі й “просування Росії в Європу”, причому на

всі ці явища й процеси вони дотримувалися різних, нерідко протилежних думок.

З'являлися на сторінках геттінгенського наукового часопису й публікації про Україну й рецензії на книги про її тогочасний стан та історію. 1772 р. в ньому були надруковані "Замітки по дорозі з Петербурга в Крим 1771 року" невідомого автора, в яких відбито невдоволення українського народу політикою царського уряду, кріпосницьким і колонізаторським гнітом. Спостережливий автор тут, зокрема, зазначає: "Весь народ з приємністю згадує часи, коли він мав власну вільну державу, і з обуренням дивиться на намагання уряду позбавити його широких прав, якими він раніше володів" (140, с. 933). Цікаве й спостереження автора нарису, що "на землі цього (козацького, власне українського. – Д. Н.) народу, який ми звикли вважати варварським, схильним до розбою, подорожувати набагато безпечніше, ніж по поліцейських державах (als in den policirtesten Staaten). Ця різниця одразу ж стає помітною, як тільки перетинаємо російський кордон. У Росії службовці пошти обов'язково попереджають подорожніх про небезпечні місця, тоді як по всій Україні про щось подібне не було й згадки" (там само, с. 939).

Гарно було поставлене в "Göttingischen Gelehrten Anzeigen" рецензування книг про слов'янський світ – наукових видань, історичних праць, описів подорожей тощо, – які з'явилися в Німеччині та інших європейських країнах. Серед них трапляються й книги, повністю чи почасти присвячені Україні та її історії. Так, М. Х. Шпренгель у 1782 р. відрецензував на сторінках цього наукового видання багатотомну "Історію Росії" французького вченого Левека, в якій висвітлювалася епоха Київської Русі та окремі події з історії України, в 1788 р. Гебгарді, вчений-славіст з оточення Шлецера, опублікував оглядову рецензію "Про козаків", де йдеться про "Аннали Малоросії" Шерера, в 1793 році А. Майстер рецензував книгу С. Гаммарда "Подорож з Верхньої Сілезії на Україну" тощо.

Також із самого середовища геттінгенських просвітників вийшли наукові праці й художні твори, які тією чи іншою мірою стосуються України. При всьому критичному ставленні до "норманської теорії" А. Л. Шлецера, не можна заперечити його визначної ролі у вивченні давньоруської

історії, її літописних джерел, а також в ознайомленні з ними Німеччини й усієї Західної Європи. В 1772–1783 рр. Шлецер читав у Геттінгенському університеті курс історії північних країн Європи, зокрема Росії і Польщі, в якому багато уваги приділив Київській Русі. Як відомо, ним був зроблений повний переклад літопису Нестора німецькою мовою, опублікований вже на початку XIX ст. Отже, Шлецер зробив значний внесок у вивчення минулого України, оскільки історія Київської Русі – це історія давньоукраїнської держави.

Щодо пізніших епох історії України, то до них Шлецер звертався лише епізодично, до того ж, будучи “централістом” у підході до історії східних слов’ян, він схильний був розглядати Україну як утворення локального характеру й розчиняти її історію в “загальноросійській історії” (585, с. 846). На його думку, виражену в “Перевірці руських літописів” (1768 р.), історія України – це “територіальна історія” поряд з історією Новгородом, Псковом, Казанню, Сибіру та запорозьких козаків (383, с. 135). В “Загальній історії Півночі”, розвиваючи свій погляд на історію “російських слов’ян”, він вже поділяє її на три частини: 1. Російську історію; 2. Новгородську історію і 3. Козацьку історію (384, с. 241). Однак ця теза щодо “козацької історії” не знайшла розробки в його праці, його наукові інтереси перебували далеко за межами “козацької України”. З-під його пера вийшла з її історії лише одна невеличка стаття “Статистичні відомості про Малоросію або Україну”. В ній, торкаючись козацької доби, він дотримується офіційної імперської версії щодо процесів і подій тогочасної української історії, твердячи, що Богдан Хмельницький навіки приєднав Україну до Росії, що були вироблені статті приєднання, які, однак, внаслідок “зловживань” і “невірності” козацьких гетьманів частково підтверджувалися, частково обмежувалися російським урядом (585, с. 846). Як одне з джерел, Шлецером тут було використане “Краткое описание Малороссии”, яке, за свідченням Енгеля, він списав у домі Кирила Розумовського в Петербурзі й привіз з собою до Німеччини (205, с. 4).

Першою спробою систематизованого наукового огляду західноєвропейських джерел з історії Росії і України від давніх часів по XVIII ст. включно була двотомна книга

С. Майнерса “Порівняння давньої і нової Росії”, написана з просвітницьких позицій (307). Її автор належав до геттінгенської групи вчених-славістів і на сторінках її наукового часопису рецензував видання з історії слов’янських країн. Книга Майнерса була також своєрідним підсумком багатоголового процесу пізнання Західною Європою Східної, і в цьому її специфічний науковий інтерес, про що скажемо далі. З Геттінгенським університетом був пов’язаний також Й. Х. Енгель, відомий історик України; тут була ним підготовлена й опублікована 1790 р. латиномовна магістерська дисертація на досить таки оригінальну тему – порівняння “військових республік” давніх спартанців, критян і українських козаків (204).

Глава геттінгенських просвітників у середині XVIII ст. відомий вчений і письменник А. фон Галлер в своєму соціально-політичному романі “Альфред, король англосаксів” (1772 р.) до своїх роздумів про найрозумніший і найдосконаліший суспільно-політичний устрій залучив “республіку запорожців” як найповніше вираження певних “конституційних принципів”. Представник поміркованого крила просвітників Галлер тут виступає з апологією конституційної монархії та доктрини “освіченого абсолютизму”, яка на той час набула великого поширення в Німеччині. Завершеним його втіленням і виступає в романі Альфред, англосаксонський король раннього середньовіччя, який, зрозуміла річ, не має нічого спільного з історичним прототипом: це не що інше, як проекція умоглядного просвітницького ідеалу на дуже умовне середньовічне тло. Розповідаючи в перших розділах роману про формування цього ідеального правителя, Галлер наголошує на ролі освіти, яка засновується на античній культурній спадщині, в чому виразно проявляється генетичний зв’язок Просвітництва з ренесансним гуманізмом. Зразковий освічений монарх король Альфред велику увагу приділяє мистецтвам і наукам, вважаючи, що служать вони одній і тій же меті – поліпшенню суспільних звичаїв, вихованню любові до добра й відрази до зла та пороків (236, с. 60–61). Загалом же перші три розділи роману Галлера – це розгорнутий виклад доктрини “освіченого абсолютизму”, цілий кодекс настанов і рекомендацій правителям Європи, насамперед німецьким.

Найцікавіший у романі четвертий розділ, де автор ви-

водить норманського вояка Амунда, розповідає про його походи й подорожі в різні країни; основне ж місце в розділі посідають його бесіди з королем Альфредом. Спершу типовий норманський вікінг Амунд бере участь у поході Гастінга на Візантію, де надовго залишається, засвоює грецьку культуру й закохується в чарівну Теофанію і внутрішньо міняється. Цікаво зазначити, що після захоплення Константинополя ворогами Амунд з Теофанією і Гастінг з візантійською принцесою тікають на скандинавську північ шляхом “із варягів у греки”, “який тоді скандинави добряче втоптали” (там само, с. 100). Але головний зміст розділу розкривається в розгорнутому діалозі Амунда з королем Альфредом, де першому відведена роль “бувалої людини”, яка побачила світ, а другому – роль резонера, який оцінює, узагальнює, робить висновки. В цій своїй частині роман нагадує “Утопію” Томаса Мора, структуру якої Галлер, очевидно, і брав тут за взірць. При цьому співрозмовників цікавить передусім, якщо не виключно, соціально-політичний лад країн, у яких побував Амунд. Тут слід сказати, що просвітник Галлер, подібно до гуманістів Відродження, не дуже рахувався з хронологією, у нього теж поряд з країнами, які у той час реально існували, фігурують і такі, що вже стали набутком історії, до того ж нерідко щодо існуючих країн він вживає античні назви (наприклад, Польщу називає Сарматією, придунайські князівства – Дакією і т. д.).

Ідеалом політичного устрою для Галлера, подібно до Вольтера, була конституційна монархія англійського зразка, на що прямо вказується в авторській передмові до роману (у виданні 1773 р. відсутня пагінація). Ним рішуче заперечується як аристократична олігархія, так і абсолютна монархія, про яку в романі говориться, що це “ярмо, під яким ніхто не може бути щасливим” (там само, с. 113). Але для Галлера неприйнятне й народовладдя з його “нерозумною рівністю” й “надмірною свободою”, проти них він висуває той аргумент, що “люди не можуть бути рівними. Ця рівність є вигадкою зарозумілих софістів. Розум або хоробрість підносять одну людину над іншою” (там само, с. 160). Саме завершене втілення такої “нерозумної рівності” й “надмірної свободи”, які обертаються проти суспільства, що живе за цими “принципами”, Галлер і побачив у Запорозькій Січі.

Як виявляється, Амунд у свій час побував і у пацінаків (так названі в романі запорожці) в ролі ... посла візантійського двору. “Живуть вони, – розповідає він, – на порогах Бористена, а їхня резиденція (Hauptsitz) називається Січ (Setscha). Вояки різних націй проживають тут одні, не підпускаючи й близько жінок; з свого острова (очевидно, мається на увазі Хортиця. – Д. Н.) вони роблять руйнівні походи в сусідню Сарматію, в родючу Дакію й багату Болгарію. Кожного року всі ці вояки збираються, щоб обрати своїх командирів і керівника; у них всі рівні, і голос недосвідченого молодика має ту ж вагу, що й голос сивочолого воїна, який років п'ятдесят брав участь у війнах свого народу і як полководець не раз приводив його до перемоги” (там само, с. 171–172).

Такий демократичний устрій, що легко обертається проти найбільш заслужених членів суспільства, Галлер вустами бувалого Амунда безапеляційно засуджує. “Ні честь, ні власність, ні навіть життя громадян не є в безпеці при державному устрої, де єдиним законом є воля натовпу”, – проголошує він, продовжуючи критику “конституційних принципів” Запорозької Січі. На підтвердження він залучає ще приклади з античної історії, ставлячи на карб “свавільному натовпу” і несправедливість, вчинену Коріолану, і смерть Ціцерона, і склянку цикути, яку довелося випити Сократу. Хоч Галлер і не любив Вольтера і трактував його як “публіциста з метким пером” (federflinke Publizist), у своєму ставленні до “натовпу” й страху перед ним повністю з ним солідаризувався, – як, до речі, і в багатьох інших важливих питаннях.

Вільне поводження з історією, продемонстроване автором “Альфреда, короля англосаксів”, пояснюється не слабкою чи недостатньою обізнаністю з нею. Численні статті й рецензії, опубліковані Галлером у геттінгенському науковому часописі (який саме під його керівництвом досяг розквіту), засвідчують прямо протилежне – ґрунтовні й різнобічні знання історії, зокрема слов'янських країн. У слов'янському світі він особливо цікавився Росією, насамперед процесом її “європеїзації”, і виявляв симпатії не тільки до Петра I, який з легкої руки Вольтера став кумиром багатьох західноєвропейських просвітників, а й до Катерини II, розцінюючи їх як “освічених монархів”.

Більше уваги приділяв Україні та козакам інший німецький історик, Г. Ф. Міллер, який з 1725 року працював у Петербурзі і свої праці публікував у Росії і в Німеччині. В них він виходив із схеми Татіщева і розглядав історію Росії як цілісний і безперервний процес, що від піднесення “київських часів” прийшов до занепаду в “удільні часи”, а потім до нового піднесення в “московські часи”, яке триває. В цій схемі не було місця Україні як національно-історичній реальності, в трактуванні її історії Міллер ретельно дотримувався офіційної імперської доктрини. Як справедливо пише Б. Крупницький, “він був, безперечно, історик-кар’єрист, що хотів принаймні зовні зберегти вигляд об’єктивної людини, але таким він не був і робив те, що наказували йому згори, від російського уряду” (585, с. 845).

Повною мірою це стосується і його двох досить розлогих нарисів про українське козацтво: “Про походження козаків” (1756 р.) і “Відомості про запорозьких козаків” (1760 р.), які були разом надруковані в “Sammlung der Russisches Geschichte” (СПб, 1760, т. IV і V). Але перший з них раніше, в 1756 р., з’явився в часописі Готшеда “Das Neueste aus der anmutigen Gelehrsamkeit”, що виходив у Лепцігу, а в 1758 р. передруковувався в “Erdbeschreibung” Бюшінга. Як показали новітні дослідження, він не є самостійним дослідженням, а компіляцією, написаною на основі ненадрукованої праці князя С. Мишецького “История о козаках запорожских”, автор якої десь у середині XVIII ст. побував на Січі й описав життя та звичаї запорожців, що викликало значний інтерес його сучасників (там само). Згодом в архіві Міллера було знайдено чимало матеріалів з історії України, зокрема статтю “Роздуми про запорожців”, яку О. Бодяньський опублікував у “Чтениях в Обществе истории и древностей российских” за 1847 рік. У цій статті, як і в інших своїх працях, Міллер виправдовував політику царського уряду щодо українських козаків і зруйнування Січі.

В західноєвропейській Україні останньої третини XVIII ст. провідна роль переходить до історіографії, яка помітно активізується. Це не означає, ніби інші її галузі занепадають, йдеться про те, що найбільш помітні публікації про Україну з’являються в цей час головним чином в історіографії. Впадає у вічі, що згадана активізація пере-

буває в контрасті з тогочасним станом України, для якої розпочався один з найпохмуріших періодів її історії. Неухильний наступ, який вів царизм на автономію України протягом більш ніж століття, завершився в останній третині віку Просвітництва ліквідацією останніх залишків української національної державності. В 1764 році за указом Катерини II була остаточно скасована Гетьманщина, через рік – козацьке самоврядування в Слободській Україні, в 1775 році російськими військами була зруйнована Запорозька Січ. На всі ці українські землі була поширена загальноімперська система правління. Водночас було введено кріпосне право в його найтяжчих формах, з широким практикуванням купівлі-продажу покріпачених селян. (Чого, до речі, не було і за найлихіших часів польсько-шляхетського панування, чого загалом не знала Європа). За першим поділом Польщі 1772 р. до Австрійської імперії відійшла Галичина, а за другим поділом 1793 р. Правобережна Україна була приєднана до Російської імперії. Політика обох імперій спрямовується на якнайскорішу інтеграцію українських земель їхніми державно-політичними системами.

Таким більш ніж сумним виявився для України соціально-політичний підсумок XVIII ст.

Звичайно, згадані події суспільно-політичного життя України теж знаходили відбиття в західних історико-літературних пам'ятках, але можна сказати з певністю, що не вони тоді викликали переважний інтерес, не вони були її головними його збудниками. В другій половині XVIII ст. інтерес зміщується на історію України, а основні його імпульси слід шукати не так у тогочасній українській дійсності, як в обставинах і колізіях громадсько-політичного й ідейного життя самих західноєвропейських країн.

В цілому “вік Просвітництва” на Заході характеризується розширенням горизонтів і поглибленням суспільно-політичної думки. Одним з аспектів цього процесу було неухильне зростання зацікавленості Східною Європою та її народами, їхньою історією й культурою, суспільними інституціями й політичним ладом, які в зростаючій мірі стають предметом вивчення і роздумів. На відміну від епох Відродження і бароко, тепер Польське королівство вже не вважається “східним муром” Європи, її границі просвітницька думка відсуває далеко на схід, у межі Російської

імперії, включаючи, хоч і не без внутрішнього опору й ретардацій, в орбіту європейської цивілізації Росію та підлеглі їй народи Східної Європи. В повній відповідності з духом Просвітництва особливий інтерес викликають різні форми правління та різний суспільно-політичний устрій східноєвропейських країн. І в першу чергу – вражаючий контраст між Російською імперією і Річчю Посполитою як державно-політичними утвореннями, контраст, що відкривався в усьому, на що б тут не звертали увагу західні просвітники, що б вони не зіставляли. Оскільки ж у XVIII ст. Польська шляхетська республіка невпинно котилася до повного занепаду й зникнення з політичної карти Європи, а Російська імперія набувала дедалі більшої могутності й впливу на європейські справи, ці зіставлення пробуджували у просвітників поглиблені роздуми й гострі сперечання на державно-політичні й філософсько-історичні теми.

Без перебільшення, занепад Польщі й піднесення Росії, що призвело до докорінної зміни ситуації в Східній Європі, належали до тих явищ європейської політичної історії XVIII ст., які привертати посилену увагу просвітників. З цим найтісніше пов'язувалося питання про те, яку роль у занепаді однієї держави і піднесенні другої відіграв політичний устрій кожної із них, такий разюче несхожий. В медитації і дискусії на ці теми тією чи іншою мірою втягнувся ледве не весь цвіт західного Просвітництва – Вольтер і Руссо, Дідро і Маблі, Бернарден де Сент-П'єр і Кондорсе, Галлер і Гердер, Гіббон і Кокс, Альфієрі та багато інших. Оскільки ж в обох історичних процесах – як занепаду Польщі, так і піднесення Росії – неабияка роль належала Україні й українському козацтву, то в ці роздуми й сперечання нерідко прямо чи опосередковано входила й “козацька проблема”. Серед основних факторів, що спричинили кризу й загибель Речі Посполитої, вказувалося, поряд з політичним “ладом, що засновується на безладді” та застарілими феодалними соціально-економічними структурами, і на фактор національний, фактичний розкол держави на два національно-релігійні табори, що найбільш наочне вираження знаходило в козацьких війнах та повстаннях на Україні (923, с. 25–26).

В підході до названих проблем між просвітниками не було згоди, одні з них піддавали нищівній критиці Річ Посполиту й водночас схилялися до ідеалізації або й явно

ідеалізували Російську імперію, інші ставилися до неї негативно і тією чи іншою мірою симпатизували шляхетській республіці, треті ж однаково не приймали ні феодально-анархічної Польщі, ні деспотичної “імперії царів”. Перший з цих підходів виразно проявився у Вольтера, особливо в його історичних і публіцистичних творах фернейського періоду; характерні в цьому відношенні, з одного боку – вже згадувана вище “Історія Російської імперії за Петра Великого”, а з другого – “Історичний і критичний нарис про церковні міжусобиці в Польщі”. В цьому нарисі, опублікованому 1767 р. в Базелі під псевдонімом Бурдільйон, Вольтер протиставляв Польщі, де панують варварство і віросповідальна нетерпимість, “щасливу Росію”, якою править мудра й освічена імператриця Катерина II (156). І тут слід сказати, що не тільки Вольтер, а й інші просвітники, що дотримувалися тих же позицій, впадали в некритичну апологію царської Росії, піддавшись демагогії Катерини II, яка в Європі видавала себе за прихильника просвітників, а свою кріпосницьку імперію – за освічений абсолютизм. Не уникнув усього цього й Дідро, який в “Енциклопедії” характеризував Річ Посполиту як державу, де зберігся середньовічний феодалізм, і в той же час виступав апологетом “освіченої монархії” Катерини II. Подібний підхід був поширений і серед німецьких просвітників, зокрема був він притаманний А. фон Галлеру (847, с. 134–138).

Просвітникам, які дотримувалися другого підходу, власне прихильне ставлення до шляхетської Речі Посполитої, хоч вони здебільшого визнавали історичну закономірність краху цього державного утворення; як зворотний бік медалі, з’являється у них негативно-критична позиція щодо царської Росії та її політики в Речі Посполитій. Найвидатніший представник цієї лінії в Просвітництві – Жан-Жак Руссо, який і в цих специфічних питаннях дотримувався поглядів, діаметрально протилежних поглядам Вольтера.

Чим же пояснюється ця дещо парадоксальна для Руссо позиція захисника Польської шляхетської держави, в якій зберігалися найбільш архаїчні форми феодального суспільства? Звичайно, тут відіграла свою роль та обставина, що його праця “Роздуми про правління в Польщі” (1771 р.) була інспірована керівниками Барської конфедерації,

М. Вельгорським та його групою, тобто аристократичною партією, яка обстоювала привілеї свого класу. Але справа насамперед у тому, що автор “Суспільної угоди” не розібрався до кінця в соціальній природі суспільно-політичного устрою Речі Посполитої, абстраговано підійшов до її республіканізму, до прав і свобод особистості. Вони в його очах мали цінність самі по собі, незалежно від соціальної реальності польської держави, від того, що це були права й свободи виключно шляхетські, що від них невіддільні безправ’я народу, рабство покріпаченого селянства. Тому в своїх “Роздумах про правління в Польщі” женевський філософ взяв під захист те, що Вольтер та його послідовники рішуче засуджували: і виборність короля та обмеження його влади, і децентралізацію держави та конфедерації, і навіть горезвісне *liberum veto*, побачивши в усьому цьому прояви народного генія, притаманного йому “республіканського духу” (370).

Словом, Руссо виявляв симпатії до “польських вольностей”, зіставляючи суспільно-політичний лад Речі Посполитої і царської Росії, він підсумував це зіставлення у відомій сентенції: “Краще небезпечна воля, ніж безпечна сваволя”. На відміну від Вольтера чи Дідро, він не піддався демагогії Катерини II і, вірний “республіканському духові”, негативно оцінював політичний лад царської імперії. Це своє ставлення він висловив у “Суспільному договорі”, де водночас пророкував неминучу загибель Російської імперії – разом з іншими європейськими монархіями. До речі, це пророцтво Катерина II з обуренням витлумачила як заклик до хрестового походу на Росію, але це був демагогічний хід, оскільки у Руссо насправді йдеться про всеєвропейський крах феодально-абсолютистського ладу (див. 760, с. 233). Не поділяв він і культу Петра I, створюваного деякими західними просвітниками, і там же, у восьмому розділі другої книги “Суспільного договору”, песимістично оцінив наслідки його реформаторської діяльності. На думку Руссо, реформи Петра I, насильно залучаючи Росію до європейської цивілізації, руйнували її самобутність, цар-реформатор “хотів створити із своїх підданих німців і англійців, тоді як треба було починати з того, щоб створити з них росіян” (91, с. 39). Суть міркувань Руссо в тому, що реформи мали не міняти уклад національного життя, а

відновлювати народний суверенітет, що для народу й означає ставати самим собою (там само).

Мимохідь зазначу, що в цих міркуваннях Руссо закладена одна з фундаментальних ідей російського слов'янофільства XIX ст.

Близьким до Руссо в трактуванні означених питань був Г. Маблі, який теж належав до радикального крила французьких просвітників. У трактаті “Про уряд і закони Польщі” (1782 р.) він теж прихильно оцінював її “республіканську конституцію” і “демократичні свободи”, але разом з тим не закривав очей на породжувані такими порядками внутрішню слабкість держави та пануючу в ній шляхетську анархію. В пізніших творах, зокрема в “Банкеті політиків”, виданому посмертно 1794 р., Маблі вже критично дивиться на суспільно-політичний лад Речі Посполитої і песимістично оцінює її перспективи. Для нас особливо цікаво, що тут Маблі дав різко негативну характеристику Барській конфедерації, яка, за його словами, наводила жах на місцеву людинність (тобто на українських селян), а не на ворожі війська. “Ці шляхтичі, – писав він, – не маючи вітчизни, помщаються на цій людинності за приниження, яких зазнають, повзаючи біля ніг магнатів; якщо вони й здатні виявити відвагу, то лише в тому разі, коли їх побуджує можливість грабунку” (цит. за: 923, с. 71).

Не важко помітити, що ця характеристика французького просвітника співзвучна тому змалюванню барських конфедератів, яке знаходимо в поемі Шевченка “Гайдамаки”. І слід сказати, що підхід Маблі аж ніяк не був якимсь винятком, ще різкіше трактував Барську конфедерацію Вольтер, знаходячи в ній лише прояв віросповідального фанатизму, хаос і свавілля шляхти; близький у цьому до нього був і Даламбер (там само, с. 99).

Сам Руссо до соціальних і національних рухів у Речі Посполитій, зокрема до визвольної боротьби українського народу, в своїх творах безпосередньо не звертався. Але вплив його концепції, його трактування справ шляхетської республіки позначився на творах деяких французьких авторів, які зверталися до історії України, зокрема на книзі К. Рюльєра “Історія анархії в Польщі”, автор якої перебував у близьких стосунках з женецьким філософом.

Історик і письменник просвітницького напрямку, Рюльєр

кілька років провів у Росії як секретар французького посольства й був очевидцем дворського перевороту 1762 р., який привів на трон Катерину II. Засновуючись на зібраних у Петербурзі матеріалах, він написав книгу “Анекдоти про переворот у Росії 1762 року”, яка створила йому на батьківщині репутацію філософа й ворога деспотизму. Під впливом подій 1768 року на Україні, тобто Коліївщини, йому було доручено написати для дофіна історію бунтів і заколотів у Польському королівстві. Над цим твором, який отримав назву “Історія анархії в Польщі й розчленування цієї республіки”, він працював довго й ретельно, а опублікований він був уже після смерті автора, в 1807 році, тобто за часів імперії Наполеона (373). Наступного року твір Рюльєра з’явився в польському перекладі.

Значне місце відведене в книзі Рюльєра історії України, яка охоплюється широко, включаючи й історію Київської Русі. Але перш ніж аналізувати висвітлення української історії в цій книзі, необхідно сказати про її загальну концепцію. Слідом за Русо її автор прихильно ставився до “республіканського ладу” Речі Посполитої, хоч і вважав, що в ній республіканські закони й принципи доведені до абсурду. Як на основні причини занепаду Польщі, вказує він на *liberum veto* і вибори королів, на майже повну незалежність магнатів і тяжке рабство народу, а також на експансію Російської імперії, якій відводить особливу роль. Рюльєр належав до тих французьких просвітників, які не вірили в “освічений абсолютизм” Катерини II і в розширенні її кріпосницької імперії вбачали загрозу для Європи. Сутність його концепції розкривається в протиставленні Польської шляхетської республіки і “царської деспотії”, залежно від нього у значній мірі й висвітлюються події української історії. Іншими словами, оцінка цих подій часто ставиться в залежність від того, сприяли вони піднесенню Речі Посполитої чи, навпаки, підривали її міць і прискорювали занепад. Так, цілком позитивно оцінює він перший період Козаччини, коли козаки створили заслін держави з півдня і захищали її від турецьких і татарських нападів. “Отож, у давній історії республіки цей час є кращим її періодом”, – так резюмує автор цю епоху в історії України й Польщі (там само, с. 41–42). І навпаки, до Визвольної війни та приєднання України до Росії він виявляє цілком негативне

ставлення. “Цією своєю акцією, – говориться в книзі, – козаки дали злий приклад православному населенню інших провінцій (Речі Посполитої. – Д. Н.), яке за ними теж потяглося до Московії, а та посилено заохочувала цей потяг до чужої протекції” (там само, с. 44).

За своїм змістом і структурою книга Рюльєра є не так “історією анархії в Польщі”, як паралельною історією Польщі, України і Росії, написаною з полонофільських позицій. Однак, у відповідності з провідною тенденцією книги, події історії України і Росії цікавлять автора скоріше не самі по собі, а як фактори, що впливали на процеси спершу піднесення, а потім занепаду й загибелі Польського королівства.

Для Рюльєра, як і для багатьох західних істориків та письменників XVIII і XIX ст., Польща і Росія – це передусім протилежні державно-політичні структури, республіканська і деспотична, заснована на вольностях та свободі особистості і заснована на механічній покорі та суворій державній дисципліні; в їхньому протистоянні, в боротьбі між ними та її розв’язці ліберальні західні інтелектуали знаходили повчальний і не дуже втішний філософсько-історичний зміст. “Нестримна любов благородних поляків до свободи, – пише Рюльєр, – мало-помалу призвела до надзвичайного розладу в їхній системі правління. (...) Навпаки, росіяни, устрій яких засновується на абсолютній владі монарха, створили велику імперію: деспотична дисципліна надала їм могутності, яка перевищує їхні реальні сили” (там само, с. 6–7).

А все це, як скаже згодом Бальзак, спричинилося до того, що в багатовіковій боротьбі Росії і Польщі за гегемонію в Східній Європі “країна дисципліни, слов’яни, що вміють коритися, повинні були поглинути слов’ян недисциплінованих, країну, яка завжди страхалася покори” (129, с. 675).

Чимало уваги приділено в творі Рюльєра Коліївщині, яка й послужила поштовхом до замовлення твору. Проте в підході до цього народного руху з особливою виразністю проявилася згадувана тенденційність автора. Як видно з книги, він знав про те, що Коліївщина, як і попередні селянсько-козацькі повстання на Україні, була викликана передусім тяжким кріпосницьким гнітом, який насаджу-

вався польськими магнатами й шляхтою, а також релігійними утисками. Однак це не завадило йому трактувати гайдамаків як розбійницькі банди, а Коліївщину загалом – як криваву різанину, страхітливий вибух варварства і руйнівної стихії (373, с. 93–96). Як керівник повстання, названий у книзі Залізняк, згадується й “один з начальників польських козаків”, який перейшов на бік повстанців і допоміг їм захопити Умань, тобто Гонта. В мотивуванні причин Коліївщини на перший план Рюльєр висунув підступні дії російського уряду, який за допомогою православного духовництва розпалював релігійний фанатизм українських селян та козаків і тим самим спровокував це грізне й руйнівне повстання. Таке однобічне витлумачення Коліївщини в неабиякій мірі пояснюється тим, що її автор співчував барським конфедератам і користувався їхньою інформацією.

Відбита в книзі Рюльєра велика роль запорозьких козаків у Коліївщині, яких він вважав провідною силою цього повстання. І тому описові повстання 1768 року в нього передуює екскурс в історію Запорозької Січі з розгорнутою негативною характеристикою запорожців, про яких він пише, що у них “релігійний запал поєднується з любов’ю до розбою” і вони “вперто вважають, що фанатичний запал спокутує всі їхні злочини” (там само, с. 86). Виходячи із загальної концепції книги, про яку йшлося вище, Рюльєр неприхильно трактує боротьбу українського козацтва із шляхетською Польщею, хоч при цьому не замовчує ні жорстокого кріпосницького гніту польської шляхти, яка “звикла трактувати селян, як рабів”, ні намагань шляхти й уряду перетворити козаків на таких самих кріпосних рабів.

Слід зазначити й те, що в своєму історичному екскурсі про Запорозьку Січ Рюльєр впадає в характерну помилку, гадаючи, що із запорожців вийшло все українське козацтво, “вся нація козаків”. На його думку, козаки спершу жили на островах Дніпра, а “згодом почали залишати Січ, одружуватися й селитися на рівнині, що зрошується Бористеном” (там само, с. 36–37). Слід думати, подібні аберації у питанні походження й розвитку козацтва йдуть від авангардної ролі Запорозької Січі в його історії, від того, що Січ незмінно виступала головною опорою у визвольних боріннях козацтва й усього українського народу.

Треба сказати, що про гайдамацький рух на Правобережній Україні йдеться і в інших західноєвропейських джерелах. Як зазначалося вище, чи не першим інформував про нього вже згадуваний англійський дипломат Д. Белл. Повідомлення про Коліївщину з'являлися і в тогочасних західноєвропейських газетах та часописах. Але, за незначними винятками, ці джерела інформації залишаються ще не вивченими. У свій час І. Борщак повідомляв про наявність такої інформації у французькій "Gazette de France" і в англійському річнику "Annual Register or a view of the Histories, Politics and Literature" (791, с. 66), однак, наскільки мені відомо, не публікував цих матеріалів. Повідомлялося в західній пресі й про іншу подію тогочасної української історії, про зруйнування царськими військами Запорозької Січі, зокрема в тій же "Gazette de France" від 18 серпня 1775 року і в "Journal historique et politique de principaux événements des différents cours de l'Europe" від 30 липня 1775 року (там само).

Відгомін Коліївщини знаходимо і в книзі "Подорож з Верхньої Сілезії на Україну" С. Гаммарда, який побував на Правобережжі через кілька років після повстання, коли воно ще лишалося живим у пам'яті. Але розповіді про цю подію, про гайдамаків і запорожців він чув не від українських селян, а від польських шляхтичів та російських офіцерів, і звідси відповідне різко негативне їх трактування. У зображенні Гаммарда Коліївщина – це суцільний кривавий розбій, який чинили гайдамаки на чолі "з їхнім ватажком Гондою", як автор називає Гонту (238, I, с. 170–179). Слід сказати, що пруський лейтенант-інженер Гаммард не мав ніяких знань про Україну, і тому він так довірливо передавав у своїй книзі все те, що чув про незнайому країну та її історію від своїх інформаторів. Як рівень знань автора, так і характер та спрямованість інформації, якою він користувався, наочно розкриваються, наприклад, у такому пасажі про запорожців: "З українцем межує запорозький козак (так в оригіналі: Mit dem Ukrainern grenzt der Zaporoger Kosak), закинутий в крайній кут Дніпра, збіговисько всіх варварів, убивць, грабіжників, солодіїв, словом – покидьків суспільства" (там само, с. 168). Зрозуміла річ, усе це йде не від самого Гаммарда, він тут виступає, власне, в ролі звичайного передавача, відбиваючи ставлення до запорожців

та гайдамаків, поширене як серед польської шляхти, так і серед російського офіцера.

Як було вже помічено дослідниками, у західних просвітників, які виявляли симпатію до Речі Посполитої, спостерігається така закономірність: цю симпатію вони виявляли здебільшого а ргіогі, до конкретного знайомства з шляхетською республікою, побачивши ж її на власні очі, вони виносили негативне враження і різко міняли своє ставлення до неї (854, с. 101). Так, зокрема, було з Маблі. Характерне в цьому плані й те розчарування щодо Речі Посполитої, яке пережив Ж. А. Бернарден де Сен-П'єр, відомий французький письменник, автор сентиментально-ідилічного роману "Поль і Віржині". Учень і послідовник Руссо, він був схильний ідеалізувати Річ Посполиту, її "республіканський лад", але знайомство з її жителями під час подорожі призвело його до повного розчарування й зміни позиції. У своєму "Спостереженні над Польщею" він піддав різкій критиці її суспільно-політичний лад, наголосивши на тяжкому становищі народу, зокрема селянства (143, с. 248–267). Він спостеріг глибоку прірву між шляхтою та простим народом і прийшов до висновку, що "в Польщі, власне, є два народи, селяни і шляхтичі, а до них ще слід додати третій, євреїв" (там само).

В 60-х рр. XVIII ст. Бернарден де Сен-П'єр побував також у Росії і навіть вступив там на військову службу, але пробув на ній недовго й повернувся на батьківщину. Для нас найцікавіше те, що в цей час він виношував план створення в українських степах колонії, яка мала стати практичним здійсненням ідей "Суспільного договору" його вчителя Руссо. Ця колонія, заселена місцевими жителями, тобто українцями, які уявлялися Бернардену де Сен-П'єру людьми, не розбещеними цивілізацією, мала засновуватися на принципах простоти життєвого укладу, загальної рівності й свободи. Їхав він до Росії з ідеальними уявленнями про неї як про країну, де існує "освічена монархія", де править імператриця, яку він називав одним із семи чудес світу. За допомогою Г. Орлова, фаворита Катерини II, Бернарден де Сен-П'єр був представлений імператриці й підніс їй проект устрою ідеальної республіки; на цьому все й закінчилося, даремно він чекав якоїсь відповіді чи реакції (911, с. 84). Як і деякі інші західні інтелектуали, що їхали

тоді до Росії з подібними настроями й планами, Бернарден де Сен-П'єр зрозумів, що "північній Семираміді" потрібні не радники та діячі, а обожнювачі й панегіристи, що він став учасником спектаклю, який російська імператриця розігрувала перед Європою. Глибоко розчарований повертався він 1764 року з Росії й у виданій вже посмертно "Подорожі в Росію" характеризує її як деспотію, що спирається на військову потугу й чисельність, на людей підступних і вульгарних, які поважають лише тих, кого бояться (143). Залишився ненаписаним "російський роман", що його був задумав письменник.

Процеси, що відбувалися в Східній Європі, зокрема занепад ще недавно великого й сильного Польського королівства, викликали інтерес і в Італії. Тут у середині 70-х рр. з'явилася книга "Історія заворушень у Польщі", автором якої є Дж. Казанова, відомий авантюрист і письменник, що виступав і в ролі історика (168). Подібно до інших західних авторів того часу, Казанова одну з причин занепаду Речі Посполитої теж вбачав у "козацьких повстаннях", які зсередини підривали міць держави й руйнували її. В першому томі його книги міститься досить докладна розповідь про українських козаків, котрі характеризуються як "віддавна хоробра й підступна нація", про їхнє походження й звичаї, про їхні війни й повстання проти польської корони. Слід, проте, сказати, що розповідь Казанови про козаків ґрунтується на книжкових джерелах і носить компілятивний характер.

Проте було б хибним робити висновок, ніби в середині XVIII ст. погляди західноєвропейських істориків і письменників зверталися до України та її минулого лише у зв'язку з польсько-російською проблемою, зі співвіднесеними між собою процесами занепаду Речі Посполитої й зміцнення Російської імперії. Існували й інші стимули, і насамперед безпосередній інтерес до самої України та її історії, до закладеного в ній своєрідного історичного уроку; ця тенденція особливо посилюється в останні десятиліття віку Просвітництва.

Чимало уваги приділив Україні французький вчений Дегінь у своїй п'яти томній "Історії гуннів і народів, які тепер там живуть", що вийшла 1756 р. В першому й четвертому томах він описав географію й природу України,

навів етнографічні й історичні відомості, охарактеризував її сучасне суспільно-політичне становище (198, I, с. 300–310; IV, с. 509–538). Зокрема, про становище на Україні тут говориться: “Сучасна Україна перебуває в стані більш сумному порівняно з часами, коли козаки самі були господарями своєї долі. Народ не краще зжився з російським пануванням, ніж раніше з пануванням польським” (791, с. 71). З симпатією характеризує Дегінь гетьмана Мазепу, в якому вбачає поборника національних прав України.

Загальний географічний та історичний опис України містить також книга Пейсонеля “Історичний та географічний огляд варварських народів, які заселяють береги Дунаю і Чорного моря” (349). Такого ж типу відомості про Україну, компілятивні за своїм характером, знаходимо і в книзі С. А. Караччіолі “Роздуми про походження, розвиток і завоювання Російської імперії”, яка 1771 р. вийшла в Лондоні французькою мовою (167). В західних країнах, зокрема в Німеччині, з’являються нариси про запорозьких козаків, їхнє походження, суспільну й військову організацію, способи ведення війни, відносини з сусідніми державами; подаються в цих нарисах також відомості з історії запорозького козацтва, його війн з турками й татарами і з шляхетською Польщею (791; 817).

Треба згадати й про те, що в середині й останній третині XVIII ст. в Західній Європі пробуджується зацікавленість “Описом України” Боплана, що перебуває у прямому зв’язку з поштовпленням інтересу до “країни козаків”: адже книга Боплана й на той час залишалася на Заході одним з найгрунтовніших і найнадійніших джерел з україніки. В 1752 і 1764 рр. перевидається англійський переклад книги Боплана, який вперше був опублікований на початку століття у згадуваній “Колекції подорожей і плавань” Дж. Черчілля. Книга Боплана зацікавила відомого англійського історика Е. Гіббона, автора “Історії занепаду і руйнування Римської імперії” (1776–1788 рр.), який на неї посилався в описі варварських народів, що руйнували Римську імперію та Візантію. У 1780 р. вийшов німецький переклад Бопланового “Опису України”, зроблений Й. В. Меллером, медиком за фахом, який вісімнадцять років служив лейб-лікарем польського короля Станіслава Понятовського і не раз бував на Україні. Загалом Меллер – помітна постать у

німецькій українці XVIII ст., він є також автором двох книг подорожей по Україні, про які скажемо трохи далі.

Докладний коментований виклад "Опису України" Боплана вміщено в цікавій книзі Ж. Б. Дюбуа де Жансіньї, яка під анаграмою М. Д. вийшла 1778 р. французькою мовою в Берліні (313). Написана з позицій поміркованого Просвітництва і присвячена тому ж королю Станіславу Понятовському, ця книга мала служити для нього (а заодно й для інших монархів) настановою в правлінні державою. Складається книга з двох частин, перша її частина має теоретичний характер, це, як значиться в заголовку, "загальні роздуми про прогрес наук і мистецтв", який, за трактуванням автора, є невід'ємним складником і важливою рушійною силою прогресу всього суспільства. Необхідні передумови прогресу наук і мистецтв – релігійна терпимість і свобода друку, котра, однак, не повинна бути абсолютною, бо це породжує анархію, і підлягати контролю освіченого монарха. Друга частина книги Дюбуа де Жансіньї має скоріше прикладний характер, в ній розглядаються літературні пам'ятки з географії і природознавства (*histoire naturelle*) Польського королівства, серед яких, за визначенням автора, книга Боплана "справедливо займає почесне місце" (там само, с. 232). Він характеризує її як дуже цінну й дуже рідкісну, хоч у свій час вона "мала надзвичайний успіх і була перекладена на багато мов" (там само, с. 235). Цим успіхом книга зобов'язана не красі й досконалості стилю, – її стиль залишає бажати кращого, він рясніє діалектизмами й застарілими зворотами, і, наводячи далі розділи з неї, Дюбуа піддає редагуванню мову Боплана, наближаючи її до літературної норми XVIII ст. Цінність книги – в її змісті, ґрунтовності й достовірності, а також у незвичайності, оскільки країна, описана Бопланом, мало знана в Західній Європі.

Загалом же відповідні розділи "Есе літературної історії Польщі" Дюбуа де Жансіньї звучать як свого роду популяризація книги Боплана в добу Просвітництва, котра поєднується з її коментуванням та інтерпретацією в дусі просвітницької ідеології.

Звернімося тепер до згаданих двох книг мандрів Й. В. Меллера по Україні. Перша з його подорожей відноситься до початку 80-х рр., коли Меллер, у той час лейб-лікар Ста-

ніслава Понятовського, був посланий у південні райони Правобережної України, де спалахнула епідемія чуми. Про цю мандрівку й боротьбу з епідемією він розповів у книзі "Подорож із Варшави на Україну в 1780 і 1781 рр.", яка була видана майже через чверть століття, у 1804 р. (319). Вдруге Меллер подорожував по Україні 1787 р., коли він спустився по Дніпру від Чорнобиля до Херсона, побував на дніпровських порогах, в тих місцях, де ще недавно була Запорозька Січ, побачив її руїни. Про все це він розповів у книзі "Подорож із Волині до Херсона в 1787 р.", яка з'явилася друком раніше, у 1802 р., в рідному місті автора Гамбурзі (318).

Хоч Меллер мав досить ґрунтовну обізнаність з Україною і переклав німецькою мовою книгу Боплана, у своїх подорожніх нотатках, як слушно вже зазначав Д. Дорошенко, він не виявляв інтересу ні до її історії, ні до сучасного суспільно-політичного стану (817, с. 28). Широта погляду на життя України йому чужа, його описам притаманний суто емпіричний підхід, вузька фактографічність, чим вони, слід сказати, по-своєму цікаві – точними фіксаціями певних життєвих моментів і подробиць на побутовому рівні. Як лікар, Меллер цікавився станом медицини й санітарної справи, виявляв також активний інтерес до економіки й торгівлі міст та районів, через які проїжджав, меншою мірою – до соціальних відносин та діяльності адміністрації. Поряд з тим у його книгах мандрів розсіяні етнографічні відомості й замальовки побуту й звичаїв українських селян, зокрема весільного обряду, куті, святкування Великодня тощо. Описується в першій книзі подорожей також селянська хата на Поділлі й ведення селянського господарства (319, с. 83–84). Наявні у Меллера й певні прояви інтересу до української мови, в тій же книзі наводяться "проби місцевого діалекту", тобто добірки українських слів (там само, с. 68).

В другій книзі мандрів Меллера найбільший інтерес становлять епізоди, що стосуються запорожців та недавно зруйнованої Запорозької Січі. Як зазначалося, автор побував у тих місцях і там само зустрів свого колегу й земляка, доктора Шіка, який раніше одного часу був прийнятий у військове товариство запорожців. Шік показав йому документ про цю належність, підписаний Петром Калнишевським,

останнім коштовим Запорозжя. З уст Шіка автор цих подорожніх нотаток дізнався про історію запорожців та про їхню сумну долю після зруйнування Січі. Зокрема, тут говориться про те, що під час її розгрому російськими військами була розграбована скарбниця запорожців, чотириста тисяч карбованців. Шік передав також Меллеру “Пісню-скаргу запорожців про втрату їхньої свободи” (“Klagelied der Zaporoger wegen Verlust ihrer Freiheit”), її запис автор книги навів в українському оригіналі німецькою абеткою і в перекладі на німецьку мову (там само, с. 60–61).

У 1784 р. по Лівобережній Україні й Запорозжю подорожував невідомий автор, книга якого вийшла 1798 р. в німецькому перекладі під назвою “Подорож південною частиною Росії” (363). Із вступного слова перекладача дізнаємося, що її автор – французький аристократ, “відомий філософ і друг людства”, емігрант з часу французької революції, що він мав зв’язки з правлячими колами Росії і подорожував по її південній частині з відома Катерини II, яка зобов’язала адміністрацію сприяти цій подорожі. Цю книгу нам не вдалося розшукати, і матеріали з неї наводимо за вже цитованою працею Д. Дорошенка (817). Вона містить спеціальний розділ про Україну, в якому описуються головним чином природа краю і люди. Узагальнюючи цей опис, невідомий автор говорить: “Україна або Малоросія, через яку протікає Дніпро, є кращою провінцією Росії і одним з найдогідніших у Європі країв... Її жителі люди підлеглі, але не раби, як у Росії (мається на увазі селяни-кріпаки. – Д. Н.). Це козаки, народність, яка заселяє південні області Росії. Їхня мова й релігія збігаються з мовою і релігією росіян, але їхній життєвий уклад має воєнний нахил... Вони поділяються на дві головні вітки, козаків малоросійських і слобідських; з першими пов’язані запорожці, яких в Польщі називають гайдамаками” (цит. за: 817, с. 29–30). В книзі описується Дніпро та дніпровські пороги і розповідається про зруйнування Запорозької Січі зі слів російського генерала Язикова, який брав участь у цій акції. Завершується розповідь цікавим повідомленням про те, що “ці козаки, передані, як сповіщають газети, Росією цісарю, хочуть поселитися в Угорщині, де такі люди дуже потрібні” (там само, с. 23).

Тут ідеться про переселення частини запорожців у межі

Австрійської імперії, в Банат на турецькому кордоні, про що дізнаємося також з інших західноєвропейських джерел. Докладніше про це переселення запорожців у Банат 1785 р., з тим, щоб вони захищали від турків прикордонні області Австрійської імперії, розповідається в анонімній статті “Запорозькі козаки”, вміщеній у “Віденському кишеньковому календарі для потреб і розваги на 1788 рік”. Вона докладно аналізується в спеціальній розвідці В. Щурата, де наводиться і її текст (759). У ній дається інформація про запорожців і Січ, про її устрій та звичаї і про її зруйнування російськими військами 1775 р. Як слушно спостеріг В. Щурат, стаття витримана в офіційно-імперському дусі, але точність викладу матеріалу наводить на думку, що її автором був українець; за небезпідставним припущенням дослідника, ним був Г. І. Полетика, у той час російський посол в австрійській столиці. Поряд з тим Щурат зауважив, що ця стаття послужила джерелом для брошури Гендловики “Докладний і правдивий опис запорозьких козаків”, яка з’явилася наступного 1789 року (241).

Написана вона була з приводу поселення запорожців у Банаті за бажанням австрійського імператора Йосифа II, на що автор і вказує у вступному слові. Однак не тільки це, каже він далі, спонукало його взятися за перо, а й те, що про козаків багато говорять і пишуть у газетах при браковій достатніх і достовірних відомостей про них, і його публікація мала якоюсь мірою заповнити цю прогалину. Справді, в брошурі Гендловики чимало достовірних відомостей про запорожців, але переважно етнографічного, а не історичного характеру. Детально і зі знанням справи описані в ній житла (курені) й звичаї запорожців, їхній одяг і озброєння аж до дрібниць – як вони носять шаблю, де ховають кисет та люльку і т. п. Разом з тим у брошурі слушно говорить, що запорозьке козацтво постало десь на початку XVI ст., що складалося воно з “малоросіян”, – скіфсько-сарматські версії походження козаків, які в той час набули поширення в Західній Європі, не торкнулися автора брошури.

Отже, це публікація радше етнографічного, ніж історичного змісту. У Гендловики навіть виходило так, що “виокремлення” запорожців серед українського народу було наслідком своєрідності їхнього побуту і звичаїв (там само, с. 9). Очевидно, з історією українського козацтва він

був обізнаний слабо, принаймні в його брошурі нічого не говориться про багатовікову боротьбу козаків проти польсько-шляхетської експансії. Увагу автора привертають недавні події, він розповідає про поступову ліквідацію царським урядом запорозького козацтва і про заселення козацьких земель колоністами. Як на причину такої політики, він вказує на те, що запорозькі козаки своїми діями завдавали російському уряду багато ускладнень і неспокою.

Хоч в останній третині XVIII ст. на Заході в значній кількості з'являлися "книги мандрів" та інші твори "літератури факту" про Україну, на перший план у тогочасній західноєвропейській україніці, як уже зазначалося, висувається історіографія. До того ж вона на цьому етапі позначена цікавими рисами й тенденціями. Саме в цей час, коли відбувалося назрівання, а далі вибух Великої французької революції, в просвітницькій історіографії остаточно складається вже згадувана концепція минулого України як драматичної і повчальної історії мирного й працелюбного народу, котрий зазнав поневолення з боку сусідніх феодалних монархій і впродовж століть у нерівній боротьбі виборював свободу. Неважко помітити, що ця концепція перебуває в органічному внутрішньому зв'язку з просвітницькою ідеологією, зокрема з характерними постулатами її філософії історії і, за всіх специфічних моментів, є її закономірним породженням.

На даному етапі спостерігається також звернення до української історіографії XVIII ст. та документів історії України, їх перекладання та публікації західноєвропейськими мовами, а також їх використання західними істориками. Це, безперечно, сприяло більш ґрунтовному й адекватному пізнанню української історії на Заході, істотно розширювало його джерельну базу. Разом з тим із "козацьких літописів" перекочували в тогочасну західну історіографію деякі відомості легендарного характеру й фантастичні гіпотези походження "козацького народу".

У 30-х рр. XVIII ст. на Україні було складене "Краткое описание Малороссии", яке містить огляд подій української історії з 1340 по 1734 р., з докладною розповіддю про добу Хмельницького. Головним джерелом для нього послужив літопис Г. Грабянки, із якого невідомий укладач відібрав усе істотне й передав у скороченому викладі, більш ціль-

ному й стрункому. За свідченням М. Маркевича, гетьман Розумовський наказав зробити копію “Короткого опису Малоросії”, а його оригінал передав у петербурзьку Академію наук (613, V, с. 93). Цей в основі своїй компілятивний твір мав великий успіх на Україні, розповсюдився в численних списках і в свою чергу став джерелом для появи інших творів такого ж характеру. Так, дещо пізніше на його основі був створений “Летописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким”. Є дві редакції цього літопису, обидві вони в першій половині переписують “Короткий опис Малоросії”, виклад подій з 1506 по 1662 р., далі ж ідуть різними шляхами: перша – шляхом скороченого опису подальших подій, друга – шляхом його розширення, введення подробиць і не згаданих у “Короткому описі...” подій, а то й цілих оповідань; як довів В. Антонович, автором другої редакції був Я. Лизогуб (618, с. 80). В 1774 р. В. Рубан видав у Петербурзі “Краткую летопись Малья России...”, в якій описані події української історії з 1506 по 1776 р. Зіставлення показує, що це, власне, виправлений список “Короткого опису Малоросії” зі змінами в мові й стилі; твір був виданий відомим політичним діячем О. Безбородьком і доповнений хронікою подій від 1734 по 1776 р.

Ця пам’ятка під назвою “Короткі географічні, політичні й історичні відомості про Малоросію” була перекладена німецькою мовою Х. Газе й видана в Петербурзі 1773 року; через два роки вона була передрукована в ж. “Magazin für neue Historie und Geographie”, який видавався в Галле (т. 9, с. 415–562), а також вийшла окремою книгою (372). Цим був покладений початок входження пам’яток української історіографії XVIII ст. в західноєвропейську історичну літературу. Далі переклади “Короткого опису Малоросії” і похідних від неї творів будуть не раз з’являтися, а ще частіше використовуватися в ряді німецьких і французьких видань останньої третини XVIII й початку XIX ст.

Це, зокрема, стосується великого нарису “Історія козаків з обох берегів Бористена...” Н. Леклерка, включеного в другий том його “Історії давньої Росії” (285). Ґрунтується цей нарис на “Короткому описі Малоросії”, складеному за

літописом Грабянки. У 1759–62 рр. Леклерк служив домашнім лікарем у гетьмана Розумовського і від нього одержав рукопис згаданого “Короткого опису” та інші матеріали з історії України. На це він сам вказує у передмові до другого тому своєї “Історії давньої Росії”: “Я приїздив із Москви на Україну з гетьманом козаків та його родиною. Це тут, в цій чарівній провінції, одній із найродючіших на землі, і серед самих козаків, я зібрав багато цікавих фактів, і передусім ті, що наведені в “Історії козаків” (там само, II, с. 14).

Слід сказати, що нарис Леклерка витриманий у тоні, співчутливому до України й козацтва, і цим автор “Історії давньої Росії” теж викликав роздратування Катерини II, яка назвала його “негідником” і доручила генералу І. Болтіну “належним чином” відповісти йому. Той це і зробив в “Примечаниях на “Историю древняя и нынешняя России” г. Леклерка” (1788 р.), в яких, зокрема, звинувачував свого опонента у спотвореннях історії козацтва, передусім його походження. Насправді ж ніяких навмисних спотворень у Леклерка не було, річ тут у тім, що він некритично йшов за українськими джерелами, зокрема за тим же “Коротким описом Малоросії”, де знайшла вираження відома концепція “хазарського походження” козаків.

У своєму нарисі Леклерк виходив з певних засад і принципів просвітницької історіографії, які на той час стали ледве не загальноприйнятими. Основним завданням історика він вважав змалювання побуту і звичаїв, законів і правління народів у їхньому історичному розвитку. Полемізуючи з Монтеस्क’є, який у своєму “Дусі законів” визначальну роль у формуванні суспільно-політичного ладу різних народів відводив клімату країни, Леклерк декларує у вступі до своєї книги, що на людину й суспільство в однаковій мірі діють фактори фізичні, моральні й політичні, і необхідно брати до уваги весь їхній комплекс, їхню комплексну дію. Але тут же він проголошує типово просвітницьку тезу: “Судьби держав залежать від прогресу людських знань”, яка була, власне, основоположним постулатом просвітницької філософії історії. Виступаючи прихильником “освіченої монархії”, Леклерк разом з тим із кон’юнктурних міркувань видавав за таку монархію Людовіка XVI.

Ставлячи на меті широке висвітлення історії козаків, Леклерк починає з питання про їхнє походження, прий-

маючи “скіфсько-хазарську версію”, яка була висунута Г. Грабянкою і набула поширення в українській історіографії XVIII ст. (618, с. 82). За нею, козаки походять від давніх хазарів (“козарів”), які після зруйнування їхнього царства монголами розселилися на Дніпрі й стали називатися козаками; ця довільна концепція, як і подібні їй численні концепції щодо різних народів у європейській історіографії XVI–XVIII ст., мала звеличувати “козацький народ” славним походженням. На Заході вона проявилася не лише у Леклерка, а й у ряді інших історіографічних пам’яток кінця XVIII – початку XIX ст., аж до двотомної “Історії козаків” (1814 р.) Лезюра, де вона знайшла докладну “наукову” розробку (293).

В першій частині нарису Леклерка, де йдеться про походження і “давню історію” козаків, багато плутанини й домислів, причому до запозичених із українських джерел автор додає чимало й власних. Точнішим і цікавішим стає виклад, коли Леклерк переходить до дійсної історії українських козаків, починаючи з середини XVI ст. По-іншому тут виглядає і походження козаків: коли польські воєводи, старости та шляхтичі вирішили поневолити “козацький народ”, втікачі почали оселятися на вільних землях по обох берегах Дніпра, де жили з рибальства, полювання і війн з мусульманами (285, II, с. 380–381). У них з’явилися свої гетьмани, і вони перетворилися на значну військову силу на сході Європи. З часом ім’я козаків там стало почесним: це вже був численний прошарок вільних людей, завжди готових взятися за зброю і накласти головою за спільну справу. Далі в нарисі розповідається про війни козаків з турками й татарами, котрі, як слушно зазначає автор, набули великого розмаху наприкінці XVI й на початку XVII ст., коли здійснювалися зухвалі походи на Трапезунд, Синоп й передмістя самого Стамбула. Але найбільш докладно в нарисі Леклерка, як і в “Короткому описі Малоросії”, йдеться про війни козаків з Польщею, насамперед про Хмельниччину, причому висвітлюється вона з “козацького боку”, як визвольна війна “козацького народу” проти польсько-шляхетських поневоловачів (там само, с. 387–395).

Значне місце відведене в нарисі Леклерка Запорозькій Січі, про яку розповідається об’єктивно і з явною симпатією, без того присмаку своєрідної сенсаційності, яка

притаманна деяким західним джерелам того часу. В цілому запорожців автор нарису характеризує як людей мужніх і волелюбних, дуже витривалих, звичних до постійної небезпеки й загрози смерті (там само, с. 395–396). Безперечно, в цьому дається взнаки вплив на автора “козацького середовища”, в якому він досить довго перебував, а також українських історичних джерел, якими він користувався. Ще раз до опису Запорозької Січі, до того ж більш докладного й різнобічного, Леклерк звертається в заключній частині свого нарису. Тут він описує звичаї і побут запорожців, їхні житла (курені), одяг і озброєння, тобто маємо тут значний етнографічний матеріал. У запорожців, зазначає він, розвинені різні ремесла, але головним їхнім заняттям є війна. Проте, у відповідності з принциповими настановами просвітницької історіографії, найдокладніше зупиняється Леклерк на політичному устрої Запорозької Січі, наголошуючи на його демократичному характері, рівності всіх членів цього військового братства (там само, с. 427–429). Описуються вибори запорожцями кошового Січі й курінних отаманів, зібрання громади й процедура голосування. Завершується нарис зруйнуванням Січі російськими військами; у Леклерка ця акція царського уряду – остання крапка в “історії козаків з обох берегів Бористена”.

Увагу Леклерка привернули також події української історії початку XVIII ст., передусім дії гетьмана Мазепи. Однак трактуються вони в нарисі поверхово: автор одразу повідомляє, що Мазепа “не любив Петра I” і “почував особливу повагу до Карла XII”, але про причини обох цих емоційних реакцій не каже ні слова. Характеристика особистості Мазепи в цілому дається негативна, наголошуються такі його риси, як хитрість і підступність, але разом з тим зазначається, що в своїх діях він прагнув до незалежності України (там само, с. 420–21). Політика ж Петра I на Україні, за Леклерком, полягала в тому, щоб повністю ліквідувати її автономію, що він і зробив, скориставшись “зрадою Мазепи”.

У своїй книзі Леклерк виступив проти Ш. Левека, автора виданої роком раніше багатотомної “Історії Росії” (294). Йому важливо було довести читачам, що його книга написана незалежно від названої праці Левека, який, за його словами, даремно претендує на роль єдиної у Франції людини,

що знає російську мову й може написати історію Росії (285, II, с. 14). Однак треба визнати, що за своїми науковими якостями праця Левека стоїть значно вище від його праці. Втім, тут не місце вдаватися в це питання, для нас в даному випадку важливо зазначити, що між цими двома творами існують і принципові розбіжності, зокрема в підході до історії України. Якщо Леклерк виділяє її в окремий національний процес і виявляє при тому симпатію до “козацького народу”, то Левек послідовно дотримується великодержавно-монархічної концепції своїх замовників (його “Історія Росії” була написана в той час, коли він служив вихователем у Кадетському корпусі в Петербурзі). В свою книгу він включив лише розрізнені епізоди з минулого України, аж ніяк не виявляючи наміру розглядати його як національний історичний процес, розпорошуючи його в імперській історії. До Левека прихильно ставилися в оточенні Катерини II, і той же Болтін посилався на нього й видавав його праці, зокрема “Мемуар про “Руську правду”.

Книга Левека стосується України передусім тим, що в першому її томі докладно, на багатому фактичному матеріалі висвітлюється історія Київської Русі, до якої цей автор виявляв посилені інтерес і згодом ще не раз звертався у своїх працях (крім щойно названого “Дослідження про “Руську правду”, слід ще назвати “Дослідження про давні стосунки Франції з Руссю” (295). В третьому томі “Історії Росії” Левека стисло розповідається про українське козацтво і дещо докладніше – про його боротьбу з польсько-шляхетським пануванням на Україні. Автор відхиляє “хазарську” та подібні концепції походження козацтва, але натомість твердить: “Не слід розглядати ні українських козаків, ні тих, кого називають запорозькими, як окремий народ. Вони ті ж росіяни з походження, у них та ж релігія, що й у росіян, вони говорять тією ж мовою, тільки їхня вимова має щось від польської” (294, III, с. 400–401). Цілков у дусі офіційної історіографії Російської імперії трактується у Левека і Визвольна війна українського народу: “Під проводом цього мужнього полководця (Богдана Хмельницького. – Д. Н.) козаки в свою чергу змусили тремтіти поляків, і вже з перших військових успіхів удостоїлися вони здобути протектора, могутності якого не могли не боятися їхні гнобителі” (там само, с. 406). Зрозуміло, що

йдеться тут про царя Олексія. Цілком збігається з офіційною імперською історіографією і висвітлення Левеком подій на Україні початку XVIII ст. і, зокрема, політики Мазепи (там само, IV, с. 232).

Помітне місце в західноєвропейській українці останньої третини XVIII ст. належить французькому й німецькому історику Жану Бенуа (Йоганну Бенедикту) Шереру (1741–1824). Уродженець Страсбурга, старовинного німецького міста, яке в другій половині XVII ст. перейшло до Франції, Шерер навчався в Страсбурзькому, Ієнському й Ляйпцігському університетах, на початку 70-х рр. вступив на російську службу, звідки перейшов на службу французьку і обіймав посаду аташе при французькому посольстві в Петербурзі. Це дало йому змогу ґрунтовно вивчити російську мову. Ім'я в науковому світі він собі створив перекладом на німецьку мову давньоруського літопису Нестора та його продовжувачів, який 1774 р. вийшов у Ляйпцігу (379). Через чотири роки Шерер видав “Систематизовану історію комерції в Росії” (перевидану 1788 р.), яка є цікавою пам'яткою просвітницької економічної історії.

Вступ до цієї книги являє собою справжню апологію торгівлі, яка є джерелом розвитку наук та мистецтв і найбільше сприяє загальному добробуту суспільства (380, с. 3–12). Всі народи, що їх знає історія, досягали процвітання тільки завдяки розквітові торгівлі, проголошує далі автор, наводячи приклади з давніх і нових часів. Подібна апологія торгівлі, супроводжувана критикою феодально-кріпосницьких порядків, дуже характерна для просвітників XVIII ст., ідеологів третього стану, передусім буржуазії. В цьому розрізі й розглядається у Шерера історія торгівлі в Росії, яка переростає в критику й заперечення феодально-кріпосницького ладу “імперії царів”.

Свій розгляд історик починає з часів Київської Русі й особливу увагу приділяє Новгороду, вбачаючи в ньому середньовічну торговельну республіку й засуджуючи Івана Грозного за її зруйнування. Маємо в книзі й апологію Петра I, але з дещо інших позицій, як правителя, котрий збагнув значення торгівлі і всіляко сприяв її розвитку в своїй державі, тим самим просуваючи її по шляху цивілізації (там само, с. 83–85). Однак наступники Петра I не продовжили розпочату ним справу, вони пішли шляхом завоювань і

розширення імперії, а не шляхом розвитку економіки й торгівлі; але ж, як слушно зазначає автор, “манія завоювань” нічого доброго суспільству не приносить (там само, с. 94). Далі Шерер прямо закликає скасувати в Росії кріпосне право, щоб країна вступила на шлях прогресу: “Звільнивши кріпаків, які становлять більшу частину її населення, Росія матиме величезні можливості для розвитку заводів і мануфактур, сільського господарства і всіх галузей економіки. Вольтер мав рацію, коли сказав: “Якщо російська імператриця створить вільних людей, вона тим самим зробить своє ім’я безсмертним” (там само, с. 97). Однак Катерина II та її наступники на російському престолі лишилися глухими до всіх цих закликів і порад просвітників.

Заключний, п’ятий розділ книги Шерера відведено історії торгівлі в Україні, яку він теж починає з часів Київської Русі – але вже не з торгівлі Новгороду, а самого Києва. На відміну від Левека, який зливав Україну з Росією, а Київську державу трактував як державу суто російську, Шерер дотримується на цей предмет протилежного погляду. “Україна, – пише він, – мала колись своїх правителів, їхньою резиденцією був Київ, і їхня влада простягалася тоді на Великоросію. Вона підтримувала, в ті давні часи, розгалужену торгівлю з греками” (там само, с. 173). Але Київ був розгромлений монголами і більше не піднявся до колишньої величі – цьому заважали безперервні війни на українському терені. І тепер, продовжує далі Шерер, немає надії на його відродження в близькому часі, так само як немає надії на те, що “Україна скоро підніметься з того стану залежності й приниження, в який вона впала в останні століття” (там само, с. 174). Автор недвозначно засуджує колонізаторську політику російського уряду в Україні і зазначає, що ліквідація її автономних прав після приєднання до Росії – це “постійне яблуко незгоди, джерело незникаючої антипатії між двома частинами імперії” (там само, с. 175).

Переходячи до сучасного економічного стану України, Шерер вказує на її великі природні багатства і великий торговельний потенціал. Разом з тим він констатує, що всі ці її можливості не реалізуються внаслідок недбалого ведення господарства й недостатнього розвитку торгівлі. Цікаво зазначити, що десь через півстоліття про все це

скаже О. Бальзак у вже згадуваному “Листі із Києва”, причому скаже майже в тих самих словах і виразах. Вказує Шерер і на тяжке становище покріпаченого українського селянства, слушно вбачаючи в кріпосництві головне гальмо економічного поступу краю.

Говориться в цьому розділі книги Шерера й про “усланену київську школу”, тобто про Києво-Могилянську академію, про її визначну роль у розвитку освіти й культури не тільки в Україні, а й в усій Російській імперії. “Це вона, – пише автор, – здавна і майже до правління теперішньої імператриці (тобто Катерини II. – Д. Н.) безперервно забезпечувала потребу в освічених людях, які ставали окрасою церковної ієрархії, з них же складалася й більшість професорів, які навчали мов у Московському університеті після його заснування” (там само, с. 173).

Та найбільший інтерес становлять Шерерові “Аннали Малоросії, або історія запорозьких і українських козаків”, що вийшли в переддень Великої французької революції, у 1788 р. (378). Хоч ця цікава пам’ятка західноєвропейської україніки вивчалася спеціально (див. 818), її висвітлення в загальних працях з української історіографії не вільне від неточних тверджень і плутанини. Так, в “Українській історіографії” М. І. Марченка твердиться, що “Коротке описання Малоросії” лягло в основу історичного твору про Україну французького історика Ж.-Б. Шерера “Annales de la Petite-Russie”, який з додатком “Опису України Боплана” був надрукований у Парижі в 1788 році” (618, с. 80). Ці твердження розбігаються з дійсним змістом і складом пам’ятки.

В повному їхньому обсязі “Аннали Малоросії” Шерера – велике за обсягом видання, що складається з двох томів: власне шерерівські “Аннали...” займають перший том (більше трьохсот сторінок), до другого тому входять матеріали з історії України (про які у вступі говориться як про “одержані з Києва”), де основне місце посідає “Стислий виклад історії козацьких гетьманів і всього найвидатнішого, що відбулося на Україні”, який є вільним перекладом згаданого вище твору “Летописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украине... и кто именно когда гетьманом был козацким”, складеного на Україні десь у середині XVIII ст. на основі “Краткого описания Малороссии”. За ним ідуть державно-політичні

документи з історії України, зокрема тексти Зборовської і Білоцерківської угод Хмельницького з польським королем Яном Казиміром, текст Андрусівської угоди 1667 р. між Польщею і Росією про поділ України, лист султана Мурада до Стефана Баторія 1578 р., указ імператриці Анни Іванівни про заснування Малоросійської колегії 1734 р., та інші матеріали.

Активна симпатія автора до українських козаків та їхніх визвольних борінь прямо декларується у вступі до книги, де, зокрема, говориться: “Українські козаки були спокійним народом; на узурпації польської аристократії і кліру вони спершу відповіли поступками; пересвідчившись згодом, що ті думають лише про те, щоб їх придушити, вони, природно, взяли за шаблі, щоб скинути ярмо і вдовольнити свій нахил до незалежності. Так цей народ, багатий спогадами про славних предків, скинув ярмо неволі, і цього йому не можуть пробачити. На те, що зробили козаки ради самозахисту, дивилися як на бунт, але ж відомо, що кожне повстання вважається за злочин, коли сили не відповідають розпочатій справі” (378, VII–VIII).

Неважко спостерегти, що в цьому виступі Шерера на захист українських козаків дається знаки й суто “третьостановий підхід” до історії, який загострився у французькому Просвітництві в час стрімкого наростання революційного вибуху. Для нього стає характерною рішуча опозиційність до аристократії і духівництва, до феодально-кріпосницького ладу не лише у Франції, а й в інших країнах Європи, опозиційність, що набуває інтернаціонального змісту й характеру. Ось цей суто просвітницький “третьостановий” погляд на історію України не лишається у Шерера декларацією, а послідовно витримується на протязі всього викладу. У автора “Анналів Малоросії” вона справді постає як “картина зусиль народу здобути свободу”, скинути феодально-кріпосницьке ярмо й національне поневолення. Відчутна в творі й ненависть до кріпосного права й усіх його породжень, з однаковою рішучістю засуджується в ньому як “анархічний” феодально-кріпосницький лад шляхетської Польщі, так і деспотичний феодально-кріпосницький лад царської Росії. І в “Анналах Малоросії” Шерер вбачає в ньому головне гальмо дійсного суспільного прогресу як у Російській імперії загалом, так і в Україні зокрема, закликає до ліквідації кріпосницьких порядків. Відночас він

слушно зауважує, що з цими порядками тісно пов'язана політика експансії, яку незмінно проводила "імперія царів" і яка особливо посилилася за правління Катерини II: відсутність справжнього соціально-економічного розвитку держави, примноження її багатства на цих шляхах компенсується завоюваннями нових земель і народів, дедалі більшим розширенням імперії (378, с. 94, 136).

Думається, що з просвітницької "третьостанової" ідеології автора якоюсь мірою йде й дещо випрямлене, з моментами ідеалізації трактування історії України та українського козацтва в книзі Шерера. Він порівнює історію українських козаків з історією народів античності, греків і римлян. Само по собі це не було чимось абсолютно новим, подібні порівняння проводилися й авторами попередніх епох; новим є те, що у Шерера козацька республіка порівнюється з республіками Спарти й Риму, що вже є рисою, специфічною для пізнього Просвітництва. Маємо на увазі те, що інтерес до античності, в цілому характерний для просвітників, на цьому етапі остаточно зміщується на республіки стародавньої Греції і Риму. Та разом з тим Шерер знаходить і істотну відмінність між козацькою республікою і республіками античності: виховані як спартанці й призвичаєні до війн як римляни, громадяни козацької республіки, однак, ніколи не прагнули до завоювання чужих земель, а лише до захисту своїх вівтарів і домашніх вогнищ, і з чим вони ніколи не могли примиритися, так це з несвободою (там само, IV–V).

За своїм змістом Шерерові "Аннали Малоросії" – не суто історичний, а, скоріше, історико-географічний твір. Розділи про історію України постійно чергуються в ньому з розділами про її географію, не тільки фізичну, а й економічну, досить значне місце посідають у них етнографічні матеріали. В цих розділах широко використовується "Опис України" Боплана поряд з іншими джерелами, як західноєвропейськими, так і українськими та російськими. І все-таки книга не є механічним поєднанням історичних та географічних відомостей про Україну, в її географічних розділах є також певний концепційний зміст, підпорядкований її основній, історичній частині. Шерер вважав слідом за Монтеск'є, що суспільне життя кожного народу пов'язане з кліматом та природними умовами його території і тією чи

іншою мірою зумовлюється ними; а це також означає, що географічні розділи “Анналів Малоросії” мали існувати не лише самі по собі, а й пояснювати історію України, – так само як описи занять, звичаїв, способу життя і “способу правління” козацького народу.

Тому книга Шерера й розпочинається розділом “Загальні нотатки про Україну або Малоросію та її жителів”, в якому йдеться про її природу й клімат, тими ж словами, що і в “Історії комерції в Росії”, говориться про родючість землі й природні багатства України. Далі автор твердить, що Україна була відома римлянам, а підтвердження тому – римські монети, що знаходять на її території, “і могила Овідія, яка знаходиться на відстані шести днів подорожі від Дніпра в пустельному степу, що раніше був заселений...” (там само, с. 8–9). Як бачимо, ренесансна легенда про могилу Овідія в степах України дожила до доби Просвітництва, і Шерер переповідає її з повною довірою і теж наводить епітафію, нібито вибиту на могильному камені ушавленого поета.

Шерер також вважає предками козаків хазар, яких ще в X ст. описав Константин Багрянородний, але водночас вбачає в них слов'янський народ, який говорить мовою, близькою до польської (там само, с. 17). Оскільки ж вони ушавилися своєю хоробрістю і вільнолюбством, то через певний час все населення України стало називати себе козаками, вважаючи це ім'я почесним (там само, с. 13). Далі автор у центрі уваги тримає історію “українських і запорозьких козаків”, але хронологічна послідовність її викладу відсутня, натомість маємо постійне зміщення часових площин. Описавши “володіння козаків”, Дніпро та його притоки, Шерер докладно зупиняється на державно-політичному й адміністративному устрої “козацької держави”, тобто Гетьманщини, недавно ліквідованої царським урядом. Розлогий IX розділ першого тому відведений “звичаям козаків”, насправді ж у ньому йдеться про побут і звичай українського етносу; цей розділ багатий цікавим етнографічним матеріалом. Послідовніше висвітлення історії українського козацтва починається лише з XV розділу, де розповідається про його війни з турками й татарами в XVI й на початку XVII ст. Але найбільш докладно розповідає автор про боротьбу козацтва з польсько-шляхетським пануванням на Ук-

раїні й насамперед (як і в українських літописах XVIII ст.) – про Хмельниччину, причому висвітлюється вона з яскраво виражених “козакофільських” позицій. Про самого Хмельницького говориться, що “це була людина безстрашна й мудра, але дуже мстива. Він говорив турецькою, татарською, руською і латинською мовами” (там само, с. 143).

Окремий XVII розділ книги Шерера – “Умови, за яких козаки скорилися Росії”. Головні причини “скорення” автор знаходить у ненадійності союзника Хмельницького, кримського хана, який плондрував українські землі й кожному міг зрадити, а також у втомі “козацького народу”, який не бачив кінця руйнівній війні (там само, с. 198–199). Вказується й на те, що найбільш ефективну допомогу Україні міг надати саме російський цар, і на “спільність релігії, яка породжувала більшу сердечність і дружбу між народами” (там само, с. 201). В книзі наводяться статті угоди Богдана Хмельницького з царем Олексієм, де виділено четверту статтю, за якою козакам надавалося право “навечно управлятися самим, за прийнятими у них формами” (там само, с. 202). Однак царський уряд, зазначає Шерер, і не збирався виконувати прийняті зобов’язання, відразу ж по смерті Хмельницького він почав проводити політику згортання автономії України, а потім і повної її ліквідації.

Ця політика царського уряду на Україні, в якій наступ на національні права, на автономію тісно переплітався з закріпаченням вільного селянства, тобто з наступом кріпосництва, викликає у автора “Анналів Малоросії” рішучий осуд. Цим зумовлюється і його трактування Мазепи, в якому він відмовляється бачити “зрадника”, оскільки дії гетьмана були закономірною реакцією на політику Петра I на Україні, спрямовану на ліквідацію залишків її автономії і ствердження кріпосницьких порядків (там само, с. 205–206). Під цим же кутом зору висвітлює Шерер і зруйнування Запорозької Січі 1775 р., слушно зазначаючи, що царський двір передусім вбачав у ній перешкоду повному утвердженню кріпосницьких порядків на Україні (там само, с. 261–262). Завершується перший том Шерерових “Анналів ...” розділами про Запорозьку Січ, де докладно характеризується суспільно-політичний устрій цієї “козацької республіки”, спосіб життя і звичаї запорожців, їхнє військове виховання і організація.

На "Аннали Малоросії" Шерера відгукнувся великою рецензією згадуваний вище німецький науковий часопис "Göttingenischen Anzeigen von gelehrten Sachen" (1788, Oktober, Bd. 169, S. 1689–1695). Рецензія з'явилася без підпису, але Й. Х. Енгель згодом вказав, що її автором був К. Гаммерсдорфер, професор філософії Ієнського університету (205, с. 39). Рецензент схвально оцінив твір Шерера й ретельно переповів основний його зміст, але висловив і деякі зауваження, найцікавіше з них – про те, що автор використав не всі відомості про Україну, які з'являлися в німецьких і французьких виданнях, в тому числі й ті, що висвітлювалися в "Göttingenischen Anzeigen".

Наступного року Гаммерсдорфер видав у Ляйтцігу скорочений і "виправлений" переклад "Анналів ..." Шерера під назвою "Історія українських і запорозьких козаків" (240). В короткому вступному слові він повторив оцінку "Анналів ..." і зазначив: головне їх достоїнство в тому, що ґрунтуються вони на оригінальних українських джерелах і дають змогу почути, що цей "своєрідний народ" говорить про самого себе, а це незрівнянно цікавіше від того, що кажуть про нього іноземці. Для свого видання, повідомляє далі Гаммерсдорфер, він відібрав лише найвагоміше і найцікавіше з Шерерових "Анналів Малоросії". Справді, твір Шерера в його перекладному виданні скорочено більш ніж на половину, причому скорочення торкнулися переважно його географічної складової частини. Відсутні в цьому виданні й документи з історії України, зібрані в другому томі Шерерових "Анналів ...", але треба сказати, що перекладач їх використав у своєму тексті й виносках, іноді дуже широких. Виняток зроблено лише для перекладеного Шерером "Летописца краткого ...", який у Гаммерсдорфера названий "Нарис історії отаманів і визначних подій на Україні" ("Abriß der Geschichte der Attamans, und der merkwürdigsten Begebenheiten in der Ukraine"). Що ж до висвітлення історії козацтва й усього українського народу, то в нього переклад істотних змін не вносить, збережено в ньому й багатий суспільно-політичний і етнографічний матеріал.

Розділи з книги Гаммерсдорфера, присвячені історії, способу життя та звичаям козаків, вже після смерті автора, у 1812 р., були перевидані під назвою "Козаки, разом з деякими відомостями про їхній устрій і звичаї" (239). Це

перевидання пов'язане з хвилею загострення інтересу до козаків та їхньої історії, яка прокотилася по Західній Європі, головним чином по Франції й Німеччині, у зв'язку з наполеонівськими війнами.

Грунтовністю відзначається просторий нарис "Про козаків" пастора А. В. Гупеля, опублікований 1790 р. в збірнику "Nordische Miscellanea", що видавався в Ризі (256, с. 172–245). Цей нарис був продовжений "Поглядом на історію малоросійських козаків, із "Анналів" Шерера", вміщеному в тому ж збірнику (там само, с. 246–294). За визнанням автора у вступному слові до нарису, інтерес до козаків зародився у нього ще під час Семирічної війни (1756–1763), коли вони діяли на території Німеччини в складі російської армії і разом з нею вступили в Берлін. Дійсно, в Семирічній війні брали участь українські козацькі полки, зокрема Київський, Ніжинський, Чернігівський і Чугуївський. Відтоді, каже Гупель, він і почав збирати відомості про козаків як писемні, так і усні. Його нарис має солідну джерельну базу, яка складається головним чином з німецьких і французьких видань XVIII ст. (Г. Ф. Міллер, А. Ф. Бюшінг, К. Г. Манштайн, Ж. Б. Шерер та інші). Поряд з ними важливим джерелом інформації послужили для Гупеля розповіді "російських генералів і офіцерів німецького походження", які воювали разом з козаками або й побували в їхній країні (там само, с. 5).

Вважаючи, що давня історія українських козаків уже докладно описана його попередниками, Гупель переповідає її стисло, спираючись передусім на праці Г. Ф. Міллера. Втім, обізнаний він з нею досить широко, відомий йому і такий факт, як участь запорожців у Тридцятилітній війні, на першому її етапі (там само, с. 26). Найбільше уваги він приділив історії козаків десь із середини XVIII ст. та описові Запорозької Січі, яка у нього теж викликала значний інтерес. Хоч цей опис не ніс нічого принципово нового, засновується він на джерелах, які вище аналізувалися, але треба відзначити його ґрунтовність і різнобічність (там само, с. 216–226). Йдеться в ньому про демократичний устрій Запорозької козацької республіки, діючі в ній закони й принципи громадського життя, про побут і звичаї запорожців, про їхню військову організацію, ведення війни на суші й на морі.

На відміну від багатьох західних авторів, які назву “козаки” поширювали на весь український народ і, власне, ідентифікували їх, Гупель слушно вказував, що “країну населяють не одні козаки, а люди п’яти різних станів або класів” (там само, с. 178). Визначаючи кожен із цих “станів або класів”, він пише про козаків: “Будучи здавна військовим станом, козаки давно вже стали найважливішим і чільним класом серед населення України” (там само, с. 182). Оскільки ж за способом життя і звичаями вони відрізняються від інших станів на Україні, то це, на думку автора, й створило ґрунт для того, щоб іноземці вважали їх окремим народом. Відмічається в нарисі й те, що останнім часом, тобто за правління Катерини II, козаки втратили своє колишнє становище на Україні. Найчисленніший же стан українського суспільства – селяни, які раніше, до указу імператриці 1783 року “були вільні не тільки від військової служби, а й від кріпацтва” (там само, с. 184–185).

В нарисі Гупеля знаходимо спробу характеристики української мови, але зроблена вона без належної обізнаності в предметі, на основі загальної інформації з різних джерел. Автор вважає, що “мова українців є тією ж російською мовою, але нечистою, зіпсутою, що робить її діалектом, наближеним до польської мови” (там само, с. 188). Він відхиляє думку Й. Г. Георгі, який вбачав у ній діалект польської мови, і пристає до думки А. Л. Шлецера, котрий у своїй “Загальній історії Півночі” твердив, що українці говорять слов’янською мовою, яка є сумішшю різних мов (там само, с. 325). Більш слушним є зауваження Гупеля про необхідність розрізняти ділову мову канцелярій та стиль козацьких хронік, де багато полонізмів, і розмовну мову козаків, від них вільну, але в ній, гадає автор, немало татарських і турецьких слів. Як ілюстрація, наводиться в нарисі порівняльна таблиця приблизно півсотні німецьких, російських і українських слів (там само, с. 189–191), однак деякі українські слова подаються в ній неправильно, піддаються полонізації (напр.: *Berg-gora-gura*; *Jahr-god-gok* тощо).

Щодо доповнення до нарису Гупеля “Погляд на історію малоросійських козаків”, то це не що інше, як скорочений переклад “*Abregé de l’Histoire des Hetmans des Cosaques ...*” із другого тому “Анналів Малоросії” Шерера, котрий, як вже говорилося, був перекладом “Летописца

краткого ...”, складеного на основі “Краткого описания Малороссии”. Це ще одне підтвердження того, якого значного поширення на Заході в останній третині XVIII ст. набула ця пам’ятка української історіографії, скомпільована з літопису Грабянки.

Там же, в Ризі 1797 р. вийшов “Історико-статистичний опис Російської імперії наприкінці XVIII ст.” Г. Шторха, який слід віднести до ґрунтовних наукових праць на цей предмет, що з’явилися в той час західноєвропейськими мовами. Перший том видання містить стислі, але змістовні розділи про Україну та запорозьких козаків, засновані на вивірених відомостях. Це стосується також викладу історії українського козацтва й опису його становища в другій половині XVIII ст. Цікаві зауваження Шторха про непоборний нахил українського козацтва до створення державності, незалежної від царського уряду (393, с. 84–85). Але зруйнування Запорозької Січі автор опису пояснює тим, що Катерина II не могла далі миритися з грабіжництвом запорожців, занедбаністю господарства на багатих землях, які їм належали, і їхньою безшлюбною.

Вершиною західноєвропейської україніки XVIII ст. в галузі історіографії є, безперечно, книга Й. Х. Енгеля “Історія України та українських козаків”, що вийшла 1796 року (205). Трансільванський німець за походженням, Й. Х. Енгель (1770–1814) був учнем Шлецера у Геттінгенському університеті, де під його керівництвом здобув ґрунтовні знання з історії України та Росії, зокрема, з її джерельної бази. У 1790 р. він видав латинською мовою дисертацію “Роздум про військові республіки, або порівняння лакедемонян, критян і козаків”, де важливе місце відведено українському козацтву (204). Другою його працею про минуле України була “Історія Галича і Володимира”, де в центрі історія Галицько-Волинського князівства, яка вперше була видана двома томами у 1792–1793 рр. (206). Обидві ці книги, власне, були підходами до основної праці Енгеля з історії України, виконаної у 1793–1795 рр.

Цю працю Енгеля з повним правом можна назвати першим масштабним і систематизованим викладом історії України від давніх часів до кінця XVIII ст., близьким до того типу історіографії, що витворився у XIX ст. Заснована вона на численних українських, російських, польських і

західноєвропейських джерелах, причому важливо наголосити, що авторів, який пройшов наукову школу Шлецера, притаманний науковий підхід до цих джерел, їх зіставлення та критичний аналіз. І небезпідставно М. С. Грушевський характеризував книгу Енгеля як першу наукову працю з історії України, котра за своєю методологією близька до вимог сучасної історичної науки (504, II, с. 280).

Книга відкривається вступом, у якому автор обґрунтовує необхідність вивчення історії України із загальноєвропейської точки зору, подає огляд її джерел і короткий географічний опис краю. Особливо цікаве обґрунтування, де Енгель формулює свої завдання та свої підходи до історії України, з яких вимальовується концепція його книги. Тут він визначає шість основних “потреб” (Nutzen) вивчення української історії, виходячи, сказати б, з інтересів європейського загалу.

Перша з них полягає в тому, що історія України є важливим складником історії східних слов'ян і водночас всієї історії європейської Півночі. Друга потреба або стимул зумовлюється тим, що Україна, багатий від природи край, яка за розмірами дорівнює королівству, на протязі віків “була бар'єром між культивованою Європою і дикою Азією, воротами, через які вривалися в Європу азіатські орди” (205, с. 2). Третій стимул інтересу: як підпали козаки під владу Росії, як вдалося останній “скорити тих, хто ще недавно викликав страх у турків, татар і поляків?” (там само). Ця проблема посилено цікавила Енгеля ще й тому, що в приєднанні України до Росії він вбачав найважливіший фактор зростання російської могутності (там само, с. 7). Четверта потреба в тому, що історія козаків впливала й на історію інших сусідніх країн, зокрема Польщі, Швеції і Трансильванії, і без її вивчення не можна належним чином зрозуміти ні піднесення й падіння Речі Посполитої, ні деяких важливих подій шведської історії. Цікава п'ята потреба: “Історія козаків повчальна з політичної точки зору (politisch lehrreich), особливо для нашого часу, коли так гостро стоїть питання, якими шляхами має відбуватися суспільно-політичний розвиток народів” (там само, с. 3). Можливі, на думку історика, два шляхи: або насильницьке тиранічне правління народами, або довіра до “природного розвитку”, слідування “духові часу” й проведення необхід-

них реформ відповідно до його вимог. Тут Енгель, сучасник Великої французької революції, виступає проти “крайніх партій” – як монархістів, так і якобінців, висловлюючись за програму поміркованого Просвітництва. Історія козаків, говорить він далі, дає повчальний приклад того, до яких згубних наслідків приводить перший спосіб правління: грубе насильство, до якого вдалася польська шляхта на Україні, викликало грандіозний вибух, який “підірвав могутність держави і сприяв повному знищенню Польщі в останній час” (там само). І заклучна, шоста з потреб: “Історія козаків цікава сама по собі. Енергія цілого народу, як і окремих особистостей, котра нас захоплює у греків і римлян, повторилася тут на полях битв під Білгородом, Корсунем та Збаражем і в героїчних діяннях Хмельницького і Мазепа. І треба володіти пером як той, хто так майстерно й повчально описав відпадиння Нідерландів, щоб усе це передати” (там само, с. 4). Тут маються на увазі Шіллер та його історичний твір “Історія відпадиння Нідерландів”, який вийшов незадовго пред тим, у 1788 р.

Далі у вступі йде огляд використаних джерел, який багато що промовляє про твір Енгеля. На перше місце він ставить “рукописні аннали козаків”, тобто козацькі літописи чи, точніше, їхні скорочені виклади. Це рукописний “Летописец краткий...”, копію якого Шлецер одержав у Петербурзі від гетьмана Розумовського й привіз у Геттінген, де надав змогу учневі вивчити цю історичну пам’ятку. У розпорядженні Енгеля був і німецький переклад другого видання нарису В. Рубана “Краткие политические и исторические сведения о Малой России”; його німецький переклад спершу з’явився у IX томі “Magazin für neue Historie und Geographie” Бюшінга, а згодом у характеризованому збірнику Шторха. Само собою, користувався він і “Анналами Малоросії” Шерера, зокрема зібраними в їхньому другому томі матеріалами з історії України. До цінних джерел Енгель відніс “Sammlung Ryssischen Geschichte”, т. IV, а в ньому виділив працю Г. Міллера “Про походження козаків”. Широко використав він і “Опис України” Боплана, але не в оригіналі (в огляді джерел вказані німецький, англійський і латинський переклади пам’ятки). Звертався Енгель і до інших західноєвропейських джерел, зокрема до книг Шевальє, Лінажа де Вос’енна, Отевіля та інших. Вка-

зані в огляді численні польські джерела як латинською, так і польською мовами, зокрема “Скіфсько-козацька війна” Пасторія, “Козацько-польські війни” Грондського, хроніки Гайденштайна, П’ясецького, Коховського та інші. З російських видань названі “История Петра Великого” Прокоповича і “Собрание российских указов”, подароване бароном фон Ашем бібліотеці Геттінгенського університету. Загалом же для свого капітального твору Енгель зібрав і вивчив велику кількість джерел і праць, що й надало його викладу історії України наукової ґрунтовності.

Значної ваги Енгель теж надавав описові географії України, вважаючи слідом за Монтеск’є та іншими просвітниками, що характер народу та його історія пов’язані з природними умовами його життя і значною мірою зумовлюються ними. Тут же він пробує окреслити національний характер українців і зазначає, що щедрість української природи й нестабільність життєвих умов “вितворили мужній, заповзятливий, життєрадісний до безтурботності і водночас прямий і простодушний народ” (там само, с. 16).

Завершується вступ обширним витягом із “Анналів Малоросії” Шерера, в якому сформульована концепція історії України як наполегливих визвольних змагань мирного й трудолюбного народу, що зазнав поневолення з боку сусідніх феодальних монархій. Ця просвітницька концепція в основному поділяється автором “Історії України й українських козаків”, що засвідчується всім змістом книги.

Історію України Енгель починає з післямонгольського періоду; що ж до періодів Київської Русі й татаро-монгольської навали, то він вважає їх “загальноруською історією”. Втім, ці періоди української історії докладно ним висвітлюються в попередній його праці про Галицько-Волинське князівство, яка була прикладена до “Історії України й українських козаків”. Як і в інших творах тогочасної історіографії, і українських, і іноземних, історія України в книзі Енгеля – історія “козакоцентрична”, з появою козацтва вона фактично ідентифікується з історією козаків. В основу її періодизації покладено державно-політичний принцип. Енгель поділяє історію України на три періоди, а кожен з них у свою чергу ділиться на два підперіоди. Перший період – це “Україна під Литвою, з 1320 р. по 1569 р.”, тобто від битви на Ірпені, в якій литовський князь

Гедимін розбив київського князя й захопив Київ, до Люблінської унії, за якою всі українські землі перейшли до польської корони. Характерно, що цей період автор ділить на такі підперіоди: “До появи назви козаків з 1320 по 1516 р.”, коли ще не було козацьких гетьманів, і “Після появи назви козаків, з 1516 по 1569 р.”, коли заявили про себе “козацькі правителі”, тобто гетьмани.

У зв'язку з цим необхідно сказати, що в своїй періодизації Енгель дотримується принципу, виробленого ще середньовічними хроністами й не подоланого остаточно просвітницькою історіографією, за яким в основу хронометрії минулого кладеться правління монархів та інших правителів. Якщо до 1516 р. за такий хронологічний стрижень в книзі Енгеля служить правління великих литовських князів, то після 1516 р. ним стає правління козацьких гетьманів.

Другий період української історії у Енгеля – “Україна під Польщею, з 1569 по 1654 р.”, а поділяється він на такі не менш цікаво визначені підперіоди: 1. “Козаки як ангели-охоронці Польщі (als Schützensengel von Polen), з 1569 по 1592 р.”, коли вони, організовані у сильне військо, захищали Польське королівство від мусульманських сусідів і росіян. 2. “Козаки як бич Польщі, з 1592 по 1654 р.”, коли вони спершу внаслідок релігійних утисків, а далі й політичного гноблення стали непримиренними ворогами поляків. “На цей проміжний період, – пише Енгель, – припадає діяльність Богдана Хмельницького, месника за свій народ і його віру, який врешті-решт віддався в руки росіян” (там само, с. 20).

Третій період – “Україна, поділена між Росією і Польщею, але більшість козаків перебуває під верховним російським правлінням, з 1654 р. до недавнього часу”. Цей період автор теж розбиває на два підперіоди, причому перший підперіод (1654–1730) визначається за поділом козаків на українських і запорозьких (за Андрусівською угодою Росія і Польща визнали автономію Запорозжя) і їхнім “возз'єднанням” за гетьманства Данила Апостола у 1730 р. Центральною постаттю цього підперіоду української історії виступає у Енгеля гетьман Мазепа. Другий підперіод доводиться істориком до часу написання його твору, центральні події цього проміжку – повна ліквідація державності України й зруйнування Січі.

Ранній період історії України Енгель висвітлює, звертаючись насамперед до “Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі” М. Стрийковського, котру оцінює дуже високо, як “зразкові для литовської історії класичні аннали” (там само, с. 21). В цій частині його твору значне місце відведене діянням литовських князів, їхнім війнам з Тевтонським орденом, з татарами, поляками й московитами, а також їхнім міжусобицям. Описуючи напади татар на Україну й Польщу, автор спирається на латиномовний трактат Михалона Литвина “Про звичаї татар, литовців і московитів”, виданий на Заході, і на розділ про татар в “Описі України” Боплана. Слушно вказується в книзі, що саме як самозахист народу від цих нападів і виникла “вільнолюбна українська міліція, названа козаками” (там само, с. 37); її виникнення Енгель відносить до рубежу XV–XVI ст., а точніше до періоду з 1471 по 1529 р. З цього моменту центр уваги історика переміщується на козацтво, на процес його становлення й перетворення у вирішальну військово-політичну силу на Україні, на його війни з турками, татарами і шляхетською Польщею, а далі на його стан у Російській імперії і його роль в суспільно-політичному житті України, зокрема на його боротьбу за збереження національної державності.

Як і для інших істориків того часу, для Енгеля теж неабиякий інтерес становила проблема походження козаків і пов’язана з нею етимологія їхнього найменування. Її з’ясуванню відведено окремий розділ, у якому автор дає критичний огляд різних концепцій і гіпотез від П’ясецького і Гваніна (Гваньїні) до Міллера і Дегіня. Його не спокусили версії скіфсько-сарматського, хазарського чи кипчацького походження козаків, і він прийшов до слушного висновку, що козацтво було наслідком масової втечі українських селян на небезпечні, зате вільні землі в Придніпров’ї, де над ними не було ні панів, ні влади, ні кріпосного рабства (там само, с. 43). Цікаво зазначити, що цей процес Енгель пов’язує із загостренням антифеодальної боротьби на Україні, з селянськими повстаннями у XV ст., зокрема з повстанням Мухи на Покутті (там само, с. 44). Втікачі у Придніпров’ї прийняли запозичене татарське слово “козаки”, яким називали вільні військові загони, що діяли на свій розсуд і утримувалися за рахунок військової здобичі.

Відзначається ґрунтовністю розповідь Енгеля про ко-

зацькі війни з турками й татарами, оперта на широке коло різнорідних джерел – українських, польських і західноєвропейських. Як у цих війнах, так і загалом в історії козацтва автор виділяє Сагайдачного, якому відводить окремий розділ під назвою “Життя і діяння уславленого гетьмана Петра Сагайдачного. 1610–1621” (там само, с. 112 і далі).

Чітко фіксується Енгелем зміна ситуації на Україні наприкінці XVI ст.: внаслідок посилення релігійних утисків і соціального гніту “козаки, які дотепер воювали лише з магометанами, повернули зброю проти Польщі, і сталося так, що майже вся Україна стала на їхній бік” (там само, с. 94). Починаючи з цього моменту, стає особливо відчутною близькість Енгеля до тієї просвітницької концепції історії України, яка перед тим цілком визначене вираження знайшла в “Анналах Малоросії” Шерера. Водночас наголошується повчальний сенс української історії, про який уже йшлося вище, його дотичність до суспільно-політичної актуальності сучасної Європи. А полягає він у тому, що українська історія “підтверджує велике вчення: не може бути стабільною і довговічною держава, яка не визнає прав людей усіх класів і їхньої рівності перед законом” (там само, с. 43). Іншими словами, у Енгеля проявляється тенденція витлумачення процесів чи подій історії України XVI–XVIII ст. і в плані підтвердження ідей Просвітництва та Французької революції кінця XVIII ст. Звідси його загальне апологетичне ставлення до “козацьких війн з Польщею” як боротьби пригнобленого народу за національне й соціальне визволення (хоч жорстокість цієї війни, розправи повсталих з гнобителями не знаходять у нього схвалення).

Такої ж лінії автор дотримується і у висвітленні третього періоду історії України, де особлива увага приділяється її становищу в складі Російської імперії, боротьбі козаків за збереження її автономії. Надаючи великого значення приєднанню України до Росії як фактору зростання російської могутності, Енгель разом з тим не закривав очі на сумні наслідки цієї історичної акції для України. Він також наводить у своїй книзі пункти угоди Богдана Хмельницького з царем Олексієм, зауважуючи, що Україна прийняла протекцію Москви на правах найширшої автономії. Але царський уряд не збирався виконувати цієї угоди, його політика на Україні неухильно спрямовувалася на обмеження і повну

ліквідацію “козацької автономії”; до цієї політики Енгель виявляє надвочно негативне ставлення. Її висвітлення ґрунтується на багатій джерельній базі, автор наводить численні документи, зокрема царські укази й закони щодо України, аж до указів Катерини II про закріпачення українського селянства і зруйнування Запорозької Січі.

Загалом же Енгель виявив у своїй книзі безперечну симпатію до українського народу, який протягом століть виборював собі свободу, і особливо до козаків, які вийшли з селянської маси і витворили свою державність, республіку з дійсно демократичними структурами: народними зборами, виборним гетьманом, старшинами тощо. Більше того, як слушно спостеріг Б. Крупницький, “оці форми українсько-козацької державності стають головною проблемою його історії України. Таке вже він бере на себе завдання – боронити свободолобний український народ і його свободолобні демократичні інституції; він рішуче відкидає претензії й зазіхання Польщі та Москви на Україну, що прагне свободи” (583, с. 163).

Книга Енгеля була першим повним і систематизованим викладом історії України, близьким за своїми засадами до історіографії XIX ст. Завдяки цим якостям їй належить важливе місце і в розвитку української історіографії, на що вже не раз звертали увагу історики України. Так, Д. Бантиш-Каменський писав у вступі до своєї “Истории Малой России”, що це “дуже цікава книга, яка робить честь автору”, і виражав захоплення його працездатністю та ерудицією (9, I, с. XIV). Високо оцінили твір Енгеля і його значення у вивченні історії України також М. Костомаров і М. Грушевський. У XIX ст. до нього часто зверталися і західноєвропейські, і українські та російські історики (Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, М. Костомаров, М. Карамзін, М. Устрялов та інші).

Подібні тенденції проявлялися і в інших західних істориків останньої третини XVIII ст., в тому числі у авторів праць із загальної і європейської історії. Це, зокрема, стосується відомих у той час німецьких істориків Д. Е. Вагнера і Й. Шпіттлера. В їхніх працях не знайти послідовного висвітлення історії України, але з розрінених фрагментів, окремих спостережень і суджень видно, що обом їм були притаманні цілком визначені засади в підході до неї. Обох

їх цікавило передусім козацтво, його визвольні боріння і його суспільний устрій, вироблені ним “конституційні принципи”. З симпатією ставилися вони до боротьби козаків як з польським, так і з московським пануванням. Так, розповідаючи про Богдана Хмельницького, його боротьбу із шляхетською Польщею і приєднання до Росії, Вагнер зауважує, що це не був вихід для України, що в цьому кроці йому довелося гірко розчаруватися і невдовзі шукати нових союзників і протекторів (422, XVI, ч. 8, с. 379). Як говорить один з українських дослідників, “у видатного історика кінця XVIII ст. Шпіттлера знаходимо тільки деякі нотатки про історію України, хоч у нього була велика кількість матеріалів польського й західноєвропейського походження, в яких чимало цікавого й потрібного було й про Україну. Ворог російського “деспотизму” (“Die politische Freyheit ist jetaz im Russischen Reich nur noch bey den nomadischen Horden” – “Політична свобода в Російській імперії існує тільки в кочових ордах”), він виразно і зі співчуттям заступає “станову конструкцію” козаків у цілому й запорожців спеціально (з нагоди зруйнування Січі в 1775 р.)” (585, с. 848–849).

Після приєднання Галичини й частини Волині до Австрійської імперії внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) віденський уряд організовує вивчення “нової провінції”, інспірує появу історичних праць про неї. Так в останні десятиліття XVIII ст. з’являються кілька книг з історії Галичини й Лодомерії (Волині), що виходять у різних містах Австрії й Німеччини. 1792 р. вийшла “Історія Галича й Володимира до 1772 р.” Енгеля з “роз’ясненням і захистом австрійсько-угорського права на володіння цим королівством” (206), тобто землями колишнього Галицько-Волинського князівства. Мета цього видання полягала в доведенні того, що Польщею колись були узурповані права на це “королівство”, що насправді воно мало належати угорській короні, і оскільки тепер австрійський імператор є й угорським королем, то йому й належить законне право володіти Галичиною і Лодомерією. Того ж 1792 р. у Відні вийшла ще одна книга на цю ж тему – “Давня й нова історія королівства Галичини й Лодомерії” Й. Гоппе й К. Бошньє (255). У 1788 р. опублікував свою “Історію королівства Галичини й Лодомерії” Л. А. Гебгарді, історик-просвітник із

геттінгенської групи, про яку йшлося вище (220). У 1804 р. він перевидав її, об'єднавши з "Історією великого герцогства Семигородського" (219), а через рік ще раз видав окремою книгою.

Найзначніша подія останніх десятиліть XVIII ст. – це Велика французька революція, яка докорінно змінила становище в усій Європі, надала нового напрямку всесвітньому суспільному розвитку. Звідси принципове значення проблеми – Французька революція і Україна, – яку розглянемо тут у розрізі проблематики нашого дослідження. Зрозуміло, що нас передусім цікавить рецепція України та її історії в революційній Франції і те, як вона відбилася в тогочасних історико-літературних пам'ятках.

Французька революція урочисто проголосила, що всі нації народжуються вільними та рівними, і її обов'язок – надавати їм допомогу в здобутті свободи. Голоси про те, що необхідно допомогати іншим народам звільнитися від тиранії, почали лунаати у Франції вже в перші місяці революції. Німецький історик Г. Зібель писав, що французькі революціонери вже в 1789 р. мріяли побачити прапор свободи на берегах Темзи, Дунаю, Гангу й Міссісіпі (цит. за: 519, с. 361). До того ж необхідність вести боротьбу не на життя, а на смерть з контрреволюційною коаліцією, в якій об'єдналися Англія і континентальні феодально-абсолютистські держави, штовхала Францію до активних дій в організації революційних і визвольних рухів по всій Європі. Тому у Франції "десь з літа 1792 р. пропаганда допомоги іншим народам у їхній боротьбі проти гнобителів виходить далеко за рамки виступів окремих людей і перетворюється на державну політику" (там само, с. 368). Революційний Конвент ухвалює рішення вести війну проти всіх монархій під славнозвісним гаслом "мир хатам, війна палацам", звертається до інших народів з закликом повстати проти тиранів і виборювати свободу.

В цьому плані увагу в революційній Франції починає привертати й Україна. Коли висланий із Петербурга французький посол Жене прибув у Париж, Конвент доручив йому скласти меморіал про народи Російської імперії. В цьому меморіалі Жене говорить про Україну як про країну зі стійкими волелюбними традиціями і радить діяти тут у плані підготовки повстання проти царського уряду (461,

с. 15–16). До комітету іноземних справ Конвенту входили Ж. Л. Карра й Буасі д'Англь, які й раніше цікавилися Україною і зверталися до її історії, про що свідчить праця Карра “Історія Молдавії і Волощини”, яка була спершу видана в Яссах 1777 р. й наступного року перевидана в Парижі (є також її німецький переклад) і нотатки Буасі д'Англя із французької україніки XVI–XVII ст., які збереглися в його архіві (там само, с. 16). З ініціативи Карра й Буасі д'Англя Конвент надіслав Паранд'єру, який займався справами революційної пропаганди “в Польщі й східних країнах”, інструкцію з розпорядженням “пильно стежити за настроями на Україні та подавати інформацію про українські справи” (там само, с. 17). Одночасно Лелеман, французький посол у Венеції, одержав інструкцію “придивитися, чи нема серед поляків українців, бо Польща і Україна мають поширювати гасла свободи по всій Півночі” (там само).

Говорячи про ставлення до України в революційній Франції, слід належним чином брати до уваги її відносини з царською імперією. Як відомо, Катерина II люто ненавиділа французьку революцію і брала найактивнішу участь в організації інтервенції проти неї. Вона мала всі підстави заявити про себе у 1791 р.: “Ніхто більше мене не бажає відновлення у Франції старого порядку і щоб Франція зайняла своє колишнє місце в Європі ... Я зовсім не заперечую проти думки, що Росія стане рятівницею всіх” (519, с. 293). У свою чергу Французька республіка, небезпідставно вбачаючи в Росії потенціально найсильнішого ворога (російська армія вважалася тоді першою силою в Європі), шукала на континенті і в самій “імперії царів” сили, які могли б стати її союзниками в боротьбі з царизмом. Такі сили Конвент вбачав у Польщі, в українському й донському козацтві й виношував плани організації там повстань і визволення всіх народів, поневолених царизмом, у тому числі й російського. Конвент мріяв про появу в Росії “нового Пугачова”, про це, зокрема, йшлося в його інструкції французькому послу в Константинополі (461, с. 18–19).

Слід сказати, що появи “нового Пугачова” під впливом французької рволюції найбільше боялися Катерина II та панівні кола імперії, і в цьому одна з причин їхньої непогамовної зненависті до революції. За свідченням очевидців, на імператрицю гнітюче враження справила страта Людо-

віка XVI в Парижі, причому особливо її вразило те, що дата страти Людовіка XVI (21 січня 1793 р.) збіглася з датою страти Пугачова (21 січня 1775 р.). Цей збіг вона сприйняла як містичний знак попередження для неї самої. Секретар імператриці Храповицький зафіксував у своєму щоденнику, що в ці дні вона була дуже похмурою і їй ввижався Пугачов (519, с. 348).

Комітет громадського порятунку, створений у Франції під час якобінської диктатури, наголошував в інструкції своїм агентам у Східній Європі: "Щоб вести цю війну (з царською Росією. – Д. Н.), необхідно підтримувати Польщу, донських козаків і Україну". І далі в цій інструкції говорилося про українських козаків: "Цей войовничий, колись вільний народ поневолив цар Петро. Необхідно відродити у цього народу прагнення до свободи, щоб він міг скинути ярмо, під яким стогне, і щоб дерево свободи розквітло в Києві" (461, с. 20–21).

В революційному Парижі в III рік Республіки (за традиційним літочисленням – з 22 вересня 1794 по 22 вересня 1795 р.) з'явилася книга "Політичне дослідження про стан давньої і сучасної Польщі, приурочене до її останньої революції" (217). Автором цієї книги був Ж. Ф. Гарран де Кулон, колишній прокурор комуни Парижа й член Конвента, відомий і тим, що він розробив законопроект про звільнення негрів від рабства у французьких колоніях. Трактат вийшов у світ після Термідоріанського перевороту, але написаний він був раніше, під час якобінської диктатури, на що автор вказує у вступному слові, де говориться, що твір є "наслідком вимушеного дозвілля автора, як і інших народних представників, під час жахливої тиранії", тобто диктатури Робесп'єра (там само, с. 5). Безпосереднім поштовхом до його написання послужила "остання революція в Польщі", тобто повстання під проводом Тадеуша Костюшко, яке спалахнуло в січні 1793 р. після другого поділу Речі Посполитої. Як відомо, це повстання і загалом польські справи завадили Катерині II кинути свої армії на Париж разом з військами всієї першої коаліції на придушення революції.

Великий розділ цього трактату відведено Україні та українському козацтву, в якому Гарран вбачав одну з великих сил, що діяли в суспільно-політичному житті Речі Посполитої і відіграли значну роль у кризі та падінні шля-

хетської республіки. Для нас розділ “Про козаків України” становить особливий інтерес, бо він є поглядом на історію України та її тогочасний стан із табору Французької революції, так би мовити, зі стін Конвенту, і являє собою найбільш повне вираження їх сприймання та інтерпретації в революційній Франції.

Характерною особливістю твору Гаррана є те, що в ньому апологетичне ставлення до повсталі Польщі поєднується з таким же апологетичним ставленням до українського козацтва та його багатовікової визвольної боротьби. А це означає, що у Гаррана долається те протистояння двох підходів до історії України у її співвіднесеності з історією Речі Посполитої, шляхетської республіки, яке проходить крізь усю історіографію й політичну літературу французького (та й не тільки французького) Просвітництва. Активний діяч Французької революції, Гарран добре розумів, що в шляхетській Польщі “крайня свобода панівного класу засновується на рабстві решти нації”, а також поневолених країн, таких, як Україна (там само, с. 16). Його вища мета – загальне благо всіх класів, усього народу, і з цього погляду, характерного для Французької революції на вищому етапі її розвитку, він оцінює суспільно-політичний лад Речі Посполитої. “Стара Польща” ним рішуче засуджується, він вважає її державним утворенням скоріше азіатським, ніж європейським, і застерігає “польську революцію” від помилок минулого, закликає її до того, щоб вона домагалася “свободи для всіх”, утверджувалася на цьому шляху (там само, с. 17–18).

Розділ “Про козаків України” Гарран починає з констатації того, що в шляхетській державі простий народ зазнавав надміру тяжкого гноблення і не повставав лише тому, що був доведений до крайньої рабської упослідженості. “Але в усіх країнах і в усі часи, – провадить далі автор, – знаходяться в народі люди, які вміють визволятися від гніту й карати тиранів. Саме такими людьми були козаки України, які жили на кордонах держави” (там само, с. 129). Власне, тут маємо формулу підходу Гаррана до українського козацтва, визначається основний аспект трактування його історії в світлі ідеології Французької революції. Слід сказати, що це тлумачення позначене певною односторонністю, навіть моментом ідеалізації, але ж трактат Гаррана, як і

інші пам'ятки такого типу, цікавий не стільки своїм об'єктивно-історичним змістом, тобто фактами історії України та повнотою їх висвітлення, скільки якраз своєю "суб'єктивною" інтерпретацією, що виражає специфічні особливості сприймання України та її історії в революційній Франції.

Говорячи про виникнення козацтва, Гарран слушно зазначає, що формувалося воно з селян, які втікали від феодального гніту на незаселені, небезпечні близькістю татар і турок землі в низов'ях Дніпра, Бугу, Дону та інших рік. Але тут же, віддаючи данину стійкій традиції тогочасної історіографії, він проголошує предками козаків хазар, посилаючись в цьому на Шерера (там само, с. 129–130). Та передусім козаки в очах Гаррана де Кулона – це найзначніша антикріпосницька й антимонархічна сила на європейському Сході, за його визначенням – "активний фермент", який викликав бродіння в сусідніх феодальних імперіях і сприяв їх руйнуванню (там само, с. 134–135). Звідси, з козацьких земель, ці сили виходили сформованими, організованими у військо, здатне вести тривалі війни з феодальними монархіями, здійснювати як морські, так і сухопутні походи. Тут мається на увазі Запорозька Січ, яку Гарран описує з великою симпатією, оцінюючи її суспільно-політичний лад ледве не як живе втілення "Суспільного договору" Руссо, який для радикальних партій Французької революції, зокрема для якобінців, мав зміст і значення соціально-політичної програми. Захоплюючись демократичним ладом Запорозької Січі, автор трактату твердить, що все життя в ній засновувалося на принципах "свободи, близької до природного стану", "справжньої рівності" й "найсердечнішого братерства" (там само, с. 132–133). Але ж свобода, рівність і братерство – це основоположні принципи Французької революції і ті надихаючі гасла, під якими вона відбувалася. У Гаррана виходить так, що ці принципи імпліцитно, в специфічних формах, близьких до "природного стану", були закладені й діяли в устрої Запорозької Січі, цієї своєрідної "козацької республіки". Беручи матеріал про суспільний устрій і звичаї запорожців переважно з "Опису України" Боплана, Гарран, як бачимо, радикально його перосмислював у дусі ідеології французької революції.

Друга половина розділу містить стислий виклад історії українського козацтва з середини XVI й до останньої тре-

тини XVIII ст. Слід сказати, що загальна концепція, якої дотримується автор, йде, зрештою, через посередництво Шерера і Леклерка, від українських козацьких літописів та їхніх обробок, зокрема від не раз уже згадуваного "Короткого опису Малоросії". Згідно з нею, козаки свого часу створили надійний заслін на південних кордонах Речі Посполитої, зробили їй цінні послуги, і за це отримали автономні права й привілеї. Це викликало заздрість у польських магнатів і шляхти, які почали захоплювати козацькі землі, чинити всілякі утиски супроти козаків і закріпачувати селян. На це козаки й увесь український народ відповіли грізними повстаннями, які не вщухали протягом десятиліть і, зрештою, вилилися у велику визвольну війну під проводом Хмельницького. Це відома, поширена в той час модель української історії часів Козаччини, і найбільший інтерес тут становлять коментарі автора трактату, його загальна інтерпретація названих процесів і подій. Так, коментуючи "невдячність" польського уряду та шляхти до "козацького народу", він заявляє, що угода між двома народами взагалі не буває тривкою, якщо вона не засновується на їхньому спільному прагненні до свободи й загального блага. Визвольна війна середини XVII ст. під його пером набуває певної відповідності з уславленим гаслом французької революції "мир хатам, війна палацам". При цьому Гарран де Кулон не забуває зазначити, що козаки, безжально розправляючись із гнобителями, разом з тим ставилися зі співчуттям і турботою до "мирних трудівників", котрі, як і раніше, знаходили пристанок і захист на їхній землі.

Беззастережно засуджує Гарран де Кулон політику російського уряду на Україні, яка зводилася до обмеження і ліквідації автономії та закріпачення вільного селянства. Відповідальність за цю політику він поклав на Петра I, хоч насправді то був курс, який з різною мірою активності й послідовності проводили всі російські царі. Закономірно, що він виправдовує дії гетьмана Мазепи, витлумачуючи їх як боротьбу проти царської тиранії за свободу й невіддільність України. Як і Шерер свої "Аннали Малоросії", Гарран де Кулон завершує розділ "Про козаків України" зруйнуванням Запорозької Січі російськими військами в 1775 р., яким, на його думку, завершується героїчний етап історії цієї країни й починається етап занепаду. "Після цього, –

коментує він, – Україна все більше й більше впадає в стан дикого запустіння” (там само, с. 153). Однак Гарран не побажав завершити виклад на такій сумній ноті і кидає далі промінь надії, говорячи, що “дух незалежності таємно бродить серед розсіяних козацьких орд” і що “можливо, вже недалекий час, коли, зібравшись під проводом нового Пугачова, вони змінять лице Росії ...” (там само). Тут знаходять вираження ті сподівання на нову козацько-селянську революцію в царській імперії, які мали місце в революційній Франції.

Загалом же в трактаті Гаррана де Кулона, написаному під час Французької революції, знайшли логічне завершення ті тенденції в інтерпретації української історії століть Козаччини, які розвивалися в західноєвропейському Просвітництві.

Наприкінці XVIII ст. на Заході також з’являються цікаві твори “літератури факту”, частково чи повністю присвячені Україні. Так, у 1797 р. в Парижі вийшла книжка “Географічні й історичні нотатки про країни між Чорним і Каспійським морями”, автор якої сховав своє ім’я під псевдонімом Баер (128). Небажання автора проставити на титулі своє ім’я видавець у зверненні до читачів пояснив тим, що він, відомий громадський і політичний діяч, член Законодавчих зборів, не хоче ставити книгу в залежність від політичної кон’юнктури у Франції. В основному присвячена вона Кавказові, але в третій її частині описується й Україна на основі щоденника подорожі автора по південній частині Російської імперії, здійсненої у 1784 р. Маршрут цієї подорожі проліг по Дніпру від Києва до Херсона, побував мандрівник і в Криму, за рік до того приєднаному до Росії. Подорожні нотатки Баера містять описи придніпровських і південних районів України, а також екскурси в її історію; однак вони плутані й поверхові і ніякого інтересу не становлять.

Найцікавіші сторінки цієї частини книги Баера – це досить точний і колоритний опис Києва, а також південних степових районів України. Якою ж постала панорама Києва останньої чверті XVIII ст. перед очима іноземного подорожнього? Місто, зазначає він, складається з кількох районів, які різняться між собою не лише за топографією, а й за соціальним складом і життєвим укладом. “Фортеця, що

називається Печерськ (Petscherko), стоїть на досить крутій горі, до неї входять кілька складів, будинки губернатора й коменданта та ушлавлений монастир, який дав назву району ... Згаданий монастир чудовий і просторий, його храми високо зводяться над вежами, звідки відкривається величний вид на течію Дніпра" (там само, с. 3). Це військово-адміністративний центр Києва, який розмістився на території Києво-Печерської лаври після її сплюндрування військами Петра I у 1709 р. Про знамениті печери та їхні реліквії Баер розповідає стримано, не без вольтерівської іронічної посмішки над віруваннями, пов'язаними з моцями ченців: "Печери довгі, з нішами, в яких поховані померлі ченці; показують одного, який сам себе зарив у землю майже на півкорпуса. Довірливі душі вірять, що він з кожним роком глибше входить в землю, а коли зовсім сховається, то настане кінець світу" (там само).

Як фіксує далі Баер, новий Київ, той, що розбудовується на Печерську, – це, власне, передмістя з дерев'яних будинків біля фортеці (тобто біля Лаври); тут живе знать, тут стоїть нічим не примітний палац імператриці в сучасному стилі (*petit bâtiment moderne peu remarquable*). "Старий Київ унизу ділиться на дві частини залишками укріплень і нагадує велике село. Тут є досить великий монастир, найдавніший на Русі; в соборі, дуже схожому на собор св. Марка у Венеції та на всі давні грецькі храми, збереглося кілька старовинних мозаїк у поганому стані" (там само, с. 3–4). Як неважко здогадатися, йдеться тут про Софію Київську, яка на автора подорожніх нотаток не справила особливого враження. Преромантичні віяння його не торкнулися, інтерес і любов до старовини у нього ще не пробудились. Не викликав у Баера зацікавленості й Андріївський собор – "велика церква при спуску на Подол, дуже вишуканої архітектури, яка була побудована імператрицею Єлизаветою" (там само). Але тут, очевидно, справа в іншому, в неприйнятті стилю рококо, який людині, вихованій у класицистських традиціях, здавався надто вишуканим і манірним. Дещо докладніше описує автор Поділ, характеризуючи його як найбільш заселену частину міста, як його економічний і торговельний центр (там само, с. 4–6).

Край від Києва до Кременчука, розповідає далі Баер, дуже мальовничий і дуже родючий, досить гарно культи-

вований, хоч і порівняно рідко заселений. Невеликі міста, що зустрічалися по дорозі, схожі на села і відрізняються від них передусім великою кількістю церков. Південніше від Кременчука край пустинний, його заселення розпочалося лише після завоювання Кримського ханства і вигнання турків з північних берегів Чорного моря. Але в цьому твердженні Баер помиляється: тут до згаданих подій існували козацькі поселення, що належали до Запорозької козацької республіки, розвивалося не тільки сільське господарство, а й ремесла. Найбільше вдався авторові опис напівпустинних степових просторів з рідкими поселеннями в долинах річок (там само, с. 9–10). Йдеться тут і про Запорозьку Січ, недавно зруйновану російськими військами, але нічого певного сказати про неї автор не може, задовольняючись плутаними відомостями й анекдотами, почутими від російських офіцерів.

До найцікавіших пам'яток тогочасної документальної літератури про Україну належать "Листи про Галичину" німецького прозаїка й драматурга Ф. фон Краттера (1758–1830), які 1786 року вийшли в двох томах у Ляйпцігу (271). Написані з чітко виражених просвітницьких позицій, ці листи цікаві не тільки багатим фактичним матеріалом, а й його висвітленням, характерним для руху Просвітництва. Вони не призначалися певному адресатові, автор вдався до епістолярної форми, широко вживаної у той час як у красному письменстві, так і в публіцистичній та науковій літературі. Можна сказати, що їхнім адресатом була вся німецька й австрійська освічена громадськість. В книзі описувався край, який недавно, за першим поділом Польщі (1772 р.), перейшов до Австрійської імперії, що загострювало зацікавленість ним. Побувавши в Галичині й ґрунтовно ознайомившись із нею, Краттер ставив на меті всебічно описати її стан, розповісти про різні сторони життя її суспільності. У зверненні до читачів, яким відкривається книга, він так формулював її завдання: "Я спробував описати внутрішній устрій краю, його закони, різні його стани, звичаї, характери, конфесії, своєрідні відносини між класами, всілякі зловживання, безчинства, глупоту, тиранію, гноблення й переслідування, описати як добре, красиве, гідне поваги, так і погане, зле й огидне, описати все таким, яким побачив у природі" (там само, у вступі відсутня пагінація). Автор

попереджає читачів, що в книзі багато сторінок, що справляють гнітюче враження, але знімає з себе відповідальність за них, перекладаючи її на надто безвідрадну дійсність Галичини. А точніше – на тривале польсько-шляхетське панування, яке призвело країну до такого стану.

Розпочинається книга розповіддю про прибуття Краттера до Львова, де його увагу передусім привернув щойно відкритий університет. Перші одинадцять листів (розділів) книги й присвячені Львівському університету, в них ідеться про його факультети, бібліотеку, професорський склад кафедр, статут, про його суспільно-освітні функції і завдання. Коли ж до цього додати, що кілька наступних листів відведено шкільній справі в Галичині, надзвичайно занедбаній, то стане очевидним, що автора в першу чергу цікавлять проблеми освіти. Це, характеризуючи його як типового просвітника, є для нього чимось природним і логічним. Адже просвітники тому так і називаються, що освіті вони надавали виняткового значення, боролися за її поширення в різних верствах суспільства, вбачали в ній головний засіб вирішення всіх суспільних проблем.

В очах Краттера нововідкритий університет у Львові – важливе освітнє вогнище у віддаленому занедбаному краї. Описуючи його, він обстоює просвітницькі ідеали, виступає проти засилля теології та обскурантизму, проти станового підходу до освіти, палко заперечує тим, хто виступає проти навчання в університетах молоді з третього стану. Він висловлює невдоволення з приводу того, що до керівництва університетом прийшли клерикали – перемишльський єпископ та декан теологічного факультету. Це для Краттера свідчення того, що університет “ще перебуває в дитячому віці”. “Та й який з університетів Австрії вийшов з дитячого віку?” – тут же не без сарказму запитує він (там само, I, с. 10–11). Інформуючи про університетську бібліотеку, він з прикрістю констатує, що великою частиною вона складається з церковної літератури, і пропонує використати її для опалення університетських аудиторій (“щоб усі ці фанатичні теревені перетворилися на зігріваюче тепло”). Словом, автор “Листів про Галичину” демонструє типово просвітницьку вольтерівську позицію у ставленні до богословської і клерикальної літератури. Природна річ, що найціннішою частиною університетської бібліотеки він вважає твори просвітників, зокрема Вольтера і Руссо.

Домінування теології для Краттера – це неподолане середньовіччя, він закликає покінчити зі схоластикою, розвіяти химери, що полонять розум. Справжню цінність, на його думку, мають три інші факультети університету – юридичний, медичний і філософський, про які він розповідає відповідно в IV, V і VI листах. Саме вони і є справжнім вогнищем освіти, своєю повсякденною практичною діяльністю вони проводять у життя просвітницьку програму. Автор “Листів про Галичину” вважає ненормальним той стан, що їм відведено другорядну роль у щойно відкритому університеті.

Цей заклад був німецьким університетом, викладання велося в ньому німецькою мовою; як зазначає Краттер, на філософському факультеті вивчалася лише німецька література, ні класична, ні польська, ні якась інша не вивчалися (там само, с. 37). Але це спрямування університету не тривожить сумління автора, національному й національно-культурному питанням він не надає значення. В книзі лише зазначається, що Львівський університет має протидіяти польсько-шляхетському пануванню в галицькому суспільстві, і це схвалюється Краттером. А той факт, що основні свої завдання – ширити освіту й поліпшувати звичаї – німецький університет на українській землі не може ефективно здійснювати, зовсім його не бентежить.

Разом з тим Краттер свідомий того, що основне населення Галичини – це “русини або руснаки”, що це їхня одвічна земля. В XVII листі він робить екскурс в історію Галичини, пише про те, що за давніх часів вона була частиною Руської держави, що згодом тут утворилося Галицько-Волинське королівство (Königreich Galizien und Lodomerien, за тогочасною німецькою термінологією), яке вело боротьбу з Польщею та Угорщиною (там само, с. 145). Історичний екскурс дістає продовження у XIX листі, де, розповідаючи про польсько-шляхетський гніт в Галичині та на інших українських землях, Краттер згадує про Запорозьку Січ, козаків та про їхню боротьбу проти цього гніту (там само, с. 155–156).

Найдокладніше Краттер описує в своїх листах суспільний устрій Галичини, успадкований від Речі Посполитої, побут та відносини різних класів і верств населення, передусім селян та поміщиків. З усією виразністю проявляється тут притаманна йому просвітницька ненависть до

кріпосництва та його породжень у різних сферах життя. Автор "Листів про Галичину" вільний від будь-яких ілюзій щодо Речі Посполитої та її шляхетсько-республіканського ладу. Про її суспільно-політичний лад він слушно зауважує, що кулачне право, яке процвітало в Священній Римській імперії, блідне перед тим, що панувало в Речі Посполитій (там само, с. 157). До польського панства, яке в Галичині залишалось панівним класом і після її приєднання до Австрійської імперії, він ставиться з неприхованою ворожістю і характеризує його як потворне породження феодалного варварства (там само, с. 165 і далі). Описуючи життя галицьких селян, Краттер характеризує їх як найбільш злиденну й нещасну верству суспільства, що тяжко страждає від кріпосного гніту й панської сваволі.

В поле зору Краттера потрапляє також галицьке бюргерство, тобто міщанство, констатується його нерозвиненість і упослідженість, що, на погляд автора, робить безперспективним стан всього суспільства цього краю. У другому томі книги Краттер спершу докладно розповідає про духівництво, якому належало важливе місце в галицькому суспільстві. В цілому його підхід до духівництва – загальнопросвітницький, про який уже йшлося вище, але про сільське духівництво, його злиденний стан і забитість, він говорить не без співчуття: "Сільський священник за зовнішнім виглядом і звичаями мало чим відрізняється від селянина. Живе він у такій же вбогій хатині, як і селянин, так само оре поле й бідує. ... Більшість їх п'є горілку, як воду" (там само, II, с. 2). З неприхованою зневагою пише Краттер про ченців, наголошуючи на їхньому паразитизмі і моральній розтлінності. Кілька листів у другому томі його книги відведено євреям, які склали значну частину населення міст і містечок Галичини. Окремий лист присвячений описові Львова.

Загалом же "Листи про Галичину" Ф. фон Краттера – цікаве джерело про цю частину України кінця XVIII ст., яке заслуговує докладнішого вивчення.

Різкою реакцією на просвітницькі "Листи про Галичину" Краттера була книга А. Г. Траумпаура "Тридцять листів про Галичину, або спостереження безпартійної людини, яка більше, ніж пару місяців, знайомилася з цим королівством", котра 1787 р. вийшла водночас у Відні й Ляйпцігу (410). Її

автор, австрійський аристократ і офіцер, звинуватив Краттера в тенденційності й поверховості опису сучасного стану Галичини, в слабкій обізнаності з ним і спотвореному його висвітленні. Як незаперечно перевагу над своїм опонентом, Траумпаур виставляє те, що він не подорожував по Галичині, а провів там вісім років на військовій службі і, отже, мав можливість краще спізнати життя краю. Слід, проте, сказати, що побачив він у ньому мало і ще менше зрозумів; щоправда, він точніший в деяких емпірично-побутових деталях, але йому властива специфічна вузькість і однобічність зору. Незважаючи на це, Траумпаур намагається вести спір з Краттером на високому, сказати б, ідеологічному рівні. Просвітницький критичний запал Краттера він прагне зняти холодним скепсисом, який, однак, не піднімається над обивательським рівнем; обивательський скептицизм і становить усю його філософсько-ідеологічну базу.

Автор "Тридцяти листів про Галичину" перш за все проголошує, що всілякі безчинства, зловживання, забобони, глупота існували в усіх країнах в усі часи, "вони не мають вітчизни і, як солдати, всюди почувають себе вдома" (там само, с. 2). Будь-яка держава, будь-яке суспільство і форма правління мають свої вади і тією чи іншою мірою потребують поліпшення (там само, с. 3). Спустившись з цих філософських висот на землю Галичини, Траумпаур не знаходить у її житті надмірних відхилень від визначеної загальнолюдської норми, він схильний вважати, що в цілому воно вкладається в цю норму. Далі він переходить до конкретніших речей і передусім бере під захист польську аристократію, на яку Краттер нібито звів наклепи. Він згоден визнати, що окремі польські аристократи погано виховані, але загалом це симпатичні люди з європейською культурою (там само, с. 8–9). Як відомо, після приєднання Галичини австрійський уряд пробував обмежити сваволлю польської шляхти, його чиновники пробували провести цю політику в життя, що викликало тертя між шляхтою й урядом. Очевидно, з класової солідарності Траумпаур стає на бік шляхти й засуджує ретельних урядових чиновників. Не вдаючись у докладніший аналіз "Тридцяти листів про Галичину", скажу лише, що їхній автор дотримується зазначеної лінії і у висвітленні інших сторін життя краю. Все це, зрештою, дозволяє кваліфікувати даний опис як одноз-

начну консервативно-аристократичну реакцію на просвітницьку інтерпретацію “сучасного стану Галичини” Ф. фон Краттера.

На зламі століть з’являються також твори “літератури факту”, які ніби підбивають підсумки західноєвропейської україніки XVIII ст. й намічають перспективи її розвитку в XIX ст. Сумні соціально-політичні наслідки історії України віку Просвітництва підвів, не ставлячи перед собою такого завдання, Ш. Ф. Массон у своїх “Секретних мемуарах про Росію” (311). Їхній автор учителював у Росії з 1786 р., був особистим секретарем майбутнього царя Олександра I, що відкрило йому доступ у вищі державні кола. Як видно з мемуарів, Массон добре зорієнтувався в українських справах.

Передусім зазначимо, що підхід Массона, як і більшості західних авторів того часу, до України й українського народу повністю розбігається з великодержавницькою концепцією російського царизму, котра заперечувала саме їх існування як історично сформованого етносу й відмовляла йому в праві на самостійний розвиток. За тогочасною традицією, ототожнюючи український народ з козаками й називаючи його “козацькою нацією”, Массон пише в своїй книзі не без полемічного загострення: “Козаки не мають нічого спільного з росіянами, хіба що грецьку релігію й зіпсуту мову. Їхні звичаї, навпаки, їхній спосіб життя, їжа, війни – цілком відмінні, коли не брати до уваги загальних схожостей, які завжди існують між суміжними народами, наближеними вузлами релігійними й політичними ...” (цит. за: 95, с. 147).

Відзначаючись тверезістю погляду, Массон підійшов до розуміння несумісності козацької республіки й царської деспотії як державно-політичних структур, про що десь через століття з усією визначеністю скажуть вчені початку XX ст., зокрема В. І. Вернадський (див. вище). Слушно вказує він на те, що відразу ж після приєднання України до Росії царський уряд вдався до обмежень козацької республіканської автономії, ставлячи на меті її повне знищення; особливо брутально діяв у цьому напрямі цар Петро I. “Одначе його наступники, – каже далі Массон з тією ж тверезою проникливістю, – поважали останні козацькі військові й громадські інституції, бо боялися, щоб безмежними утисками не кинути їх у підданство туркам, Польщі або

кримським татарам. Та з хвилиною, коли ці три вороги перестали бути страшні для Росії, козаки опинилися в рабстві царату. Тепер їхня прадавня республіканська конституція не існує, рівність поміж ними зникає. Їм дано шляхту, і нині дуже тяжко простому козакові дійти до якого-небудь ступеня” (там само, с. 147–148).

Сучасний стан українського народу Массон характеризує як глибоко трагічний стан нації, розчавленої Російською імперією: “Російський уряд, завжди стривожений і підозрілий через те, що він завжди гнобить, не обмежився одним забезпеченням себе супроти нації, яка має такі кігті. Не вистачає йому того, що він відбирає її військову силу, розчленовує її територію й перетворює в давні російські провінції. Оце недавно він почав розчленування самої нації...” (там само, с. 149). Тут Массон має на увазі переселення частини запорозьких козаків на Кубань, проведене урядом Катерини II. Завершує автор свою характеристику сучасного стану українського народу такими словами: “Козацька нація нині в стані кризи, вона хвилюється й б’ється під ногами колоса, що її розчавлює” (там само). На порозі XIX ст. він песимістично дивиться на її майбутнє (“вона скоро зникне з поверхні землі”), припускаючи, однак, що виручити її може “хіба що якась щаслива революція, яка прийде в скорому часі, щоб визволити її з-під ярма, яке її нищить і душить”.

Необхідно тут згадати, що на схилку XVIII ст. серед західних інтелектуалів і письменників різко змінилося ставлення до Російської імперії та її суспільно-політичного ладу. Розвіюються ілюзії щодо “освіченого абсолютизму” російських самодержців, мовкнуть голоси оспівувачів “північної Семіраміди” та її правління, натомість приходить усвідомлення того, що був то політичний блеф, яким маскувалася неприглядна дійсність кріпосницької деспотії. Особливо гострому осуду піддається тепер кріпосне рабство, на якому базувався соціально-політичний лад “імперії царів”. Водночас зростає симпатія до народів, поневолених царизмом, та співчуття до їхньої боротьби за національне визволення, яке західні просвітники тісно пов’язували з визволенням від кріпосного рабства. Не буде перебільшенням сказати, що увагу західних просвітників у цьому плані приваблювала передусім Україна з її волелюбними козаць-

кими традиціями і безвідрадною сучасністю поневоленої і покріпаченої країни.

Окрім мемуарів Массона, характерна в цьому плані книга подорожей Е. Д. Кларка, англійського вченого, професора Кембріджського університету, який тривалу мандрівку по країнах Європи, Азії та Африки розпочав з Російської імперії і на порозі XIX ст. побував на сході України й на Кубані. Перший том сімнадцятитомного видання його подорожей вийшов 1810 року, після повернення автора на батьківщину; він кілька разів перевидавався англійською мовою, виходив у французькому й німецькому перекладах.

На Російську імперію Кларк дивився настільки критично, що деякі інтерпретатори навіть закидали йому русофобію, – як на мій погляд, без достатніх підстав, оскільки рішуче неприйняття і осуд викликали у англійського мандрівника насамперед суспільно-політичний лад Росії, кріпосницькі порядки з усіма їхніми породженнями. Разом з тим, хоч маршрут подорожі Кларка пройшов лише по східних окраїнних землях України, до українців він виявив активний та цілеспрямований інтерес і безперечну симпатію. Ця обставина давно вже помічена і зафіксована; так, німецький мандрівник Й. Г. Коль у книзі “Подорожі по глибинній Росії” (1841 р.) назвав свого англійського попередника “великим панегіристом малоросіян” (265, II, с. 351). Згодом відомий англійський вчений-славист В. Р. Морфіл писав у своїй книзі “Слов’янські літератури”: “Не вільний від зростаючої русофобії, в неمالій мірі спричиненої поганим поведінням з ним імператора Павла, Кларк поряд з тим всіляко підносить козаків України. Їхня гостинність, простота і чесність – це його постійна тема” (324, с. 112).

Ще по дорозі між Павловськом і Воронежем мандрівник зустрівся з українськими чумаками (“*caravans of the Malo-Russians*”), і вони справили на нього живе враження, пробудили жвавий інтерес. З цього моменту все, що стосується України та українців, стає у Кларка предметом посиленої зацікавленості й фіксується в його книзі мандрів. Як і Массон, він вважає українців окремим етнічним утворенням, сформованим народом зі своєю територією і національним характером, зі своєю мовою і культурою. “Українці, – пише він, – цілком відрізняються від іншого російського населення. Так само відрізняються вони й від поляків. ...

Їхня мова так само відрізняється від російської, як діалекти південної Франції відрізняються від діалекту, на якому говорять у Парижі” (180, I, с. 212). Досить точно визначає Кларк межі розселення українців, описує їхній побут і звичаї, села й житла, народну культуру. Своєю чистотою і впорядкованістю українські села й селянські садиби нагадують йому Голландію і Норвегію, а хати з вибіленими стінами й садами біля них – сільську Англію (там само, с. 216–217). Цікаве твердження англійського мандрівника про те, що в поселеннях змішаного типу можна легко й безпомилково розрізнити українців і росіян за всім укладом життя і народною культурою. Було ним помічене також упереджене, а то й вороже ставлення до українців з боку царської адміністрації і панівних верств Росії.

Знайомство Кларка з українським народом було продовжене на Кубані, де він зустрівся з запорозькими козаками, які за кілька років перед тим були туди переселені за розпорядженням Катерини II. Про те, що Чорноморське козацьке військо – колишні прославлені запорожці, Кларк дізнався в Таганрозі від українця Коваленського. Він характеризує їх як “народ відважний, але грубий і войовничий”, разом з тим гостинний і простосердечний (там само, с. 346). Зазначається в його книзі й те, що російське офіційне суспільство дивиться на чорноморське козацтво як на “орду розбійників” (там само, с. 348). Тут варто додати, що це, власне, продовження ставлення названого суспільства до запорозьких козаків, яке неодноразово фіксувалося західними спостерігачами у XVIII ст.

Окремо слід сказати про історико-літературні джерела, в яких приділяється увага культурі тогочасної України, характеризується стан освіти, фольклор, мистецтво тощо. Як зазначалося, вже деякі автори XVII ст. повідомляли про Києво-Могилянську академію, описували архітектурні пам'ятки українських міст, зокрема Києва і Львова, зауважували багатства фольклору, красу й мелодійність народних пісень. У XVIII ст. кількість таких джерел зростає, характеристики української культури розширюються й поглиблюються, хоч, слід сказати, інтерес до української культури не набуває стійкого й системного характеру.

Як фіксувалося вище, чимало західних авторів, описуючи Київ, повідомляли про Києво-Могилянську академію,

характеризуючи її як університет, “відомий в тих краях”. Чимало говориться й про вихованців цього університету, зокрема тих, що працювали на російському терені. Більш розгорнута розповідь про Києво-Могилянську академію дається в книзі Х. В. Гегельмаєрна “Визначні місця Російської імперії”, в розділі, відведеному Україні (246). Тут описується розташування академії, її структура, склад і порядок навчання студентів, стисло характеризується професорський склад, вказується на риси схожості з німецькими університетами (докладніше див.: 521). Про Києво-Могилянську академію розповідає також у своїх мемуарах П. Гордон, який на початку XVIII ст. керував у Києві будівництвом фортеці. Цікаві його відомості про філософські диспути, які влаштовувалися в академії двічі на рік, і в них могли взяти участь всі, хто бажає, а також про театральні вистави, що відбувалися після диспутів (553, с. 195). Як ішлося вище, новоутворений Львівський університет, його організацію, структуру й перший період діяльності докладно описав Ф. фон Краттер у своїх “Нотатках про Галичину”.

В плані ознайомлення країн Заходу з українською культурою помітне явище – “Відомості про музику в Росії”, нарис німецького вченого Якоба Штеліна, в якому багато уваги приділено також українській музиці. Штелін здобув освіту в Ляйпцігському університеті, після чого приїхав у Петербург, де викладав історію літератури, риторичку, логіку й основи філософії в академії і гімназії. Він відзначався широтою й розмаїттям наукових інтересів, писав праці з різних галузей знань, найцікавіші з них, що зберегли значення й на сьогодні, – праці про розвиток мистецтва в Російській імперії, зокрема музичного. В передмові до їх російського видання акад. Б. Асаф’єв зазначав, що вони є “основним матеріалом з мистецтва XVIII ст. в Росії, до того ж вони становлять велику цінність достовірністю у викладі фактів” (114, с. 37).

Розповідаючи у “Відомостях про музику в Росії” про музичне життя Петербурга, Штелін насамперед зупиняється на церковному хорі, “набраному переважно з українців, наділених чудовими голосами” (там само, с. 59). Далі він повідомляє, що цей хор “виконує псалми, хвальні пісні та інші тексти у формі справжніх церковних концертів, котрі створюються як італійськими придворними концертмейстерами, такими як Манфредіні, шановний Галуппі, так і

українськими композиторами, які раніше були придворними співцями” (там само). Серед українських композиторів він виділяє Максима Березовського, який навчався в Болоньї у знаменитого Мартіні. “Протягом кількох років, – пише Штелін про Березовського, – він створював для придворної капели чудові церковні концерти, позначені таким смаком і такою чудовою гармонізацією, що їх виконання незмінно викликало захоплення слухачів і схвалення двору” (там само, с. 60).

Високо оцінюється також Штеліном домашня капела, створена у Глухові при дворі гетьмана Розумовського. В 1753 р. вона виступала в Москві і, як засвідчує автор, мала винятковий успіх у слухачів. Виконувала вона як твори українських композиторів, так і українські народні пісні. Особливе захоплення викликав у Штеліна співець Гаврило з цієї капели (там само, с. 90).

Хоч Штелін і не побував в Україні, він мав змогу досить ґрунтовно ознайомитися з українською народною музикою в Петербурзі й Москві завдяки бандуристам, які в той час у великій кількості відвідували імперські столиці. Досить докладно він розповідає про цих своєрідних національних музикантів, описує їхній інструмент – бандуру. При цьому Штелін зауважує, що це не примітивна музика простолюду, вона здатна приносити насолоду й “витонченому слухові”, на своїх інструментах бандуристи чудово виконують і серйозні музикальні твори. Тут же Штелін пише: “Україна є найважливішою провінцією Росії, так що, порівнюючи її з іншими провінціями цієї держави, можна сказати, що серед них вона посідає таке ж місце, як Прованс у Франції. Її південне місцезнаходження, достаток плодів на полях та в садах і, як наслідок цього, привільне життя її веселих жителів помітно виділяють її поміж інших провінцій Російської держави. На цій землі все співає, танцює і грає, а найпоширенішим інструментом є бандура. На ній майстри-українці грають гарні польські та українські танці і акомпанують своїм численним, справді чудовим пісням” (там само, с. 71–72). Як бачимо, Штелін малює надто ідилічну картину життя на Україні, але не будемо за це йому докоряти, оскільки він не побував на українській землі, а її образ склався у нього на основі музичних вражень та усних розповідей, почутих у “північних столицях”.

Нарис Штеліна “Відомості про музику в Росії” вперше

був опублікований, разом з нарисом про розвиток російського театру, у виданому А. Л. Шлецером збірнику "Haigold's Baylagen zum Neuveränderten Russland" за 1769–1770 рр. Під трохи зміненою назвою "Музика в Росії" через рік він був передрукований в "Gothaischen Hofkalender zum Nutzen urd Vermögen eingerichtet auf das Jahr 1772" і водночас – у французькому виданні цього ж календаря (1780, с. 236–37). За цим перекладом, у трохи скороченому вигляді, в Італії він був надрукований в анонімному "Есе про російську літературу" (Ліворно, 1774 р.) під назвою "Стисла історія музики в Росії". Отже, в останній третині XVIII ст. нарис Штеліна став досить доступним для читачів у Західній Європі, які цікавилися культурою східнослов'янських народів.

Про те, що українські народні пісні й музика в середині XVIII ст. ставали все відоміші у Західній Європі й набували там високої репутації, свідчить передмова до збірки "Оди й пісні" (1747 р.) Ф. фон Гагедорна, відомого поета німецького рококо. "Мене запевняли також, – мовиться в цій передмові, – що багато жартівливих та любовних пісень поляків і войовничі думи козаків, до яких приграють на бандурі (багатострунній лірі), у своєму роді не можуть іти в порівняння ні з чим і можуть суперничати за першість з найбільш уславленими співами французів та італійців" (цит. за: 484, III, с. 444). Оскільки в 1747 р. нарис Штеліна ще не було в друці, слід думати, що Гагедорн скористався усною інформацією, на що вказує й форма наведеного пасажу з його передмови.

Особливе місце і роль в історії українсько-західноєвропейських культурних та літературних зв'язків належить Й. Г. Гердеру (1744–1803) – видатному філософу, естетику й фольклористу пізнього німецького Просвітництва. Щоправда, у Гердера знаходимо лише окремі згадки й висловлювання про Україну, розсіяні в різних його творах. Але в даному випадку принципове значення мають його ідеї, які, не стосуючись безпосередньо України, намічали або й визначали новий підхід до неї, який став домінуючим у німецькій і всій європейській Україні епохи романтизму. Зміст і характер сприймання українського народу і його культури в епоху романтизму важко з'ясувати без гердерівської концепції народної творчості, її ролі й значення в духовній культурі людства і без гердерівських ідей щодо слов'янст-

ва, його особливої сутності і місії в розвитку європейської культури.

Заперечуючи слідом за Руссо сучасну цивілізацію як протиприродну й фальшиву, Гердер разом з ним шукав безпосереднього вираження "природи" й справжнього "почуття" в залишках народної патріархальної культури і в народній творчості, не зачепленій впливом буржуазної цивілізації. Під визначальним впливом Руссо і його вчення про перевагу "природного стану" над цивілізацією складається у нього програма оновлення культури шляхом її повернення до глибинних народно-національних джерел, що з часом стане однією з провідних тенденцій європейського романтизму. На відміну від класицистів та просвітників-раціоналістів, Гердер розумів художній твір і мистецтво загалом як свого роду організм, що виростає на певному народно-історичному ґрунті й формується його умовами, традиціями, всією сумою особливостей життя народу і його культури. Ідеї Гердера перекинули шкалу естетичних цінностей, загальноприйняту в Європі XVII–XVIII ст. Те, в чому класицисти й просвітники-раціоналісти вбачали пережитки "варварських часів" (фольклор, міфологія тощо), він проголосив вищими естетичними набутками, а творінням вишколеної класицистичної музики відмовив у художній цінності. Це була справжня революція естетико-художніх понять і орієнтацій, без якої годі уявити широке звернення романтиків до фольклору й народного мистецтва, в тому числі й появу значного й цілеспрямованого інтересу до фольклору українського.

Значного поширення в добу романтизму набула також гердерівська концепція слов'янства, найповніше виражена в останньому томі його капітальної праці "Ідеї до філософії історії людства" (1791 р.). Але ще в свій ранній, "ризький період" Гердер побачив у слов'янах народи, які зберегли якості "природного стану", і пов'язав з ними свої русоїстські ідеали, свої надії на майбутнє європейської культури. Слов'яни уявлялися йому "природними людьми", не зіпсованими облудною цивілізацією, молодими й повними свіжих сил народами, які мають оновити європейську цивілізацію, внести в неї дух гармонії і гуманності. В "Ідеях..." ця концепція слов'янства поглиблюється, дістає розгорнуте філософсько-історичне обґрунтування. Тепер у тлума-

ченні Гердера слов'яни – це нації мирних трудівників, які, на відміну від своїх сусідів, ненавиділи військові походи, розбої і грабежі. В їхньому характері, в їхній мирній землеробській праці з можливою повнотою втілилася гуманність, що притаманна людській природі і є, за Гердером, вищим законом і вищою метою суспільного розвитку. Важливе місце в цій концепції слов'ян відводиться також їхній художній, зокрема музичній, обдарованості, притаманному їм нахилу до поезії і краси. Ці риси й нахили перебувають у тісному зв'язку з їхньою сутністю, є органічним породженням їхнього миролюбного характеру, їхнього способу життя. Ці твердження Гердера сприяли поширенню уявлень про особливу любов слов'ян, зокрема українців, до поезії і музики.

Прогрес Європи, майбутнє її культури Гердер пов'язував з її "слов'янським началом", оскільки, як наголошується в "Ідеях до філософії історії людства", поступові суспільства необхідні мирні землероби, а не завойовники. У слов'янському світі почесне місце він відвів Україні, вважаючи, що завдяки чудовим природним умовам, суто слов'янському, тобто мирному землеробському способу життя її народу, тут набули конденсованого втілення слов'янська сутність і слов'янські нерозкриті можливості. У "Щоденнику подорожі 1769 року" він пророкував: "Україна стане новою Грецією. Чудове небо, що розкинулося над цим народом, його весела натура, музикальність, родючі ниви і т. п. дадуть одного разу щедрі плоди. З безлічі малих диких народів, якими були колись і греки, виникне цивілізована нація" (249, IV, с. 402). Але цьому пророцтву Гердера, як і іншим пророцтвам щодо майбутнього України, не судилося здійснитися.

В одному зі своїх творів Гердер сказав, що характеризувати якийсь народ можна лише тоді, коли відчуваєш до нього симпатію, а до цього ще необхідно ознайомитися з його історією, з умовами його життя в даний час, і все це не тільки зрозуміти, а й відчути серцем. Тут доцільно поставити питання: що знав Гердер про Україну та багатства її фольклору і що він "відчув серцем"? Безсумнівно, його обізнаність з історією України, принаймні в ранній період творчості, була поверховою. Про це свідчить хоча б твердження з наведеного фрагменту, що її заселяють численні

племена, на зразок Греції передкласичного періоду. Очевидно, йому був відомий розділ із "Історії Карла XII" Вольтера, в якому йдеться про Україну, – в кінці 60-х рр. він посилено вивчав французьких просвітників, зокрема Вольтера. Слід думати, пізніше, в 90-х рр., ознайомився він з нарисом "Про козаків" А. В. Гупеля, свого ризького кореспондента й постійного інформатора в східноєвропейських справах. Ще знав він деякі описи Російської імперії, до яких входили й розділи про Лівобережну Україну, наприклад, "Опис всіх народів Російської імперії" Й. Г. Георгі. Можливо, потрапляли йому до рук і ще деякі джерела про Україну, але безперечним є той факт, що ґрунтовної обізнаності з її життям та історією у Гердера не було, що в наведеному фрагменті пріоритет не за аналітичним розумом, а за "серцем", яке певну суму відомих фактів щедро доповнює симпатією, уявою та інтуїцією.

Окремо слід сказати про ставлення Гердера до українського фольклору. Він оцінював його дуже високо, а "козацькі думи" відносив до найвищих досягнень світової народної поезії. Висуваючи перед поетами нову програму, закликаючи їх виходити з духу народної поезії, Гердер вказував як на її високі зразки не лише на англійські балади, іспанські романси та скандинавські саги, а й на литовські дайни і "козацькі думи" (там само, I, с. 266). Деякі дослідники, зокрема М. К. Азадовський, гадали, що Гердер був безпосередньо обізнаний з українськими думами і "вони надзвичайно подобалися йому" (431, I, с. 120). І все-таки для подібних тверджень немає достатніх підстав, ближче до істини німецький дослідник Е. Гексельшнайдер, який вважає, що про українські думи Гердер знав опосередковано, з відгуків людей, які мали змогу безпосередньо ознайомитися з ними (839, с. 5). Очевидно, якби Гердер мав тексти українських дум чи пісень, він обов'язково включив би їх до виданого ним уславленого збірника "Голоси народів у піснях (1778–1779 рр.), куди ввійшло чимало литовських, латвійських, морлокських (хорватських) та чеських пісень, навіть дві перуанські пісні та одна пісня мальгашів з острова Мадагаскара. На той час іще не існувало зібрань українських народних пісень і дум, а російський збірник М. Д. Чулкова, в який потрапили й українські пісні, лишився Гердеру невідомий.

З інших письменників “Бурі й натиску” значний інтерес до українського й російського фольклору проявляв Ф. Д. Шубарт (1739–1791), який поєднував у собі літератора з музикантом і створив, до речі, чимало пісень у народному клочі, що мали досить широкий відгомін серед простого люду. Шубарт високо оцінив нарис Я. Штеліна “Відомості про музику в Росії”, назвав його “чудовим твором”, і саме цей нарис послужив йому основним джерелом суджень про “національну музику Росії” в теоретичній праці “Ідеї з естетики музичного мистецтва” (1785 р.). У ній ідеться й про народну музику, зокрема російську й українську, причому Шубарт, йдучи за Штеліном, розглядає їх комплексно, проте аж ніяк при цьому не ідентифікуючи.

У справі ознайомлення Заходу з народною культурою України певне значення мала “Дисертація про старожитності Росії” шотландця М. Гітрі, котра 1795 р. вийшла у Петербурзі французькою мовою. Як сповіщає автор у передмові, ескіз його праці обговорювався в Едінбурзькому товаристві старожитностей і був ним схвалений, матеріал же для неї він черпав із тогочасних російських фольклористичних збірників і почасти збирав його сам у “різних провінціях Росії”, зокрема в Україні. Інженер-архітектор за фахом, Гітрі довгий час перебував на російській службі й мав час та можливість для цих збирань та досліджень, які, слід сказати, мали не аматорський, а серйозний науковий характер (звичайно, на рівні того часу). Видання Гітрі постало на хвилі захоплення національними старожитностями, яка була піднята в Європі преромантизмом у другій половині XVIII ст. і під кінець цього століття докотилася до Росії.

Своїм завданням Гітрі ставив сумарний опис міфології русів, їхніх стародавніх поганських обрядів, святкових ритуалів та ігор, народної музики та музичних інструментів, сільських звичаїв та обрядів – весільних, похоронних тощо. Причому, як це повелося в багатьох тогочасних виданнях, західних і вітчизняних, автор звертається як до власне російських, так і до українських фольклорно-етнографічних матеріалів, інколи зазначаючи національну належність останніх. Найцікавіші у Гітрі фольклористичні матеріали, зокрема з народної музики й пісні, де він спирався й на власні враження. Описується у нього сільський оркестр, склад інструментів у ньому, кожен з цих інструментів,

відмінності між цими оркестрами у росіян і у “козаків”, тобто українців. Тут, зокрема, зазначається, що сільський хор виконує пісні під акомпанемент сопілки лише на Україні. “Повинен зізнатися, – пише він, – що я тривалий час поділяв це здивування (іноземців, які чули хор в такому супроводі. – Д. Н.), поки, подорожуючи по Україні, сам не почув сірінкс і не розпізнав у ньому свистка, який акомпанує співу російського сільського хору” (232, с. 24). Не випадково автор, говорячи про українську сопілку, вжив слово “сірінкс”, давньогрецьку назву флейти, – він був переконаний, що східнослов'янські музичні інструменти й пісні, народна музика споріднені з давньогрецькими інструментами та музикою і ведуть походження від них.

Дисертація Гітрі в основному носить компілятивний характер. Її автор насамперед широко використав збірки російських народних пісень, які почали з'являтися в останній третині XVIII ст. (М. Д. Чулкова, В. Ф. Трутовського, Й. Г. Прача та інші). Як відомо, тоді досить часто практикувалося включення до цих збірок також українських народних пісень. Засновуючись на цих збірках, а також на своїх враженнях, Гітрі характеризував українські народні пісні, вказуючи на їхню відмінність від російських пісень: “Збірки цієї країни включають також багато пісень жителів України або Малоросії, які за своїм стилем дуже відрізняються від пісень Великої Росії. Мсьє Прач визначає їхні пісні й танці як більш мелодійні, але ставить нижче їхні протяжливі мелодії” (там само, с. 46–47). Й. Г. Прач – композитор, чех за походженням, який переселився до Росії в 70-х рр. XVIII ст. і брав активну участь у розвитку російської культури. Серед іншого він займався збиранням і публікацією народних пісень і в 1790 р. видав збірку “Зібрання російських народних пісень з голосами”, на яку тут і посилається Гітрі.

Засновуючись на тих же критеріях, Гітрі розрізняє й українські танці. Так, про “Козачок” (“Danse cosaque”) він пише: “Цей національний танець українського походження; нині він дуже модний у столиці (тобто в Петербурзі. – Д. Н.), настільки, що його називають російським танцем, але це не так, бо його такти жвавіші й одухотвореніші, ніж такти танців інших частин цієї держави” (там само, с. 93–94). В додатку до дисертації наведені ноти цього танцю, а

також текст (у французькому перекладі) і ноти української “протяжної” пісні “Ой під вишнею, під черешнею”.

Слід ще сказати, що своє завдання Гітрі не обмежував зведенням до певної системи й описом фольклорно-етнографічного матеріалу; він ставив також масштабну проблему: шляхом вивчення “старожитностей” розкрити близькість руської народної культури до грецької і довести, що вона своїм джерелом має грецьку культуру. Це було його наукове “надзавдання”, цілком у річищі тогочасних європейських наукових захоплень, що його він, природно, здійснити не міг. Але в усьому цьому є ще одна грань, на яку звернув увагу відомий російський фольклорист М. К. Аздовський: своїми розшуками Гітрі “вперше вводив матеріали російського фольклору в коло наукових проблем, що розроблялися західноєвропейською наукою” (431, I, с. 111). Сказане стосується й українських фольклорно-етнографічних матеріалів, що їх автор включив у свою книгу.

Примітною подією в історії українсько-західноєвропейських літературних зв’язків слід вважати повідомлення про знахідку рукопису “Слова о полку Ігоревім”, яке з’явилося 1797 р. в жовтневому випуску гамбурзького часопису “Le Spectateur du Nord”, який виходив французькою мовою. Автром цього повідомлення, що надійшло з Петербурга, був М. М. Карамзін. В ньому говорилося: “В наших архівах два роки тому знайдено фрагмент під заголовком “Пісні про вояків Ігоря” (“Chants des guerriers d’Igor”), який без вагань можна порівняти з найкращими поемами Оссіана” (791, с. 67). Слід сказати, що це повідомлення було тоді сприйняте на Заході не без скепсису, висловлювалося підозріння, що це підробка, поема, подібна до згаданих Карамзіним “Пісень Оссіана” Макферсона. Таку думку, зокрема, висловив Шлецер, який згодом у “Несторі” змінив її на користь аутентичності “Слова” (764, с. 160).

Ніби підсумовуючи інформацію про розвиток культури й освіти в Україні, яка приходила в Західну Європу, в передостанній рік XVIII ст. Ц. Майнерс писав у своїй книзі “Порівняння давньої і нової Росії”: “Київські ченці постійно підтримували певний рівень теологічних знань, які в решті Росії майже повністю занепали. Україна вже тривалий час постачає для всієї Росії освічене духовництво, а нині постачає й кращих музикантів і співців. Нарешті, всі мандрівники

засвідчують, що здібність сприймати й швидко засвоювати знання, так само як винахідливість у різних ускладненнях, яка дивує в усіх русів, у козаків проявляється в найвищій мірі” (307, I, с. 132).

Книга Майнерса цікава й тим, що в ній маємо спробу огляду й підсумування більш ніж трьохсотлітнього процесу ознайомлення Західної Європи з Росією та вивчення її; оскільки ж цей процес був досить тісно (хоч і далеко не повністю) пов'язаний з ознайомленням з Україною та її пізнанням, можна сказати, що в певній своїй частині ця книга відноситься й до західноєвропейської україніки. В передмові Майнерс слушно зауважує, що, вивчаючи історію Росії і, зокрема, її іноземні джерела, він пересвідчився, що ці джерела містять багато невідомого й цікавого, чого не знайти в руських літописах та в істориків (там само, с. 111). Цікаве також його твердження про те, що ніде не зібрано так багато цих матеріалів, як у бібліотеках німецьких університетів. Категорично заперечує Майнерс поширену в Росії думку про те, що серед іноземців про Росію в основному писали невігласи, що зі швидкістю кур'єрів проїжджали по країні, а потім, повернувшись на батьківщину, з самовпевненою зверхністю плели нісенітниці про державу й народ, про його побут і звичаї, бачили в ньому лише злиденних і грубих варварів. Насправді ж це були здебільшого люди освічені й сумлінні, які ставилися до справи відповідально і прагнули об'єктивно розповісти про все, що спостерегли в незнайомій країні (там само, с. 103–104). Природна річ, що вони дивилися на її життя під іншим кутом зору, гостро сприймали такі його явища й сторони, які не помічались або недооцінювались самими росіянами чи українцями. Але зазначимо при цьому, що з боку українських вчених та літераторів не лунали подібні скарги на західних авторів та звинувачення їх у необ'єктивності, спотворених зображеннях, наклепах і т. п. Слід думати, це пояснюється насамперед тим, що в західноєвропейських історико-літературних джерелах рішуче переважає позитивна інформація про Україну.

Названий огляд Майнерс розпочав з мандрів Д. Барбаро й А. Конріні, виділив він “Трактат про дві Сарматії” М. Меховіти, починаючи з якого пізнання Східної Європи набуває на Заході характеру процесу, що неухильно поглиблювався.

Слушно зазначається також, що цей трактат є “першою книгою, в якій Русь була відмежована від татарських країн і водночас включена до Європи” (там само, с. 4). Помилкою Меховіти німецький вчений вважає те, що він цілком розмежував Русь і Московію, тобто Україну і Росію, які, на його думку, належать до Русі “в широкому значенні слова” (там само, с. 6). Цю помилку Меховіти, каже далі автор, виправив С. Герберштайн у своїх “Записках про Московію”. Важлива роль в ознайомленні Заходу зі Східною Європою справедливо відводиться збірнику Д. Рамузю “Плавання і подорожі”, другий том якого ввібрав усі найцінніші матеріали на цю тему, що з’явилися в Західній Європі протягом XVI ст., від нарису Барбаро до “Опису Європейської Сарматії” Гваньїні.

Кількість матеріалів, що стосується України, зменшується у Майнерса в огляді західноєвропейських джерел XVII ст., тут він майже повністю зосереджується на численних джерелах про Росію. Знову вона дещо збільшується в розділах, що охоплюють росію XVIII ст., де значна увага приділяється, зокрема, різним описам Російської імперії, типу характеризованих вище описів Георгі або Шторха. Але слід зазначити, що в цій частині книги дається взнаки апологетичне ставлення автора до імперії і “освіченого правління” Катерини II, якій він у другому томі проспівав немало дифірамбів. Виправдовує він і введення на Україні кріпосницького ладу, аргументуючи це державною та історичною необхідністю (там само, II, с. 44–45).

Поряд з численними творами “літератури факту”, в останній третині XVIII ст. на Заході з’являються також художні твори на українську тему. Це твори різні не тільки за змістом та ідейним спрямуванням, а й за художнім рівнем; можна сказати, що належать вони до різних “поверхів” тогочасної західноєвропейської літератури.

У 1764 р. в Амстердамі вийшов французькою мовою роман “Спогади Азemi”, виданий його автором К. Дорвілем за “переклад з російської”. В 1799 р. (an sept, floréal) він був перевиданий у багатотомній паризькій серії “Нова універсальна бібліотека романів” як її XIV том, причому видавець включив його до серії “історичних романів”. Звичайно, керувався він при цьому “довальтерскоттівським” розумінням жанру, виходячи з того, що в творі поряд з романним зміс-

том, котрий у той час розуміли лише як вимисел, є також зміст історичний, тобто розповідь про історичні події та історичних діячів – про Петра I, Карла XII й Мазепу. Головним героєм роману виступає Мазепа, сюжет твору засновується на його біографії, почасти історичній, почасти легендарній. Треба сказати, що дійсну біографію Мазепи автор знав у найзагальніших рисах, засновуючись на відповідних розділах “Історії Карла XII” Вольтера; до того ж у почерпнуту з цієї праці історичну канву він вносив багато домислів, коли починав “оживляти” та деталізувати її, як того вимагав романний жанр.

Починається роман розповіддю про походження Мазепи (“польський шляхтич з Подільського воєводства”) та його виховання, в якому виділяється роль гувернера-француза, який прищепив вихованцеві “інтерес до наук та філософську розважливість”, а також розуміння політичних справ у Європі. Підрісши, Мазепа став блискучим кавалером при дворі короля Яна Казимира, настільки невідпорним, що на нього не могла байдуже дивитися графиня де Бра..., дружина старого магната. Далі переповідається з певною “деталізацією” пущена Пассеком вигадка про любовний зв’язок молодого Мазепи зі згаданою аристократкою та про розправу над ним старого магната, про незвичайну скачку героя, прив’язаного до спини дикого коня. У Дорвіля дикий кінь приносить непритомного Мазепу до Батурина: “Ви на Україні, – сказав йому старий, – у козаків біля Батурина, столиці країни” (315, с. 10). І тут же в уста старого козака автор вкладає цілу промову про Україну, яка бореться з численними ворогами за свою свободу – спершу проти Польщі, яка жорстоко гнобила козаків, а потім проти Москви, “яка накинула на них не менш тяжке ярмо” (там само, с. 11–12).

Виявляється, що цей старий козак – дядько Мазепи Савеський (Savieski), який набагато раніше покинув Варшаву і став наближеним до “козацького генерала”, тобто гетьмана. По недовгому часі таким же наближеним гетьмана стає Мазепа, і перша його акція – помста графу Бра..., напад на його замок із загоном козаків. Кульмінаційний момент цього епізоду: оточений козаками, підступний граф Бра... заносить нинджал над дружиною і заявляє, що вб’є її, якщо Мазепа його не відпустить. Метким пострілом козак вбиває

графу, але той, зібравши останні сили, вливає трутизну в уста непритомної графині.

Наведений епізод промовисто засвідчує невисокий художній рівень роману "Спогади Аземи", його належність до специфічної романної творчості того часу, що становила "нижній поверх" літератури. Для нього, як і для переважної більшості романів тогочасної тривіальної або "масової" літератури, характерне засилля штампу і шаблону, постійне вживання "романних кліше" в сюжеті, в портретних характеристиках і мізансценах, у змалюванні почуттів і переживань героїв та в інших компонентах твору, прагнення до зовнішніх ефектів і нагнітання мелодраматизму. Призначалася ця літературна продукція для невибагливих читачів з низьким освітнім та культурним рівнем, але мала прихильників і у вищих верствах.

Специфічна особливість "Спогадів Аземи" в тому, що твір являє собою спробу романної обробки інтригуючого історичного сюжету, що в ньому постійно чергуються "історичні" й суто романні епізоди. Так, після наведеного епізоду, який завершується тим, що козаки "з ентузіазмом" обирають Мазепу гетьманом, автор переноситься на терен російської історії і розповідає в такому ж вільному стилі про конфлікт Петра з Софією, про стрілецький бунт та його придушення. Тут з'являється героїня роману Азема, дочка вельможі Осакова (Osakov), який допоміг царю Петрові придушити стрілецький бунт і став його приближеним. Характеристика героїні – кліше з описів паризького великосвітського кола і його проекція на московський царський двір кінця XVII ст.: Азема – "одна з найчарівніших жінок Росії і водночас одна з найосвіченіших жінок Європи. Ледве вона з'явилася в світі, як стала об'єктом захоплення і бажань всього царського двору" (там само, с. 38). Але від цього, слід сказати, вона аж ніяк не стає на сторінках роману живою особистістю, залишається умовною фігурою чарівної жінки. Прибувши до Москви і ставши другом Осакова, Мазепа не без взаємності закохується в Азему, а після того, як відбувся його розрив з царем Петром, силою відбирає її у батька і разом з нею втікає на Україну. Так найчарівніша жінка Росії і найосвіченіша жінка Європи стає дружиною Мазепи й свідком подальших його справ і пригод.

Певний інтерес становить трактування в романі кон-

флікту Мазепи з Петром I, у якому Дорвіль недвозначно стає на бік бунтівного гетьмана. Цар заявляє Мазепі про свій намір “цивілізувати козаків, тобто повністю позбавити їх незалежності, в якій вони виростили”. “Мазепо, – сказав він йому, – тобі належатиме слава приєднання їх (козаків. – Д. Н.) до моєї імперії. Я хочу бути повним господарем на Україні й чекаю від тебе цієї важливої послуги” (там само, с. 40). На цю пропозицію Мазепа дає відповідь, яка є суцільною апологією козацького волелюбства і перегукується з тією, яку він сам колись почув від старого козака. Ця відповідь привела царя в страшенну лютть, і Мазепа ледве уникнув його розправи і втік на Україну разом з чарівною Аземою. Коментуючи його подальші дії, Дорвіль пише: “Надто великий і надто гордий для того, щоб перетворитися в раба деспотичного правителя, Мазепа вирішив зробити свою країну незалежною і звести її на руїнах Російської імперії, якій він провіщав крах” (там само, с. 51). З цією метою він вступив у союз з Карлом XII, але потерпів разом з ним поразку в битві під Полтавою і змушений був втекти до Туреччини.

Дотримуючись в загальній формі канви історичних подій, Дорвіль дуже вільно їх висвітлює і перетлумачує в дусі й стилі тогочасних популярних романів. Зрозуміла річ, цей твір жодною мірою не може претендувати на значення історичного документа, джерело історичної інформації. Але він становить інтерес в іншому плані – як відбиття масштабного історичного конфлікту й образу Мазепи на рівні “масової свідомості” тогочасного Заходу. Про те, що цей роман був досить популярним у другій половині XVIII ст., свідчить його німецький переклад, що з’явився 1766 р. під назвою “Чарівна росіянка, або дивовижна історія Аземи” і був перевиданий у 1773 р. (“Die schöne Russin, oder der wunderbare Geschichte der Azema”).

На відміну від “Спогадів Аземи”, цілком позбавлений історичної канви в сюжеті роман “Лодоїска, або татари” Фобласа, ще більш голосний твір тогочасної тривіальної літератури. Його дія теж пов’язана з Україною, але ні відображення подій української історії, ні змалювання життя українського народу або якогось “локального колориту” в ньому не знайти, – все це усувається плетивом неймовірних, але захоплюючих для тривіальної свідомості пригод та

мелодраматичних ефектів. Виданий перед французькою революцією 1789–94 рр., цей роман був перевиданий у 1799 р. (301) і перекладений на німецьку мову (“Lodoiska, aus dem Franzosischen des Faublas übersetzt”, 1802). Під час революції, у 1792 р. за цим романом К. Ф. Лоро написав “Лодоїску, героїчну комедію зі співами” (302), а музику до неї створив відомий французький композитор Л. Керубіні. Ця “героїчна комедія” з успіхом ішла на паризькій сцені й ще раз була перевидана 1796 р. Словом, роман “Лодоїска” мав голосний успіх наприкінці XVIII ст., в певних читацьких колах він зберіг популярність і в першій половині XIX ст. Про “Лодоїску” згадує у “Знедолених” Віктор Гюго в такому контексті: “То була епоха, коли старий класичний роман уже спустився від “Клелії” (роман М. де Скюдери, завершений 1661 р. – Д. Н.) до “Лодоїски” і, продовжуючи лишатися аристократичним романом, але все більше тривіалізуючись і переходячи від мадемуазель де Скюдери до пані Бурнон-Маларм і від пані де Лафайет до пані Бартемі-Адо, продовжував запалювати велелюбні серця паризьких консьержок і навіть поширювати свою руйнівну дію на паризькі передмістя”.

У 1766 р. в Німеччині з’явився роман під назвою “Надзвичайні й дивні події в житті персони козацького стану”, підписаний жіночим псевдонімом Якобіне В. (Jacobine W.). Назва наводить на думку, що це твір із життя “козацької України” або ж із життя козацької старшини в Гетьманщині, але вона виявляється оманливою. Дія твору справді починається в Україні, але швидко переноситься до Німеччини, звідти – на острів у Атлантичному океані, де й затримується до заключних розділів, до повернення оповідачки й основних персонажів до Європи. Отже, оповідачку автор наділив “козацьким походженням”, її дитинство проходить на Україні, однак ці моменти не грають далі ролі, на протязі п’ятисот сторінок про них немає жодної згадки, вони не залишають жодного сліду в її житті й свідомості.

Як дізнаємося на початку роману, батько оповідачки – козак, який вів типово козацьке життя, близьке, на думку автора, до звіриного стану: “...Мій батько був лейтенантом серед козаків, жив він так, як живуть всі козаки, а це оз-

начає – скоріше як звірина” (259, с. 2). Житло козака – льох, виритий у землі, а їхня їжа – напівсире м'ясо, що полежало під каменем або під кінським сідлом. Свого батька оповідачка (вона й один з центральних персонажів роману) в дитинстві бачила рідко: “Наш батько майже не бував з нами, тому що він щоденно відправлявся з іншими козаками на грабунок” (там само, с. 3).

Хоч на те й не вказується в романі, автор імпліцитно описує тут життя запорозьких козаків, – звичайно, як воно уявлялося йому на основі розхожих чуток, а не достовірних джерел, – до того ж переносячи на них деякі деталі з побуту й звичаїв татар, про які багато писали на Заході. Те, що на перших сторінках роману малися на увазі саме запорозькі козаки, підтверджує подальша розповідь про те, як батько через деякий час змушений був втекти “в Україну”, де він “поступив на службу до московитів”, і тут його спосіб життя змінився. Коли ж цар розпочав війну в Німеччині, батько героїні теж пішов у похід з його військами і потрапив у полон до пруссаків під час битви при Цорндорфі. Йдеться тут про Семирічну війну, в якій – про це говорилося вище – брали участь козацькі полки з Лівобережної України. Мати з дітьми приїздить до полоненого батька, а після його звільнення з полону родина назавжди оселяється в Німеччині.

І тут ми дізнаємося, що батько й мати оповідачки “гарно говорять по-польськи й по-німецьки”, що вони дають їй хоч і суворе, але високоякісне виховання, котре відповідає тогочасному найвищому рівню. Маємо кричущу неузгодженість з тим, що говорилося про “козацьку персону” та родину на початку роману, про їхній “напівзвіриний” спосіб життя та звичаї. В процесі виховання оповідачка засвоює вищі здобутки культури і, будучи природженою резонеркою, бере найактивнішу участь у бесідах і суперечках на морально-етичні теми, якими переповнені сторінки цього роману з його яскраво вираженими просвітницькими тенденціями.

Загалом же слід сказати, що “козацький зачин” роману й “козацьке походження” оповідачки виявляються чимось випадковим у творі, не пов'язаним ні сюжетно, ні ідейно-тематично з основним його змістом. Все це якоюсь мірою є містифікацією читачів, на що автор і натякає прозоро в

“Попередній заувазі”; попереджаючи розчарування майбутніх своїх читачів, які скажуть: “Не вистачало ще однієї історії про козаків”, він обіцяє, що мова в творі піде про зовсім інші речі.

Нарешті, згадаємо два драматичні твори, дотичні до української історичної тематики, які наприкінці XVIII ст. з’явилися в Італії. Обидва вони присвячені князеві Володимирі Святому й хрещенню Русі. Це трагедія Р. Е. Кампі “Володимир, або перетворення Русі”, яка вийшла в Модені 1783 р. й була присвячена Катерині II (165), і музична драма Дж. Боджіо “Володимир”, яка вийшла в Туріні 1786 р.; музику до неї написав відомий італійський композитор Д. Чімароза (150).

До української (козацької) теми підійшов Ф. Шіллер, працюючи над своїм останнім драматичним твором – трагедією “Деметріус” на сюжет із російської історії про Дмитрія Самозванця, яка залишилася незавершеною. Вивчаючи російську історію кінця XVI – початку XVII ст., Шіллер натрапив на українських козаків, котрі, як відомо, відігравали значну роль в аванюрі Дмитрія Самозванця й подальших подіях “смутних” часів. Козаки його жваво зацікавили, і він вдається до праць Г. Міллера про запорозьке козацтво та інших матеріалів, робить із них виписки, а в одній із нотаток до трагедії фіксує слушну думку про те, що “козацтво було військовою демократією” (цит. за: 756, с. 389).

“Деметріус” є тим драматичним твором Шіллера, у структурі якого найбільш відчутна орієнтація на історичні хроніки Шекспіра. Його сюжет засновується на перебігу історичних подій, що відтворюються в численних сценах, які розгортаються одна за одною в хронологічній послідовності. Розпочинається трагедія сценою в польському сеймі, де самозванця визнають сином Івана IV й законним спадкоємцем російського престолу, і той закликає шляхту взяти участь у поході на Москву, обіцяючи за це щедру винагороду. У ремарці Шіллер пише: “Сильне хвилювання серед виборних від шляхти. Корела, отаман козаків, заявляє, що він готовий привести до Деметріуса своє військо.

Одовальський: Невже і славу, і багату здобич

Козак у нас перехопити зможе?

З цього моменту козацький отаман Корела стає одним з

найближчих помічників Деметріуса. Після сутички в сеймі з князем Сапегою, який рішуче виступив проти авантюри з самозванцем і порушення мирної угоди з Москвою, “під загальний шум і брязкіт шабель палата спорожніла, лишаються лише Деметріус, Мнішек, Одовальський і козацький отаман”. І тут заходить король Сигізмунд III, який обіцяє самозванцеві негласну допомогу і дає дозвіл “полякам і козакам” озброюватися й рушати в похід на Москву. Безперечно, Шіллер знав з історичних матеріалів, що уряд Речі Посполитої всіляко спонукав козаків до участі в авантурі Лжедмитрія, вбачаючи в цьому й можливість вирішення гострого внутрішньополітичного напруження, і це знайшло відбиття в його “Деметріусі”.

Не оминула Шіллера й одна з найголосніших проблем західноєвропейської політичної літератури доби Просвітництва, яка викликала стільки сперечань (див. вище), – зіставлення державно-політичного ладу Речі Посполитої і Російської держави. Вона ввійшла у внутрішню проблематику твору і, судячи з планів та наміток до ненаписаних актів, мала отримати в ньому поглиблену розробку з трагічними обертонами. Природно, що Шіллер, “співець свободи”, виявляв симпатію до республіканського ладу Речі Посполитої, але набута обізнаність з її суспільним ладом та історією остерігала його від однозначно апологетичної позиції.

Деметріус не був би шіллерівським героєм трагедійного складу, якби він не плекав певних волелюбних ідей та намірів. Дізнавшись про деспотичний лад Московської держави, про те, що там “влада вимагає рабської покори”, а “законом є сваволя правителя”, Деметріус проголошує намір “перенести свободу на батьківщину”, “створити вільних із рабів, а не владарювати над рабськими серцями”. Про його спроби здійснення цих намірів говориться в планах ненаписаних актів трагедії: в Москві “він відхиляє вияви рабської покори росіян і висловлює бажання викоринити низькопоклонство” (110, с. 484). Однак, як говориться далі, “навіть те, що робить йому честь, тобто його любов до народу, простота поводження, зневага до старовинних підслесливих обрядів і звичаїв, – навіть ці достоїнства викликають загальне обурення” (там само, с. 487). Наразившись на загальний опір, Деметріус заради збереження влади вдаєть-

ся до насильницьких дій, “стає примхливим деспотом” і тим самим перекреслює попередні плани й наміри, зраджує себе самого. Але це тільки контурний начерк подальшої еволюції героя, що не отримав художньої розробки.

В написаних сценах трагедії знаходимо цікавий пасаж про Київ, який свідчить про те, що Шіллер був обізнаний з його історією. Марина Мнішек просить у батька дозволу виїхати до Києва, де був призначений збір для всіх, хто бажав взяти участь в поході самозванця на Москву. В той час Київ був запустілим містом на кордоні Речі Посполитої з Московською державою, але Марині відоме його славне минуле, те, що колись він був столицею Русі, і з волі автора вона заявляє батькові

Чи Київ – Польща? З давнього-прадавна
Він спадщиною був князів варязьких.
Літопис я читала старовинний
І знаю, що від Руської держави
Відірваний він був. Пора настала
Його вернути владарям законним.

На українській землі відбувається дія другої сцени другого акту трагедії – передостанньої з написаних. Тут Деметріус зі своїм військом переходить кордон і опиняється в межах тогочасної Російської держави, під Черніговом. “Пагорб, затінений деревами. Відкриваються широка й весела долина, гарна ріка, яка несе свої води через рівнину, навколо ниви, вкриті свіжою зеленню; так і там видніються сяючі куполи кількох міст”, – так у вступній ремарці малює Шіллер ландшафт Сіверщини.

Деметріус: А це Дніпро на берег котить хвилі?

Одовальський: Ні, за Черніговом тече Дніпро,

А це Десна, високий мій владарю.

Усе, що бачиш ти, – твоя держава.

Разін: На обрії далекому сяйливо

Ряхтять новгород-сіверські церкви.

Деметріус: Чудовий краєвид.

У науково-критичній літературі Шіллерові не раз закидали, що він припустився грубої географічно-топографічної помилки, настільки зблизивши Чернігів і Новгород-Сіверський, що з одного пагорба видні золоті куполи чер-

нігівських і новгород-сіверських храмів. Думається, що це не так. Не забуваймо, що Шіллер був не тільки поетом, а й вченим-істориком, автором кількох ґрунтовних історичних праць, і, вивчаючи матеріали та змальовуючи похід самозванця на Москву, він заглядав у географічні мапи й знав, що два давні міста Сіверщини розділяє досить велика відстань. Скоріше маємо навмисне зближення їх, симультанеїзм на кшталт середньовічного живопису, коли об'єкти, віддалені в просторі й часі, розміщуються поряд, в одній площині для вираження того, що бачиться не візуально, а духовним зором. Вдавшись до своєрідного симультанеїзму, Шіллер створив історичний ландшафт Сіверщини, давньоруської землі, багатой пам'ятками давньої культури. Не слід забувати й про те, що золоті куполи храмів, які сяють на видноколі шіллерівського ландшафту, – це, власне, храми Київської Русі, її історичного часу, бо в час, коли відбувається дія трагедії, вони перебували в стані запустіння.

І, нарешті, слід сказати, що, судячи з планів і наміток до “Деметріуса”, Шіллер мав намір ширше розгорнути в творі козацьку тему. В сцені, що мала йти одразу ж за написаними, Деметріус терпить поразку в першій битві з царськими військами і впадає у такий відчай, що хоче накласти на себе руки. Далі в плані значиться: “Корела і Одовальський заледве відмовляють його від цього. Свавільні вчинки козаків, навіть проти самого Деметріуса” (там само, с. 481). Отже, в плани драматурга входило докладніше зобразити козаків, наголосивши на їхній непідлеглості, що переходить у сваволу, тобто козацьку вольницю, знану по всій Європі. В цьому ж аспекті згадуються вони і в планах та намітках деяких подальших сцен трагедії.

Звичайно, 1800 рік – досить умовна межа між двома етапами розвитку західноєвропейської україніки, просвітницьким і романтичним. Загалом подібні переходи відбуваються поступово, охоплюючи не одне десятиліття. Як зазначалося вище, в останній третині XVIII ст. поряд з творами цілком просвітницькими з'являлися твори, яким притаманні риси й тенденції, що характеризуватимуть наступний, романтичний етап розвитку західноєвропейської україніки. З іншого боку, в перші десятиліття XIX ст. з'явилося друком чимало видань, які продовжували просвітницьку тра-

дицію в підході до України, її осмислення та інтерпретації. Такий характер, зокрема, мають численні історичні праці про українське козацтво, переважно французькі й німецькі, що побачили світ в період Першої імперії (Н. Л. Піссо, Ж. Л. Карра, Малт-Брюна, К. фон Плото, Й. Трагера, Ф. фон Гретцмюллера та інші). Завершується їхній ряд двотомною "Історією козаків" М. Лезюра, яка вийшла 1814 року. Словом, маємо досить тривалий перехідний період на рубежі століть, протягом якого відмирає тип історико-літературних пам'яток, іманентний вікові Просвітництва, і на зміну йому приходять романтичний тип пам'яток, що характеризується іншими підходами до сучасного й історичного буття українського народу, зміщенням інтересу на інші його аспекти, специфічними особливостями змісту й структури.

СТИСЛІ ВИСНОВКИ

Майже тисячолітня історія західноєвропейської українки поділяється на багато етапів і періодів, різних за змістом і характером, за превалюючими інтересами і тенденціями. Свій початок вона веде з XI–XII ст., з часів Київської Русі, котра визначилася як передусім європейська держава, включена в контекст європейської історії, а її культура й література – як складова частина розмаїтої культури європейського середньовіччя. Активна участь Київської держави в політичному житті тогочасної Європи зумовила появу значного інтересу до Русі на Заході, який відбився і в літературних пам'ятках, зокрема в історичних хроніках та епічній поезії. Ці різномірні пам'ятки засвідчують, що в свідомості європейців XI–XII ст. вона існувала як етнополітичне утворення, включене в систему європейських реальностей і відносин. Відповідно західними хроністами й поетами вона сприймалася не як фантастичний край чудес, а на реалістичний лад, як знана географічно-політична реальність, як сильна держава з безпосереднім впливом на політичне життя континенту.

Можна сказати, що “очима Заходу” Русь XI–XII ст. бачилася належною до ойкумени, звіданої частини земного простору, за межами якого все ніби тонуло в тумані, змішуючись і переплітаючись з фантастичним, трансцендентно-містичним, потойбічним, з незвіданими й загадковими світами. Разом з тим вона містилася на самому краю ойкумени, грань, що відділяла її від незвіданих і загадкових світів, була хисткою, рухливою, легкопрохідною для цих світів. Тому образ Київської Русі, який вимальовується в названих тогочасних пам'ятках, не відзначається виразністю, містить значний елемент фантастичного; але принципово важливим є те, що засновувався він на певних географічних та історичних знаннях, на досить розвинених, як на той час, контактах Київської Русі з Західною Європою.

В пізніші часи спадщина Київської Русі в усьому її обсязі

належала до важливих факторів ідеологічного й культурного життя українського народу, причому її дія поширювалася й на сферу його культурних і літературних взаємин з народами Європи. Стосується це й розвитку західноєвропейської україніки, особливо в XVI–XVIII ст. Матеріали, наведені у відповідних розділах дослідження, дозволяють внести істотні корективи у схему ознайомлення Західної Європи з Київською Руссю, яка була вироблена російською офіційно-імперською історіографією і перенесена в радянську історичну науку. За цією схемою, зацікавлення Київською Руссю на Заході та пізнання її було цілком пов'язане зі зростаючим інтересом до Російської держави, яка виходить у XVI ст. на європейську арену й відіграє дедалі більшу роль у європейській політиці. Насправді ж у західних історико-літературних пам'ятках XVI–XVII ст., що містили описи східнослов'янського світу, екскурси в історію Київської Русі з'являлися переважно не в матеріалах про “Московію”, а в матеріалах про “Русь”, як за встановленою ономастичною традицією називалася в цих пам'ятках Україна. Причому в багатьох із них, від “Опису України” Боплана до “Анналів Малоросії” Шерера, незмінно наголошувався спадкоємний зв'язок України з Київською державою.

У XV–XVI ст. розвиток обізнаності Західної Європи з Україною був тісно пов'язаний з культурним рухом Відродження. Причому переважно з тим аспектом цього руху, який незаслужено залишається в тіні – з великими географічними відкриттями, бурхливим розширенням знань про “земний світ”. Не слід забувати, що доба Відродження – це не тільки відкриття давніх манускриптів і освоєння античної культурної спадщини, а й відкриття нових світів та їх вивчення, не тільки Поджо Браччоліні, а й Христофор Колумб. У відповідності з сутністю ренесансно-гуманістичної ідеології це вивчення набувало своєрідного людинознавчоетнографічного характеру. Стосується сказане й західноєвропейської україніки доби Відродження, в якій найчисленнішу групу пам'яток становлять географічно-етнографічні описи українських земель – Галичини, Волині, Поділля, Києва з Київщиною і Сіверщини. Особливо тій частині пам'яток, які були написані “людьми практики”, притаманні ренесансний раціоналізм і емпіризм, прагнення до точної і

правдивої фіксації маловідомої країни та життя її народу. З другого боку, захоплення античністю й слабкість історичного мислення породжували у гуманістів Відродження прагнення і в пізнанні півдня Східної Європи спиратися на античні авторитети та джерела, використовувати античну ономастику тощо. Важливо зазначити, що в ренесансних історико-літературних пам'ятках відбувається поступове становлення сприйняття України як визначеної етноісторичної реальності: вона виступає в них під назвою Русі, яку автори пам'яток, починаючи з А. Контаріні, вирізняють у складі Польсько-Литовської держави і разом з тим не зливають її з Росією (Московією). В цих пам'ятках вперше з'являються екскурси в історію Київської Русі, які, зокрема, мали пояснювати витoki віросповідальної і національно-культурної виокремленості Русі (України) в Польсько-Литовській державі.

Важливі зрушення і зміни в розвитку західноєвропейської україніки відбулися наприкінці XVI – на початку XVII ст., що було прямим наслідком виходу козацтва на історичну арену та його військово-політичної активності. В історії українсько-європейських літературних взаємин це перехідний період, коли завершується їхній ренесансний етап і розпочинається бароковий, якому притаманні інші характерні риси й провідні тенденції. На цьому етапі в західноєвропейській україніці утверджується інший тип історико-літературних пам'яток, де на перший план висувається суспільно-політична проблематика і в центрі уваги опиняється запекла боротьба козацтва проти турецько-татарської агресії і польсько-шляхетської експансії. Значні зміни відбуваються і в жанровому складі пам'яток: найширше серед них представлена документальна література в таких її різновидах, як щоденники, мемуари, листи, описи мандрівок та місій, реляції, трактати тощо. За нею йде історіографія, причому частина її пам'яток перебуває десь на грані між власне історичними працями й історичною прозою, де значну роль відіграє вимисел. Тема боротьби українських козаків з турецько-татарськими нападниками й польсько-шляхетською експансією з'являється також у художній літературі Заходу, в поетичних, драматичних і прозових творах.

Системне вивчення західноєвропейських історико-літе-

ратурних пам'яток про Україну в діапазоні XVI–XVIII ст. дозволяє виявити, що десь із кінця XVI ст. ця різномісна література набуває специфічного “козакоцентричного” характеру, який зберігається до кінця XVIII ст. Це не означає, що інші сфери життя українського народу не викликали інтересу в західних авторів, але в центрі їхньої уваги перебувало козацтво і його визвольні боріння, що тривали більше двох століть. Зрозуміло, що цей “козакоцентризм” не був випадковістю, а явищем цілком закономірним. Адже саме козацтво в XVI–XVIII ст. згуртувало український народ у його довготривалій боротьбі за визволення з-під іноземного гніту, незмінно виступало авангардом у цій боротьбі, завдяки чому воно стало, кажучи словами М. С. Грушевського, “великою й впливовою суспільною верствою”, “репрезентантом української народності *par excellence*”.

Протягом століть неодноразово мінялися підходи й трактування українського козацтва і його оплоту – Запорозької Січі в західних джерелах, але всі вони незмінно вказують на його величезну роль у житті українського народу та його визвольній боротьбі. Переконаливо показують ці джерела вирішальне значення козацтва, зокрема Запорозької Січі, у відсічі спустошливим татарсько-турецьким нападам і створенні умов для інтенсивної колонізації Придніпров'я в другій половині XVI й першій половині XVII ст. Поряд з тим західні джерела говорять і про всеєвропейське значення героїчної боротьби запорозького козацтва з турецько-татарською агресією, особливо наприкінці XVI й першій третині XVII ст. Західні історико-літературні пам'ятки свідчать про те, що в той час Європа вбачала в запорозьких козаках національну військову силу України; “Запорозькі козаки, військо Русі” – так назвав Ж. Лабуер присвячений їм розділ у своєму трактаті про Польське королівство напередодні Визвольної війни середини XVII ст. Цей погляд на козацтво став загальним під час названої війни, яка викликала особливо голосний резонанс у Західній Європі й відбилася в найбільш численних пам'ятках. Однією з цінних рис західних джерел XVIII ст. є те, що в більшості своїй вони не тільки об'єктивно відтворювали наступ царизму на автономію України, а й багато уваги приділяли боротьбі козацтва за збереження національної державності.

Слід сказати в плані узагальнення про стимули й характер інтересу до України загалом і запорозького козацтва зокрема в Західній Європі XVI–XVIII ст. За поширеними стереотипними уявленнями, головними спонуками такого інтересу виступали: по-перше, своєрідність, екзотичність України й феномену козацтва, передусім Запорозької Січі, і, по-друге, високі військові якості того ж козацтва, його героїзм і наполегливість у нескінченних оборонних і визвольних війнах, що вражали Європу. Безперечно, ці “романтичні” мотиви присутні в тій зацікавленості, яку в XVI–XVIII ст. виявляли в Європі до “козацької України”, але не вони були основними, тим більше визначальними. Комплексне вивчення тогочасних західних джерел приводить до висновку, що головними побудниками зацікавленості Україною служили на Заході реальні чи, точніше, практичні інтереси й потреби різних держав – політичні, соціальні, економічні, ідеологічні, конфесійні тощо.

Впадає у вічі те, що інтерес до України в Західній Європі різко зростає і набуває стабільності наприкінці XVI – на початку XVII ст., тобто в період, коли козацтво розгорнуло активну боротьбу як проти турецько-татарської агресії, так і проти польсько-шляхетської експансії. Але ж обидва ці аспекти його борінь були пов’язані з важливими проблемами й процесами суспільно-політичного життя Європи і мали значення для їх перебігу й вирішення, чим передусім і зумовлюється зростання інтересу до “народу, невтомного в боротьбі” (визначення А. Кронія). Визвольна війна українського народу належить до найзначніших подій європейської історії середини XVII ст., вона поставила під знак питання політичну рівновагу на всьому континенті, і звідси висока хвиля зацікавленості “країною козаків”, що піднялася в той час на Заході й не спадала майже до кінця століття. Зазначена закономірність у розвитку західноєвропейської україніки спостерігається і на подальших етапах її розвитку.

Отже, найбільший інтерес на Заході в XVI–XVIII ст. викликала бурхлива соціально-політична історія України, невтомна боротьба “країни козаків” за національне й соціальне визволення. Але поряд з тим у західних джерелах знаходить широке відображення мирне життя українського народу, його хліборобський життєвий уклад і заняття, його

побут і звичаї. Ці джерела містять багатий етнографічний і соціологічний матеріал, який ще належною мірою не використаний нашою наукою. Пам'ятки західноєвропейської україніки багаті на реалії повсякденного життя різних верств народу, на те, що було "нормою" цього життя і проходило повз увагу вітчизняних авторів. Але якщо матеріальна культура українського народу знайшла в цих джерелах широке й докладне відображення, то його духовна культура посіла в них набагато скромніше місце. Починаючи з другої половини XVI ст., в західних джерелах проявляється зацікавлення пам'ятками давньоруської культури, зокрема архітектурою київських соборів і церков. З кінця XVII ст. починають зустрічатися захоплені відгуки про українські народні пісні й музику та спроби їх характеристики; більш стабільним стає цей інтерес в другій половині XVIII ст. В багатьох західних пам'ятках кінця XVII й XVIII ст. йдеться про "університет у Києві", тобто Києво-Могилянську академію, і зазначається її визначна роль у розвитку української культури й культури всього східнослов'янського регіону.

Принципове значення має питання про ономастику України в західноєвропейських джерелах, особливо в межах XVI–XVIII ст. Як показано вище на матеріалі численних джерел, у той час на Заході за українськими землями в їх сукупності закріпилася назва "Русь", назва "Україна" десь із середини XVII ст. вживалася в локальному значенні як "козацька земля", і обізнані автори включали її складовою частиною до "Русі" як етноісторичного утворення. Слід зазначити, що це відповідало тій системі етноісторичних понять, яка існувала в самій Україні, де народ самоусвідомлювався як "народ руський", як "Русь", котра має свої глибинні етнокультурні й релігійно-політичні традиції, відмінні від традицій "латинської Польщі". Водночас і український народ в цілому, й козацтво зокрема аж ніяк не ототожнювали себе з "Московщиною" і "московськими людьми", хоч і вбачали в них одновірців.

Отже, в західних джерелах XVI–XVIII ст. Україна виступала під назвою "Русі", а народ називався "русами" або "рутенцями", включаючи й козаків, які викликали найбільшу зацікавленість. Деякі джерела фіксували й той факт, що "руси" і "московити" говорять різними мовами і назива-

вали ці мови відповідно “руською” і “московитською”. Разом з тим, особливо у XVIII ст. і передусім у дипломатичних документах та політичній літературі, Російську державу все частіше починають називати “Росією”. Оскільки в західних мовах відсутні історично диференційовані етноніми “Русь” і “Росія”, то це породжувало плутанину, яка запанувала в Західній Європі і призвела, зрештою, до наслідків, негативних для України. Якщо в західноєвропейській рецепції XVI–XVII і значною мірою XVIII ст. досить чітко розрізнялися “Русь” і “Московія”, тобто Україна і Росія, то в пізніші часи на Заході про це забули, ідентифікувавши “Русь” і “Росію” з часів Київської Русі (чому найактивніше сприяли імперська політика й наука), і в цій ідентифікації була загублена Україна як етноісторична реальність. Точніше кажучи, в XIX–XX ст. ця ідентифікація була некритично прийнята Заходом від Російської імперії та її наступниці, радянської імперії, і, як слушно писав І. Лисяк-Рудницький, “нам ще довго доведеться проти цих закоренілих поглядів (чи пересудів) боротися” (597, с. 25).

І, нарешті, слід узагальнено сказати про фактори й чинники, які зумовлювали характер і спрямованість рецепції України, життя та історії українського народу в аналізованій різномірній літературі. Існуючі у нас дослідження на цю тему не вільні від тенденції перебільшувати роль і значення чинників “зовнішніх” щодо самих пам’яток, зокрема польсько-шляхетських і російсько-імперських впливів. Зрозуміла річ, їх не можна скидати з рахунку, але й не слід перебільшувати їхню роль. Здійснене дослідження приводить до висновку, що характер і спрямованість рецепції України, її життя та подій історії в західноєвропейських пам’ятках залежали передусім від “внутрішніх” чинників. Маємо на увазі не тільки плетиво державно-політичних, ідеологічних, конфесійних та інших інтересів і цілей, що визначали позицію авторів у інтерпретації конкретних явищ, процесів, ситуацій історичного життя українського народу. Ці інтерпретації пов’язані також із чинниками, що не лежать на поверхні, з рухом європейської думки й культури, зі зміною ідейних течій і культурно-історичних епох у самій Західній Європі, що в існуючій науковій літературі ігнорується або ж недооцінюється.

БІБЛІОГРАФІЯ

І. Джерела

1. Авріль Ф. Путешествия в различные страны Европы и Азии // Русский вестник. – 1842. – № 6.
2. Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек. Сост. А. И. Тургенев. – СПб, 1842. – Т. 2.
3. Акты, относящиеся к истории Западной России ... – СПб, 1846–1853. – Тт. 1–5.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб, 1863–1899. – Тт. 1–15.
5. Алексеев М. П. Сибирь в известиях иностранных путешественников и писателей XII–XVII вв. – Иркутск, 1941.
6. Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа. – К., 1874.
7. АЮЗР. – К., 1883. – Т. 1. – Ч. 1; К., 1887. – Т. 7. – Ч. 1; К., 1908. – Т. 6. – Ч. 3; К., 1914. – Т. 8. – Ч. 1.
8. Баллоз Ж. де. Дипломатические донесения с 3 октября 1703 по 6 февраля 1712 // Сборник Русского исторического общества. Т. 34. – СПб, 1872.
9. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1822.
10. Барбаро и Контарини о России. Вступ. статья, подготовка текстов и коммент. Г. Н. Скржинской. – Л., 1971.
11. Библиотека иностранных писателей о России. Отделение первое. – СПб, 1836.
12. Боплан Г. Опис України. – Львів, 1990.
13. Борщак І. Франсо-україніса XVII–XIX ст. // Стара Україна. – Львів, 1924. – №№ 7, 8.
14. Бумаги флорентийского центрального архива, касающиеся до России. Итальянские и латинские подлинники с русским переводом М. Д. Бутурлина. – М., 1871. – Тт. 1, 2.
15. Бутурлин М. Д. Критический разбор неизданных документов, составленный С. Чиампи // Архив исторических и практических сведений, относящихся к России. – СПб, 1860. – Кн. 1.
16. Вебер Ф. К. Записки о Петре Великом и его преобразованиях // РА. – 1872.
17. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. – К., 1848–1855.
18. Величковський І. Твори. – К., 1972.
19. Вергилий. Буколики. Георгики. Энеида. – М., 1971.

20. Вердум У. Щоденник подорожі // Жовтень. – 1983. – №№ 9, 10.
21. Вимиша А. Донесение о козаках и Хмельницком // КС. – 1900. – Т. 18.
22. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М., 1953.
23. Гановер Н. Богдан Хмельницкий. Летопись еврея-современника... о событиях 1648–1653 гг. в Малороссии... – Одесса, 1878.
24. Гаральд Гардраді. Пісня про дівчину з руської країни // Франко І. Збір. тв. у 50 тт. – К., 1978. – Т. 12.
25. Георги И. И. Описание всех в Российском государстве обитающих народов... – СПб, 1775–1777. – Тт. 1–3.
26. Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988.
27. Гердер И. Г. Избранные сочинения. – М.–Л., 1959.
28. Герцен А. И. Полное собрание сочинений. – Петроград, 1919. – Тт. 7; 9.
29. Гильденштедт. Дневник путешествия в Южную Россию в 1773–1794 гг. // ЗООИД. – 1879. – Т. 9.
30. Гильденштедт. Путешествие по Слободской Украинской губернии. – Харьков, 1892.
31. Гмелин С. Г. Путешествие по России... в 1768–1771 гг. – СПб, 1778.
32. Гордон П. Дневник // ЧМОИДР. – 1891. – Кн. 4; 1892. – Кн. 3, 4.
33. Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков кравшей брани Богдана Хмельницкого... – К., 1853.
34. Груневег М. Опис Львова // Жовтень. – 1980. – № 10.
35. Гундулић И. Осман. Дубравка. – Београд, б.д.
36. Дипломатическая переписка английских послов и посланников при русском дворе // СИРИО. – СПб, 1876. – Т. 39; СПб, 1886. – Т. 50.
37. Документи Богдана Хмельницького. Упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961.
38. Дуодо П. Уривок з реляції // Основа. – 1861. – № 10.
39. Ермолинский Н. Н. Иллюстрации к русской истории. Указатель драматических произведений, исторических и бытовых. – СПб, 1910.
40. Жанлис. Нечто о графе Беневском и английском историке Джиббоне // ВЕ. – 1804. – Т. 15. – № 9.
41. Жерела до історії України-Руси. Матеріали до історії Козаччини. – Львів, 1908. – Т. 8; Львів, 1924. – Т. 16.
42. Забугин В. Юлий Помпоний Лэт. – СПб, 1914.
43. ЗООИД. – Одесса, 1902. – Т. 24. – Вып. 2.
44. Записки курляндского герцога гофроста Лаврентия Мюллера о временах Стефана Батория // Сборник материалов и статей по истории балтийского края. – Рига, 1883. – Т. 4.
45. Изборник (Сборник произведений литературы древней Руси). – М., 1968.
46. Исторические связи народов СССР и Румынии. Документы и материалы. – М., 1968. – Т. 2.
47. История Русов, или Малой России. – М., 1845.
48. Із матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин другої половини XVII ст. Інструкція для бранденбурзького посла на

- Україну в рр. 1657 і 1658 та його реляція. Вид. Д. Оляничин. – ЗУНТБ. – 1927. – Т. 1.
49. Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т. 3.
50. Камоєнс Л. Лузіади. З португальської перекл. М. Литвінець. – К., 1987.
51. Карпини П. История монголов; Рубрук В. Путешествие в восточные страны. – СПб, 1911.
- ✓ 52. Кордт В. Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. – К., 1926.
53. Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года с дополнением о запорожских козаках // ЧМОИДР. – М., 1848. – № 6.
54. Крисаченко В. С. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – К., 1996–1997. – У 2 кн.
55. Лазаревский А. Хмельницкий в представлении Кромвеля // КС. – 1882. – Т. 1.
- ✓ 56. Латиноязычные источники по истории древней Руси. Германия. Середина XII – середина XIII вв. – М. – Л., 1990.
57. Літопис руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1989.
58. Літопис Самовидця. Видання підгот. Я. І. Дзира. – К., 1971.
59. Ляссота Е. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10.
60. Макушев В. В. Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы к славянской истории // Приложение к 16 тому Записок императ. Акад. наук. – СПб, 1870.
61. Маннштейн Х. Г. Записки о России (1727–1744). – СПб, 1875.
62. Маркович Я. Дневник. Под ред. А. Лазаревского. – К., 1893–1913. – Ч. 1–4.
63. Матеріали з Стокгольмського архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII ст. // УАЗ. – К., 1930. – Т. 3.
- ✓ 64. Матузова В. А. Английские средневековые источники IX–XIII веков. – М., 1979.
65. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1890. – Ч. 1. – К., 1896. – Ч. 2.
66. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – М. – Л., 1938.
67. Миллер Г. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах // ЧМОИДР. – 1846. – № 3.
68. Милорадович Г. А. Иностранные сочинения о Малороссии. – Чернигов, 1854.
69. Минцлов С. Д. Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем и путешествий, относящихся к России и напечатанных на русском языке. – Новгород, 1911.
70. Молчановский Н. Три письма кошевого отамана к шведским королям // КС. – 1889. – Т. 1.
71. Мыщык Ю. А. Малоизвестный немецкий источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Исследования по истории русско-германских отношений. – Днепропетровск, 1978.
72. Мюллер Й. Й. Исторична дисертація про козаків // Всесвіт. – 1988. – № 6.

73. Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // ЗНТШ. – 1937. – Т. 154.
74. Описание путешествия в Москву посла римского императора Николая Варкоча с 22 июля 1593 года. – М., 1975.
75. Паисий Хилендарский. История славяноболгарска. – София, 1792.
76. Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в. Вип. 1 // Пам'ятки українсько-руської мови й літератури. – Львів, 1906. – Т. 5.
77. Памятники полемической литературы Западной Руси. – СПб, 1878–1903. – Кн. 1–3.
78. Пассек Я. Из записок. Мазепа при польском дворе // РА. – 1878. – Т. 3.
79. Пеленський Є.-Ю. Ucraina в західноєвропейських мовах. Вибрана бібліографія. – Мюнхен, 1948.
80. Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы И. Потоцкого на латинском и польском языках // ЧМОИДР. – 1848.
81. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Т. 2.
82. Послание Брунона императору Генриху II. Перевод А. Гильфердинга // Русская беседа. – 1856. – Т. 1.
83. Посевино А. Исторические сочинения о России в XVI в. – М., 1983.
84. Путешествие антиохского патриарха Макария в России пол. XVII века, описанное его сыном архиепископом Павлом Алепским. – М., 1896–1900. – Вып. 1–4.
85. Пуффендорф С. Введение в историю европейскую... – СПб, 1711.
86. Рабле Ф. Гаргантюа и Пантагрюель. – М., 1972.
87. [Рондо К.] Английские известия 1736 г. о запорожцах // КС. – 1889. – Т. 9.
88. Россия и Италия. Сборник исторических материалов и исследований, касающихся сношений России с Италией. – СПб, 1907. – Тт. 1–2.
89. Рубан В. Известия (краткие географические, политические и исторические) о Малой России. – СПб, 1773.
90. Руссо Ж.-Ж. Новая Элоиза // Избр. соч. в трех томах. – М., 1961. – Т. 2.
91. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. – М., 1938.
92. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874.
93. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2.
94. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и его военных делах... – М., 1847.
95. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожніх по Україні та інших писань чужинців за десять століть. – К., 1992.
96. Сказания иностранцев о России в XVI и XVII веках. – СПб, 1843.

97. Сміт Д. Достовірні записки про подорожі й пригоди капітана Джона Сміта у Європі, Африці та Америці... // Всесвіт. – 1997. – № 7.
98. Странствования Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 год. В 4-х частях. – СПб, 1877–1887.
99. Томашівський С. До історії перелому Хмельниччини. Листи королівського секретаря Паоло Доні до нунція П'єтро Відоні з 1653 р. // НЗ ВУАН. – К., 1927.
100. Томашівський С. З донесень австрійського посла Плеєра в Москві 1708–1709 рр. // ЗНТШ. – 1909. – Т. 92.
101. Томашівський С. Із записок каролінців про 1708/9 рр. // ЗНТШ. – 1909. – Т. 92.
102. Тотт, барон де. Записки о татарском набеге на Новую Сербию // КС. – 1883. – Т. 7.
103. Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988.
104. Ульяновский В. И. Лжедмитрий I в связи с историей Украины и г. Киева. Указатель архивных источников и материалов. – К., 1990.
105. Французський дипломат про Україну (1734) // УіФКЖ. – Париж, 1950. – 36. 4.
106. Челеби Евлия. Книга путешествий. Земли Молдавии и Украины. – М., 1961. – Вып. 1.
107. Чернышевский Н. Г. Полное собр. сочинений. – М., 1948. – Т. 4.
108. Чосер Дж. Кентерберийские рассказы. – М., 1973.
109. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1960.
110. Шиллер Ф. Дмитрий Самозванец // Собр. сочинений в 7 томах. – М., 1956. – Т. 3.
111. Шильбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1727 г. // ЗИНУ. – Одесса, 1867. – Т. 1.
112. Шледер Й. Г. Театр Європи. Фрагмент // Жовтень. – 1885. – № 7.
113. Штелин Я. Записки за 1732–1763 гг. // Материалы для истории русской литературы. – СПб, 1867.
114. Штелин Я. Музыка и балет в России. – Л., 1935.
115. Юст Ю. Записки датского посланника при Петре Великом (1709–1711) // РА. – 1892. – Тт. 1–2.
116. Adelung F. von. Kritische-literarische Übersicht der Reisenden in Russland bis 1700. – St. Petersburg – Leipzig, 1846.
117. Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède. – Amsterdam, 1740. – 4 v.
118. Alberi E. Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato. – Firenze, 1840. – V. 3.
119. Albetrandi J. Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zigmunda Augusta. – Wilno, 1851. – Т. 1.
120. Anonimi. Descriptio Europea Orientalis. Edictit, prefatione et adnotatibus Dr. O. Górcó. – Cracoviae, 1916.
121. Antiquités russes d'après monuments historiques des Islandais et anciens Scandinaves. – Copenhague, 1850. – V. 1–11.
122. ASPh. – 1895. – Bd. 17.
123. Arminius. Comeliana. – Venetia, 1639.

124. Aubigné A. d'. Histoire universelle. – Amsterdam, 1626. – 3 v.
125. Auszug der Preyssischen Chroniken eines ausführlichen Schreibens, von vornehmer Hand aus Sambor von 4. Oktober dieses laufenden 1660 Jahres, betreffende die neuliche Niederlage der Moscoviter bei Lubertow. – Anno, 1660.
126. Avril Ph. Voyage en divers Etats d'Europe et d'Asie ... – Paris, 1692.
127. Bacon R. Opus majus. Edited with introduction and analytical table by J. H. Bridges. – Oxford, 1897.
128. Baert C. Mémoires historiques et géographiques sur les pays situés entre la mer Noir et la mer Caspienne. – Paris, an V.
129. Balzac H. de. Itinéraire de Paris à Wierchownia // Revue des Deux Mondes. – 1927. – T. 41.
130. Bardili J. W. Des Weyland Durch. Prinzens Maximilian Emanuel Herzogs im Würtemberg und Obristen über ein schwedisches Regiment, Reisen und Campagnen durch Teutschland, in Polen, Lithuaen, rote und weiss Russland, Wolhynien, Severien und Ukraine... – Stuttgart, 1730.
131. Bardili J. W. Mémoire de Maximilian Emanuel Duc de Würtemberg, colonel d'un Regiment des dragons au service de Suède... – Amsterdam; Leipzig, 1740.
132. B[aret] J. Histoire sommaire de choses plus mémorables advenues aux derniers troubles de Moldavie... – Paris, 1620.
133. Baronius C. Discours de l'origine des Russiens et de leur miraculeuse conversion. Traduit par M. Lescarbot. – Paris, 1599.
134. Bartenon N. de. Histoire universelle des guerres de Turcs. – Paris, 1608.
135. Baudier M. Inventaire de l'histoire générale des Turcs. Troisième édition revue et augmentée. – Paris, 1631.
136. [Bayer], Vita Theophanis Procopovic. Hrgn von J. B. Scherer // Nordische Nebenstunden. – Frankfurt; Leipzig, 1776. – T. 1.
137. Beaujeu. Mémoires.... – Paris, 1698.
138. Beauplan G. Description de l'Ukraine... – Paris, 1861.
139. Belle-Forest F. de. La Cosmographie universelle de tout le monde. – Paris, 1570.
140. Bemerkungen auf einer Reise von St. Petersburg nach der Krimm im Jahre 1771 // Auswahl einer Reisebeschreibungen und anderer statistischen und geographischen Nachrichten. – Leipzig, 1786. – 4 Theil.
141. Bergéron P. Traité des Tartares, de leur origine, pays, peuple, moeurs etc. – Paris, 1634.
142. Bergéron P. Voyages faits principalement en Asie dans les XII–XV siècles. – Les Haye, 1735. – 2 v.
143. Bernardin de Saint-Pierre J.-A. Observation sur la Pologne // Œuvres. – Paris, 1818. – V. 7.
144. Bernardin de Saint-Pierre J.-A. Voyage en Russie. – Paris, 1818.
145. Bisaccioni M. Historie della guerra civili di questi ultimi tempi. Quinta edizione ricorretta et di novissimi accidenti accresciuta. – Venetia, 1654.
146. Bisaccioni M. Le descritori universali et particolari del mondo. – Venetia, 1660.

147. Blażejowski D. Bysantin Kievan Rite Students in pontifical Colleges, and in seminaries, universities and Institutes of Central and Western Europe (1576–1983) // *Analecta OSNM*, series 2, section 1. – Roma, 1984. – V. 43.
148. Bliverintzius A. *Dissertatio juridico-politica de Cosaccis*. – Lesnae, 1653.
149. Boemo Aubano J. *Omnium Gentium mores, leges et ritus, ex multis classimis rerum scriptoribus...* – Augustia Vindellie, 1520.
150. Boggio G. *Volodimiro. Drama per musica (musica dal Cimarosa)*. – Torino, 1787.
151. Boiardo M. *Orlando innamorato*. – Venetia, 1602.
152. Bonarelli P. *Il Solimano*. – Firenze, 1620.
153. *A Book and Map of all Europe, wick the Names of all Towns of Not in that known quarter of the world*. – London, 1657.
154. Botero G. *Della memorabili de personagi illustri...* – Brescia, 1610.
155. Botero G. *Relationi universali*. – Torino, 1601. – 3 v.
156. Bourdillon (Voltaire). *Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne*. – Basle, 1767.
157. Boussenholt. *Le Nouveau Théâtre du Monde*. – Paris, 1666, 1667.
158. Boxhoras-Zuarius M. *De Cosacororum origine*. – Lugduni Batavorum, 1649.
159. Brown E. *Brif account of some travels in Hungaria*. – London, 1673.
160. Büsching A. F. *Grosse Erdbeschreibung. III-er Band. Das europäische Russland*. – Troppau, 1784; *V-er Band. Polen und Lithuanen sammt dem mit ihnen verbundenen Ländern*. – Troppau, 1784.
161. Büsching A. F. *Unterschiedene Abschnitte aus neuen verbesserten Nachrichten von dem Russischen Reich // MNHG*. – Halle, 1776. – Bd. 10.
162. Butler S. *Hudibras. A poem written in the time of the civil war*. – London, 1757.
163. Camoëns. *Die Lusiaden. Heroisch-episches Gedicht*. – Leipzig, O. D.
164. Campanella T. *De Monarchia hispanica discursus*. – Amsterdam, 1640.
165. Campi P. E. *Wladimiro. A sia la conversione della Russia. Tragedia umilata*. – Modena, 1783.
166. *Cancellaria Regni Poloniae Demonstratio cancellaria Electoralis Brandenburgiae declaracionis et expostalacionis inconvenientio exhibens*. – Anno 1621.
167. Caraccioli C. A. *Considerations sur l'origine, le progrès, la population... et les conquêtes de l'empire russe*. – London, 1771.
168. Casanova G. *Storia delle turbulenze della Polonia*. – Venetia, 1775.
169. Casimir Roy de Pologne par D. L. V. R. – Paris, 1680.
170. Castaldi G. *Il designo di geographia moderna del Regno di Polonia et parte del Ducato del Moscovia...* – Venetia, 1652.
171. Cella Anselmus et Christianus. *Europae descriptio lusedissima*. – Antverpia, 1536.
172. Cellarius A. *Regni Polonia, Magnique Ducatus Lithuania*. – Amsterdam, 1659.

173. Chancel A. D. A new jurney over Europa, from France throug Savoy, Switzerland, ..., Moscovy, Poland. – London, 1714.
174. Chanu M. Mémoires. De ce qui s'est passé en Suède et aux provinces voisines depuis l'année 1649 jusqu'à l'année 1652. Tirés de dépeches par Linage de Vauciennes. – Cologne, 1676.
175. Charrière E. Negociations de la France dans le Lévant. – Paris, 1848. – V. 2.
176. Chiabello G. B. Historia dell'avvenimenti dell' armi imperiali contro Ribelli et Ottamani confederati, et trattati seguiti fra la potenze di Cesare, Polonia, Venetia et Moscovia. – Venetia, 1688.
177. Churcille J. Collection of Voyages and Travels. – London, 1704. – V. 1.
178. Ciampi S. Bibliografia critica della antiche reciproche corrsponde politiche, ecclesiastiche, scientifiche, letterarie, artistiche dell'Italia colla Rossia, colla Polonia e altri parti settentrionali. – Firenze, 1834. – 2 v.
179. Cili A. Historia di Polonia et historia di Moscovia. – Pistoia, 1627.
180. Clarke E. D. Travels in various countries of Europa, Asia and Africa. – London, 1810. – V. 1.
181. Clefs historiques et géographiques de la Hongrie, Turquie, Moldavie, Ukraine, Crimée, Valachie... – Paris, 1738.
182. Collo F. da et Cont A dei. Trattamento di pace fra il Ré Sigismondo I di Polonia et il Gran Basilio Sovrano di Moscovia. Con la Relatione di quel viaggio, et di questi paesi settentrionali de Monti Riffei et Hiperborei. – Padova, 1603.
183. Commision, welche zwischen J. K. M. und der Krohne Polen, an einer und dem Zaporowischen Feld-Herr Chmielnicki und unterhabenden Kosaken an anderer Seiten unter Cudnow vollenzogen. – Anno 1660.
184. Connor B. The History of Poland in severel letters to Person of Quality. – London, 1698. – 2 v.
185. Continuation Ander Theil oder Continuation der Schweden, Polen, Moskowiter und derer Allirten Kriegs Händel. – Bogen, 1661.
186. Continuation der glückliches Victoria, so der Zaporowische Feld-Herr haben der Tartaren, auf Seiten I. K. M. bei Krylow und Buczin gegen die Moskowiter erhalten. – Anno 1662.
187. correspondance inédite du Comte d'Avaux (Claude de Mesme) avec son père (1627–1642). Publié par A. Boppe. – Paris, 1887.
188. C[ourmanin], baron de H[ayes]. Voyage de Levant... – Paris, 1624.
189. Coxe W. Travels into Poland, Russia, Sweden and Danemark. – London, 1785–1787. – 2 v.
190. Crasso Napoletano L. Elogii di Capitani illustri. – Venetia, 1683.
191. C[ruel] J. The ancient amd present state of Moscovie, containing a geographical, historical, and political account of all those nation and terriiores under the jurisdictions of the present Czar. – London, 1698.
192. Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie. – Kraków, 1971.
193. Cyanaeae, oder die am Bosphore Thaurico liegende hohe Stein-Klippen. – Augshurg, 1687.

194. Daugnon F. de. *Cli Italiani in Polonia dal IX secolo al XVIII.* – Crema, 1905. – V. 1.
195. Decjusz J. L. *Księga o czasach króla Żygmonta.* – Warszawa, 1960.
196. Defoe D. *An Impartial Historie of the Life and Action of Peter Ale-xowitz, the present Czar of Muscovy; from his Birth down to this present Time, written by a British Officer in the Service of the Czar.* – London, 1728.
197. Defoe D. *The History of the War of his Present Magesty Charles XII, King of Sweden... by a Scott Gentleman in the Swedish Service.* – London, 1715.
198. Deguignes. *Histoire des Huns et des peuples qui sont sortis...* – Paris, 1756. – 5 v.
199. *Des grossen Herrens, Czaars und Grossfürsten von Moskau Petri Ale-xewitz... Lehen und Taten aus hesonderen Nachrichten beschrieben von J. H.* – Frankfurt; Leipzig, 1710. – 2 Bd.
200. *Discours of the Origine, Countrey, Manners, Gouvernement and Reli-gion of the Cossacs with another of the Precopian Tartars. And the History of the War of the Cossaks against Poland.* – London, 1672.
201. *Distinta relazione della Battaglia seguita degli 8 luglio appresso Pol-tava in Ukraina.* – Napoli, 1709.
202. Doglioni G. N. *Amfiteatro di Europa.* – Venetia, 1623.
203. Dortelli d'Ascoli E. *Descrittione del Maro Negro e della Tartaria // ЧИОНЛ.* – 1891. – Кн. 5. – Ч. 3.
204. Engel J. Ch. *Commentatio de republica militari seu comparatio Laca-daemoniorum, Cretenaium et Cosacorum.* – Cöttingen, 1790.
205. Engel J. Ch. *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken.* – Halle, 1796.
206. Engel J. Ch. *Geschichte von Halitsch und Wladimir.* – Wien, 1792.
207. *Epistola Soltan Turcici ad Petrum Doroshenko ductorum rebellium Cosacorum.* – Anno 1669.
208. Erasmus Francisci. *Der hlutiglang-gereitzte endlich aber Sieghaft-antzündte Adler-Blitzt wider den Glantz der barbariscen Sebels und Mord-Brandes...* – Nürnberg, 1684.
209. Erasmus Francisci. *Neuer polnischer Florus, das ist richtige und glaub-würdige Erzählung der hlütige Kriege... Königs Johannes Casimi-rus.* – Nürnberg, 1666.
210. Estreicher K. *Bibliografia Polska.* – 1872. – T. 12.
211. *Feierabend K. B. Kosmopolitische Wanderungen durch Preussen, Lief-land, Kurland, Litauen, Wolynien, Podolien, Gallizien und Schle-sien in der Jahren 1765 bis 1767. In der Briefen an einen Freund.* – Danzig, 1803.
212. Fer N. de. *Vue de la ville Kamianec-Podolski.* – Paris, 1691.
213. Fletcher G. *On the Russe CommonWelth, or maner of government by the Russe Emperour (commonly called the Emperour of Moscovia).* – London, 1591.
214. *Fontes Rerum Austricarum. Bd. 65. Briefen und Akten zur Geschichte Wallenstein.* – Wien, 1912. – Bd. 3.
215. *Foreatulo S. Polonia Foelix Henrici Franco Valesis Regnante.* – Lug-duni, 1574.

216. Friese Ch. A. Kirchengeschichte des Königreiches Polen. – Breslau, 1786. – Bd. 2.
217. Garran J. Ph. Recherches politiques sur l'Etat ancien et moderne de la Pologne, appliqués à sa dernière Revolution. – Paris, an III.
218. Gazzotti. Historia delle Guerre d'Europa arrivate dall'anno 1643 fini al 1680. 2 v. – Venetia, 1681.
219. Gebhardi L. A. Geschichte der Königreiche Galizien, Lodomerien und Rothreussen. – Pest, 1804.
220. Gebhardi L. A. Geschichte der Königreiche Galizien und Lodomerien. – Brünn, 1788.
221. Geret S. L. Von der Zaporogern, Setschern und Haydamacken. – Leipzig, 1775.
222. Gmelin S. G. Reise durch Russland zur Untersuchung der drei Natur-Reiche. – St. Petersburg, 1770–1784.
223. Goethe J. W. Noten und Abhandlungen zu besseren Verständnis West-Ostlichen Divan // Berliner Ausgabe. – Berlin; Weimar, 1961. – Bd. 3.
224. Göllner C. Turcica. Die europäischen Türckendrucke des XVI Jahrhundert. – Bucaresti – Berlin, 1961–1968.
225. Gordon P. Tagebuch. – St. Petersburg, 1851. – 2 Bd.
226. Gorecius L. Descriptio belli Ivoniae voivode Valachiae. – Frankfurti, 1578.
227. Goro di Staggio Dati. La Sfera. – Roma, 1813.
228. Gründliche und denkwürdige Relation der neuliche Cosaken-Spruchwider Cron-Polen unter Commando General Chmielnicki... – Anno 1649.
229. Gaugnini A. Sarmatia Europea et Asiatica Descriptio... – Cracoviae, 1578.
230. Guagnini A. Kronika Sarmacyi Europskiey. – Kraków, 1611.
231. Cüldenstedt J. A. Reise durch Russland und Caucasischen Gehürge. – St. Petersburg, 1791.
232. Guthrie M. Dissertation sur l'antiquités de Russie. – St. Petersburg, 1791.
233. Hacquets neueste phisikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788 und 1789 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nordischen Karpaten. – Nürnberg, 1790–1794. – 3 Bd.
234. Hagedorn F. von. Sammlung neuen Oden und Lieder. – Hamburg, 1747.
235. Haigold's Beylagen zum Neuveränderte Russland. – Riga; Leipzig, 1770. – Bd. 2.
236. Haller A. von. Alfred König der Anglo-Saxen. – Göttingen – Bern, 1773.
237. Haklyt R. Collections of the early Voyages, Travels and Discoveries of the English Nation. – London, 1598. – 3 v.
238. Hammard C.F. E. Reise durch Oberschlesien zur Russisch-Kayserlichen Armée nach der Ukraine und zum Feldmarschall Rumanzew-Zadunajski. – Gotha, 1789.
239. Hammersdörfer K. Die Kosaken, nebst einiger Nachrichten von der Verfassung und den Sitten derselben. – Leipzig, 1812.
240. Hammersdörfer K. Geschichte der Ukrainiscen und Zaporogischen

- Kosaken, nebst einigen Nachrichten von der Verfassung und den Sitten derselben. – Leipzig, 1787.
241. Händlowick F. von. Ausführliche und wahrhafte Schilderung der Zaporooger Kosaken. – Fappenheim, 1789.
242. Hartknoch Ch. De republica polonica... – Jenae, 1678.
243. Hatten R. N. Captain James Jeffreyes Catters to the Secretary of State, Whitchall, from the Swedish Army, 1707–1709 // Historiske Magazin. – 1957. – V. 25. – N 1.
244. Hauteville. Polnische Staat oder eigentliche Beschreibung des Königreiches Polen und des Grossherzogtums Litauen. – Cöln, 1697.
245. Hauteville. Relation historique de la Pologne. – Paris, 1685.
246. Hegelmayern Ch. W. Unparteinische Nachrichten von unterschiedenen Merkwürdigkeiten des russischen Reiches. – Esslingen, 1739.
247. Herbinius J. Religioae Kijovensis Criptae sive Kijovia subteranae... – Jenae, 1675.
248. Herbut de Fulstin. Histoire de Rois et Princes de Pologne. – Paris, 1573.
249. Herders sammtliche Werke. Hrgn von B. Suphan. – Berlin, 1876.
250. Heubel J. H. Leben Karl des Zwölften König in Schweden. – Hamburg, 1745–1750. – 3 Bd.
251. Heylin P. Cosmographie in four books containing the Cosmographie, History of the whole world. – London, 1616.
252. Hildebrandt C. J. Dreifache schwedische Gesandtschaftsreisen nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinople. Hrgn und erleuchtet von F. Babinger. – Leiden, 1937.
253. Historia belli cosacco-polonici autore Samuelo Grondski conscripta anno 1676. Ex manuscriptis ... in lucem protudit Carolus Koppi. – Pestini, 1789.
254. Höniger N. Walachischen Kriegs... – Bazel, 1578.
255. Hoppe A., Bochner K. K. Aeltere und neuere Geschichte der Königreiche Galizien und Lodomerien. – Wien, 1792.
256. Hupel A. W. Von der Kosaken // Der Nordische Miscellanea. – Riga, 1790.
257. Il carteggio di Giovanni Tiepolo ambasciatore veneto in Polonia (1645–1647). A cura di D. Caccamo. – Roma, 1984.
258. I libri commemoriali della republica di Venezia. Regesti. A cura di Predelli. – Venezia, 1907.
259. Jacobine W. Merkwürdige und ausserordentliche Begebenheiten einer Kosakischen Standperson, von ihr selbst zu ihr selbst zu ihren und anderer Vergnügen beschrieben. – Regensburg, 1756.
260. Jouvin de Rochfort. Le Voyageur d'Europe... de l'Allemagne et de Pologne... – Paris, 1672.
261. Juncker G. F. W. Von der natürlichen Beschaffenheiten der Gegenden zwischen den Flüssen Don und Dnepr aus einer Handschrift... // Sammlung Russischer Geschichte. – St. Petersburg, 1864.
262. Karolinska Krigeres Daghöcker. – Lund, 1907.
263. Kerner R. J. Slavic Europe. A selected bibliographie in the Western European languages comrising history, languages and literatures. – Cambridge, 1918.

264. Knolles R. The general history of the Turcs. – London, 1603.
265. Kohl J. G. Reisen im innern von Russland. Die Ukraine. – Dresden; Leipzig, 1841. – 2-er Theil.
266. Kojalowicz A. De rebus Anno 1648 et 1649 contra Zaporovios cosa-cos gestis. – Vilnae, 1651.
267. Komensky J. A. Kratka dějiny čirve slovanske. Přeh. Jar. Biblo // Commenium. – Praha, 1893. – N 6.
268. Korb J. G. Diarium itineris in Moscoviam Perrilustris. – Wien, 1701.
269. Krasinśki H. The Cossacks of the Ukraine. – London, 1848.
270. Krasinśki J. Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI. – Warszawa, 1852.
271. Kratter F. von. Briefe über den jetzigen Zustand von Galizien. – Leipzig, 1786.
272. Kraus G. Siebenburgische Chronick. – Wien, 1862. – Bd. 1–2.
273. Krmann D. Historia ablegationis dui superintendentis Danielis Krmann et dui Samuelis Pohorski ad regum Sveciae Carolum XII // MHHS. – Budapest, 1894. – V. 33.
274. Kromer M. Polska, czyli o polozeniu, obyczajach, urzedach Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego. – Wilno, 1853.
275. Laboureur J. Histoire et relation du voyage de Royaume de Pologne et un traité particulier du Royaume de Pologne. – Paris, 1648.
276. Lacombe. Histoire des Révolution de l'Empire de Russie. – Paris, 1760.
277. La conquista della galera di Alessandria... – Roma, 1623.
278. La Croix. Luerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie. – Paris, 1689.
279. La Croix. Mémoire... si-devant secrétaire de l'ambassades de Constantinople. – Paris, 1684.
280. La Defaite des Tartares et Turcs faite par Seigneur Zamojski. – Lion, 1590.
281. La furieuse alarme donnée à la ville Constrantinople par l'armée de Pologne. – Paris, 1621.
282. La grande Victoire de très illustre Roi de Pologne contre Veyvode duc de Muldavia tributaire et subject au Grand Turc. – Paris, 1521.
283. Lannoi G. de. Œuvres. Recueilliés et publiés par Ch. Potwin. – Louvain, 1878.
284. Lassota E. Tagebuch. Hrgn R. Scbottin. – Halle, 1854.
285. Le Clerc N. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie ancienne. – Paris, 1783.
286. Leibniz G. W. De expeditio egiptiaca regi Franciaie // Leibniz's Werke. – Reihe 1. – Bd. 1.
287. Lerche J. M. Das heldenmüthige wiewohl gefährliche Unterfangen Herrn G. F. Koltscbitski ... mit heigefügten Kupfer-Bildung. – Wien, 1683.
288. Lerche J. Reise von St. Petersburg nach der Moldau... – Halle, 1774.
289. Le Relazioni degli stati europei lette al Senato dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo. Turcia – Venetia, 1871. – V. 1. – Part 1.
290. Les Particularités de ce s'est passé entre les Polonais, Moscovites et Cosaques jusqu'à au retour de ces derniers à l'obéissance du Roi de Pologne. – Paris, 1661.

291. Les Particularités du serment présenté au Roi de Pologne par les Députés des Cosaques. – Paris, 1659.
292. Le Progrès du Roy de Pologne dans l'Ukraine depuis qu'il a passé le Borysthène... – Paris, 1664.
293. Lesur M. Histoire des Kosaques. – Paris, 1814. – 2 v.
294. Levesque P. Ch. Histoire de Russie. – Paris, 1782.
295. Levesque P. Ch. Mémoire de l'institut national des sciences et artes. Science moral et politique. – Paris. – An VII. – T. 3.
296. Liebe in die Ukraine oder hier gehen die Mädchen auf die Freierei aus. – Frankfurt a/M, 1786.
297. Linage de Vauciennes. L'origine véritable du soulèvement des Cosaques contre la Pologne. – Paris, 1674.
298. Liske K. Cudzoziemcy w Polskie. – Lwów, 1876.
299. Lissola F. von. Die Berichte des kaiserlichen Gesangten... aus den Jahren 1655–1660. – Wien, 1887.
300. Lithuani M. De moribus Tartarorum, Lithvanorum et Moschorum. Fragmenta X. – Basileae, 1615.
301. Lodoiska ou les Tartares. Histoire polonaise [par Faublas]. – Paris, s.d.
302. Loraux C. F. Lodoiska, comédie héroïque en trois actes, mêlée de chant. – Paris, 1792.
303. Loret J. La Muse historique ou recueil des lettres en vers contenant les nouvelles du temps. – Paris, 1857–1877. – 4 v.
304. Mably G. De la situation politique de la Pologne en 1776 // Œuvres posthumes. – Paris, 1794. – T. 13.
305. Mably G. Du gouvernement et les lois de la Pologne. – Londres, 1792.
306. (Madelaine). Le Miroir de l'empire Ottoman. – Paris, 1678. – 2 v.
307. Mainers C. Vergleichung des ältern und neuen Russland in Rücksicht auf natürlichen Beschaffenheiten der Einwohner... – Leipzig, 1797.
308. Mairet J. Soliman ou la Mort de Mustafa. – Paris, 1631.
309. Mannstein Ch. H. Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie. – Leipzig, 1771.
310. Marchall J. Travels through Holland, Flanders, Russia, the Ukraine und Poland, in the Years 1769–1770. – London, 1773.
311. Masson M. Mémoires secrètes sur la Russie. – Paris, 1800–1809. – 3 v.
312. Mayerberg A. Relation der Kaiserliche Ablegaten Augustin von Meyern und H. W. Calvucci über ihre Reise nach Moskau und ihren Empfang dasselbst. – Der 12 Juni 1661.
313. M. D. (J. B. Dubois de Jancegny). Essai sur l'histoire littéraire de Pologne. – Berlin, 1778.
314. Mehée de la Touch J. Mémoires particuliers extraits de la correspondance d'un voyage avec feu M. Baron de Beaumarchais sur la Pologne, la Lithuanie, la Russie Blanche, Peterburg, Moscou, la Crimée etc. Publié par M. D. – Paris et Hambourg, 1807.
315. Mémoire d'Asema, traduit du russe par Contant d'Orville. – Amsterdam, 1764.
316. Mérimée P. Les Cosaques d'autrefois. – Paris, 1889.
317. Mérimée P. Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans // Mélanges historiques et littéraires. – Paris, 1855.

318. Möller J. W. Reise von Volhynien nach Cherson in Russland im Jahre 1787. – Hamburg, 1804.
319. Möller J. W. Reise von Warschau nach der Ukraine im Jahr 1780 und 1781. – Herzberg am Harz, 1804.
320. Montaigne M. Essais. – Bordeaux, 1870.
321. Montesquieu Ch. De l'esprit des lois. – Paris, 1944.
322. Montrayers A. de la. Travels through Europe. – London, s.d. – 2 v.
323. Monumenta Ucrainae Historica. – Romae, 1964–1977. – V. 1–14.
324. Morfill W. R. Slavonic Literature. – London, 1883.
325. Müller G. F. Nachrichten von den Saporogischen Kosaken // Sammlung der russischen Geschichte. – St. Petersburg, 1760.
326. Müller G. F. Von dem Ursprunge der Kosaken // Das Netteste den anmutigen Gelehrsammkeit. – Leipzig, 1756.
327. Muller L. Kurze und wahrhaftte Beschreibung welcher massen dieser jetzt regierender König in Polen Stephanus... – Frankfurt, 1585.
328. Munster S. Cosmographie oder Beschreibung aller Länder, Herrschaften, Fürnsten... – Basel, 1541.
329. Munster S. La Cosmographie universelle, contenant la situation de toutes departies du monde. – Basle, 1556.
330. Nachricht mit was vor Ceremonien der zwischen der Cron Polen und denen Cosacken getroffene Vergleich am Polnische Hofe beschworen worden. – Anno 1659.
331. Nachricht von der Wahl des neuen Feldherrn der Kosacken Daniel Apostol, nebst dessen kurzgefasster Lebens Erzählung aus dem Russischen gezogen. – Berlin, 1728.
332. Negotiation of Sir Tomas Roe in his Ewbassy of the Ottoman Portte. – London, 1740.
333. Nestesuranoi J. Mémoire du regne de Pierre le Grand ... – La Heye, 1725–1726. – 3 v.
334. [Neville]. Relations curieuses et nouvelles de Moscovie. – Paris, 1699.
335. Niemcewicz J. U. Zbiór Pamiętników historycznych o dawnej Polsce. – Warszawa, 1827. – T. 4; Lipsk, 1840. – T. 5.
336. Norberg J. A. Histoire de Charles XII, roi de Suède. – La Heye, 1742.
337. Noyers P. de. Lettres pour l'histoire de Pologne et du Suède de 1655 à 1659. – Berlin, 1859.
338. Olmo F. Relationi della Republica di Venetia, del Regno di Polonia e del Regno di Boemia. – Venetia, 1628.
339. Orbini M. Il Regno degli Slavi hoggi correntemente degli Sclavoni. – Pesaro, 1601.
340. Orbis novus regionum et insularum, veteribus incognitarum unacum tabula cosmographica... – Basiliae, 1555.
341. Orichovii Rutheni S. Ad Sigismundum Poloniae rerum Turcica secunda. – Cracovia, 1544.
342. Orichovii Rutheni S. De bello adversus Turcas suscipiendo ad equites Polonos oratio. – Cracovia, 1543.
343. Orlyk P. The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1727–1751). With an introduction by O. Pritsak. – Cambridge Mass., 1988.
344. Orzechowski St. Wybór piśm. – Wrocław, 1972.

345. Pallas P. S. Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Stallhaffterschaften des russisches Reiches 1793–1794. Mit colorischen Kupfern. – Leipzig, 1794 –1801. – Bd. 2.
346. Passek J. Ch. Pamiętniki. – Wrocław, 1968.
347. Pastorius J. Bellum scytico-cosacicum seu de conjuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis Russiae contra regnum Poloniae. – Dantisci, 1652.
348. Pejachevich J. Freiherr von Parchevich, Kaisrellicher Gesandter bei dem Kosakischen Hetman Bogdan Chmelnicki // Archiv von oesterreichische Geschichte. – Wien, 1888. – Th. 59.
349. Pejssonnel. Observations historiques et géographiques sur les peuples qui ont habités les bordes du Danube et du Pont–Euxin. – Paris, 1765.
350. Perry J. The state of Russia under the present Czar. – London, 1717.
351. Pinet A. de. Plantz, pourtraitz et description de plusieurs villes et forteresses tant d'Europe, Asie, Afrique que des Indes et de terres neuves. – Lion, 1564.
352. Polo Marco. Opisanie świata. – Warszawa, 1975.
353. Poniatowski St. Remarks on M. de Voltaire's History of Carles XII. – London, 1741.
354. Prince de Ligne. Lettres à la marquise de Coligny. – Paris, 1914.
355. Priorato G. Historia di Leopoldo Cesare. Continte le cose piu memorabili succese in Europa dal 1656 fini 1670. – Vienna, 1670.
356. Prosatori latini del Quattrocento. A gura di E. Garin. – Milano; Napoli, 1952.
357. Puffendorf S. L. Commentariorum de rehus Sueciae... – Utrecht, 1629.
358. Puffendorf S. L. De rehus a Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis commentariorum libri septem. – Norinbergae, 1696.
359. Purchas S. Piligrimage or relatios of the world and religions observed in the ages and places... – London, 1613.
360. Rabelais F. Œuvres. – Paris, 1870.
361. Racine J. Œuvres. – Paris, 1883. – T. 2; Paris, 1887. – T. 5.
362. Ramusio G. Secondo volume della navigationi et viaggi. – Venetia, 1559.
363. Reise den südlichen Theil von Russland... Aus dem Französichen mit Anmerkungen. – Duisburg, 1798.
364. Relacye nunciuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. – Berlin – Poznan, 1864. – 2 v.
365. Relationi degli stati europei letta al senato dagli ambaciatori venetiani nel secolo decimosettimo. Turchia. – Venezia, 1871. – V. 1.
366. Relation ou Journal d'un officier français au service de la confédération de Pologne pris par Russes et relégué en Sibérie.... – Amsterdam, 1776.
367. Rerum Moscoviticarum autores varii unum in corpus nunc primum conquest... – Frankfurti, 1600.
368. Rerum polonicarum tomi tres. – Frankfurti, 1584.
369. Riffart. Copié d'une lettre escrite de Leopol en Pologne à M-r Sausserre. – Paris, 1621.
370. Rousseau J.-J. Considération sur le gouvernement de Pologne et sur la réformation projetée. – Paris, 1772.

371. [Rousseau M. A.] Casimir Roi de Pologne par D. L. V. R. – Paris, 1772.
372. Rubanow W. Kurze geographische, politische und historische Nachrichten von Kleinrussland. – Halle, 1775.
373. Rulhière Ch. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République. – Paris, 1807.
374. Russia seu Moscovia, itemque Tartaria. – Frankfurti, 1630.
375. Rycaut P. The Turkish history. The 6th edition. – London, 1687. – T. 2.
376. S., J. H. Summarisch doch gründliche Beschreibung du Königreichs Polen. Insonderheit Podolien (oder der sogenannten Ukraine) und angrenzender Landschafften. – Nürnberg, 1672.
377. Saint-Amant G. Œuvres. – Paris, 1885.
378. Scherer J. B. Annales de la Petite-Russie ou Histoire des Cosaques-Zaporogues et des Cosaques de l'Ukraine ou la Petite-Russie. – Paris, 1788.
379. Scherer J. B. Das heilige Nestor und der Fortsetzer desselben älteste Jahrbücher der russischen Geschichte vom Jahre 858–1203. – Leipzig, 1774.
380. Scherer J. B. Histoire raisonnée du commerce de la Russie. – Paris, 1788.
381. Schiller F. Demetrius // Schiller's Werke in fünf Bänden. – Berlin, 1976. – Bd. 5.
382. Schiltberger J. Reisen in Europa, Asia und Afrika 1394–1427. – München, 1859.
383. Schlözer A. L. Proben russischen Annalen. – Bremen; Göttingen, 1768.
384. Schlözer A. L. Allgemeine nordische Geschichte. – Halle, 1771.
385. Schubart's des Patriote. Gesammelte Schriften und Schiecksale. – Stuttgart, 1839. – Bd. 5, 8.
386. Schultes J. A. Lettres sur la Galicie. – Tübingen, 1809. – 2 v.
387. Siri V. Del Mercurio overo Historia de correnti tempi. – Parigi, 1872. – V. 13.
388. Smith J. Travels and Works of Captain John Smith. – Edinbourg, 1910. – 2 v.
389. Sobecius J. Commentarium Chotinensis belli... – Dantisci, 1646.
390. Spectateur du Nord. – Hamburg, 1797. – Oktober.
391. Spittler. Entwurf der Geschichte der Europäischen Staaten. – Berlin, 1793.
392. Starczewski A. Historiae Ruthenicae Scriptores. – Petropoli, 1846. – T. 2.
393. Storch H. Historisch – statistische Gemälde des Russischen Reich am Ende des XVIII. Jahrhundert und Regierung Kathrina der Zweiten. Ersten Theil. – Riga, 1797.
394. Strahlenberg Ph. J. Das Nord-und Östliche Theil von Europa und Asia. – Stockholm, 1730.
395. Strykowski M. Która przedtym niegdy świata nie widzela Kronika polska, litewska, zmudzka a wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1840.

396. Suchenwirt P. Werke aus dem vierzehnte Jahrhundert. Einleitung, historische Bemerkungen und einen Wörterbüche begleitet von A. Pri-naster. – Wien, 1827.
397. [Szillaggi S.] Transsylvania et bellum boreo-orientale. – Budapest, 1890–1891. – V. 1–2.
398. Tagebuch des Generalfeldmarschals Grafen von Münich. Beitrage zur Geschichte des russischen Reiches. – Leipzig, 1843.
399. Tellement de Réaux. Les Historiettes. – Paris, 1835. – 4 v.
400. Terlon. Mémoire pour rendre compte au Roi. – Paris, 1661.
401. Ternaux-Compan A. Archive des voyages ou collection d'anciennes relations inédites ou très-rares. – Paris, s. d.
402. Theatrum cosmographico-historicum oder der Welt-Courier ... – Augsburg, 1683.
403. Theatrum Europeum. – Frankfurt a/M, 1652. – Bd. 6 (1647–1650); Frankfurt a/M, 1661. – Bd. 7 (1651–1657); Frankfurt a/M, 1720. – Bd. 18.
404. Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. – Roma, 1860–1864. – 4 v.
405. Thevenot. Relations de divers voyages curieuses qui n'ont point esté publiées... – Paris, 1663.
406. Thevet A. Cosmographie moscovite. Recueillié et publié par le prince A. Galitzin. – Paris, 1858.
407. Thou J.-A. de. Histoire universelle... Avec la suite pr M. Rifault. – Basle, 1742.
408. Titmar. Kronika. – Poznań, 1953.
409. Tolek van Emmerich. De groote wonderlijcke vorlogen ende Geschiedenissen, tuschen den König van Polen ende Sweden, alsmede de Starosten ende Weiwoden ende Cosacken alsmede den Grootvorst van Moscoviten in Polen, Litauen, Liflandt, Curlandt ende Pruysen. – Amsterdam, 1657.
410. Traumpaar A. H. von. Dreisig Briefe über Galizien. – Leipzig, 1787.
411. Turgenev A. Historica Russiae Monumenta. Petropoli, 1841. – T. 1.
412. Twardowski S. Voina domowa z Kosaki i Tatary... – Galissii, 1681.
413. Urkunde und Acktenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. – Berlin, 1879. – Bd. 1.
414. Valle Pietro della. Viaggi. Descritti da lui medesimo in lettere familiari all'erudito suo amico M. Schipano. La Persia, parte 1. – Venetia, 1661.
415. Viaggi fatti da Venetia alla Tana, in Persia, in India et in Constanti-nopoli. – Venetia, 1543.
416. Vigenère B. de. La description du Royaume de Pologne et pays ad jancenus. – Paris, 1573.
417. Vimina A. Historia delle guerre civili di Polonia. – Venetia, 1671.
418. Vollständige und eigentliche Friedens-Puncta welche denen wohlgeborenen thre Königliche Mayestat... und dem auch wohlgeborenen Feld-Herrn und Zaporowischen Arme... unter Hadiacz berahmet. – Anno 1659.
419. Voltaire. Histoire de Charles XII, roi de Suède. – Paris, s. d.
420. Voltaire. Histoire de l'empire de Russie sous le Pierre le Grand // Œuvres complètes. – Paris, 1846. – V. 4.

421. Voyages et aventures des émigrés français dans la Volhynie, le gouvernement d'Archangel, la Sibérie, la Samoëdie, la Kamchatka etc. – Paris, an VIII. – 2 v.
422. Wagner D. E. Allgemeine Weltgeschichte von der Schöpfung an bis auf gegenwärtige Zeit. – Leipzig, 1775–1786.
423. Was sich anno 1621 von 26 augusto in mehrenden Feldzuge wider den Erdfeind Christliches Nahmens den Türcken und Tatern in Schlagen und Scharmützen mit den Zaporowischen Cossagen. – Anno 1622.
424. Weber F. K. Das veränderte Russland... – Frankfurt a/M, 1721.
425. Weissius G. De Cosacis Dissertatio historica... – Lipsiae, 1684.
426. Welykyj A. G. Dokumenta Unioris Berestensisei usque Auctorum 1590–1600. – Romae, 1970.
427. Welykyj A. G. Literarae Nuntiorum Apostolicorum Ukrainae illustrantes. – Romae, 1959.
428. Whitworth Ch. An account of Russia as it was in the year 1700. – Strawberry Hill, 1758.
429. Wolkenstein O. von. Geistliche und weltliche Lieder // Denkmaler der Tonkunst in Österreich. – Wien, 1903. – Bd. 9.
430. Ziliolo A. Delle historie memorabili de suoi tempi. – Venetia, 1642.

II. Наукова література

431. Азадовский М. К. История русской фольклористики. – М., 1958. – 2 т.
432. Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII–XIX вв. – Днепропетровск, 1982.
433. Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии. – Саратов, 1961.
434. Алексеев М. П. Русская культура и романский мир. – Л., 1985.
435. Алексеев М. П. Русский язык у немецкого поэта XIV века // Сборник статей к 40-летию ученой деятельности акад. А. С. Орлова. – Л., 1934.
436. Алексеев М. П. Русско-английские литературные связи (XVIII – первая половина XIX века) // Литературное наследство. – М., 1982. – Т. 91.
437. Алексеев М. М. Сравнительное литературоведение. – Л., 1983.
438. Алексеев М. П. Явления гуманизма в литературе и публицистике древней Руси (XVI–XVII вв.). – М., 1958.
439. Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. – М., 1973.
440. Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа. XVII – первая четверть XVIII веков. – М., 1976.
441. Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1978.
442. Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лециньським і Карлом XII // ЗНТШ. – 1933. – Т. 152.
443. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.

444. Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії в 50–70-ті роки XVII ст. – К., 1961.
445. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969.
446. Бажан М. П. Люди, книги, дати. – К., 1962.
447. Балашов Н. И. Испанская классическая драма в сравнительно-литературном и текстологическом аспектах. – М., 1975.
448. Барабаш Ю. Іван Мазепа – ще одна літературна версія // Київ. – 1988. – № 12.
449. Баран О. Валленштайн і козаки // Український історик. – 1978. – № 1–3.
450. Баран О. Козаки на імператорській службі в роках 1635–1636 // Український історик. – 1974. – № 1–3.
451. Баран О. Козацько-перські взаємини в творах Пієтра делла Валле. – Вінніпег, 1985.
452. Барвінський Є. Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками р. 1593 і 1594 // ЗНТШ. – 1896. – Т. 10.
453. Бицилли П. М. Западное влияние на Руси и начальная летопись. – Одесса, 1914.
454. Білецький О. І. Зібрання праць у п'яти томах. – К., 1965–1966.
455. Блок М. Апологія історії. – М., 1986.
456. Борщак І. Бібліографічні мандрування // Книга. – 1921. – № 1.
457. Борщак І. Вольтер і Україна // Україна. – 1926. – Кн. 1.
458. Борщак І. Звідомлення з дослідів в архівах Європи // ЗНТШ. – 1906–1907. – Тт. 74–75.
459. Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // ЗНТШ. – 1933. – Т. 152.
460. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. – К. 1991.
461. Борщак І. Наполеон і Україна. – Львів, 1937.
462. Борщак І. Українці в Сорбоні // Українська трибуна. – 1922. – № 112.
463. Борщак І. Хмельниччина й тодішня французька преса // Українська трибуна. – 1921. – 16–17 грудня.
464. Борщак І. Шведчина в тогочасній французькій пресі // Українські вісті. – Париж, 1927. – Ч. 36.
465. Борщак І. Шведчина і французька дипломатія // ВУАН. Історична секція. – К., 1928. – Т. 27.
466. Бочкарев В. Московское государство XV–XVII веков по сказаниям иностранцев. – СПб, 1914.
467. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968.
468. Брайчевський М. Приєднання чи воз'єднання? // Україна. – 1991. – № 16.
469. Браун А. Ф. Кто был Ингвар-путешественник? // Записки неологического общества. – СПб, 1910. – Вып. 4.
470. Брик І. Коліївщина в англійській мові // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. – К., 1928. – Т. 1.
471. Брикнер А. Россия и иностранная печать в XVI и XVII ст. // КС. – 1895. – Т. 5.

472. Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648–1656) // Архіви України. – 1966. – № 3.
473. Вайнштейн О. Я. Россия и Тридцатилетняя война 1618–1648 гг. – М., 1946.
474. Вервес Г. Д. Відображення Коліївщини в польській літературі // РЛ. – 1968. – № 7.
475. Вернадський В. І. Українське питання і російська громадськість // Вітчизна. – 1988. – № 6.
476. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. – Л., 1939.
477. Веселовский А. Н. Несколько географических и исторических сведений о древней России из рассказов итальянцев // Записки Императорского Российского общества по отделу этнографии. – СПб, 1869. – Т. 2.
478. Веселовский А. Н. Русские и вильтине в саге о Тидреке Бернском // ИОРЯС. – 1906. – Т. 11. – Кн. 3.
479. Веселовский А. Н. Шведская баллада об увозе Соломоновой жемчужины // СОРЯС. – СПб, 1899. – Т. 64.
480. Виговський І. І. Донесення посла Франції в Польщі за 1646–1649 рр. як джерело до історії Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. – К., 1986.
481. Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький. – Мюнхен, 1964.
482. Винар Л. Питання походження полковника Максима Кривоноса // Український історик. – 1971. – № 3–4.
483. Винар Л. Проблеми зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648–1657. – Лондон; Клівленд, 1963.
484. Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1924. – Т. 3.
485. Возняк М. Козацтво під Хотиним 1621 р. в сучасній поезії // ЗНТШ. – 1926. – Т. 144.
486. Возняк М. Цікава пам'ятка української пісенності XVII ст. // Україна. – 1929. – Кн. 3–4.
487. Восприятие русской культуры на Западе. Очерки. – Л., 1975.
488. Гаспари А. История итальянской литературы. – М., 1897.
489. Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії // Україна. – 1926. – № 2–3.
490. Гозенпуд А. Україна в західноєвропейській художній літературі // Радянська Україна. – 1941. – № 1.
491. Голенищев-Кутузов И. Н. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV–XVI веков. – М., 1963.
492. Голенищев-Кутузов И. Н. Ренесансные литературы Западной и Восточной Европы // Литература эпохи Возрождения. – М., 1967.
493. Голенищев-Кутузов И. Н. Славянские литературы. Статьи и исследования. – М., 1973.
494. Голобуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. – К., 1962.
495. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. – К., 1954.
496. Голобуцкий В. Проблема козацтва в українській та іноземній історіографії XVI – поч. XVIII ст. // УІЖ. – 1960. – № 1.

497. Голубовский П. В. Хроника Дитмара как источник по русской истории // Университетские известия. – К., 1878. – № 9.
498. Гординский Я. Україна й Італія. Огляд взаємин до 1914 року // Збірник заходознавства. – К., 1930. – Вип. 2.
499. Горленко В. Україна в изображении французов // Горленко В. Южнорусские очерки и портреты. – К., 1898.
500. Грушевський М. Байда-Вишневецький в поезії й історії // ЗНТШ. – К., 1909. – Т. 3.
501. Грушевський М. С. Впливи чеського національного руху XIV–XV ст. в українським житті і творчості як проблема досліду. – Львів, 1925.
502. Грушевський М. Записки про банатських запорожців // ЗНТШ. – 1911. – Т. 101.
503. Грушевський М. С. Звичайна схема “руської” історії й спроба раціонального укладу історії східного слов’янства // Статті по славяноведенню. – СПб, 1904. – Т. 1.
504. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К. – Львів, 1898–1936.
505. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // ЗНТШ. – 1909. – Т. 92.
506. Гульга А. В. Эстетика истории. – М., 1974.
507. Гуревич А. Я. История и сага. – М., 1973.
508. Даденков М. В. Коменський і визвольна війна українського народу в XVII ст. // Радянська школа. – 1946. – № 3.
509. Дашкевич Н. Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным источникам. – К., 1870.
510. Дашкевич Н. Заметки по истории Русско-Литовского государства. – К., 1885.
511. Дашкевич Н. Рыцарство на Руси – в жизни и поэзии // ЧИОНЛ. – К., 1902. – Кн. 16.
512. Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Сучасність. – 1992. – № 5.
513. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // ЗНТШ. – 1991. – Т. 222.
514. Дашкевич Я. Р. Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської битви // УІЖ. – 1971. – № 9.
515. Двойченко-Маркова Е. М. Джон Смит в России // Новая и новейшая история. – 1976. – № 3.
516. Державин К. Н. Вольтер. – Л., 1946.
517. Джаксон Т. Н. “Восточный путь” исландских королевских саг // История СССР. – 1976. – № 5.
518. Джаксон Т. Н. Скандинавские конунги на Руси (о методике анализа сведений исландских королевских саг) // Восточная Европа в древности и в средневековьи. – М., 1978.
519. Джеджула К. Е. Россия и Великая французская буржуазная революция конца XVIII века. – К., 1972.
520. Дзира Я. Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 8.

521. Дзюба О. Києво-Могилянська академія очима німецького пастора // Київська старовина. – 1994. – № 2.
522. Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і житті // ПУНІ. – 1938. – Т. 46.
523. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Мюнхен, 1966. – 2 т.
524. Драгоманов М. П. По вопросу о малорусской литературе // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці в 2 т. – К., 1970. – Т. 2.
525. Драгоманов М. Розвідки про українську народну словесність і письменство // Збірник історико-літературної секції НТШ. – Львів, 1907.
526. Древнерусское государство и его историческое значение. – М., 1965. ✓
527. Дробинский А. И. Русь и Восточная Европа во французском средневековом эпосе // Исторические записки АН СССР. – М., 1948. – Т. 26. i xP
528. Дячок О. О. Запорізьке козацтво в “Хроніці Європейської Сарматії” А. Гваньїні // Історія запорізького козацтва: сучасний стан і проблеми вивчення. – Дніпропетровськ, 1990.
529. Дячок О. О. “Хроніка Європейської Сарматії” А. Гваньїні як джерело з історії України. – Дніпропетровськ, 1992.
530. Жукович П. Сеймовая борьба православного русского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). – СПб, 1903–1912. – Вып. 1–6.
531. Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – М., 1981.
532. Загоровський Є. Італійські колонії на Північному Причорномор’ї XIII–XV віків // Полуднева Україна. – К., 1932. ✓
533. Зайцев В. К. Между львом и драконом. Дубровницкое Возрождение и эпическая поэма Гундулича “Осман”. – Минск, 1969.
534. Зайцев В. К., Слабеев І. С. Україна кінця XVI – початку XVII ст. в описах і мемуарах іноземців // УІЖ. – 1966. – № 6.
535. Зализняк А. А. Новгородские берестяные грамоты с лингвистической точки зрения // Янин Л. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте. – М., 1986.
536. Замысловский Е. Герберштейн и его историко-географические известия о России. – СПб, 1884.
537. Замысловский Е. Описание Литвы, Самогитии, России и Московии Себастьяна Мюнстера // ЖМНП. – 1860. – Т. 9.
538. Зарубежная историография истории запорожского казачества. – Запорожье, 1992.
539. Иконников В. С. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2.
540. Исаевич Я. Д. Г. Ф. В. Юнгер и его описание Украины // Германославянские культурные связи и отношения. – М., 1969.
541. Историография нового времени стран Европы и Америки. – М., 1967.
542. Исторические связи Скандинавии и России. Сборник. – Л., 1970.
543. История английской литературы. – М. – Л., 1945. – Т. 1. – Вып. 2.

544. История культуры древней Руси. – М. – Л., 1948. – В 2-х тт.
545. История немецкой литературы. – М. – Л., 1962–1964. – Тт. 1–2.
546. История французской литературы. – М. – Л., 1946. – Т. 1.
547. Исаевич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966.
548. Історія запорізького козацтва: Сучасний стан та проблеми вивчення. – Дніпропетровськ, 1991.
549. Історія українського мистецтва у 6 т. – К., 1966–1968. – Тт. 1–3.
550. І. Я. Ян Амос Коменський і Україна // УІЖ. – 1997. – № 3.
551. Калашников В., Мицик Ю. Прабатько американської літератури про українське Причорномор'я // Всесвіт. – 1977. – № 7.
552. Карамзин Н. М. История государства Российского. – СПб, 1843. – Т. 2.
553. КЕВ. – 1875. – № 5.
554. Кирпичников А. Опыт сравнительного изучения западного и русского эпоса. Поэмы ломбардского цикла. – М., 1873.
555. Клибанов А. И. Реформационное движение в России в XIV – первой половине XVI вв. – М., 1960.
556. Ключевский В. Сказания иностранцев о Московском государстве. – М., 1916.
557. Коваленко Л. А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. – К., 1973.
558. Коваленко Л. А. Жан-Жак Руссо і Україна // УІЖ. – 1967. – № 5.
559. Ковальский Н. П. Записки иностранцев как источник по истории Украины второй половины XVII в. // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР. – Днепропетровск, 1971. – Вып. 2.
560. Ковальский Н. П. Известия по географии и истории Украины XVII века в “Хронике Сарматии Европейской” А. Гваньини // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. Сборник научных статей. – Днепропетровск, 1972.
561. Ковальский Н. П. Сведения об Украине XVI века в “Космографии” Андре Теве // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории УССР. – Днепропетровск, 1973.
562. Ковальский Н. П., Мыцък Ю. А. Немецкое историческое сочинение “Theatrum Europaeum” об освободительном движении украинского народа в первой половине XVII в. // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. – Днепропетровск, 1975.
563. Ковальский Н. П., Мыцък Ю. А. “Суапеае” – немецкое сочинение конца XVII века и его сведения по истории славян // Вопросы германской истории и историографии. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 3.
564. Кокьяра Д. История фольклористики в Европе. – М., 1960.
565. Кондратович Л. История литературы польской от начала ее до настоящего времени. – М., 1862.
566. Конрад Н. И. Запад и Восток. Статьи. – М., 1972.
567. Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького // ЗНТШ. – 1907. – Т. 78.

568. Кордуба М. Матеріали до історії Хмельниччини. – Львів, 1912.
569. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // ЗНТШ. – 1908. – Т. 84.
570. Косач Ю. Україна в секретних мемуарах Ф. Ш. Массона. – Діло. – 1938. – № 5.
571. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Костомаров Н. И. Монографии и исследования. – СПб, 1884. – Т. 9.
572. Кравець М. М. Іван Франко – історик України. – Львів, 1971.
573. Кревецький І. Овідій на Україні // Нова зоря. – 1929. – № 93–95.
574. Кревецький І. Під протекцію курфюрста. До історії політики П. Дорошенка // ЗНТШ. – 1914. – Т. 117–118.
575. Кримський А. Історія Туреччини. – К., 1924. – Ч. 1.
576. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954.
577. Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // УІЖ. – 1966. – № 2.
578. Крип'якевич І. П. З діяльності Поссевіна // ЗНТШ. – 1912. – Т. 112.
579. Крип'якевич І. П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 років // ЗНТШ. – 1914. – Т. 117–118.
580. Крип'якевич І. П. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – 1925–1931. – Тт. 138–140, 144, 145, 147, 151.
581. Крупницький Б. Гетьман Іван Мазепа в освітленні німецької літератури його часу // ЗЧСВВ. – 1938. – Т. 4.
582. Крупницький Б. З донесень Кайзерлінга 1708–1709 рр. // ПУНІ. – 1939. – Т. 47.
583. Крупницький Б. “Історія України та українських козаків” Й. Хр. Енгеля та “Історія русів” // УіФКЖ. – Париж, 1953. – Зб. 3.
584. Крупницький Б. Мазепа в світлі шведської історіографії // ПУНІ. – 1938. – Т. 46.
585. Крупницький Б. Німеччина й Україна в XVIII ст. // УіФКЖ. – Париж, 1953. – Зб. 8.
586. Кулиш П. История воссоединения Руси. – СПб, 1874. – В 3 тт.
587. Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. – М., 1976.
588. Курц Б. Звістки чужоземців як історичне джерело // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 19.
589. Лавров С. П. Дені Дідро і Україна // Всесвіт. – 1963. – № 10.
590. Ламанский В. О славянах в Малой Азии, Африке и Испании. – СПб, 1854.
591. Ламанский В. Об историческом изучении греко-славянского мира в Европе. – СПб, 1871.
592. Левин Г. В. Из истории демократического движения в годы английской буржуазной революции // Ученые записки ЛГПИ им. А. И. Герцена. – Л., 1966. – Т. 288.
593. Левченко М. З поля фольклористики й етнографії. – К., 1927.
594. Левченко М. В. Очерки по истории византийско-русских отношений. – М., 1956.
595. Лимонов Ю. А. Культурные связи России с европейскими странами в XIV–XVII веках. – Л., 1978.

596. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва. – Відень, 1920.
597. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Київ, 1994. – В 2 тт.
598. Лихачев Д. С. Древнеславянские литературы как система // Славянские литературы. VI международный съезд славистов. – М., 1968.
599. Лихачев Д. С. Национальное самосознание древней Руси. – М., 1945.
600. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. – Л., 1971.
601. Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков. – Л., 1973.
602. Логвин Г. Украинское искусство X–XVIII веков. – М., 1963.
603. Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910.
604. Любич Н. История реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитарии. – Варшава, 1883.
605. Ляскоронский В. Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. – К., 1901.
606. Ляскоронский В. Этнография по Адаму Бременскому. – К., 1883.
607. Лященко А. И. Былины о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде // *Sertum bibliologium* в честь А. И. Малеина. – Петроград, 1922.
608. Лященко А. И. “Edmundar Saga” и русские летописи // Известия АН СССР. – Л., 1926. – 6 серия. – Т. 20. – Вып. 12.
609. Лященко А. И. Летописное сказание о смерти Олега Вещего // ИОРЯС. – Т. 29.
610. Лященко О. І. Сага про Олафа Триггвасона й літописне оповідання про Ольгу // Україна. – 1926. – Т. 4.
611. Макушев В. В. Восточный вопрос в XVI и XVII веках по неизданным итальянским источникам // Славянский сборник. – СПб, 1876. – Т. 3.
612. Маржерет Ж. Россия начала XVII века. – М., 1982.
613. Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842–1843. – В 5 тт.
614. Маркевич Н. О козаках // ЧМОИДР. – М., 1853. – Кн. 4.
615. Маркс К., Энгельс Ф. Зібрання творів. 2-е видання.
616. Марочкін В. “По синьому морю хвиля грає...” // Всесвіт. – 1987. – № 12.
617. Марченко М. І. Історія української культури. – К., 1965.
618. Марченко М. І. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. – К., 1959.
619. Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. – К., 1928. – Т. 1.
620. Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 р. // Український історик. – 1970. – № 1–3.
621. Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. – Нью Йорк, 1993.
622. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988.

623. Мацьків Т. Імперське посольство до Богдана Хмельницького // Український історик. – 1973. – № 3–4; 1974. – № 1–3, 4.
624. Мацьків Т. Україна в звітах англійського посла в Москві 1705–1710 // Український історик. – 1973. – Т. 9.
625. Мацьків Т. Цісарське посольство до Богдана Хмельницького в 1657 р. // Український історик. – 1974. – Т. 11.
626. Мищик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996.
627. Мищик Ю. А. Зарубіжні публікації джерел з історії Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // УІЖ. – 1988. – № 9.
628. Молчановский Н. Донесения венецианца Альберто Вимина о козаках и Богдане Хмельницком // КС. – 1900. – Т. 18.
629. Мошин В. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. // ТОДРЛ. – 1963. – Т. 19.
630. Мыщк Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985.
631. Мыщк Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (втор. пол. XVI – середина XVII в.). – Днепропетровск, 1981.
632. Мыщк Ю. А. Малоизвестный немецкий источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Исследования по истории германо-русских отношений. – Днепропетровск, 1978.
633. Мыщк Ю. А. Немецкие “летучие листки” об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1981.
634. Мыщк Ю. А. О двух немецких “летучих листках” XVII в. // Вопросы германской истории. Анализ источников и их использование. – Днепропетровск, 1984.
635. Мыщк Ю. А. Сведения Л. Мюллера как источник по истории освободительной борьбы украинского народа во второй половине XVI в. // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2.
636. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – Прага, 1924. – Т. 1.
637. Назарко І. Трагічна доля княжни Євпраксії Всеволодівни (1071–1109) // Український історик. – 1971. – № 1–2.
638. Наливайко Д. С. Західноєвропейські автори кінця XVI – початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією // УІЖ. – 1968. – № 5, 6.
639. Наливайко Д. С. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648–1654 рр. // УІЖ. – 1969. – № 8–12; 1970. – № 1.
640. Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. – К., 1981.
641. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. – К., 1992.

642. Наливайко Д. С. Рецепція України в Західній Європі XVI–XVIII ст. – Сучасність. – 1993. – № 2.
643. Наливайко Д. С. Спільність і своєрідність. Українська література в контексті європейського літературного процесу. – К., 1988.
644. Наливайко Д. С. Україна в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках доби Відродження // Слов'янське літературознавство і фольклористика. – К., 1968–1970. – Вип. 4, 5, 6.
645. Наливайко Д. С. Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках // УІЖ. – 1972. – № 1–3.
646. Наливайко Д. С. Україна у французькій літературі XVII ст. // РЛ. – 1969. – № 4.
647. Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства. – М., 1951.
648. Науковий збірник, присвячений проф. Михайлу Грушевському. – Львів, 1906.
649. Небелюк М. Мазепа в оцінці Вольтера // Український історик. – 1987. – № 1–4.
650. Нудьга Г. А. Дума в писаних джерелах XVII ст. // Жовтень. – 1970. – № 1.
651. Нудьга Г. А. На літературних шляхах (Дослідження, пошуки, знахідки). – К., 1990.
652. Нудьга Г. А. Слово і пісня. – К., 1985.
653. Нудьга Г. А. Українська дума і пісня в Італії // Жовтень. – 1969. – № 1.
654. Оглоблин Н. Письмо архиепископа Брунона к германскому императору Генриху II // Киевские университетские известия. – 1878. – № 8.
655. Оглоблин О. Берлінська місія Капніста 1791 р.; історіографія і методологія питання // Український історик. – 1974. – № 1–3.
656. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба // ЗНТШ. – 1960. – Т. 170.
657. Олексіїв М. П. Українські козаки, як їх змальовує французький поет XVII ст. // Ювілейний збірник на пошану Д. І. Багалія. – К., 1927.
658. Оляничин Д. До хронології Олафа Трігтвісона у зв'язку з його загадковим перебуванням при дворі Володимира Великого // Український історик. – 1988. – № 1–4.
659. Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в 1648–1657 рр. // ЗНТШ. – 1931. – Т. 151.
660. Пахльовська О. Є.-Я. Італійсько-українські літературні зв'язки в історичному розвитку. – К., 1989.
- ✓ 661. Пашуто В. Т. Внешняя политика древней Руси. – М., 1985.
662. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950.
663. Первольф И. Славяне, их взаимные отношения и связи. – Варшава, 1886–1898. – 3 т.
- ✓ 664. Пирлинг П. Альберто Вимина. Сношения Венеции с Украиной и Москвой 1650–1663 гг. // Русская старина. – 1902. – Т. 109. – № 33.

665. Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV–XVII вв. – М., 1961.
666. Платонов С. Ф. Москва и Запад в XV–XVII вв. – Л., 1925.
667. Плохий С. Ватикано-польские отношения 1648–1654 гг. // Вопросы новой и новейшей истории. – Днепропетровск, 1987. – Вып. 33.
668. Плохий С. Н. К вопросу об исторических взглядах И. Пастория // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1980.
669. Плохий С. Н. Малоизвестные документы Богдана Хмельницкого на страницах “Истории Польши” И. Пастория // Формирование и развитие исторических связей и сотрудничества братских социалистических стран. – Львов, 1983.
670. Плохий С. Н. Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века. – Днепропетровск, 1983.
671. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Мюнхен, 1976. – Тт. 1–2.
672. Потин Д. М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII веках. – Л., 1968.
673. Предтеченский А. В. Полтавский бой в освещении современников-иностранцев // Ученые записки ЛГПИ им. Покровского. – Л., 1940. – Т. 5. – Вып. 1.
674. Приселков М. Д. Образование Великорусского государства. Очерки по истории XIII–XV ст. – Петроград, 1918.
675. Прицак О. Походження Русі // Хроніка-2000. Наш край. – 1992–1997. – Вип. 1–12.
676. Проблеми історіографії та джерелознавства історії України. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1990.
677. Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII века. – М. – Л., 1961.
678. Пыпин А. Н., Спасович С. Д. История славянских литератур. – СПб, 1879. – 2 т.
679. Раков О. П., Ткаченко Н. Г. Русские известия Титмара Мерзбургского // Вестник МГУ. – Серия 10. – 1986. – № 1.
680. Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV веках. – М., 1959.
681. Реизов Б. Г. Французская романтическая историография (1815–1830). – Л., 1956.
682. Робинсон А. Н. Литература древней Руси в литературном процессе средневековья XI–XIII вв. – М., 1980.
683. Робинсон А. Н. Литература Киевской Руси среди европейских литератур (типология, оригинальность, метод) // Славянские литературы. VI международный съезд славистов. – М., 1968.
684. Рогов А. И. Русско-польские литературные связи в эпоху Возрождения. – М., 1966.
685. Рождественский С. Известия о России в историческом сборнике “Theatrum Europaeum” // ЖМНП. – 1891. – Май.
686. Розанов С. П. Евпраксия-Адельгейда Всеволодовна (1070–1109) // Известия наук СССР. – 1921. – Серия 7. – № 8.
687. Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. – М. – Л., 1966.

688. Ротштейн Э. Даниель Дефо и Северная война // Вопросы истории. – 1967. – № 7.
689. Рукописное наследие В. С. Шишмарева в Архиве Академии наук СССР. Описания и публикации. – М. – Л., 1965.
690. Рыбаков Б. А. Поляне и северяне (К вопросу о размещении летописных племен на среднем Днепре) // Советская археология. Сборник статей. – М. – Л., 1947.
691. Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. (Материалы и исследования). – Л., 1978.
692. Рыдзевская Е. А. Легенда о князе Владимире в саге об Олафе Трюгтвасоне // ТОДРЛ. – Л., 1935. – Т. 2.
693. Рыдзевская Е. А. Ярослав Мудрый в древнесеверной литературе // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях истории материальной культуры. – М. – Л., 1940. – Т. 7.
694. Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVIII в. – К., 1928.
695. Савченко Ф. Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме // Україна. – 1925. – Кн. 5.
696. Санктис Ф. де. История итальянской литературы. – М., 1963. – 2 т.
697. Свердлов М. Б. Відомості про Київ у хроніці Тітмара Мерзебургського // УІЖ. – 1971. – № 8.
698. Свердлов М. Известия о русско-скандинавских связях в хронике Адама Бременского // Скандинавский сборник, 12. – Таллинн, 1967.
699. Свердлов М. Б. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. // Проблемы истории международных отношений. – Л., 1982.
700. Свердлов М. Б. Сведения скандинавов о географии Восточной Европы в IX–XI вв. // История географических знаний и открытий на севере Европы. – Л., 1973.
701. Свердлов М. Б. Скандинавы на Руси в XI в. // Скандинавский сборник, 19. – Таллинн, 1974.
702. Сергійчук В. І. Іменем війська запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 1991.
703. Синицкий Л. Путешествие в Малороссию акад. Гильденштедта и кн. Долгорукого // КС. – 1893. – Т. 2.
704. Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций XVIII–XIX вв. – М., 1987.
705. Славянские литературы в процессе становления и развития. От древности до середины XIX в. – М., 1987.
706. Смолій В. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. – 1991. – № 5.
707. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1993.
708. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу у XVII ст. – К., 1992.
709. Собестианский И. М. Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян. – Харьков, 1892.

710. Соболевский А. И. Переводная литература Московской Руси XVI–XVII веков. – СПб, 1909.
711. Сравнительное изучение литературы. Сборник статей к 80-летию акад. М. П. Алексева. – Л., 1976.
712. Сравнительное изучение славянских литератур. – М., 1973.
713. Сумцов М. Ф. Станислав Ориховский // КС. – 1888. – Т. 23.
714. Таубе М. фон. Международный конгресс на Вольни в XV веке // Русский вестник. – 1898. – № 5.
715. Терлецький О. Історія української держави. – Львів, 1924. – Т. 2.
716. Тиандер К. Поездки скандинавов в Белое море. – СПб, 1906.
717. Титов Ф. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – початку XIX ст. – К., 1924.
718. Тихомиров М. Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией. – М., 1970.
719. Тихомиров М. Н. Происхождение названий “Русь” и “Русская земля” // Советская этнография. Сборник статей. – М. – Л., 1947.
720. Толочко О. “Русь” очима “України”: в пошуках самоідентичності та континуїтету // Сучасність. – 1994. – № 1.
721. Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1997.
722. Томашівський С. Мазепа й австрійська політика // ЗНТШ. – 1909. – Т. 92.
723. Томашівський С. Предтеча Ісидора, Петро Акерович, незнаний митрополіт руський // ЗЧСВВ. – Жовква, 1928. – Т. 2. – Вип. 3–4.
724. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали других всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1992.
725. Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. – К., 1987–1988. – Тт. 1–3.
726. Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993.
727. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження // УІЖ. – 1990. – № 12.
728. Уманець Ф. Гетьман Мазепа. – СПб, 1892.
729. Феденко П. З дипломатичної діяльності Данила Грека // ПУНІ. – Т. 1.
730. Феденко П. Політичні плани Я. А. Коменського і Україна. – Прага, 1932.
731. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649). – Львів, 1993.
732. Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений X–XVIII вв. – Прага, 1935. – Т. 1; Прага, 1947. – Т. 2.
733. Фортинский Ф. Я. Титмар Мерзебургский и его хроника. – К., 1872.
734. Фотинский О. Юрий Немирич. Эпизод из истории Вольни XVII века // Вольнский историко-археологический сборник. – 1896. – Т. 2.

735. Франко І. Брунон із Квербурга гостем Володимира Великого в 1007 р. // Причинки до історії України-Руси. – Львів, 1912. – Ч. 1.
736. Франко І. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К., 1956.
737. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1976–1986.
738. Франко І. Смерть Олега і староісландська зага про фатального коня // Науковий додаток до "Учителя". – 1912. – Т. 2. – № 1.
739. Франко І. Хмельниччина 1648–1649 рр. у сучасних віршах // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23–24.
740. Франко І. Южнорусская литература // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – СПб, 1904. – Т. 41.
741. Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века. – Казань, 1898.
742. Цибульський В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. – Рівне, 1993.
743. Чередарик М. Елегія Йоганна Зоммера про Дмитра Вишневецького-Байду // Обрії. – Бухарест, 1982. – № 3.
744. IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. – М., 1962.
745. 450 год беларускага кнігадруковання. – Мінск, 1968.
746. Чижевський Д. Антична література в старій Україні. – Мюнхен, 1956.
747. Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму. – Нью Йорк, 1956.
748. Чижевський Д. Магістр Йоган Гербіній і його книга про київські печери 1675 р. // Книголюб. – 1927. – № 3.
749. Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй // ЗНТШ. – 1964. – Т. 178.
750. Шайтан М. Германия и Киев в XI в. // Летопись занятий постоянной историко-археологической комиссии за 1926 г. – Л., 1927.
751. Шайтан М. Ирландские эмигранты в средние века // Средневековый быт. – Л., 1925.
752. Шахматов А. А. Очерки древнейшего периода истории русского языка. – Петроград, 1915.
753. Шевчук В. Дорога в тисячу років. Роздуми, статті, есе. – К., 1990.
- ✓ 754. Шекера І. М. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. – К., 1967.
- ✓ 755. Шекера І. М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. – К., 1963.
756. Шиллер Ф. П. Фридрих Шиллер. – М., 1955.
757. Широцький К. Зносини України з Венецією в 1650 р. – К., 1910.
758. Шумей Д. Нормани-варяги. Історичний нарис. – Коломия, 1928.
759. Шурат В. Жерело звісток Гандльовіка про запорожців // ЗНТШ. – 1919. – Т. 128.
760. Эпоха Просвещения. Из истории международных связей русской литературы. – Л., 1967.
761. Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Грушевського. В 3 т. – К., 1928.

762. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1989–1991. – 3 т.
763. Яворницький Д. І. Як жило славне запорізьке низове військо. – Катеринослав, 1914.
764. Ягич В. История славянской филологии // Энциклопедия славянской филологии. – СПб, 1910. – Вып. 1.
765. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.
766. Яковлева Т. Г. Початковий етап Руїни: соціально-політичне становище та зовнішня політика України кінця 50-х рр. XVII ст. А.к.д. – К., 1994.
767. Яковлів А. Україна в географії Бусенгольта, р. 1677–82 // Український тиждень (Прага). – 1938. – Ч. 15.
768. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII ст. – Вршав, 1934.
769. Abicht R. Das südrussische Igorlied und sein Zusammenhang mit der nordgermanische Dichtung // Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur. Sektion für neuere Philologie. – Breslau, 1906.
770. Adam A. Histoire de la littérature française au XVII siècle. – Paris, 1948. – 8 v.
771. Ancona A. d' e Bacci O. Manuale della letteratura italiana. – Firenze, 1915. – 4 v.
772. Angial A. Die slavische Barockwelt. – Leipzig, 1961.
773. Aumal duc d'. Histoire des princes de Condé pendant les XVI et XVII siècles. – Paris, 1889. – V. 5, 6.
774. Bahinsky H. F. The Mazepa legend in European Romanticism. – New York, 1974.
775. Bartoš F. Husitství a čižina. – Praha, 1931.
776. Barycz H. Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu. – Krakow, 1935.
777. Barycz H. Z epoki renesansu, reformacji i baroku. – Warszawa, 1976.
778. Baumgarten N. de. Généalogies et mariages occidentaux de Rurikides russes du X au XIII siècles // OC. – 1927. – V. 9. – № 9.
779. Beck H. G. Das literarische Schaffen der Byzantiner. Wege zu seinem Verständnis. – Wien, 1974.
780. Berkow P. N. Der Akademiker Jakob Stählin und seine Materialien zur Geschichte den russischen Literatur // Germanoslavica. – 1931–1932. – Jg. 1. – Heft 2.
781. Berkow P. N. Literarische Wechselbeziehungen zwischen Russland und Westeuropa in 18. Jahrhundert. – Berlin, 1968.
782. Bersohn M. Studenci Polaci na universitetu Bolońskim. – Kraków, 1890.
783. Beyrich J. Untersuchung über den Stil Oswald von Wolkenstein. – Leipzig, 1910.
784. Bickford O'Brien Ch. Muscovy and the Ukraine from the Perejaslaw Agreement to the Truce of Andrusowo. 1654–1667. – Barkeley and Los Angeles, 1963.
785. Bingel H. Das Theatrum Europeum, ein Beitrag zur Puplicistik des XVII und XVIII. Jahrhundert. – Berlin, 1909.

786. Bittner K. Herders Geschichtsphilosophie und die Slaven. – Reichenberg, 1929.
787. Bittner K. Slavica bei G. M. Leibniz // Germanoslavica. – 1931–1932. – Jg. 1.
788. Bizos G. Etudes sur la vie et les œuvres de Jean de Mairet. – Paris, 1877.
789. Boratyński J. Kozasy i Watikan. Kartka z dziejów dyplomacji kozackiej za Stefana Batorego // Przegląd polski. – 1906. – Póździernik.
790. Borshak E. Early relations between England and Ukraine // SEER. – 1931. – T. 10. – № 28–29.
791. Borshak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. – Paris, 1935.
792. Bosl L. Wirtschaftlich-politische Beziehungen der Rezidenz und fernhandelsstadt Regensburg zum slavischen Osten // Beiträge zur Südosteuropä Forschung. – München, 1966.
793. Braun F. Das historische Russland in nordischen Schriften vom 10. bis 14. Jahrhundert // Festschrift für E. Mogk zum 70. Geburtstag. – Halle, 1924.
- 794. Braun F. Russland und die Deutschen in der alten Zeit // Germanica. E. Sivers zum 75. Geburtstag. – Halle, 1925.
795. Brogi Bercoff G. The History of Christian Ruś in the "Annales Ecclesiastici" of Caesar Baronius // HUS. – 1988–1989. – T. 12–13.
796. Brogi Bercoff G. Storia e retorica nella storiografia umanistica di Filippo Callimaco // Italia, Venetia e Polonia tra Medio Evo e Età Moderna. – Firenze, 1980.
797. Caramella C. L'Asia nell' Orlando innamorato // BSGI. – 1923. – № 1–4.
798. Chodynicki K. Kosciół prawosławny a Rzeczpospolita polska. 1370–1632. – Warszawa, 1934.
799. Cipolla C. Un Italiano nella Polonia e nella Svezia fra il XVI e il XVII secolo. Notizie biografiche // Miscellanea di storia italiana. – Torino, 1887. – V. 26.
800. Ciževskij D. Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen Beziehungen. – s'Gravenhage, 1956.
801. Colucci M. The Image of Western Christianity in the Culture of Kievan Ruś // HUS. – 1988–1989. – T. 12–13.
802. Connue R. Voltaire et la Pologne. – Bruxelles, 1846.
803. Croce B. Storia della età barocca in Italia. – Bari, 1929.
804. Cronia A. La conoscenza del mondo slavo in Italia. – Padova, 1958.
805. Cronia A. Slavonic studies in Italia // SEER. – 1947. – T. 26. – № 6.
806. Curtius E. R. Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. – Bern, 1954.
807. Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV // Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie. – 1895. – T. 31.
808. Daim W. Der Vatican und der Osten. – Wien, 1967.
809. De Cais. Anne de Russie reine de France et comtesse de Valois au XI siècle. – Paris, 1896.

810. Del Pietro A. Della vità e degli studi di G. B. Ramusio. – Venezia, 1902.
811. Deltour F. Les ennemis de Racine au XVII siècle. – Paris, 1892.
812. Denis J. La littérature politique de la Fronde. – Paris, 1892.
813. Dioda C. La vità e le operi di Giovanni Botero. – Milano, 1876.
814. Donnert E. Siegmund von Herberstein. Zum deutschen Russlandkunde des XVI. Jahrhundert // Wissenschaftliche Zeitschrift der F.-Schiller-Universität Jena. – Berlin, 1957. – Heft 1.
815. Donnert E. Studien zur Slavenkunde der deutschen Frühmittelalters // Wissenschaftliche Zeitschrift der F.-Schiller-Universität – Gesellschaft – und sprachwissenschaftliche Reihe. – Jena, 1963. – Jg. 12.
816. Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich, neun Jahrhunderte deutsch-ukrainische Beziehungen in Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. – Leipzig, 1941.
817. Doroschenko D. Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII und ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts // Abhandlungen der Ukrainische wissenschaftliche Institutes in Berlin. – Berlin, 1927. – Bd. 1.
818. Dorošenko D. Schererový "Annales de la Petit-Russie..." a jejich misto v ukrajinské historiografii // Sbornik věnovaný J. Bidlovi. – Praha, 1928.
819. Dragomanov M. P. La littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe. – Genève, 1878.
820. Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw lisowczików. – Lwów, 1873. – 2 t.
821. Edieger T. Russlands älteste Beziehungen zu Deutschland, Frankreich und römische Kuria. – Halle, 1911.
822. Eekman T. The War of Chotin in literature. – s'Gravenhage, 1958.
823. Ekkerhard V. Das romanische Fürstentum Moldau und die Ostslaven in 15 bis 17 Jahrhundert. – Wiesbaden, 1975.
824. Feldman J. Polska w dobie Wielkiej wojny Północnej. 1704–1709. – Kraków, 1925.
825. Florovski A. V. Ukraina na strankach českých dějin // Věčna družba. – Praha, 1955.
826. Forstreuter K. Preussen und Russland. – Cöttingen, 1955.
827. Forstreuter K. Russische Schreiber beim Deutschen Orden in Preussen // ZSPH. – 1923. – Bd. 23.
828. Franko I. Charakterystyka literatury ruskiej XVI–XVIII w. // Kwartalnik historyczny, 1892.
829. Freydank D. Die altrussische Hagiographie als Gegenstand der Literaturwissenschaft // Zeitschrift für Slawistik. – 1978. – Bd. 23. – № 1.
830. Gerenzani F. Trace italiane in Bukowina e Moldavia // Nova Antologia. – 1930. – 1 maggio.
831. Gajecki G., Baran A. The Cossacks in the Thirty Years War. 1619–1624. – Rome, 1969. – Vol. 1.
832. Gourier F. Étude des œuvres poétiques de Saint-Amant. – Genève; Paris, 1961.
833. Grabski A. F. Polska w opiniach Europy Zachodniej XIV–XVI w. – Warszawa, 1968.

834. Halecki O. Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europa. – New York, 1952.
835. Hazard P. La crise de la conscience européenne 1680–1715. – Paris, 1961.
836. Hazard P. La Pensée européenne au XVIII siècle. De Montesquieu à Lessing. – Paris, 1946. – 3 v.
837. Heiss H. Studien über die burleske Modedichtung Frankreichs in XVII Jahrhundert // Romanische Forschungen. – Erlangen, 1907. – Bd. 21.
838. Heilmann M. Vladimir der Heilige in der zeitgenössischen abendländischen Überlieferung // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1959. – Bd. 7. – Heft. 4.
839. Hexelschneider E. Die russische Volksdichtung in Deutschland bis 1848. – Leipzig, 1963.
840. Heyd G. Histoire du commerce du Levant au Moyen Age. – Paris, 1925.
841. Holubnychy L. Masepa in Byron's Poem and in History // The Ukrainian Quarterly. – 1950. – V. 15. – № 4.
842. Hostička V. Bohdan Chmelnicki a jeho zahraničné polityka (1648–1656) // Slovanský přehled. – 1966. – № 6.
843. Italia, Venezia e Polonia. Tra Umanesimo e Rinascimento. – Wrocław, 1963.
844. Jabłonowski A. Akademia Kijowsko-Mohilańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi. – Kraków, 1900.
845. Jagoditsch R. Zum Begriff der "Gattungen" in der altrussische Literatur // Wiener slavischen Jahrbuch. 1957–1958. – Bd. 6.
846. Jaroszewicz J. Ohraz Litwy pod względem jej cywilizacji. – Wilno, 1844.
847. Jirat V. Slavisches in den Göttingischen Gelehrten Anzeigen // Xenia Pragensis. – Praha, 1929.
848. Jobert A. De Luher à Mohila. La Pologne dans la crise de la chrétienté 1517–1648 // Collection historique de l'institut de l'étude slave. – Paris, 1974. – T. 21.
849. Jung R. R. Komenius in England 1641–42. – London, 1932.
850. Kallenbach J. Polacy w Bazylei w XVI w. // Archivium do dziejów literatury i oświaty w Polsce. – 1890. – T. 5.
851. Kolesnyčenko J. Die Sultanin von Rohatyn // Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart. – Vierteljahresschrift. – 1966. – № 37.
852. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. – Kraków, 1898. – 2 t.
853. Kot St. George Niemirycz et la lutte contre l'intolérance au 17 siècle. – s'Gravenhage, 1960.
854. Kot St. Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu. – Kraków, 1919.
855. Kraus A. Slované v literatuře staroněmecké do roku 1500 // SS. – Praha, 1886. – T. 5.
856. Kraus A. Slované v narodni povesti německé // SS. – Praha, 1887. – T. 6.

857. Krupnyckij B. J. Ch. Engels "Geschichte der Ukraine" // *Abhandlungen des Ukrainische Wissenschaftliche Institutes in Berlin*. – 1931. – Bd. 3.
858. Krzyżanowski J. *Historia literatury polskiej. Allogoryzm preromantyzm*. – Warszawa, 1966.
859. Kubala L. *Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657*. – Lwów, b.d.
860. Kubala L. *Wojna moskiewska, rok 1654–1655*. – Warszawa, 1910.
861. Kubala L. *Wojna szwedzka, rok 1655–1656*. – Warszawa, 1913.
862. Kuziela Z. *Ausländer über die Ukrainer* // *UR*. – Wien, 1907–1909.
863. Kvačala J. *Korrespondence J. A. Komenskeho*. – Praha, 1898.
864. Langlois E. *Table des noms propres dans la Cbansons de gestes*. – Paris, 1911.
865. Lavissee E. *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la Révolution*. – Paris, 1906. – V. 6.
866. Ledit J. *Les origines occidentales de l'ancienne littérature kievienne* // *OC*. – 1933. – V. 32.
867. Lefranc A. *Les navigations de Pantagruel. Étude sur le géographie rablaisienne*. – Paris, 1905.
868. Le Gley A. *Les origines historiques de l'alliance franco-russe*. – Paris, 1897.
869. Leib B. *Rom, Kiew et Byzans à la fin du XI siècle*. – Paris, 1924.
870. Lelevel J. *Guillibert de Lannoy et ses voyages en 1413, 1414 et 1421...* – Bruxelles; Poznan, s. d.
871. Lempicki S. *Renesans i Humanizm w Polsce*. – Kraków, 1951.
872. Lenna N. de. *Ambrosio Contarini politico e viaggiatore veneziano nel secolo XV*. – Padova, 1911.
873. Lenna N. de. *Giosafat Barbaro e suoi viaggi nella regione russa e nella Persia*. – Venezia, 1914.
874. Lenz G. *Russland und Deutschland im 16. Jahrhundert* // *Forschungen und Fortschritte*. – 1953. – Bd. 12.
875. Lewanski R. *Storia della relazione fra Polonia e Bologna*. – Bologna, 1951.
876. Lewis A. R. *Naval Pover and trade in the Mediteranean A. D. 500–1100*. – Princeton, 1959.
877. Lipiński W. *Z dziejów Ukrainy*. – Kijów, 1912.
878. Lortholary A. *Les "Philosophes" du XVIII siècle et la Russie. Le Mirage russe en France au XVIII siècle*. – Paris, 1951.
879. Losinskij A. *La Russie dans la littérature française du Moyen âge* // *RES*. – 1929. – T. 9.
880. Löwenberg J. *Geschichte der Geographie*. – Berlin, 1860.
881. Luhimenko I. *La rôle comparative des différents peuples dans la découverte et la description de la Russie* // *Revue des synthèse historique*. – 1928. – № 141–142.
882. Maciej z Miechowa (1457–1523), historyk, geograf, lekarz, organizator nauki. – Wrocław, 1960.
883. Mackiw T. *Mazeppa im Lichte der zeitgenossischen deutschen Quellen* // *ЗНТШ*. – 1963. – Т. 174.

884. Makowej O. Beitrag zur den Quelle des Gunduličschen Osman // ASP. – 1904. – Bd. 26.
885. Malowist M. Kaffa – kolonia geneueńska na Krymie i problem Wschodu w latach 1457–1475. – Warszawa, 1947.
886. Mansui A. Le monde slave et les classiques français au XVI–XVII siècles. – Paris, 1912.
887. Martino P. L'Orient dans la littérature française au XVII et XVIII siècles. – Paris, 1906.
888. Matl J. Das Slaventum zwischen Westen und Osten. – Klagenfurt, 1949.
889. Matl J. Europa und die Slaven. – Wiesbaden, 1964.
890. Ménal D. Blaise de Vigenère, archéologue et critique d'art. – Paris, 1939.
891. Mesinářodni ohlas husitství. – Praha, 1958.
892. Michow J. Das Bekanntwerden Russlands in vorherbersteinischer Zeit, ein Kampf zwischen Autorität und Wahrheit // Verhandlungen des Fünften Deutschen Geographentagen zu Hamburg. – Berlin, 1885.
893. Millington J. The True Story of Mazepa. – London, 1884.
894. Mirčuk I. Christian Wolf und seine Schule in der Ukraine // Germanoslavica. – 1935. – Bd. 3. – № 3–4.
895. Mickiewicz A. Literatura slowiańska. – Poznan, 1865. – T. 1.
896. Moore J. B. Checklist of the Writing of Daniel Defoe. – Bloumington, 1960.
897. Morillot P. Scarron et le genre burlesque. – Paris, 1888.
898. Mortier P. La Chanson de Roland. Essai d'interprétation d'origine. – Paris, 1939.
899. Mussey S. The land of fire bird. – New York, 1983.
900. Nordmann C. J. Charles XII et l'Ukraine de Mazepa. – Paris, 1958.
901. Olszewicz B. Geografia polska w okresie Odrodzenia // Odrodzenie w Polsce. – Warszawa, 1956. – T. 2.
902. Orbis scriptus. Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag. – München, 1966.
903. Palermo F. I manoscritti palatini di Firenze. – Firenze, 1853.
904. Pauli Z. Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621. – Kraków, 1853.
905. Pelenski J. The Emergence of the Moscovite Claims to the Byzantine-Kievan "Imperial inheritance" – HUS. – 1983. – T. 7.
906. Pelenski J. The Origins of the Official Moscovite Claims to the "Kievan inheritance" // HUS. – 1977. – T. 1.
907. Pennisi G. Pietro della Valle e suoi viaggi in Turchia, Persia e India / BSGJ. – 1890. – V. 11–12.
908. Pernal A. B. and Essar D. F. Beauplan's "Description d'Ukraine". A Bibliographie of Editions and Translations // HUS. – 1983. – T. 7.
909. Pierling P. La Russie et la Saint-Siège. Etudes diplomatiques. – Paris, 1897.
910. Pierling P. Relazioni de Venezia coll'Ukraina e colla Moscovia di Alberto Vimina storico e politico bellunese del secolo XVII // Studio storiche. – 1902. – V. 14.
911. Pingaud L. Les Français en Russie et les Russes en France. – Paris, 1886.

912. Plattard J. Une figure de premier plan dans nos lettres de la Renaissance: Agrippa d'Aubigné. – Paris, 1931.
913. Poland and Ukraine. Past and Present. – Edmonton; Toronto, 1980.
914. Polek J. Josef's II Peisen nach Galizien und der Bukowina und ihre Bedeutung für letzere Provinz. – Czarnowitz, 1895.
915. Polonska-Wasylenko N. Ukraina-Rus and Western Europe in 10th–13th Centuries. – London, 1964.
916. Prochazkova E. Po stopach dawného přátelství. Kapitoli z česko-ruských literárných styku do konce 17 století. – Praha, 1959.
917. Rapocka J. "Osman" Iwana Gundulicza. Bunt świata przedstawionego. – Wrocław, 1975.
918. Richter L. Leihniz und Russlandsbild. – Berlin, 1946.
919. Rinascimento letterario italiano e mondo slavo: Rasségna degli studi dell'ultimo dopogerra. – Roma, 1986.
920. Roete G. Oswald von Wolkenstein // Deutsche Rundschau. – 1923. – Oktober.
921. Russo L. Umanesimo, Rinascimento, Contrariforma e la storiografia contemporanea. – Ferenze, 1940.
922. Sandis J. History of classical scholarship. – London, 1908.
923. Serejski M. N. Europa a rozbiory Polski. Studia historiograficzne. – Warszawa, 1979.
924. Sesia naukowa w trzechsetna rocznice zjednoczenia Ukrainy z Rosja. 1654–1954. – Warszawa, 1956.
925. Ševčenko J. Byzantium and the Slaven: In Letters and Culture. – Napoli, 1991.
926. Sielicki K. Kronikarze Polscy w latopisarstwie i dawnej historiografii ruskiej // SO. – 1965. – № 5.
927. Sielicki K. Kroniki staroruskie w dawnej Polsce // SO. – 1965. – № 2.
928. Simmons E. J. English Literature and Culture in Russia 1553–1840. – Cambridge Mass., 1935.
929. Slavisch-deutsche Beziehungen in Sprache, Literatur und Kultur. – Berlin, 1969.
930. Šmurlo E. Le Saint-Siège et l'Orient orthodoxe russe. – Praha, 1926.
931. Soloviev A. Der Begriff "Russland" im Mittelalter // Studien zur älteren Geschichte Osteuropas. – Graz; Köln, 1956. – 1 Theil.
932. Soranzo G. Il Papato, l'Europa cristiana e i Tartari. Uno secolo di penetrazioni occidentali in Asia. – Milano, 1930.
933. Sorbelli A. Storia della Università di Bologna. – Bologna, 1944.
934. Stökl G. Die Entstehung des Kosakentums. – München, 1953.
935. Strakosch-Grossman B. Der Einfall der Tataren in West-Europa. – Berlin, 1910.
936. Strauss D. F. Ulrich von Hutten. – Leipzig, 1858.
937. Struminsky B. A. The Origin of the Zaporozkij Cossacs: Apropos of a Recent Study // HUS. – 1985. – T. 9.
938. Studer E. Russisches in Tidrek-saga. – Bern, 1931.
939. Subtelny O. Mazepa, Peter I and the Question of Treason // HUS. – 1978. – T. 2.
940. Szujski J. Dzieje Polski. – Kraków, 1894.

941. Taube M. de. La Russie et l'Europe occidentale à travers dix siècles. – Bruxelles, 1926.
942. Torre F. della. Paolo Marsi da Pescina. – Firenze, 1903.
943. Tretiak J. Historia wojny Chocimskiej 1621 r. – Lwów, 1889.
944. Uhryn K. La nation de Russie dans la cartographie occidentale du XVI-e siècle à la fin du XVII siècle. – Paris; München, 1975.
945. Ulewicz T. Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. – Kraków, 1958.
946. Věčna družha. Sbornik prace k třístemu výročí opětneho siednočeni Ukrainy z Ruskem. – Praha, 1955.
947. Vernerio M. La geografia nell'Orlando Furioso. – Torino, 1913.
948. Villay P. Les livres d'histoire moderne utilisées par Montaigne. Contribution de l'étude des sources des "Essais". – Paris, 1908.
949. Vogüé M. de. Mazepa: la légende et l'histoire // RDM. – 1881. – V. 48.
950. Walewski A. Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kasiemierza 1650–1660. – Kraków, 1866.
951. Waliszewski K. Polsko-francuzkie stosunki w XVII wieku. 1649–1667. – Kraków, 1889.
952. Watson F. Wallenstein, Soldier under Saturn. – New York, 1938.
953. Wesselowski A. Zwei kleinrussische Legenden zu Rabelais // Russische Revue. – 1874. – 9 Heft.
954. Widera B. Brun von Querfurt und Russland // Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratische Länder Europas. – Berlin. – 1959. – Bd. 3.
955. Widera B. Das früheste Dokument zur deutschen Russlandkunde // Zeitschrift für Slawistik. – 1957. – Bd. 2. – Heft 1.
956. Widera B. Die wirtschaftliche Beziehungen zwischen Deutschland und Kiever Rus in der ersten Hälfte des 11. Jahrhundert // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – Berlin, 1954. – Beiheft 1.
957. Williams G. H. Protestants in the Ukraine during the period of the Polish – Lithuanian Commonwealth // HUS. – 1978. – T. 2.
958. Windakewicz St. Padwa. Studium z dziejów cywilizacji polskiej. – Kraków, 1891.
959. Winter E. Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine. – Leipzig, 1942.
960. Winter E. Frühauflklärung. – Berlin, 1966.
961. Winter E. Frühhumanismus. – Berlin, 1964.
962. Winter E. Halle als Ausgangspunkt der deutsche Russlandkunde im 18 Jahrhundert. – Berlin, 1963.
963. Winter E. Russland und das Papstum. – Berlin, 1960. – 2 Bd.
964. Wójcyk Z. Między traktatem Andruszowskim a wojną turecka. – Warszawa, 1968.
965. Wójcyk Z. Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza. – Warszawa, 1959.
966. Wójcyk Z. Zmiana w układzie sil politycznych w Europie środkowo-wschodniej w drugiej poł. XVII w. // Kwartalnik historyczny. – 1960. – T. 67. – № 1.

-
967. Wollman F. Některé projevy vědomi sounáležitosti a součinnosti slovenské humanistiko-barokného rázu // *Slavia*. – 1957. – T. 26.
968. Wołoszynski R. Polska w opiniach Francuzów XVIII w. – Warszawa, 1964.
969. Wutke H. Zur Geschichte der Erdkunde in letzten Drittel des Mittelalter. – Dresden, 1871.
970. Zabugin V. Giulio Pomponio Leto. Saggio critico. – Roma; Grottoferrata, 1909–1910. – 2 v.
971. Zareński J. Stosunki Eneusza Silwiusza z Polska i polakami. – Kraków, 1939.
972. Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich. Praca zbiorowa pod redakcja S. Kozaka i M. Jakubca. – Wrocław, 1974.
973. Zeisberg H. Dziejepisarstwo polskie wieków średnich. – Warszawa, 1877.
974. Zinkeisen. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. – Gotha, 1859. – Bd. 3.
975. Zins H. Polska w oczach Anglików XIV–XVI w. – Warszawa, 1974.
976. Žitecki P. Die Niederlage Bohdan Chmielnicki's bei Beresteczko am Flusse Styr 1651 in gleichzeitiger Bearbeitung // *ASPh*. – 1878. – Bd. 1.
977. Zurla. Di Marco Polo e degli altri viaggiatori veneziani. – Venezia, 1818.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ У БІБЛІОГРАФІЇ

- АЮЗР – Архив Юго-Западной России.
- ВЕ – Вестник Европы.
- ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения.
- ЗИНУ – Записки Императорского Новороссийского университета.
- ЗНТШ – Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.
- ЗООИД – Записки Одесского Общества истории и древностей.
- ЗУНТБ – Записки Українського Наукового Товариства в Берліні.
- ЗЧСВВ – Записки Чину Святого Василя Великого.
- ИОРЯС – Известия Отделения русского языка и словесности.
- КЕВ – Киевские Епархиальные ведомости.
- КС – Киевская старина.
- ЛГПИ – Ленинградский Государственный педагогический институт.
- НЗ ВУАН – Науковий збірник Всеукраїнської Академії Наук.
- ПУНІ – Праці Українського Наукового інституту.
- РА – Русский архив.
- РЛ – Радянське літературознавство.
- СИРИО – Сборник Императорского Русского исторического общества.
- СОРЯС – Сборник Отделения русского языка и словесности.
- ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы.
- УАЗ – Український археографічний збірник.
- УІЖ – Український історичний журнал.
- УіФКЖ – Україна. Українознавство і французьке культурне життя.
- ЧИОНЛ – Чтения в историческом обществе Нестора Летописца.
- ЧМОИДР – Чтения в Московском обществе истории и древностей российских.

-
- ASPh – Archiv für Slavische Philologie.
BSGI – Bolletino della Società Geografica Italiana.
HUS – Harvard Ukrainian Studies.
MHHS – Monumenta Hungariae Historica, Scriptores.
MNHG – Magazin für die Neue Historie und Geographie.
OC – Orientalia Christiana.
RDM – Revue des Deux Mondes.
RES – Revue des Etudes Slaves.
SEER – Slavonic and East European Review.
SO – Slavia Orientalis.
SS – Slovansky shornik.
UR – Ukrainische Rundschau.
ZSPH – Zeitschrift für Slavische Philologie.

Іменний покажчик¹

- Ааділь Гірей 318
Аббас Великий 191-193
Абелін Й. Ф. 289-290
Абіхт Р. 48
Август II, польський король
284, 286, 408
Авріль Ф. 378-379
Адальберт, єпископ
Адам Бременський 41
Аддісон Д. 20
Адлерфельд Г. 400, 402-404
Азадовський М. К. 501, 504
Азар П. 17
Акерович Петро 58
Алексєєв М. П 7, 131-132, 252,
322
Алпатов М. А. 7, 37, 117
Альбрехт, австрійський принц
71
Альбрехт, нюрнберзький
герцог 71
Альф'єрі В. 439
Аморт Ч. 251
Анд'ял Е. 215
Анна Іванівна, рос. цариця 421
Анна Леопольдівна 421
Анна Ярославівна 36, 53
Антонович В. Б. 9, 137-138, 455
Апергер А. 180
Апраксін П. М. 392
Арміній 193
Аріосто Л. 102, 104
Арістотель 201
Асаф'єв Б. В. 496
Ахіллес О. 271
Ашем барон фон 478
Баер К. 485-487
Байрон Дж. 178, 356, 414
Балабан Гідеон 83
Балашов М. 194
Балдуїн, єрусалимський
король 39
Балюз Ж. де 187-188
Бальзак О. 126, 444, 462
Банделло М. 204
Баштиш-Каменський Д. 8,
301, 477
Баран О. 191, 223
Барбаро Дж. 89, 90, 95, 105,
108-109, 505-506
Барбаро Е. 89
Барбаро Ф. 89
Барвінський Б. 8
Баре Жан 194-196
Барич Г. 110
Бароній Ц. 212, 214-215, 240
Барділі Й. В. 385, 390-391,
400-401
Бартенон Н. де 178
Батий 58, 382, 426
Батлер С. 325
Батюшков К. М. 48
Баумгартен Н. 36
Бауцен М. 164
Баязет II 132
Безбородько О. А. 455
Безольді 8
Бекон Р. 64, 66—67, 418-419,
446

¹ У покажчик включено імена лише з авторського тексту.

- Бекон Д. 103
Белл Д.
Бельфоре Ф. 118, 122-123
Бентівольї Д. 16, 295
Беньовський С.К. 330
Березовський М. 497
Бержерон П. 231
Берков П. Н. 7
Бернарден де Сент-П'єр Ш. А. 439, 447-448
Бернардо Л., венеційський посол у Стамбулі 163
Бертъе-Делагард А. 188
Бестужев-Рюмін К. М. 421
Бетлен Габор 223-224
Бельський М. 138, 145, 147, 158, 166
Битомський Я. 289
Бізаціоні М. 11, 115, 240, 261, 286, 293-301, 319, 361
Бірон Е. Й. 421
Богданович І. Ф. 48
Богун Іван 263
Боджіо Дж. 512
Бодюен 139
Бодянський О. М. 117, 424
Бодье М. 182-184, 190, 196
Боккаччо Дж. 204
Болеслав Хоробрий 41, 46, 130-132, 139, 358
Болеслав Кривоустий 131
Болоньєтті, кардинал 163
Болтін І. М. 456, 459
Бонак Ж. Л. 389
Бонареллі П. 200-206
Боніфацій VIII 67
Боплан Г. 9, 99, 229, 232-237, 279-280, 301, 302, 305, 322, 358-359, 361, 364, 375, 388, 410, 414, 464
Бородавка Я. 220, 229
Борцак І. 10, 252, 255, 259, 379, 386, 389, 410, 446
Босюе Ж. 237, 327
Ботєро Дж. 212, 214, 240
Бост А. 89
Бошньє К. 478
Бояновський Я. 181
Боярдо М. 68, 103-107, 153
Брайчевський М. Ю. 247
Брант С. 103, 153
Браун Е. 305
Браун Ф. 44
Браччоліні П. 21, 93
Брежі граф де 225, 280, 302
Брехт Б. 414
Бречислав, полоцький князь 46
Бруно Кверфуртський 41-43
Брюховецький Іван 333
Буало Н. 237, 327
Буасі д'Англь 480
Бужинський Г. 373
Булавін К. О. 398
Бунен Г. 205
Буссенгольт Л. 358
Бутурлін П. 270, 416
Бюшінг А.Ф. 8, 423, 430, 438, 472
Вагнер Д. Е. 477-478
Вайсер Л. 271
Валерій Флак 96, 99, 100
Валла Л. 95
Валле П'єтро делла 19, 124, 167, 190-193
Валленштайн А. 224
Вальєр Х. 184
Ваповський Б. 102
Варкочі Н. 168
Варрон 97
Василій III 115
Василько, галицько-волинський князь 54
Васко да Гама 128
Вассенберг В. 181
Вебер Ф. К. 397-400
Вебстер Д. 198
Вейге Ф. Хр. 404
Величко С. 8, 373
Веллінг Г. 262, 266-267, 268, 269

- Вельгорський М. 441
 Вергілій 96, 97, 99-100, 128
 Вердум У. фон 339-341, 359, 364-366
 Вернадський В. І. 332, 381, 492
 Верне О. 414
 Веселовський О. М. 51, 56, 127-128
 Виговський Іван 268-269, 283, 285, 318, 325, 329-330
 Винниченко В. 382
 Вишневецький Дмитро 156-157
 Вишневецький Ярема 273
 Вишневецький Михайло 339
 Від А. 120
 Віженер Б. де 137, 139
 Вілевич Г. 33
 Вілле П. 130, 132
 Віміна А. 146, 249, 276, 278, 314, 364
 Вінтер Е. 152, 211, 219, 372
 Віон д'Алібрі 205
 Вітворт Ч. 387, 392, 399
 Вітольд, великий князь литовський 73, 74, 75, 76
 Владислав IV 179, 183, 214, 226, 229, 276, 278, 282, 297, 316, 319, 327
 Возняк М. С. 75, 94, 211
 Войнаровський А. 395, 417
 Войнівський 146
 Володар, галицький князь 131-132
 Володимир Святий 35, 42-43, 44-46, 50, 170-171, 512
 Володимир Мономах 35
 Володимирко, князь галицький 131-132
 Волькенштайн О. фон 71-72, 87
 Вольман Ф. 215
 Вольтер (Аруе Ф. М.) 17, 205, 356, 369, 404, 406, 408-415, 421, 423, 439, 442, 461
 Всеволод, князь київський 36
 Вуйцик З. 252
 Гавацці Дж. 214
 Гагедорн Ф. фон 498
 Гадзотті П. 294, 311, 313
 Гасцький Г. 223
 Газе Х. Г. 430, 455
 Гайденштайн Р. 473
 Гайс де Курменен 189-190
 Гайне Х. Г. 431
 Гаклюйт Р. 175
 Галіцин А. 124
 Галлер А. фон 431, 434-436, 439, 440
 Галуппі Б. 496
 Гамберіні К. 163-164, 166
 Гаммард Ц. Ф. Е. 432, 446
 Гаммерсдорфер К. 467
 Ганна, дружина Б. Хмельницького 267
 Гаральд Сігурдарсон 44, 47-49
 Гарен Е. 12
 Гарран де Кулон Ж. Ф. 481, 485
 Гваньїні А. 8, 109, 141-145, 375, 475, 506
 Гебгарді Л. А. 431-432, 478
 Гегель Г. В. Ф. 14
 Гегельмаєр Х. В. 496
 Гедимін, вел. князь литовський 367, 474
 Гейбель Й. Г. 407
 Гейл Ф. 251
 Гейлін П. 115, 358
 Гексельшнайдер Е. 501
 Гельнер С. 103
 Гендловік Ф. фон 453
 Генієр Н. 158-159
 Генкель Доннесмарк фон Я. 362
 Генріх Валуа 134, 136-137, 158, 160
 Генріх I, франц. король 36, 53
 Генріх II, нім. імператор 36
 Генріх IV, нім. імператор 41

- Генріх IV, франц. король 159, 205, 212
Георґі Й. Г. 429, 469, 501, 506
Георґій Генуезець 105
Гераскім Л. 254
Герберштайн С. 29, 79, 108, 109, 111, 115-116, 123-126, 129, 143, 144, 156, 358, 506
Гербіній Й. 358
Гербурт Я. 130, 132-133, 138-139
Гердер Й. Г. 60, 371, 439, 498-501
Германн Е. 424
Геродот 19, 98, 99, 100
Гете Й. В. 193
Герцен О. І. 59, 151
Гіббон Е. 19, 439, 449
Гізель І. 358, 363
Гільдебрандт К. Я. 266-268
Гільденштедт Й. А. 430
Гітрі М. 502-504
Гладкий Й. 264
Гмелін С. Р. 429, 431
Гозенпуд А. 197
Голенищев-Кутузов І. М. 7, 80, 85, 101, 103
Голинський М. 259
Голобуцький В. О. 172, 173, 251
Гомер 19, 55, 106, 128, 351
Гонта Іван 445, 446
Гоппе Й. 478
Гординський Я. 9
Гордієнко К., кошовий Запорозької Січі 396
Горецький Л. 145, 158-159, 176
Гордон П. 330-331, 343, 348-349, 383, 469
Горсей Д. 117
Готшед Й. К. 437
Граб'янка Г. 373, 454, 456-457, 469
Граціані А. 137
Грекович, уніатський намісник у Києві 220
Гретцмюллер Ф. фон 516
Григорій VII 36
Григорій X 222
Григорій XI 69
Григорій XIII 210
Гритин Г. 362
Грото Л. 203
Грондський С. 473
Груневер М. 147-148
Грушевський М. С. 8, 9, 26-28, 150, 157, 219, 220, 251, 336, 471, 477, 520
Гувальд К. 272
Гундулич І. 181, 185, 194
Гупель А. В. 468, 501
Гурко А. 158
Густав Адольф 225
Гуттен У. фон 103, 111, 153
Гюґо Віктор 356, 414, 510
Д'Аламбер Ж. Л. 415, 442
Данило Галицький 59
Данило Паломник 39
Даті Горо 92-93
Дашкевич Остап 116, 358
Дашкевич М. П. 188
Дегінь 448-449, 475
Деларак Ф. П. (Божо) 344, 352-356, 359-360, 364, 365, 366, 410
Делякруа Е. 414
Демер Ж. 205
Державін К.М. 409
Деспот, молдавський господар 409
Де Санктіс Ф. 104
Дефо Д. 20, 378, 407-408
Децій Й.Л. 120, 123, 475
Джовіо П. 91, 108-109, 120
Дзіліоло Д. 228-229
Дідро Д. 369, 439, 441
Длуґош Ян 112-113, 132, 138, 358
Дмитрій Самозванець 18, 196, 512-513

- Долю А. 156-157
 Дольче Л. 203
 Дорвіль К. 506-509
 Дорошенко Д. 10, 24, 251, 279, 451-452
 Дорошенко Петро 246, 248, 252, 333, 335-338, 341, 345-348, 350, 354, 398
 Дортеллі д'Асколі Е. 188-189
 Драгоманов М. П. 24, 26-27, 151, 200
 Дройзен Й. Г. 274
 Дуодо П. 166, 216
 Дюбуа де Жансіньї Ж. Б. 450
 Дюма О. (батько) 340
 Дячок О. О. 142
- Еекман Т. 179
 Еймунд 44, 46-47
 Екк Й. 110
 Енгель Й. Х. 244, 382, 385, 433, 434, 467, 470-477, 478
 Енгельс Ф. 82
 Еней Сільвій (Пікколоміні, Пій II) 96, 103, 111, 120, 142, 153
 Епікур 96
 Ерік VII 73
 Есте Іпполіто, кардинал 102
 Естрайхер Е. 271
 Еффендіар Бек 192
- Євпраксія Всеволодівна 36
 Єлизавета Ярославівна 47-48
 Єлизавета Петрівна, рос. цариця 421, 486
 Єронім Празький 76
- Жабчиць Я. (Напольський П.) 181
 Жаклен А. 205
 Жданович А. 267, 269, 285
 Жене А. 479-480
 Жижка Ян 77
 Жолкевський С. 231
- Жоппекур Ш. де 194
 Забугін В. 97
 Зайцев В. К. 180
 Залізняк Максим 445
 Залізняк А. А. 25
 Замойський Я. 164-165, 174
 Захарія Копистенський 218, 240
 Збігнєвський П. 180
 Зиморович Б. 181
 Зугенвірт П. 71
- Іван Вишенський 75, 149, 216, 239
 Іван з Рутенії 62
 Іван IV 460, 512
 Іоанн Палеолог 73
 Іон (Йон) Хоробрий 158, 160
 Інокентій IV 59
 Інокентій X 256
 Іпатій Потій 214, 220
 Ісаєвич Я. Д. 424
 Іслам Гірей 283, 309
 Йосиф II 458
- Кадлубек В. 132
 Казанова Дж. 448
 Казимір Великий 90, 138
 Кайзерлінг Г. Й. фон 387, 388, 392
 Калігарі, нунцій в Польщі 410
 Каллімах-Буонокорсі Ф. 90, 101
 Калло Ж. 200
 Калнишевський П. 451
 Кальканіні Ч. 101-102
 Кампанелла Т. 227, 293
 Камоєнс Л. 21, 94, 108, 128-130, 153
 Кампензе А. 109
 Калиновський Т. 217, 243
 Кампі П. Е. 512
 Кантемір Д. 410
 Карамзін М. М. 10, 24, 26, 48, 131, 477, 504
 Караччіолі С. Л. 449

- Карл Великий 33, 54, 104-106
Карл II, іспанський король 325
Карл IX, франц. король 156
Карл X Густав 248, 262, 264-266, 269-270, 283, 373
Карл XII, шведський король 381, 382, 384, 385, 386-397, 400, 407, 409, 413, 458, 507, 509
Карр Ж. Л. 480, 516
Карл Фердинанд 257
Кастальді Д. 119
Катерина II 370, 436, 438, 440-441, 443, 447, 452, 456, 461, 464, 570, 471, 480, 506, 512
Квестенберг 224
Квінгіліан 97
Керубіні Л. 510
Кирило і Мефодій 39
Кирило Терлецький 214, 218
Кларк Е. Д. 494-495
Климент VI 108
Климент VIII 167
Ключевський В. О. 24
Кноллез Р. 141, 177-178, 190
Кобержицький С. 181
Ковальський М. Л. 10, 123, 252
Кокс В. 428-429, 439
Кок'яра Д. 191
Колесса О. 86
Колло Ф. да 110
Колумб Х. 21, 93, 202, 518
Коль Й. Г. 494
Кольбер Ж. Б. 494
Коменський Я.-А. 226-227, 260-261
Коммендоні, кардинал, нунцій у Польщі 137
Конде Л. II, принц 225
Кондільяк Е. 415
Кондорсе Ж.А. 439
Конєцпольський С. 221, 229, 236
Коннор Б. 146, 160, 313, 359-360, 364-365, 366, 374-378
Конрад М. Й. 85
Контаріні А. 88, 90-92, 95, 108, 109, 505, 519
Контаріні С. 185
Конті А. деї 110
Кончіні делла Пенна 161
Коперник М. 102
Корб Й. Г. 392-394
Кордемуа М. 17
Кордт В. О. 9
Кордуба М. 8, 251, 256
Кордован Петро 62
Корецький С. 194-196
Корнаро Д. 336
Корнель П. 203, 206
Косинський К. 208, 217, 368
Костомаров М. І. 8, 151, 244, 251, 301, 317, 336, 382, 477
Костюшко Т. 481
Костянтин Багрянородний 465
Костянтин (Василь) Острозький 213, 214, 217, 218
Коховський В. 330, 473
Коялович Я. 273, 289
Кранцій А. 147
Красінський Я. 134-136
Крассо Л. 325-326
Краттер Ф. фон 11, 487-482, 496
Кримський А. 199, 200
Крип'якевич І. П. 8, 251, 256, 259-260, 262, 279, 283
Крман Д. 394-396
Кривоніс Максим 272-273
Кромвель О. 253, 259-260, 285, 299, 324-325
Кромер М. 123, 130, 132-133, 135-138, 147, 358
Кроніа А. 67, 87, 95, 142, 221, 253, 265, 299, 350, 352, 521
Кроче Б. 295
Круел Д. 359-361, 364, 366, 377-378
Крупницький Б. 379, 437, 469, 477, 481, 493

- Кубаля Л. 251, 253, 261-262
Куліш П. О. 8, 168, 200
Куницький С. 350-351
Куртон Ж. де 339-340
Кшижановський Ю. 242
К'ябелло Б. 351
- Лабурер Ж. 114, 183, 190, 229-232, 328, 359, 361, 520
Лавісс Е. 279
Лазаревський О. М. 359
Ламанський В. І. 151
Ланглуа Е. 53
Ланнуа Г. де 74-75, 87, 91
Лаурео, нунцій у Польщі 162
Лафайет М. 510
Лев, галицько-волинський князь 67
Левек П. Ш. 36, 432, 458-460
Левенберг Й. 120
Левіттер Л. Р. 392, 393
Ледран 420
Левченко М. В. 140, 191
Лезюр М. 11, 457, 516
Лейбніц Г. В. 16, 184, 241-242, 372
Леклерк Н. 455-459, 484
Лелевель І. 74
Лелеман Ж. 480
Леопольд II 312
Лерхе Й. 423
Лесин В. М. 180
Лескарбо Ж. 214
Лизогуб Я. 455
Лимонов Ю. О. 7, 112
Липинський В. 248, 251
Лисяк-Рудницький І. 28, 523
Литвин М. 140, 475
Лихачов Д. С. 26, 37, 38, 55, 57, 81, 242
Лібішовська З. 252
Лізола Ф. 258
Лілієнкрона Г. 262, 266, 269
Лільберн Д. 252
- Лінаж де Восьєнн 280, 281, 286, 316-318, 364, 472
Лінкевич С. 63
Ліппомано Д. 216
Ліст Ф. 414
Лоневіль, франц. принц 339
Лопе де Вега Ф. 196-197
Лоре Жан 261, 323-325
Лоро К. Ф. 510
Лортолари А. 6, 415
Лотман Ю. М. 6
Лукомський С. 8
Лукрецій 96
Любищенко І. 79
Любович М. 84
Любомирський С. 180
Людовік Благочестивий 40
Людовік XIII 189
Людовік XIV 238, 278, 280, 281, 312, 323, 327, 328, 335, 404
Людовік XVI 456, 480, 481
Людовік, угорський король 71
Лютер М. 110
Ля Круа Ш. 343, 344, 347-350
Лясота Е. 9, 168-173, 176, 233, 234, 267
Лященко О. І. 51
Львов М. О. 48
- Маблі М. Б. 18, 439, 442, 447
Магомет IV 342-346, 348
Мадлен 343-346, 350
Маєр Й. 262, 264
Мазепа Іван 379, 397, 402-406, 408, 417, 423, 458, 460, 466, 472, 474, 484, 507, 509
Мазаріні Дж. 225, 279
Майнерс Ц. 431, 434, 504-506
Майстер А. 452
Мак'явеллі Н. 212, 293
Максиміліан I 110
Максиміліан Емануїл 388-389, 400-403
Макушев В. В. 167

- Маласпіна, нунцій у Польщі 217-218
Малик Я. 141
Малле Е. 48
Мальт-Брюн К. 516
Мансюї А. 59, 126, 132, 322
Мануції 89
Манфредіні 496
Манштайн К. Г. 421-424, 431, 468
Маргарита Наварська 140
Марія-Луїза, королева Польщі 183, 229, 278, 282-284, 319-322
Маркевич М. О. 8, 301, 455, 477
Маркович Я. М. 429
Маркс К. 153
Марс П. 97
Мартинов О. 382
Мартіні Д. Б. 497
Мартіно П. 206
Марченко М. І. 462
Маршалл Дж. 426-427
Массон Ш. Ф. 492-493, 494
Матеї Вольтерана М. 102
Матль Й, 35, 241
Мацек Я. 76
Мацурек М. 251
Мацьків Т. 379, 384, 387, 391
Медічі Катерина 205
Мезон А. 410
Меллер Й. В. 449-452
Меншиков О. Д. 392, 399, 404
Мессінджер Ф. 198
Меховіта (Меховський) М. 29, 108, 115, 120-121, 123, 126, 129, 137, 139, 156, 358, 505-506
Микошинський Богдан 178
Милорадович Г. А. 9
Мицик Ю. А. 10, 252, 266, 272, 288, 306
Мишецький С. 437
Міллер Г. Ф. 414, 437, 468, 472, 475, 512
Мілюков П. М. 24
Мініх Б. Х. 419, 422, 424
Мірабо О. Г. 415
Міхов Й. 110
Міхай Хоробрий 174
Мнішек Марина 514
Мобільйон Ж. 16
Мокульський С. С. 205
Молчанівський М. 251, 277, 313
Мольєр (Поклен Ж. Б.) 426
Монтень М. 21, 94, 103, 130-133, 140
Мотеск'є Ш. Л. 20, 205, 411, 456
Монтреє А. 417
Монфокон Б. 16
Мор Томас 20, 435
Морт'є П. 53
Морфіл В. Р. 494
Москера С. 194
Мошин В. 37
Мрनावич І 181
Мурад II 159
Мурко М. 86
Мустафа, син Сулеймана I 201, 203, 205
Мустафа Бек 263
Муха Іван 475
Мюнстер С. 118-122, 123, 126, 130, 358
Наливайко Северин 208, 218, 229, 231
Наполеон I 443
Насонов А. М. 30
Невер, герцог 178
Невіль Ф. де 383-384
Немирич Юрій 279-280
Немур, герцогиня 323
Нестор-літописець 39, 42, 358, 433
Нечай Данило 291
Немцович Ю. У. 7, 187
Норберг Й. А. 391, 400, 404-406, 407-408

- Нордман К. Ж. 414
 Нуас П. де 282-286, 321
 Нуантейль, маркіз 335
 Нудьга Г. 197
 Обіньє А. д' 159-160, 177-178,
 205
 Оболенський М. О. 349
 Овідій 96, 100, 146, 316, 358,
 376, 465
 Оглоблин О. 379
 Оксеншерна А. 251
 Олаф Святий 45
 Олаф Трюггвасон 44-45
 Олександр I 492
 Олексій, рос. цар 269, 460, 466
 Олянчин Д. 251, 266
 Ольга, київська княгиня 40,
 45
 Ольмо Ф. 227-228
 Орбіні М. 145
 Оришовський Я. 164, 167
 Оріховський С. 83-84, 154-155
 Орлик Пилип 410, 417
 Орлик Григорій 410
 Орлов Г. Г. 447
 Осман III 181-183, 189, 357
 Оссіан (Макферсон Дж.) 504
 Оссолінський Ю. 279, 309,
 316-317
 Отевіль (Тандр де Гаспар) 280,
 286, 318, 335, 359, 410,
 472
 Отгон I, нім. імператор 40
 Павло I, рос. цар 494
 Павло II, римський папа 101
 Паісій Хілендарський 363
 Палій Семен 351, 390
 Пальмієрі М. 192
 Папроцький Б. 162
 Паранд'єр 480
 Парізьєн М. 195-196
 Парчевич П. 258
 Пассек Я. Х. 413-414, 507
 Пасторій Й. 249, 273, 287-289,
 290, 300, 301-302, 303, 304,
 306-307, 309, 373
 Пахльовська О. 253
 Пашковський М. 181
 Пейсонель 449
 Перрі Д. 396-397
 Петер Дуйсбурзький 70
 Петрарка Ф. 96
 Петрицій Й. I. 184
 Петро, архієпископ 58
 Петро, господар Волощини
 154
 Петро Могила 213, 240-241
 Петро I 342, 370, 372, 380-381,
 383-386, 392, 397, 405, 407-
 409, 411, 413, 415, 416, 423,
 431, 436, 441, 458, 460, 466,
 481, 484, 486, 492, 507, 509
 Петромоль А. 156
 Підкова Іван 147, 160-162, 229
 Пій II (див. Еней Сільвій)
 Пікколоміні О. 257
 Пілья Р. де 57
 Піне А. 122-123
 Піркгаймер В. 111
 Пірлінг П. 226
 Піссо Н. Л. 516
 Плано Карпіні Д. 48-59, 66, 80,
 109
 Платонов С. Ф. 24
 Плеєр О. 387
 Пліній Старший 100, 126
 Плото К. фон 516
 Плохій С. М. 10, 252, 306
 Плутарх 89
 Погодін М. П. 24
 Полетика Г. З. 453
 Поло Марко 63-66, 80
 Помпоній Лет 80, 95-101
 Помпоній Мела 98, 100, 126
 Поссевіно А. 197, 211
 Поссельт М. Є. 349
 Потвен III. 74
 Потоцький В. 181, 231, 255

- Постель Г. де 130, 140
Прач Й.Г. 503
Приселков М. Д. 28
Пріорато Г. 16, 286, 293, 294,
295, 311-313, 335, 337, 359,
361
Прокопович Т. 358, 431, 473
Птолемей Клавдій 91, 98-100,
106, 110, 120, 126, 147
Пугачов О. 480-481, 485
Пушкін О. С. 33
Пуффенфорф С. 287, 319,
372-375, 410
П'ясецький П. 230, 273, 275
- Рабле Ф. 21, 126-128
Радзивіл М. Чорний 84
Радзивіл Я. 308, 358
Радзієвський Є. 316
Рамузіо Дж. 89-90, 105, 108-
110, 141, 506
Рамузіо П. 83
Ранке В. фон 274
Расін Ж. 205, 207-208, 238,
313, 327-328, 355
Реїзов Б. Г. 19
Рибаків Б. О. 27
Рігельман О. І. 251
Рікоут П. 184, 187, 196, 319,
335
Рільке Р.М. 414
Робесп'єр М. 481
Ро Томас 187-188
Робінсон А. М. 31, 36
Розумовський Кирило 433,
455, 456, 472
Роксолана 141, 196, 201, 204,
208
Роллан Р. 202
Рондоу К. 419-420
Ронсар П. де 124
Рубан В. 430, 455, 472
Рубрук В. 66, 175
Руджієрі Д. 216
Рудольф II 168
- Рудомін Я. 181
Руссе Ж. 107
Руссо Ж.-Ж. 370, 415, 439-443,
447, 449, 483
Рустем-паша 200
Рустицій 65
Рюльєр К. 442-445
- Сагайдачний Петро 178, 184,
220, 276
Савич А. 240
Сакович К. 185
Саксон Граматик 123
Самойлович Г. 389, 406
Сварник І. І. 340
Свірчевський Іван 145, 151,
158-160
Святополк Володимирович
35-36, 46
Святополк Всеволодович 34-
35
Севінье М. де 19, 237, 327
Сезі Ф. де 186-187, 189
Сенека 96, 201
Сен-Сімон Л. 19
Сент-Аман М.-А. Ж. 319-322,
324, 352
Сервантес М. 103
Сигізмунд I, нім. імператор
73, 76, 102
Сигізмунд I, польський
король 70, 84, 154, 156,
199, 361
Сигізмунд II Август 137, 154,
210
Сигізмунд III, польський
король 174, 210, 221-223,
229, 231-232, 257, 513
Сигізмунд Корибут 75-77
Сигізмунд Баторій 174
Сигоній К. 134
Симоновський П. 8, 301
Сирокомля В. 131
Сірі В. 16, 187, 294, 311-312,
328

- Сірко Іван 333-334, 336-339, 350
 Січинський В. 10, 395, 404
 Скарга Петро 239
 Skeggison Т. 49
 Скоропадський Іван 416
 Скржинська Г. Н. 91
 Словацький Ю. 414
 Сміт Д. 174-176
 Смолій В. А. 246-247
 Сноррі Стурлусон 44
 Собеський Я. 176, 180-181
 Сократ 96, 436
 Соранцо Д. 167
 Софокл 200
 Станіслав Лещинський 383, 384, 401, 414, 417
 Станіслав Понятовський 449-451
 Степан, козацький посол у Персії 192
 Степанков В. С. 246-247
 Стефан Баторій 145, 147, 160-162, 166, 210, 229, 230
 Стель Р. 20
 Страбон 91, 126, 147
 Стрийковський М. 142-143, 198-201, 475
 Сулейман I Пишний 141, 198-201, 205, 207
 Сулима Іван 236
 Сфорца Бона 102
 Талдуччі Ф. 161-162
 Тассо Т. 352
 Татіщев В. М. 437
 Твардовський С. 181, 186
 Теве А. 118, 122-125, 126, 130
 Тевено 301
 Тейлор А. 319
 Телеман де Рео Г. 322
 Теренцій 96
 Терлецький О. 251
 Тетеря П. 335
 Титловський М. 180
 Тисканевич Г. 220
 Тихомиров М. М. 27
 Тіандер К. 51
 Тімур (Тамерлан) 74, 426
 Тітмар Мерзебурзький 41
 Тодорський С.
 Токтай, татарський хан 64
 Толозані 92
 Толстой О. К. 48
 Томас В. 89
 Томашівський С. 8, 58, 379, 404
 Торкват Г. 264
 Торрес Д. 222, 254, 256-257
 Тотт барон де 425
 Трагер Й. 516
 Транквіліон-Ставровецький К. 194
 Траумпаур А. К. фон 194
 Трауерліх, генерал 349
 Трейчке Г. 274
 Трутовський В. Ф. 503
 Ту Ж. де 134, 136, 176-177
 Т'єполо Дж. 276
 Улевіч Т. 100
 Уманець Ф. 383
 Усун-Гассан 90
 Устрялов М. Г. 477
 Фабр Ф. 108
 Фабріс барон де 410
 Фердинанд, австр. ерцгерцог 174
 Фердинанд III, австр. імператор 258, 264
 Ферраро Д. 276
 Ферріоль 388
 Ферфакс Т. 19
 Філіп II, іспан. король 211
 Флетчер Д. 117, 118, 362, 425
 Фонтанель Б. 205
 Форбен-Жансон 318
 Форд Джон 197-198
 Фореатуло С. 134

- Фоскаріні 91
Франко І. Я. 42-43, 48, 51, 69,
151, 163, 185, 216, 240, 246,
253-254
Франциск Е. 11, 226-227, 306,
343, 346, 350, 359, 363-364,
365
Франціск І, франц. король 140
Фрідріх І Барбаросса 39
Фрідріх ІІ, нім. імператор 57
Фрідріх ІІ, пруський король
421
Фрідріх-Вільгельм І 273-275
Фуггери 110
Ханенко М. 338, 341, 347
Хмельницький Богдан 225,
227, 232, 244, 247-248, 253-
256, 258-271, 275-286, 291,
300, 305, 309, 311-312, 314-
316, 318, 324-330, 332-333,
336, 338, 341, 346, 348, 354,
358, 362, 364, 373, 382, 406,
414, 428, 433, 459, 464, 472,
474, 476, 478, 484
Хмельницький Юрій 330, 348-
349
Хмельницький Тиміш 157, 271
Хоткевич К. 182-183
Храповицький О. В. 481
Христина, швед. королева
262, 281
Хуан Австрійський 167
Чедуліні П. 167
Черчіль Д. Дж. 378
Чімароза Д. 512
Чосер Д. Дж. 72
Чулков М. Д. 501, 503
Целл А. і Х. 119
Целларій А. 358, 364
Ціцерон 147, 436
Шагін-Гірей 426
Шалль Р. 19
Шаню 263, 281-282, 318
Шахматов О. О. 25
Шебеші Ф. 269-270
Шевальє П. 250, 261, 280, 286-
287, 301-304, 375, 377, 472
Шевченко Т. Г. 151, 192, 442
Шекспір В. 21, 123, 512
Шереметьєв В. 330
Шерер Ж. Б. 432, 460-468,
469, 470, 472, 474, 476, 483,
484, 518
Шикфузіз 358
Шишмарьов В. Ф. 56
Шік, лікар 451-452
Шіллер Ф. 19, 472, 512-515
Шільтбергер Й. 73-74, 87
Шледер Й. Г. 10, 290-292, 301,
306-307
Шлецер А. Л. 431-433, 469,
471, 472, 498, 504
Шоттін Р. 168
Шпіттлер Й. 477-478
Шпренгель М. Х. 432
Штаде Генріх 36
Штелін Я. 496-498, 502
Шторх Г. 470, 472, 506
Штраленберг А. Й. фон 386
Шуазель 414
Шубарт Ф. Д. 502
Шурат В. 453
Юге де Терлон 279-280
Юнкер Г. Ф. В. 424
Юрій Дрогобич (Котермак) 83
Юрій ІІ Ракоці 267
Юст Ю. 387, 415-417
Яблоновський А. 238
Яворницький Д. І. 197, 333,
339
Ягайло 63, 73
Ядвіга, королева польська 63
Якобіне В. 510
Ян Гус 76

Дмитро Наливайко

ОЧИМА ЗАХОДУ

*Рецепція України
в Західній Європі XI-XVIII ст.*

Редактор *Михайло Москаленко*
Відповідальна за випуск *Тетяна Соломаха*
Технічний редактор *Ольга Грищенко*
Коректор *Лілія Коляда*

Формат 84x108 1/32.
Папір офсетний № 1.
Гранітура софія.
Зам. 115.

Видавництво "Основи".
252133, Київ, бульв. Лихачова, 5.

ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика".
256400, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Наливайко, Дмитро.

Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. — К.: Основи, 1998. — 578 с.

ISBN 966-500-056-X

Ця книга є найповнішим систематизованим висвітленням рецепції України у Західній Європі XI-XVIII ст. Висвітлюється вона як історичний процес зі своєю тяглістю й парадигмами, етапами й особливостями, породжуваними як об'єктом рецепції, так і її суб'єктами. Книга побудована на великому фактичному матеріалі, в значній частині вперше введеному її автором у науковий обіг. Для автора однаковою мірою важать як інформація про історію і життя українського народу в західно-європейських джерелах Середньовіччя і раннього Нового часу, ступінь її повноти й ідентичності, так і саме сприйняття, образ України з усіма його "домислами", "помилками" і т.п., що складався у реципієнтів і мінявся протягом століть. В цьому аспекті книга належить до імагології, галузі сучасної компаративістики, що займається вивченням національних образів народів у інших народів або регіонів.

Видання адресується не лише науковцям, викладачам і студентам, а й широкому колу читачів, яких цікавить історія українсько-європейських взаємин.

ББК 63.3(4Укр)1

ОСНОВИ пропонують

Жан-Батіст Дюрозель ІСТОРІЯ ДИПЛОМАТІЇ ВІД 1919 РОКУ ДО НАШИХ ДНІВ

Переклад з французької

У ґрунтовному дослідженні академіка, професора Сорбонни, крізь призму дипломатії показано складну й суперечливу історію ХХ ст. Особливу увагу приділено правовим актам міжнародної дипломатії нашого часу.

Бертран Рассел ІСТОРІЯ ЗАХІДНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Переклад з англійської

Бертран Рассел (1872—1970) — відомий англійський філософ, математик і громадський діяч, лауреат Нобелівської премії 1950 року. На сторінках цієї праці в популярній формі викладено історію західноєвропейської філософії від її народження в еллінській античності й до нашого сторіччя, докладно висвітлено взаємозв'язок та взаємовплив філософії і процесів розвитку суспільства й практичної діяльності людей.

Брайєн Дейвіс
ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ РЕЛІГІЇ

Переклад з англійської

Брайєн Дейвіс — професор філософії і теології в Оксфордському університеті, чернець-домініканець, автор низки філософських праць. У своїй книзі він піддає критичному аналізу фундаментальні питання релігії, пов'язані, в основному, з доказами буття Божого, а також висвітлює погляди на дану проблематику таких видатних мислителів, як Ансельм Кентерберійський, Тома Аквінський, Декарт, Лейбніц, Г'юм, Кант, Барт і Вітгенштайн.

Йоган Гейзінга
НОМО LUDENS

Переклад з англійської

Класичний філософський твір ХХ століття присвячений теорії гри і з'ясуванню ролі гри у виникненні і розвитку культури.

Людвіг Вітгенштайн
TRACTATUS LOGICO-PHILOSOPHICUS.
ФІЛОСОФСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Переклад з німецької

Твір “Tractatus Logico-philosophicus” дає нове поняття філософії як відмови від будь-якої форми системної побудови і визначає її мету як логічне пояснення думок. У «Філософських дослідженнях» стисло викладено думки про філософію мови. Велике значення праця має як модель філософського методу.

Святий Августин СПОВІДЬ

Переклад з латини

Автобіографічний твір Святого Августина (354—430), християнського теолога й церковного діяча, родоначальника християнської філософії історії, видатного представника західної патристики. Християнський неоплатонізм Августина, пануючи майже десять століть, справив величезний вплив на розвиток західноєвропейської філософії та суспільно-політичного життя.

Роджер Скратон КОРОТКА ІСТОРІЯ НОВІТНЬОЇ ФІЛОСОФІЇ

Переклад з англійської

Роджер Скратон, випускник Кембриджського університету, викладач філософії Лондонського університету, у своїй праці розкриває метафізичні, етичні й політичні уявлення, що панували в царині постсередньовічної філософії.

Ціцерон ПРО ДЕРЖАВУ. ПРО ЗАКОНИ. ПРО ПРИРОДУ БОГІВ

Переклад з латини

Марк Тулій Ціцерон (106 — 43 рр. до н. е.) — визначний римський оратор, державний діяч, філософ, письменник. У цьому виданні подаються три його твори: «Про державу», «Про закони», «Про природу богів», у яких автор розглядав пекучі для римського суспільства проблеми. Міркування Ціцерона про те, яким має бути найкращий державний лад та якими повинні бути закони, не втратили своєї актуальності і в наш час, у нашому суспільстві.

14.00

Джозеф Лінч
ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЦЕРКВИ

Переклад з англійської

У книжці подається стислий виклад історії християнства від античних часів і до пізнього середньовіччя. Автор цієї строго систематизованої, насиченої інформативним матеріалом праці зосереджує увагу на західній церкві, віддаючи “перевагу ідеям та тенденціям над особистостями”.

Арнольд Дж. Тойнбі
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ. У 2-х томах

Переклад з англійської

Одне з найвідоміших досліджень історії людства як круговерті локальних цивілізацій, що змінюють одна одну, проходячи стадії виникнення, розвитку, занепаду й загину. Для науковців, студентів, усіх, кого цікавить історія.

Сенека
ЛИСТИ ДО ЛУЦІЛІЯ

Переклад з латини

Луцій Анней Сенека (бл. 4 до Р.Х. — 65 по Р.Х.) — римський філософ і письменник, видатний представник стоїцизму. У його «Моральних листах до Луцілія» звучать заклики жити у злагоді з природою, неситно переносити удари долі, йти шляхом постійного духовного вдосконалення. Філософсько-етичні погляди, розвинуті у «Листах», належать до витоків християнської ідеології.

НБ ПНУС

608627